

Тарас Кузьо – британський та канадський політолог українського походження. Навчався в Сассекському (бакалавр з економіки), Лондонському (магістр з радянських і східноєвропейських студій) та Бірмінгемському (PhD з політології) університетах. Проходив постдокторантуру в Єльському університеті. Після цього працював в Українській пресовій агенції у Великій Британії. Науковий співробітник Центру трансатлантичних відносин (ЦТВ), Школи фундаментальних міжнародних досліджень (ШФМД) при Університеті Джонса Гопкінса. Старший науковий співробітник кафедри українознавства Торонтського університету.

ISBN 978-966-378-622-3

9 789663 786223 >

МІП
УКРАЇНИ

ВІЙНА ПУТІНА ПРОТИ УКРАЇНИ

ТАРАС
КУЗЬО

Тарас Кузьо

ВІЙНА ПУТІНА ПРОТИ УКРАЇНИ

Революція, націоналізм
і криміналітет

ДУХ І ЛІТЕРА

ТАРАС КУЗЬО

ВІЙНА ПУТІНА ПРОТИ УКРАЇНИ

РЕВОЛЮЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ
І КРИМІНАЛІТЕТ

Київ

TARAS KUZIO

PUTIN'S WAR
AGAINST UKRAINE

REVOLUTION, NATIONALISM,
AND CRIME

Toronto
Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto

ТАРАС КУЗЬО

ВІЙНА ПУТІНА ПРОТИ УКРАЇНИ

РЕВОЛЮЦІЯ, НАЦІОНАЛІЗМ
І КРИМІНАЛІТЕТ

Переклав українською
Андрій Павлишин

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 327.88:355.48(477:470)»2013/2016»

К893

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

К893 Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. – 560 с.

ISBN 978-966-378-622-3

Ця книга є ґрунтовним дослідженням причин та витоків російської агресії проти незалежної України, історії формування специфічного імперського ставлення російських еліт до України та українців, російсько-українських відносин після розпаду СРСР, а також російської гібридної війни проти України. Публікація є підсумком трирічного дослідницького проекту: у 2013–2016 роках автор 15 разів відвідував міста і села на півдні та сході України, зокрема у зоні бойових дій, де записав близько 300 інтерв'ю. В основу книги покладено результати цього польового дослідження, його обговорення з українськими та західними експертами.

**Видання стало можливим за підтримки державного підприємства
«Центр захисту інформаційного простору України»**

*Рецензенти: В'ячеслав Ліхачов, Олена Стяжкіна,
Тарас Возняк, Сергій Тихий, Євген Захаров*

Видавці: Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Переклад: Андрій Павлишин, Катерина Діса

Редактор: Оксана Жмир

Наукові редактори: В'ячеслав Ліхачов, Ігор Винокуров

Відповідальна за випуск: Анастасія Негруцька

Коректор: Валентина Божок

Верстка: Світлана Невдащенко

Дизайн обкладинки: Галина Ліхтенштейн

Фото на обкладинці – з офіційного сайту Міністерства оборони України:
<https://bit.ly/2H4MU3c> (CC BY 4.0)

Надруковано на замовлення Міністерства інформаційної політики України.

**Для безкоштовного розповсюдження. Якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити за адресою: books@mip.gov.ua**

Усі права застережено. Цю книгу або будь-яку її частину не може бути відтворено або використано будь-яким способом без письмового дозволу видавця, за винятком використання коротких цитат в огляді публікацій

© Taras Kuzio, 2017

© Андрій Павлишин, пер. укр., 2018

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2018

ISBN 978-966-378-622-3

ЗМІСТ

<i>Абревіатури, акроніми, ключові терміни та персоналії</i>	8
<i>Подяки</i>	19
<i>Передмова до українського видання</i>	25
<i>Хронологія подій</i>	40
Розділ 1. Нова «холодна війна»: Росія веде війну із Заходом та Україною	49
Розділ 2. Російський націоналізм й імперіалізм та Україна	71
Розділ 3. Українофобія та ресталінізація	146
Розділ 4. Антисіонізм і антисемітизм	196
Розділ 5. Злочинність і насильство	229
Розділ 6. Донбас і Україна	272
Розділ 7. Партія регіонів	306
Розділ 8. Підрив і розчленування України	332
Розділ 9. Вторгнення, анексія та гібридна війна	389
Розділ 10. Права людини та воєнні злочини	436
Розділ 11. Національна ідентичність України та війна Путіна	467
Інтерв'ю, записані в Україні	516
Рекомендована література	522
Показчик	545

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1. Збіг чи умисна зневага? Важливі дати російсько-української кризи	169
Таблиця 2. Націонал-популістські та неонацистські політичні партії на парламентських виборах у Європі	217
Таблиця 3. Незаконні фінансові потоки з України (у млн. доларів США)	236
Таблиця 4. Віктор Янукович, Партія регіонів (ПР) та Росія	345
Таблиця 5. Військові та цивільні втрати в чотирьох конфліктах	421
Таблиця 6. Одеський конфлікт 2 травня 2014 року: хронологія подій	486

МАПИ

Підтримка Акту проголошення незалежності України в регіонах під час всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року (у %).	21
Ситуація у східних регіонах України станом на 1 грудня 2018 р.	22–23

Австро-німецьке походження легенди про існування окремого українського народу не підлягає сумніву.

Князь Александр Волконський,
«Історична правда і українофільська пропаганда» (1920)

*Не відповідають етнографічним і сучасні кордони України. В межах України мешкає 7 мільйонів росіян і, мабуть, не менше число зросійщених українців, отож цілі області України доречніше було б віднести до Росії. Ми вже не кажемо про таку кричущу несправедливість, як передача Україні Криму [...]. Якщо б дійсно постало питання про самостійне буття України, неминуче знадобився би перегляд її кордонів. Україна мала би Запорізьку область з переважно російським населенням);
в) Одеську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську і Сумську області з населенням, достатньою мірою русифікованим, історично освоєні зусиллями російської держави.*

Анонімні «російські патріоти», маніфест «Слово нації» (1970)

Можливо, щодо кожної області знадобиться свій плебісцит і потім дбайливе ставлення до всіх, хто бажатиме переїхати. Не вся Україна в її сучасних формальних радянських кордонах є дійсно Україна. Якись лівобережні області безумовно тяжіють до Росії. А вже Крим приписав до України Хрущов і зовсім із дуба.

Александр Солженіцин, «Архіпелаг ГУЛАГ»,
том 3, частина 5 (1974)

[...] щоб результат референдуму враховувався окремо в кожній області: кожна область сама має вирішити, куди вона прилягає.

Александр Солженіцин, «Звернення
(До референдуму на Україні)» (1991)

І наша стурбованість зрозуміла, адже ми не просто близькі сусіди, ми фактично, як я вже багато разів казав, один народ. Київ – мати міст руських. Давня Русь – це наше спільне джерело, ми все одно не зможемо одне без одного.

Президент Володимир Путін,
звернення до Федеральних зборів РФ
з нагоди анексії Криму (2014)

АБРЕВІАТУРИ, АКРОНИМИ, КЛЮЧОВІ ТЕРМІНИ ТА ПЕРСОНАЛІЇ

АБРЕВІАТУРИ, АКРОНИМИ ТА ТЕРМІНИ

АРСР – Автономна Радянська Соціалістична Республіка

АТО – «антитерористична операція», офіційна назва військових заходів України проти підконтрольних Росії бойовиків на Донбасі. Здійснювалася починаючи з 14 квітня 2014 року на підставі Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 2003 року під керівництвом СБУ. Після прийняття нового законодавства, покликаного врегулювати правові аспекти ситуації на Донбасі, АТО формально завершилася 30 квітня 2018 року, відтак розпочалася Операція об'єднаних сил (ООС)

«Бандерівці» – у вузькому сенсі послідовники лідера українського націоналістичного руху Степана Бандери та його ідеології; у пропаганді РФ та її маріонеток – усі прибічники і захисники незалежності України

«Беркут» – український підрозділ міліції особливого призначення; застосовувався для спроб жорстокого придушення протестів Євромайдану. За висновком Міжнародної дорадчої групи, створеної генеральним секретарем Ради Європи, бійці підрозділу, найімовірніше, причетні до більшості вбивств протестувальників 20 лютого 2014 року. Після повалення режиму Януковича розформований

Ваад – Асоціація єврейських організацій та громад України

«Ватники» – зневажливий термін на позначення російських маріонеток та носіїв радянського світогляду, що вживається їхніми опонентами в Україні та поза її межами; походить від російського слова «ватник» («куфайка»), що означає бавовняну (ватну) стьобану куртку, яку носять прості робітники

Голодомор – штучний голод як інструмент масового терору, влаштований Сталіним у 1932–1933 роках, який спричинив загибель кількох мільйонів осіб у радянській Україні й населеній українцями Кубані

Homo sovieticus (лат.) – радянська людина, носій радянського світогляду

ГО – громадське об'єднання

ГРУ – Головне розвідувальне управління, із 2010 року офіційно – Головне управління Генштабу Збройних сил РФ, традиційна аббревіатура органу російської військової розвідки

ГУАМ – Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ; регіональне об'єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови

Губернія – адміністративний регіон у царській Російській імперії

ГУБОЗ – Головне управління у справах боротьби з організованою злочинністю МВС України

ДАП – Донецький аеропорт

«**Дах**» (рос. «крыша») – слово із кримінального сленгу, що вживається на означення політичного прикриття корупційної та злочинної діяльності

ДКРР – «Донецько-Криворізька радянська республіка», політичне утворення з центром у Харкові, проголошене більшовиками на сході України в лютому 1918 року; вже за місяць ліквідоване за наполяганням Леніна

«**ДНР**» – «Донецька народна республіка», незаконне збройне формування, що слугує прикриттям для російської окупації частини Донецької області; претендує на роль «держави», але не визнається самою РФ

ДУК – «Добровольчий український корпус», добровольче збройне формування, що бере участь у війні на Донбасі, бойове крило організації «Правий сектор»

Євромайдан – масовий демократичний протестний рух на підтримку європейської інтеграції України, що розпочався в листопаді 2013 року, переріс у народне повстання проти кримінально-олігархічного режиму Віктора Януковича і призвів до його повалення в лютому 2014 року

ЄС – Європейський Союз

«**Зелені чоловічки**» – термін на позначення російських спецпризначенців без знаків державної приналежності, що вторглися до Криму й Донбасу 2014 року; відображає саркастичне ставлення до заперечення Кремлем власного зв'язку з ними, оскільки «зеленими чоловічками» раніше називали фантастичних гуманоїдів-прибульців із космосу, про яких невідомо, хто вони і звідки

КДБ – Комітет державної безпеки при Раді міністрів СРСР, радянська таємна поліція (1954–1991), спадкоємець попередніх аналогічних інституцій: Надзвичайної комісії (рос. ЧК), ДПУ, НКВС і МДБ СРСР, попередник ФСБ Росії

«Кіборги» – термін, яким називають українських військових, які тривалий час боронили від підрозділів росіян і їхніх маріонеток Донецьке літовище

КМІС – Київський міжнародний інститут соціології

«Кольорові революції» – термін, що вживається для позначення стрімких демократичних перетворень у Сербії, Грузії, Україні та інших країнах; популярний серед консервативних кіл Росії, які використовують його для змалювання неприйняттого для них сценарію політичних змін

Комсомол – комуністична спілка молоді в СРСР, інструмент впливу КПРС на суспільство

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу, назва правлячої партії в СРСР у 1952–1991 роках

КПРФ – Комуністична партія Російської Федерації, націонал-популістська політична сила; в політичній системі Путіна виконує роль «кишенькової опозиції»

КПУ – Комуністична партія України; заборонена в 1991 році, відроджена 1993 року, повторно заборонена відповідно до закону 2015 року

ЛДПР – Ліберально-демократична партія Росії, націонал-популістська політична сила, що виконує роль декоративної «опозиції» в путінській політичній системі

«ЛНР» – «Луганська народна республіка», незаконне збройне формування, що слугує прикриттям для російської окупації частини Луганської області; претендує на роль «держави», але не визнається самою РФ

Маріонетки, маріонеткові формування (англ. *proxy forces*) – термін, що вживається у цій книзі для позначення агентів впливу РФ, які воюють проти України та «озброєні, прикриті, але передусім фінансовані Москвою» (Марк Ґалеотті)

«Маскировка» («маскування») – в радянській та російській військових доктринах – військове шахрайство; технологія гібридної війни

МВС – Міністерство внутрішніх справ

Меджліс – представницький і виконавчий орган кримськотатарського народу; заборонений російською окупаційною владою 2016 року

МЗС – Міністерство закордонних справ

Мінські угоди – домовленості щодо перемир'я та врегулювання ситуації на сході України, досягнуті у вересні 2014 та лютому 2015 року між Україною, Росією, Францією та Німеччиною

МБР – Міжрегіональний блок реформ, центристська політична сила проросійського спрямування в Україні у 1993–2001 роках

МКС – Міжнародний кримінальний суд у Гаазі (Нідерланди)

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

«Наші» (рос. «*Наши*») – молодіжний пропутінський рух, заснований у 2005 році

НДП – Народно-демократична партія, українська центристська політична сила; вважалася «партією влади» за президентства Леоніда Кучми

«Нічні вовки» (рос. «*Ночные волки*») – особисто віддані Владіміру Путіну російські байкери під керівництвом Александра Залдостанова («Хірурга»); їхні групи брали участь в окупації Криму та воювали на боці російських маріонеток на Луганщині

НКВС (рос. *НКВД*) – Народний комісаріат внутрішніх справ, сталінська таємна поліція (1934–1946)

Новоросія – географічний термін другої половини XVIII ст. на позначення території Північного Причорномор'я та Приазов'я у складі Російської імперії; відроджений президентом Путіним для «обґрунтування» зазіхань на східні та південні регіони України (зокрема ті, які ніколи не входили до історичної Новоросії) навесні 2014 року

Номенклатура – радянський правлячий клас

НТС – Народно-трудова спілка російських солідаристів, російська націоналістична емігрантська організація, заснована 1930 року; після Другої світової війни одержувала фінансування від уряду США

НУО – неурядова організація

ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі; має Спеціальну моніторингову місію в Україні, що працює на Донбасі з березня 2014 року

ОДА – обласна державна адміністрація

«Оплот» – проросійський спортивний клуб контактних єдиноборств і кримінально-бізнесове співтовариство, що склалося навколо нього і діяло в інтересах міського голови Харкова Геннадія Кернеса. Під час Євромайдану бійці «Оплоту» виступали в ролі найманців («тітушок»), які працювали на міліцію та застосовували насильство щодо протестувальників. Після Євромайдану під забороною; переніс свою діяльність на непідконтрольну українському урядові територію Донбасу, де було створене однойменне збройне формування російських маріонеток

ОЗУ – організоване злочинне угруповання

«ОНР» – «Одеська народна республіка», авантюра російських маріонеток в Одесі, що провалилася навесні 2014 року

ОРДЛО – «окремі райони Донецької та Луганської областей», офіційне позначення теренів, на яких, відповідно до Закону України від 17 вересня 2014 року, прийнятого на виконання Мінських угод, мало бути тимчасово запроваджено особливий порядок місцевого самоврядування. До ОРДЛО було віднесено райони, які не контролювалися українською владою, тому положення закону фактично не набули чинності. 17 березня 2015 року Верховна Рада визнала ОРДЛО тимчасово окупованими територіями.

ОУН – Організація українських націоналістів, націоналістична політична сила, що боролася проти Польщі (1930-ті роки) й СРСР (1940-ті роки) та діяла в українській діаспорі (1945–1991). Пережила два розколи: в 1940 (на «бандерівців» і «мельниківців») та 1954 роках (розкол Закордонних частин ОУН на «бандерівців» та «двійкарів»). У радянській Україні дисидентська група УНФ (Український національний фронт) мала зв'язки з ОУН Степана Бандери (ОУН(б)). В Україні ОУН(б) заснувала Конгрес українських націоналістів і мала тісні зв'язки з об'єднанням «Державна самостійність України», очолюваним дисидентами-націоналістами Іваном Крasicівським та Іваном Кандибою

«Охранка» – «Відділення з охорони громадської безпеки і порядку», таємна поліція в Російській імперії

- ПАРЄ** – Парламентська асамблея Ради Європи
- ПР** – Партія регіонів, українська політична сила, що слугувала прикриттям для реалізації бізнес-інтересів «донецького клану», найбільша парламентська партія в Україні у 2006–2014 роках
- ПСПУ** – Прогресивна соціалістична партія України, радикально ліва проросійська політична сила
- РАН** – Російська академія наук
- РВА** – «Російська визвольна армія», колабораціоністська армія під командуванням генерала Андрія Власова, створена нацистськими окупантами під час Другої світової війни
- РНБО** – Рада національної безпеки і оборони України
- РНЄ** – «Російська національна єдність», всеросійський неонацистський громадсько-політичний рух
- «Російський світ»** (рос. *«Русский мир»*) – 1) концепція культурної, політичної та військової експансії Росії на території інших держав, де проживають етнічні росіяни та носії російської мови, ідеологічна основа війни Путіна проти України; 2) однойменна російська урядова організація, створена для поширення московського впливу серед російськомовних громадян країн колишнього СРСР, особливо України та держав Балтії
- «РосУкрЕнерго»** – газовий посередник, створений «Газпромом» і українськими олігархами Дмитром Фірташем та Іваном Фурсінім (2004–2008, формально ліквідований 2014 року)
- РПЦ** – Російська православна церква
- РСР** – Радянська Соціалістична Республіка
- РРФСР** – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
- «Самиздат»** (рос.) / **«Самвидав»** (укр.) – нецензуровані твори, що підпільно друкувалися дисидентами в СРСР
- СБУ** – Служба безпеки України
- СЛОН** – Соціально-ліберальне об'єднання, виборчий блок українських ліберальних партій проросійського спрямування на виборах 1998 та 2002 років

СНД – Співдружність незалежних держав, організація, створена частиною пострадянських держав після розпаду СРСР у грудні 1991 року

Спецназ (з рос. – сили спеціального призначення), військові та розвідувальні сили підвищеної боєготовності, що використовуються для спеціальних операцій

СРР – Соціалістична Радянська Республіка

Східне партнерство – програма співпраці ЄС із шістьма пострадянськими державами, започаткована у 2009 році. Три з цих держав (Україна, Грузія та Молдова) підписали Угоди про асоціацію з ЄС

«Хазяїн» – у цій книзі: господар певної території, непідвладний законній владі країни

УВКПЛ – Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УДАР – Український демократичний альянс за реформи, політична партія, очолювана Віталієм Кличком

УНА–УНСО – Українська національна асамблея – Українська націоналістична самооборона, націоналістична партія (УНА, до 1991 року – Українська міжпартійна асамблея), що виникла в 1990 році, та її парамілітарне крило (УНСО)

УПА – Українська повстанська армія, націоналістичний партизанський рух, що протистояв нацистському та радянському режимам (1942 – перша половина 1950-х років)

УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату, проавтокефальна церква, утворена 1992 року внаслідок розриву з Московським патріархатом

УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату, філія РПЦ в Україні

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФДІ – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, український аналітичний центр

ФСБ – Федеральна служба безпеки Росії, найвпливовіша російська спецслужба, наступниця КДБ

ФУД – Фонд українознавчих досліджень, США

«**ХНР**» – «Харківська народна республіка», авантюра російських маріонеток у Харкові, що провалилася навесні 2014 року

«**Чекісти**» – узагальнена назва співробітників радянських і російських спецслужб; походить від російської абрєвіатури «ВЧК» (Всеросійська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем), ленінської політичної поліції (1917–1922), інструменту масового більшовицького терору

«**Шістдесятники**» – покоління радянських інтелектуалів, яке сформувалося в умовах десталінізації другої половини 1950-х – першої половини 60-х років

RFE/RL – Radio Free Europe/Radio Liberty

USS – Ukrainian Sociology Service

КЛЮЧОВІ ПЕРСОНАЛІЇ

Микола Азаров – один із засновників Партії регіонів, прем'єр-міністр України за президентства Януковича (2010–2014). Після Євромайдану проживає в Росії; влітку 2014 року оголошений СБУ в розшук

Сергій Аксьонов – у минулому один із провідних представників організованої злочинності у Криму, лідер місцевої партії «Російська єдність», із 2014 року – голова маріонеткової російської окупаційної адміністрації півострова

Юрій Андропов – генеральний секретар Центрального комітету КПРС (1982–1984), до цього – голова КДБ

Рінат Ахметов – олігарх, найбагатша людина в Україні, чільний фінансовий донор ПР, а після її колапсу – один зі спонсорів «Опозиційного блоку»

Олександр Базиліук – український проросійський політик, лідер Громадянського конгресу (пізніше – Слов'янської партії)

Степан Бандера – провідник «революційної» фракції ОУН; вбитий агентом КДБ 1959 року

Александр Баркашов – очільник РНС

Ахатъ Брагін (кримінальне прізвисько «Алік Грек») – лідер організованої злочинності в Донецьку, наставник Ріната Ахметова, вбитий в результаті замаху в 1995 році

Леонід Брежнєв – перший, а відтак генеральний секретар Центрального комітету КПРС (1964–1982)

Ігорь Гіркін («Стрелков») – офіцер ГРУ, у квітні 2014 року очолив групу озброєних бойовиків, які проникли з території Росії на схід України і під проросійськими гаслами почали бойові дії у Слов'янську

Сергєй Глазєв – провідний радник Путіна з питань України, уродженець Запоріжжя

Міхаїл Горбачов – останній генеральний секретар Центрального комітету КПРС (1985–1991), президент СРСР (1990–1991)

Александр Дугін – російський філософ і публіцист фашистського спрямування, ідеолог неоевразійства

Боріс Єльцин – перший президент Росії (1991–1999)

Олександр Захарченко – ватажок «Оплоту» та незаконного угруповання «ДНР», у 2018 році вбитий внаслідок замаху

Рамзан Кадиров – пропутінський очільник Чечні, чії військові формування («кадіровці») воювали пліч-о-пліч із російськими маріонетками на Донбасі

Геннадій Кернес – міський голова Харкова із 2010 року, в минулому засуджений за шахрайство і пограбування, до 2014 року близький соратник Януковича, спирався на підтримку «Оплоту»

Дмитро Козак – російський політик, віце-прем'єр-міністр РФ; у 2003 році висував план конфедералізації Молдови; після окупації частини території Донбасу Росією очолив де-факто тінювий уряд цих теренів, що контролює їх за допомогою фінансових та енергетичних субсидій («Міжвідомчу комісію з надання гуманітарної підтримки постраждалим територіям південно-східних районів Донецької і Луганської областей України»)

Борис Колесніков – донецький олігарх, ключовий соратник Ріната Ахметова, один із лідерів ПР та «Опозиційного блоку»

Вадим Колесніченко – лідер радикального проросійського крила ПР, депутат Верховної Ради (2006–2014), співавтор «мовного» закону 2012 року,

що надав російській мові офіційний статус у низці регіонів України, після окупації Криму Росією прийняв громадянство РФ

Ігор Коломойський – олігарх із Дніпра, співвласник бізнес-імперії «Приват», голова Дніпропетровської ОДА (2014–2015); фінансував український добровольчий батальйон «Дніпро» та партію «Укроп»

Леонід Кравчук – перший президент України (1991–1994)

Леонід Кучма – другий президент України (1994–2005)

Павло Лазаренко – лідер «дніпропетровського клану» в 1990-х роках, прем'єр-міністр України (1996–1997), у 2006–2012 роках позбавлений волі у США за звинуваченнями у відмиванні грошей та інших злочинах

Владімір Ленін – засновник і лідер російської більшовицької партії та Радянської держави, один із чільних організаторів «червоного терору»

Александр Лукашенко (Аляксандр Лукашэнка) – президент Білорусі від 1994 року

Ігор Марков – лідер заснованої в Одесі проросійської партії «Родина» («Вітчизна»), колишній депутат Верховної Ради; 2014 року втік до РФ

Дмитрій Мєдведєв – третій президент РФ (2008–2012), прем'єр-міністр РФ із 2012 року

Віктор Медведчук – голова адміністрації президента Кучми (2002–2005), кум президента Путіна, лідер Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), пізніше – проросійської організації «Український вибір»

Віктор Пінчук – український олігарх із Дніпра, голова бізнес-групи «Інтерпайп»

Петро Порошенко – український політик та олігарх, засновник кондитерської корпорації «Рошен», після Євромайдану у 2014 році обраний п'ятим президентом України

Владімір Путін – президент РФ у 2000–2008 та від 2012 року, голова уряду РФ у 1999–2000 та 2008–2012 роках, ветеран КДБ, директор ФСБ (1998–1999), організатор агресивної війни проти України

Радослав («Радек») Сікорський – міністр закордонних справ Польщі (2007–2014)

Александр Солженіцин – радянський політичний в'язень, письменник, російський націоналіст, лауреат Нобелівської премії з літератури

Іосіф Сталін – радянський диктатор, генеральний секретар (1922–1934), відтак секретар (1934–1953) Центрального комітету більшовицької партії

Владіслав Сурков – старший радник та політтехнолог президента Путіна, куратор угруповань «ДНР» і «ЛНР»

Дмитро Табачник – український проросійський політик, голова адміністрації президента Кучми (1994–1996), віце-прем'єр-міністр із гуманітарних питань (2002–2005, 2006–2007), міністр освіти і науки України (2010–2014). Після Євромайдану втік до РФ

Юлія Тимошенко – лідер партії «Батьківщина», прем'єр-міністр України (2005, 2007–2010), політв'язень режиму Януковича (2011–2014)

Микита Хрущов – перший секретар Центрального комітету КПРС (1953–1964), провідник політики десталінізації

Петро Шелест – український націонал-комуніст, перший секретар Центрального комітету КПУ (1963–1972)

Євген Щербань – провідний донецький олігарх, депутат Верховної Ради, убитий внаслідок замаху в 1996 році

Володимир Щербицький – перший секретар Центрального комітету КПУ (1972–1989)

Віктор Ющенко – третій президент України (2005–2010)

Віктор Янукович – четвертий президент України (2010–2014), в лютому 2014 року визнаний Верховною Радою таким, що усунувся від повноважень президента; утік до РФ та виступив на підтримку її інтервенції в Україні; є обвинуваченим у справі про державу зраду

Арсеній Яценюк – прем'єр-міністр України (2014–2016), лідер партій «Фронт змін» (2008–2012) та «Народний фронт» (від 2014 року)

ПОДЯКИ

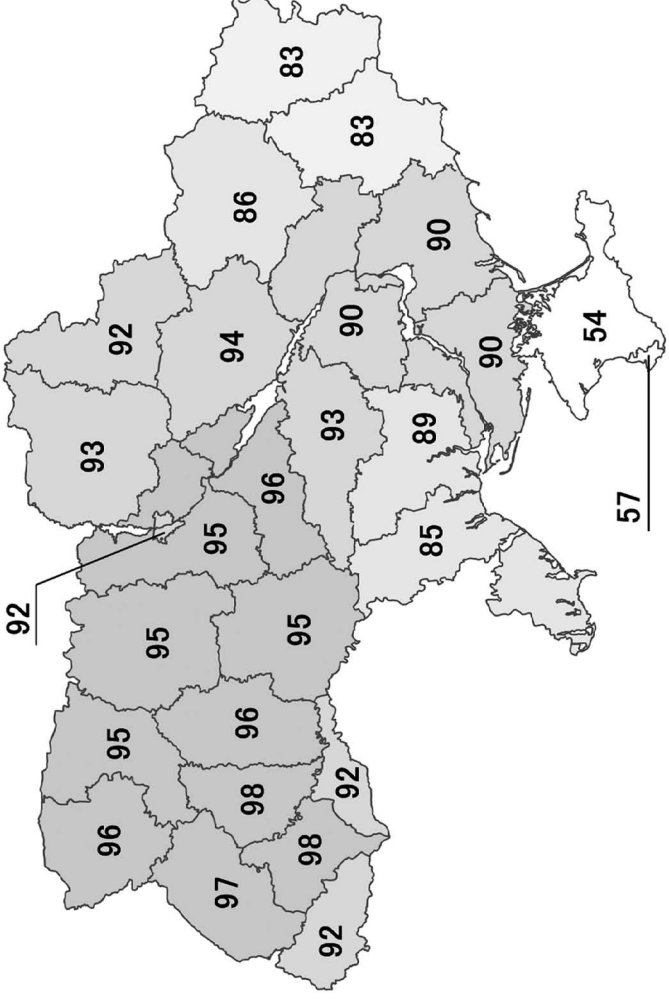
Англomовна версія цієї книги постала завдяки щедрому фінансовому сприянню Фонду українознавчих досліджень (ФУД) у США та невтомному заохоченню з боку Богдана Вітвіцького й Романа Процика. Появу її україно- та російськомовного видань уможливила щедра підтримка Міністерства інформаційної політики України.

Я вдячний професору кафедри українознавства Торонтського університету Полу Роберту Магочі за надання мені безцінної інтелектуальної підтримки та рекомендацій, а також Пітеру Шутак, колишньому працівнику ВВС, який відредагував англomовний рукопис.

Ідея публікації про Донбас зародилася під час президентства Януковича, після мого повернення зі стипендії у Центрі славістичних досліджень Університету Хоккайдо (Японія). В діалозі з ФУД ми дійшли твердого переконання, що гуманітарна думка на Заході потребує глибшого знання про Донбас, про який мало що було написано англійською мовою. До цього часу «донецький клан», використовуючи як прикриття Януковича та Партію регіонів, вже встиг створити грізну політичну машину, що намагалася опанувати Українську державу.

Трирічний дослідницький проект розпочався у вересні 2013 року, якраз напередодні бурхливих подій, які за кілька місяців потому потрясли Україну, Європу і весь світ. Свідченням глобального інтересу до найбільшої після Другої світової війни кризи в Європі стали близько 300 інтерв'ю про Революцію гідності та російське вторгнення до Криму і Донбасу впродовж 2013–2015 років на телебаченні, радіо та у друкованих ЗМІ. Я вдячний ФУД за розуміння та збільшення тривалості дослідницького проекту до чотирьох років.

У 2013–2016 роках мною було здійснено 15 дослідницьких мандрівок до міст і сіл на півдні та сході України, зокрема на лінії фронту та в інших місцях тодішньої зони АТО. Це велике польове дослідження, а також дискусії в Україні та на західних наукових і політичних семінарах заклали підвалини цієї книжки й низки наукових статей про Донбас, Крим та різноманітні аспекти Путінової війни проти України.

Підтримка Акту проголошення незалежності України в регіонах під час всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року (у %)

СИТУАЦІЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Ситуація станом
на 1 грудня 2018 р. (00:00)

ХАРКІВСЬКА
ОБЛАСТЬ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА
ОБЛАСТЬ

ЗАПОРІЗЬКА
ОБЛАСТЬ

ЛУГАНСЬКА
ОБЛАСТЬ

ДОНЕЦЬКА
ОБЛАСТЬ

Контроль над населеними пунктами:

Під контролем України

Позиції українських військових

Існуючі

Місця сутичок з бойовиками

Територія обстрілів бойовиками

Кордон

Ділянки кордону під контролем України

Ділянка кордону, тимчасово невідконтрольна Україні

Транспортні коридори через лінію розмежування

Основні пункти пропуску через українсько-російський кордон

Діючі

Під контролем бойовиків

Гуманітарно-логістичні центри для мешканців окупованого Донбасу

В Азовському морі, з метою недопущення проникнення диверсійно-розвідувальних груп на узбережжя Донецької та Запорізької областей та охорони рейдів портів Маріуполь та Бердянськ, продовжується несення служби сімома корабельно-катерними тактичними групами

Місця розташування військових підрозділів РФ

Місце катастрофи Boeing 777 17 липня 2014 року

РОСІЯ

Ростов-на-Дону

Міністерство
оборони України

<http://www.mil.gov.ua>

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Дослідження, що лежить в основі цієї книги, здійснювалося автором під час Революції гідності та в рамках польової роботи на сході та півдні України, зокрема у тодішній зоні АТО. Основна частина книги написана протягом 2015–2016 років та підготована для видання англійською навесні 2017 року. В україно- та російськомовному виданнях, які готувалися до друку наприкінці 2018 року, розповідь про Путінову війну проти України продовжено до моменту публікації. Сама ж війна може тривати невизначено довго – з огляду на це ані в теперішньому виданні, ані у попередній англійській версії автор не робить загальних підсумків.

Опитування громадської думки в Україні показують, що більшість її громадян асоціює цей конфлікт персонально з Владіміром Путіним. Три чверті українців ставляться до нього негативно, проте мало хто з них відчуває готовим до того, що війна триватиме так само довго, як і його перебування при владі. Сподівання на якомога ближчу оптимістичну розв'язку цілком зрозумілі для людей, котрі майже п'ять років живуть у похмурій (а ті, хто втратив своїх близьких – невимовно жорстокій) реальності. На превеликий жаль, оптимізм є передчасним з двох причин. По-перше, існує висока ймовірність того, що Путін перебуватиме при владі довічно. По-друге, він аж ніяк не єдиний російський політик, який сповідує шовіністичний та імперіалістичний підхід до «українського питання». Більшість російських громадян, включно із деякими лідерами опозиції, як-от Алексей Навальний, відверто чи опосередковано схвалює й захищає незаконну анексію Криму. Під час теледебатів із воєнним злочинцем Ігорем Гіркіним влітку 2017 року Навальний закликав припинити російське втручання у внутрішні справи

України – зовсім не тому, що воно суперечить нормам міжнародного права та людської моралі, а тому, що вимагає надто великих фінансових витрат. Як Навальний, так і Гіркін поділяють уявлення про росіян як про буцімто найбільший у світі «розділений народ», який став жертвою розмежування між колишніми союзними республіками у 1991 році.

Звісно, подібним поглядам слідує не всі. Форум вільної Росії на чолі з Гаррі Гаспаровим, що зібрався у Вільнюсі в травні 2017 року, назвав путінську агресію «міжнародним злочином», засудив репресії проти кримських татар на окупованій території та закликав до виведення російських військових формувань з України. Але, незважаючи на такі винятки, дуже багато жителів РФ, особливо представників її політичної еліти, щиро вірять у те, що українці – це лишень гілка єдиного «російського народу», а Україна – штучна держава, яка мусить перебувати у тій чи іншій формі союзу з Росією. Імперіалізм і шовінізм є спадщиною, важкою для подолання – достатньо пригадати десятиліття, які знадобилися британцям, аби примиритися з фактом незалежності Ірландії.

Кожен розділ україно- та російськомовного видань цієї книги актуалізовано відповідно до перебігу останніх подій. У деяких розділах це не було нагальною потребою: врешті-решт, ставлення російських націоналістів та шовіністів до України не зазнало істотних змін протягом останніх двох-трьох років. Для інших це було вкрай доречно – особливо щодо заключного розділу, присвяченого українській національній ідентичності. Тривала війна стала трагедією, але водночас і поштовхом для її трансформації, докорінно змінивши ставлення російськомовних громадян України до Російської держави. До того ж, в умовах російської агресії президентові Петру Порошенку вистачило аргументів для втілення ідеї незалежності української православної громади від Москви, що стало одним із останніх цвяхів, забитих у труну «м'якої сили» Кремля в Україні.

ПРОСТІР ДОСЛІДЖЕННЯ

Ця книга пропонує широкий аналіз історії, політичної культури та політичного життя на Донбасі на підставі першоджерел і польових досліджень.

Історичний регіон Донбасу складають головно території сучасних Донецької й Луганської областей. Деякі райони, що їх традиційно відносили до Донбасу, розташовані у прикордонних з Україною областях Росії, а також на сході Дніпропетровської області. Донбас був малолюдним краєм до кінця XIX століття, коли індустріалізація та урбанізація привабили сюди чималу кількість переселенців з різних куточків імперії Романових, особливо з її етнічно російських губерній. Українські селяни не надто квапилися переходити працювати на копальні та промислові підприємства Донбасу, доки вже новий, радянський режим не розпочав у 1920-х роках політику «коренізації», зокрема українізації. Після Другої світової війни Донбас перетворився на «плавильний казан» для радянських національностей, куди звідусіль відряджали або заохочували до міграції робітників для забезпечення швидких темпів зростання місцевої економіки. Тому Донбас коливався між Україною і Росією, завжди залишаючись фронтиром¹, який і відмежовував, і поєднував два світи.

Існує три підходи до аналізу історії та сьогодення Донбасу, що передбачають зосередження відповідно на його політичній культурі, концептуалізації та ідентичності. Політична культура цього регіону з часу індустріалізації наприкінці XIX століття була жорсткою, пролетарською та насильницькою за своєю природою. Життя людини вартувало тут небагато. Злочинність завжди відігравала помітну роль у житті Донбасу через прикордонну специфіку регіону, переважання серед мігрантів молодих чоловіків, які шукали тут роботу, та велику кількість карних злочинців, що оселялися тут в обмін на дострокове звільнення.

Напередодні російського вторгнення Донбас виробляв 16% ВВП України і 25% обсягу промислової продукції. Із загальної вартості українського експорту, що складав \$68,8 млрд., країна завдячувала Донбасові \$14,1 млрд., або 27%. Втім, міфологія Донбасу як економічного гіганта та його номінальний внесок до українського бюджету не враховували глибоких, фундаментальних проблем, які загострювалися з часом. Донбас був аналогом південного Йоркширу (схожість міст Шеффілда й Донецька вражає) і південного Вельсу, де також переважали старі металургійні підприємства та гірничо-промисловість. У 2012 році металургія становила 63% експорту з

Донеччини і 37% – з Луганщини (28% загального експорту України). Від 1980-х років ці галузі занепадали та були основними забруднювачами довкілля, зокрема у Маріуполі. Україна посідала друге місце після Китаю за кількістю аварій на шахтах, а копальні були неприбутковими й існували за рахунок дотацій від центральної влади. Враховуючи надто високі ризики для життя працівників і фінансову обтяжливість для бюджету, такі копальні, як на Донбасі, давно б закрили, якби вони знаходилися у Західній Європі чи Північній Америці. Крім того, непропорційно великою була вага Росії як кінцевого споживача регіональної продукції: на неї припадало 43% експорту з Луганщини та 22% – з Донеччини (у порівнянні з відповідно 26% і 21%, що експортувалися до країн Європейського Союзу).

Уявлення багатьох місцевих мешканців про цей край відштовхувалося від віри в те, що завдяки економічній могутності він «годує» Україну, а це дає його висуванцям «природне право» бути її правителями. Таке переконання було міфом. Хоча місцеві виробничі потужності продовжували бути важливими для національної економіки, Донбас вносив менше коштів до державного бюджету, ніж Київ. На противагу старим галузям промисловості на Донбасі, на іншому кінці країни, у Львові та Харкові, інтелектуальному центрі українського сходу, стрімко зростала роль інформаційних технологій. Особливий податковий режим на Донбасі, відшкодування ПДВ, пільговий розподіл приватизованого майна та державних тендерів радше сприяли олігархам у придбанні ними європейської нерухомості, аніж у збільшенні внеску місцевої промисловості до державного бюджету України.

Донбас, як пише історик Гіроакі Куромія, історично був «проблемною дитиною і Москви, і Києва»². Протягом ста років дезинтеграція центральної влади чотири рази призводила тут до анархії та спалахів екстремального насильства: після падіння Російської імперії; під час Другої світової війни; наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років, напередодні та слідом за розпадом СРСР; нарешті, під час і по завершенні Євромайдану 2013–2014 років. У вирі подій, які не дуже точно називають російською громадянською війною 1917–1920-х років, у регіоні, на який претендувала українська Центральна рада, постала «Донецько-Криворізька ра-

дянська республіка» (із центром поза межами Донбасу, в Харкові). Її засновники прагнули стати автономним регіоном більшовицької Росії, але не мали успіху. На межі 1980-х – 90-х років, охолонувши до радянської комуністичної ідеології, мешканці краю переважно підтримали незалежність України на грудневому референдумі 1991 року. В 2014 році помітна частина місцевого населення активно виступила проти Євромайдану та його прихильників, але вирішальну роль у подальшому розвитку подій, як і майже століття тому, відіграло втручання Москви.

Населення Донбасу демонструвало глибоку відданість регіональній тотожності, яка була тут популярнішою за українську громадянську (політичну), а особливо українську етнічну ідентичності. Мешканці регіону надзвичайно пишалися його історією як індустріального джерела сили царської Російської імперії та СРСР. Донбаська регіональна ідентичність поєднувалася з високим рівнем прихильності до радянської культури, що також спостерігалось у Криму. Куромія задовго до українсько-російської кризи писав: «Хоч як би Київ намагався розбудувати націю, Донбас діяв як антистолична козацька земля, що чинить спротив цій розбудові»³. Як Ленін, так і Путін стратегічно були зацікавлені у збереженні Донбасу в межах України, щоб через нього Москва могла впливати на неї й утримувати в межах власної сфери впливу.

Тимчасова недієвість центральної влади у 2014 році призвела до утворення на Донбасі вакууму влади, спершу заповненого маргінальними політичними силами та російськими маріонетками, а відтак військовими та цивільними структурами, що прямо втілювали на окупованих територіях волю Кремля. Мінські угоди не привели до тривалого припинення вогню; на відміну від «замороженого» придністровського конфлікту, на Донбасі п'ятий рік тривають бойові дії. Андраш Рач і Аркадій Мошес⁴ вказують на відмінності між цими двома регіонами. Пропорційно набагато більша частина населення Молдови мешкає у Придністров'ї, ніж громадян України – на Донбасі. Крім того, російські маріонетки від 1992 року контролюють увесь Придністровський регіон, тоді як дві третини Донецької та Луганської областей перебувають під контролем українського уряду. Як у Придністров'ї, так і на Донбасі переважає застаріла важка промисловість, однак, на відміну

від Молдови, Україна має у своєму складі й інші індустріальні регіони. Магістральні трубопроводи, якими російські енергоносії постачаються на Захід, проходять через Придністров'я, але не перетинають Донбас.

Поза тим, Рач і Мошес помилково вважають, що у Придністров'я мало спільного з Донбасом з точки зору колективної ідентичності, оскільки перший регіон був автономною республікою у складі міжвоєнної радянської України, натомість Донбасом починаючи із 1920-х років завжди управляли з Києва. Насправді ж ідентичність обох регіонів була радянською, а ставлення до неї значно більше за етнолінгвістичні ознаки визначало лінію суспільного розлому. В 1991–1992 роках етнічні росіяни із правобережжя Дністра у складі молдовських сил воювали проти «комуністичного» Придністров'я подібно до того, як етнічні росіяни пліч-о-пліч з українцями нині воюють проти радянізованих російських маріонеток на Донбасі. Російський громадянин Артем Ширококов вирішив боротися у складі батальйону «Азов» – не проти інших «росіян», а проти тих, хто, за його словами, має «радянську ментальність»⁵.

На початку 2014 року російськомовні лідери Донбасу зіткнулися з викликами, подібними до тих, які пережили керівники Придністров'я на початку 1990-х років. Придністровські регіональні еліти керували радянською Молдовою з часів завершення Другої світової війни, але коли СРСР розпався, а республіка стала незалежною державою, їм на зміну прийшли молдовські націоналісти, які в очах своїх опонентів були агентами Заходу. Еліти Донбасу ніколи не керували Українською РСР, але були переконані, що їхня економічна міць має зробити їх господарями незалежної України. З цієї причини усунення Віктора Януковича від влади в 2014 році (який майже за десять років до цього зазнав поразки у боротьбі з Віктором Ющенком) стимулювало підтримку гасел відокремлення від України. Пол Д'Аньєрі пише: «Для східних українців не було сенсу відокремлюватися, коли вони могли контролювати всю країну»⁶. Українське суспільство з обох боків політичних барикад – прибічники прозахідних націонал-демократів та Партії регіонів – радикалізувалося упродовж десятиліття між Помаранчевою революцією та Євромайданом.

Суттєва різниця між двома конфліктами була обумовлена чисельністю молдовських та українських урядових військ. У 1992 році молдовські сили зазнали поразки у збройному протистоянні й після цього не робили спроб повернути Придністров'я під свій контроль. Україна має набагато потужніші Збройні сили, Національну гвардію та воєнізовані формування інших відомств, які здобували перемоги над російськими маріонетками аж до моменту, коли пряме вторгнення російської армії в серпні 2014 року змусило їх відступити. Відтоді українські сили значно зміцніли завдяки навчанню, реорганізації, реформам та постачанню нової військової техніки.

Донбаський конфлікт призвів до величезних людських жертв та до появи значної кількості внутрішньо переміщених осіб, завдав великої шкоди промисловості, інфраструктурі та житловому фонду. Навіть якщо Україна відвоює Донбас, буде важко віднайти технічні, фінансові та кадрові ресурси для відновлення регіону. Гіпотетична можливість контрнаступу з боку українських збройних сил, які жодного разу не зазнали повного розгрому на полі бою, потребує від Путіна все нових витрат на розміщення на Донбасі окупаційних військ та постійного навчання й забезпечення усім необхідним російських маріонеток. Продовження конфлікту низької інтенсивності неминуче призведе до поширення прихованих загроз безпеці, обігу дешевої зброї та зростання рівня злочинності в Україні й Росії.

Відносини Росії із Заходом нині перебувають у найнижчій точці від середини 1980-х років. Поза межами своєї країни, особливо після вчинення воєнних злочинів у Сирії, Путін і його оточення не мають поваги чи підтримки, на які вони хотіли б розраховувати як представники великої держави⁷. Путін, хоча й володіє німецькою мовою та служив в НДР, мав лише опосередковане уявлення про колишню Західну Німеччину та Захід у цілому. 2014 року він схибив при оцінці потенційної реакції ФРН та інших західних країн на свою агресію. Він помилково припускав, що, оскільки за шість років до того світ доволі пасивно поставився до вторгнення Росії в Грузію, не запровадивши санкцій проти держави-окупанта, того ж варто очікувати і в разі спроби розчленувати Україну.

ЧОТИРИ МІФИ ПРО ВІЙНУ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

У дискусіях про конфлікт на Донбасі, що точаться на Заході, фігурує чотири основні міфи. Вони стосуються мови, релігії, українського націоналізму та національної приналежності.

Найбільший міф цієї війни обертається навколо мови, хоча насправді вона мала мізерне значення у контексті анексії Росією Криму і не відіграє важливої ролі у подіях на Донбасі. Під час соціологічного опитування у листопаді–грудні 2016 року українським респондентам пропонували обрати три найважливіші проблеми, які, на їхню думку, стоять перед країною. Лише 1% опитаних назвав серед них статус російської мови: у переліку проблем, що найбільше хвилюють людей, він опинився на передостанній позиції з-поміж сімнадцяти запропонованих. Міжнародні правозахисні організації засвідчили, що у Криму навесні 2014 року не існувало жодних загроз для російськомовного населення. Опитування підтверджують, що мова не є нагальною проблемою й на сході України. За оцінками, у певні моменти російськомовні бійці становили близько двох третин українських військових, які брали участь в АТО. Чимало російськомовних добровольців нараховується у лавах таких націоналістичних підрозділів, як Добровольчий український корпус «Правий сектор» і полк «Азов». Ці факти підривають міф про те, що конфлікт у Донбасі породжений «націоналістичною» державою, яка начебто не бажає бути достатньо інклюзивною, щоб гарантувати права своїх російськомовних громадян.

Російські лідери не спроможні осягнути концепт російськомовного українського патріотизму, хоча він аж ніяк не новий. За радянських часів Петра Шелеста і Леоніда Кравчука, які походили з різних регіонів України (перший був із Харкова, а другий – з Волині) та у роботі й побуті спілкувалися російською, вважали українськими націонал-комуністами, бо вони публічно популяризували українську мову і виступали проти російського шовінізму. Парадоксально, але, як пише Куромія, навіть Володимир Щербицький, чие ім'я стало ледь не синонімом офіційної русифікації та політичних репресій, у певному розумінні був «палким українським патріотом»⁸.

В Україні, як і в інших країнах, мова нерідко слугує маркером ідентичності, але не менш важливим є ставлення громадян до істо-

ричного минулого та майбутньої траєкторії розвитку своєї держави. Ідеологи Кремля і російських маріонеток продовжують плекати радянські стереотипи про першість російської мови, славити «великого вождя» Сталіна й експлуатувати міфи «Великої Вітчизняної війни». Водночас вони принижують українську мову як «селянську», «грубу» і непридатну для модерного індустріалізованого світу. Ксенофобія у ставленні до українців далася взнаки при тотальному закритті українських шкіл та медій у Криму та окупованих районах Донбасу. На противагу цьому, більшість російськомовних громадян України не сповідує шовінізму радянського зразка у ставленні до української мови, підтримує десталінізацію та дерадянізацію. Серед них можна зустріти бійців і активістів українських організацій, що вважаються націоналістичними – я неодноразово зустрічав їх під час моїх частих візитів на схід України та до зони АТО. Політолог Сергій Куделя переконаний, що мовний чинник все ж відіграв певну роль на Донбасі: за його спостереженнями, російські маріонетки здебільшого не змогли закріпитися в населених пунктах Донбасу, де україномовне населення становило понад 80%²⁶. Утім приклади російськомовних українських патріотів показують, що вплив цього чинника був радше опосередкованим, і він не може розглядатися ізольовано від інших.

Другий міф про конфлікт на Донбасі зосереджений на українському націоналізмі, який здавна був пострахом для царської Російської імперії, СРСР і сучасної Росії. Цей міф прирівнює «українських націоналістів» до «нацистських колабораціоністів», а термін «фашист» застосовує щодо послідовників будь-яких політичних поглядів, які виступають проти панування Росії над Україною. У Радянському Союзі «буржуазними націоналістами» могли оголосити націонал-комуністів, як-от Івана Дзюбу, автора відомої праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», або ліберально-демократичних дисидентів з Української Гельсінської групи. У путінській Росії ярликом «фашизм» позначають безліч різних явищ і суб'єктів – від критики влади, підтримки НАТО, США і України до недопуску російських спортсменів, які вживали допінг, на Олімпійські ігри⁹. Сучасний американський політолог Річард Саква так само перебуває в полоні кремлівської системи координат, характеризуючи всіх українських політиків, які бачать майбутнє своєї країни в об'єдна-

ній Європі, до «націоналістів» і «фашистів». Він стверджує, зокрема, що «радикалізована українська націоналістична еліта» контролює Верховну Раду¹⁰. Насправді ж українська націоналістична правниця не могла похвалитися значними показниками електоральної підтримки: лише одного разу, 2012 року, виборчий список націоналістів подолав прохідний бар'єр до парламенту.

Третій міф пов'язаний з релігією: зокрема, він пророкує заборону «українськими націоналістами» Російської православної церкви (РПЦ)¹¹, а також протиставляє «православний схід» України «[греко-]католицькому заходові». Це протиставлення є безпідставним навіть у світлі номінальних демографічних показників. По-перше, греко-католики становлять більшість лише у трьох із семи західних областей¹², а по-друге, частка православних вірян на Донбасі не більша, ніж на заході України в цілому (54%), і значно менша, ніж у центральних, південних та інших східних регіонах, де цей показник коливається у межах 72–76%¹³. Подорожуючи Донбасом, можна зауважити дуже малу кількість храмів будь-яких конфесій¹⁴. Організоване релігійне життя у цьому регіоні, який зазнав потужної радянської, було слабо розвинене, натомість краю було притаманне порівняно широке розповсюдження атеїзму¹⁵. Більшість православних парафій, включно з парафіями РПЦ, міститься в україномовних центральних і західних областях України, мешканці яких свого часу масово підтримували Помаранчеву революцію та Євромайдан.

Четвертий міф стосується національної ідентичності та реанімації імперських уявлень про росіян і українців як «один народ». Президент Путін та його поплічники запозичили цю риторику в крайніх націоналістів і профашистських представників міжвоєнної російської еміграції. Вони зневажають український суверенітет, називаючи Україну «штучною» та «збанкрутілою» державою, що нібито спирається на темні плани й інтриги Заходу, спрямовані на послаблення Росії. Гіркін, який приписує собі сумнівну заслугу людини, котра натиснула «спусковий гачок війни» на Донбасі, переконаний, що українці – це звичайні росіяни, які відрізняються лише тим, що послуговуються «іншим діалектом»¹⁶. Демонстративні прояви симпатії Путіна до білої еміграції та фундаторів євразійської ідеології, які ніколи не вважали українців окремим наро-

дом, підтверджують шовіністичну природу його власного політичного світогляду. Осердя політики Путіна щодо України становлять російські стереотипи столітньої давнини, радянські теорії змов та антизахідна ксенофобія, поєднані з глибоким нерозумінням внутрішньої динаміки української політики та ідентичності.

Для розуміння конфлікту на Донбасі важливо усвідомити, що спалах крайнього насильства тут спричинив аж ніяк не український націоналізм – до нього призвело масоване гібридне втручання Росії, яке переросло у відкриту збройну інтервенцію. До того, у 2006–2007 роках, радикальних панславистів і радянських націоналістів з України тренували в російських таборах¹⁷. Російська розвідка, яка здобула контроль над СБУ під час президентства Януковича, активно працювала на Донбасі упродовж усього Євромайдану, надаючи фінансування й тренуючи «антимайданівських» бойовиків. Ендрю Вілсон вважає, що Донбас, безумовно, потерпав від ворожнечі між громадянами, проте без втручання з боку Росії масового насильницького конфлікту не сталося б¹⁸.

Ніколай Мітрохін виділяє у подіях 2014 року на Донбасі три відмінні етапи. На першому етапі, у квітні, російські спецназівці, козаки, православні активісти, неонацисти та послідовники агресивного євразійства Александра Дугіна допомагали місцевому криміналітету та соціальним аутсайдерам, які програли від пострадянських економічних змін, а тепер прагнули взяти реванш і збагатитися за рахунок місцевих олігархів. Наступний етап розпочався у травні, коли в конфлікт втрутилися «фанатики, авантюристи та солдати», зокрема значна кількість ветеранів силових структур РФ і «політизованих прихильників російських неоімперських організацій». Третій етап, за Мітрохіним, починається у серпні, коли на Донбас вторглися батальйонні тактичні групи регулярних російських військ¹⁹.

На відміну від широкого діапазону раніше опублікованих праць про конфлікт в Україні, у центрі уваги цієї книги перебувають російський націоналізм та особливості колективної свідомості політичних еліт і населення Росії та України. Військовій агресії Путіна 2014 року передувало тривале зростання ксенофобії та популярності імперсько-шовіністичного світогляду. Фашистські елементи євразійської ідеології та ультранаціоналізм значної частини росій-

ської еміграції крок за кроком зміщувалися з маргінесу до центру російського політичного життя. У даній публікації підкреслюється важливість українсько-російських відносин у сфері ідентичності, регіональної тотожності, мови та культури для пояснення витоків сучасної кризи.

ОГЛЯД ЗМІСТУ КНИГИ

Книга складається з одинадцяти розділів. Перший розділ, у порівнянні з англomовним виданням, було докорінно перероблено і розширено, аби продемонструвати, як суб'єктивне сприйняття протистояння між Росією та Заходом з боку політичних кіл впливає на практику їхніх взаємин та як це відображається на Україні. Другий розділ детально зосереджується на ставленні кремлівських очільників до України та її народу. Тут простежується еволюція Путіна від офіцера КДБ до корумпованого політика і російського президента та націоналістичного лідера. Також детально описується поширення впливу націоналізму на осердя російського політичного життя, відродження російського імперіалізму та шовіністичних поглядів на українців як «малоросів», які нібито «природно» належать до «російського світу».

У третьому розділі проаналізовано глибоке коріння українофобії в царській Російській імперії, Радянському Союзі та Російській Федерації. Досліджено роль державної маніпуляції медіями, зокрема російським телебаченням, трансляцію за їхньою допомогою ксенофобії, антизахідних теорій змов і облуди. Четвертий розділ фокусується на антисемітизмі у політичному та суспільному житті Росії й України ХХ – початку ХХІ століття та його проявам під час конфлікту на Донбасі. Привертається увага до давніх зв'язків російського націоналізму з антисемітизмом і його вплив на антисемітські ідеологічні кампанії в Радянському Союзі. Спадщина радянського антисемітизму та російського антисемітизму, як показано в цьому розділі, створила базу для широко розповсюдженної ксенофобії в середовищі лідерів угруповань «ДНР» і «ЛНР».

Темою п'ятого розділу є явища злочинності й насильства на Донбасі, який до і після 1991 року був регіоном із найбільшою в Україні часткою населення, що мало досвід перебування за ґрата-

ми. Розкривається сутність процесу консолідації олігархічно-кримінального «донецького клану» під політичним «дахом» Партії регіонів. В шостому розділі аналізується, як завдяки демографічним змінам, зумовленим більшовицькою національною політикою та злочинами проти людяності, радянська ідентичність пустила дуже міцне коріння на Донбасі. В сьомому розділі автор знову звертається до Партії регіонів, яка стала єдиною в Україні реально діючою політичною машиною. Він простежує, як, об'єднавши колишніх «червоних директорів» підприємств державної індустрії, нових олігархів-підприємців, колишніх комуністів, кримінальних лідерів, групи панславистів і російських націоналістів із Криму, використовуючи ефективно організовану, добре фінансовану, бандитську і корумповану культуру управління, Партія регіонів здійснила експансію зі своєї бази на Донбасі з метою політично, економічно та фінансово монополізувати схід і південь України.

У восьмому розділі досліджено російську політику щодо України упродовж десятиліття, що минуло від Помаранчевої революції до Євромайдану. Розглядаються причини неспроможності Росії визнати незалежну Україну та політика Путіна, спрямована на її розчленування й підрив через вторгнення, анексію, інструментарій гібридної війни та тероризму. Також аналізується зрадницька політика президентства Януковича, яка заклала фундамент для Росії.

У дев'ятому розділі йдеться про гібридну війну Москви на Донбасі, яку вона вела руками «зелених чоловічків» зі спецназу, російських добровольців-націоналістів, монархістів, фашистів, козаків і православних фанатиків. У розділі досліджено діяльність російських маріонеткових військових підрозділів, створених, вишколених і споряджених Росією, та українських збройних сил і добровольчих батальйонів. Наступний розділ визначає джерела безпрецедентного рівня насильства та широкомасштабним порушенням прав цивільних осіб і військовополонених. У розділі розглядаються звіти міжнародних інституцій, правозахисних організацій, аналітичних центрів та НУО з питань прав людини і воєнних злочинів, скоєних під час конфлікту.

В останньому, одинадцятому розділі обговорюється вплив російсько-української війни на зміни в національній ідентичнос-

ті громадян України. Серед іншого досліджується питання, чому більшість російськомовних українців на півдні та сході України, включно з Донбасом, не підтримує путінський проект «Новоросії».

В цій публікації немає підсумків, позаяк конфлікт, якому вона присвячена, далекий від завершення – принаймні за правління Володимира Путіна, яке може тривати невизначено довго.

Примітки

¹ Фронтір (від англ. *frontier* – порубіжжя) – термін історичної науки, запроваджений американським ученим Фредериком Тернером; здебільшого позначає зону інтенсивної взаємодії різних культур на малозаселеній пограничній території, мешканці якої поступово формують інституційний лад. – Прим. пер.

² Гіроакі Куромія, *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки* (Київ: Основи, 2002): 18.

³ Там само: 478.

⁴ Andras Racz and Arkady Moshes, *Not Another Transnistria: How Sustainable Is Separatism in Eastern Ukraine?* (Helsinki: Finnish Institute for International Affairs, 2014).

⁵ Michael Vickery. 'Ukraine's Other Russians: Meet the Russians Fighting for Ukraine', *Al Jazeera*, 25 September 2015: <https://bit.ly/1j46k7W>.

⁶ Paul D'Anieri. 'Ethnic Tensions and State Strategies: Understanding the Survival of the Ukrainian State', *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 23, no. 1 (March 2007): 20.

⁷ Bruce Strokes. 'Russia, Putin Held in Low Regard around the World', *Pew Research Center*, 5 June 2015: <https://pewrsr.ch/2Ely7ZZ>.

⁸ Hiroaki Kuromiya. 'Political Leadership and Ukrainian Nationalism, 1938–1989: The Burden of History', *Problems of Post-Communism*, vol. 52, no. 1 (January–February 2005): 42–43.

⁹ 'Fascism: Russian Media's Favourite Label', *RFERL*, 6 October 2016: <http://bit.ly/2PU44jl>.

¹⁰ Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis on the Borderlands* (London: Tauris, 2016): 257.

¹¹ *Ibid.*: 14.

- ¹²Йдеться про Львівську, Тернопільську та Івано-Франківську області, які утворюють історичний регіон Галичини, де більшість віруючих належить до Греко-католицької церкви. У решті західноукраїнських земель (Волинській, Рівненській, Чернівецькій та Закарпатській областях переважають послідовники православ'я. – *Прим. пер.*
- ¹³Центр Разумкова. 'Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості', *Національна безпека і оборона*, ч. 3–4 (2016): 57.
- ¹⁴Катерина Шаповал. 'Протестанти з Донбасу: Протестанти виявилися однією з найбільш патріотичних соціальних груп на охопленому війною сході країни', *Нове время*, 23 березня 2016: <http://bit.ly/2PVLLUm>.
- ¹⁵Paul S. Pirie. 'National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine', *Europe–Asia Studies*, vol. 48, no. 7 (November 1996): 1088–89; Andrew Wilson. 'The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but Not Civil War', *Europe–Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2015): 637, 641.
- ¹⁶Shaun Walker. 'Russia's "Valiant Hero" in Ukraine Turns His Fire on Vladimir Putin', *The Guardian*, 5 June 2016: <http://bit.ly/2PUKIQH>.
- ¹⁷Див.: Orysia Lutsevych, *Agents of the Russian World: Proxy Groups in the Contested Neighbourhood* (London: Chatham House, 2016).
- ¹⁸Wilson. 'Donbas in 2014': 631–52.
- ¹⁹Nikolay Mitrokhin. 'Infiltration, Instruction, Invasion: Russia's War in the Donbass', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (2015): 219–49.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

Дата	Подія
2003–2012	
Листопад 2003	Трояндова революція у Грузії
Листопад 2004	Фальсифікація президентських виборів в інтересах Віктора Януковича провокує Помаранчеву революцію в Україні
Весна 2005	Для запобігання «кольоровій революції» в Росії створено пропутінський молодіжний рух «Наші»
Березень 2006	За посередництвом Росії Партія регіонів вступає в коаліцію з російськими націоналістами на місцевих виборах у Криму
Вересень 2006	Прем'єр-міністр Янукович заявляє в НАТО, що Україна не бажає долучатися до Плану дій щодо членства в Альянсі (ПДЧ)
Червень 2007	Створено фонд «Російський світ»
Лютий 2007	На Мюнхенській конференції з безпеки Владімір Путін виголошує промову про неприйнятність для Росії існуючого світового порядку
Квітень 2008	На саміті НАТО Путін заявляє про штучний характер України і висуває територіальні претензії на східні й південні українські території
Серпень 2008	Вторгнення Росії до Грузії
Вересень 2008	У Верховній Раді України Партії регіонів бракує голосів для визнання «незалежності» Південної Осетії та Абхазії; парламент Криму приймає постанову на підтримку такого визнання
Травень 2009	ЄС започатковує політику Східного партнерства
Літо 2009	Україна висилає із Криму й Одеси російських дипломатів, які провадили шпигунську діяльність
Серпень 2009	Президент Дмитрій Медведєв надсилає вкрай недипломатичного відкритого листа з жорсткими вимогами президентові Віктору Ющенку

21 квітня 2010	Харківські угоди продовжують чинність договору про базування Чорноморського флоту РФ у Севастополі до 2042–2047 років. Росія висуває розширені економічні та енергетичні вимоги до України
Травень 2010	Україна дозволяє російським спецслужбам повернутися на базу Чорноморського флоту
16 липня 2010	Український парламент ухвалює рішення про позаблокову зовнішню політику, яка виключає членство в НАТО, але підтримує курс на членство в ЄС
Грудень 2011 – липень 2013	Масові антипутінські протести в Росії
Березень 2012	Путіна, який виступає з націоналістичною платформою, втретє обрано президентом РФ

2013

Травень	Україна та Євразійська економічна комісія підписують меморандум про надання Україні в майбутньому статусу спостерігача
Липень	Росія розпочинає «торговельну війну» проти України
27 липня	Путін відвідує Україну з нагоди 1025-річчя хрещення Київської Русі
27 жовтня	Янукович зустрічається з Путіним у Сочі
9 листопада	Прем'єр-міністр Микола Азаров відвідує Москву. Янукович зустрічається з Путіним на російській військовій базі, де йому, імовірно, погрожують анексією Криму та «Новоросії»
12 листопада	Путін змушує Януковича відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті Східного партнерства
21 листопада	Азаров призупиняє приєднання України до Угоди про асоціацію з ЄС. На Майдані Незалежності в Києві починається акція протесту, що стала початком Революції гідності
28–29 листопада	Янукович відвідує Вільнюський саміт Східного партнерства

30 листопада – 1 грудня	Спецпідрозділ міліції «Беркут» нападає на активістів Євромайдану, що призводить до зростання протестного руху
6 грудня	Янукович і Путін зустрічаються в Сочі
17 грудня	Росія погоджується придбати українські борги на \$15 млрд. і на третину зменшити ціну газу для України
18 грудня	Янукович остаточно погоджується на перебування України як держави-спостерігача в Євразійському економічному союзі

2014

8 січня	Янукович зустрічається з Путіним на Валдаї
16 січня	Верховна Рада України ухвалює антидемократичні закони для приборкання громадянської активності
22 січня	Перші вбиті серед протестуючих
18–20 лютого	Вбито понад сто учасників Євромайдану
19–21 лютого	Голова кримського парламенту Володимир Константинов відвідує Москву
21 лютого	За посередництва ЄС Янукович підписує компромісну угоду з лідерами опозиції, на підставі якої він має залишатися при владі до грудня. Учасники Євромайдану відкидають компроміс, й увечері президент втікає з Києва до Харкова
22 лютого	Верховна Рада приймає постанову про усунення Януковича від виконання повноважень президента
23 лютого	Верховна Рада голосує за скасування закону про мови 2012 року; в.о. президента Олександр Турчинов накладає вето на цю ухвалу. Морпіхи Чорноморського флоту РФ перевозять Януковича із Криму до Новоросійська. Під час проросійських протестів у Севастополі владу захоплює самозваний «народний мер» Олексій Чалий
24 лютого	В Криму заблоковано дороги. Російські націоналісти та злочинні угруповання створюють «народні дружини»

---

25 лютого	Дві російські військові вантажівки перевозять російських спецназівців до Ялти
26 лютого	Спеціальна сесія парламенту Криму закликає до ширшої інтервенції російських військ. Загострюються сутички між кримськими татарами та російськими націоналістами
27–28 лютого	Воєнізовані формування та російський спецназ захоплюють урядові будівлі в Сімферополі. Місцеві органи міліції та СБУ відмовляються виконувати накази Києва після того, як парламент Криму бере їх під контроль. У захопленій будівлі ВР Криму депутати голосують за проведення «референдуму», відставку уряду Партії регіонів та призначення «прем'єр-міністром» Сергія Аксьонова і звертаються по «допомогу» до Путіна
1 березня	Учасники проросійських протестів на чолі з колишнім активістом неонацистської РНЄ Павлом Губаревим вдаються до перших захоплень державних установ у Донецьку. Янукович, перебуваючи в Росії, закликає Путіна до інтервенції в Україні
16 березня	Російські окупанти та колабораціоністи проводять постановочний «референдум» про приєднання до РФ
17 березня	Проти Росії запроваджено перші західні санкції
18 березня	Путін та кримські колабораціоністи підписують договір про анексію Криму Росією
20 березня	Верховна Рада приймає Декларацію про боротьбу за звільнення України
21 березня	Рада Федерації РФ ратифікує договір про анексію Криму. ЄС та Україна підписують політичну частину Угоди про асоціацію

---

27 березня	Генасамблея ООН підтверджує територіальну цілісність України; 11 країн голосують «проти»
7 квітня	Учасники проросійських протестів захоплюють адміністративні споруди в Харкові, Одесі та Донецьку. Проголошено «ДНР»
12 квітня	«Зелені чоловічки» під керівництвом Ігоря Гірка під захоплюють Слов'янськ і Краматорськ
15 квітня	Верховна Рада ухвалює Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та про правовий режим на тимчасово окупованій території України»
16 квітня	Розпочато «антитерористичну операцію» проти російських маріонеток на Донбасі
28 квітня	Проголошено «ЛНР»
2 травня	Зіткнення між проукраїнськими та проросійськими силами в Одесі призводять до загибелі 48 осіб
5 травня – 1 червня	Україна відвойовує західну і південну частини Донеччини та північну частину Луганщини
11 травня	Угруповання «ЛНР» і «ДНР» проводять пропагандистські «референдуми про самовизначення»
24 травня	«ЛНР» і «ДНР» оголошують про своє об'єднання у «Новоросію»
25 травня	Петра Порошенка обрано президентом України
27 червня	ЄС та Україна підписують економічну частину Угоди про асоціацію
17 липня	Російський зенітно-ракетний комплекс «Бук» знищує цивільний малазійський літак рейсу МН17 із 298 людьми на борту
22 серпня	Перший «гуманітарний конвой» з РФ прибуває на Донбас
24 серпня	Регулярні військові частини РФ вторгаються на схід України для порятунку російських маріонеток, які опинилися на межі розгрому

16 вересня	Парламенти ЄС та України ратифікують Угоду про асоціацію. Верховна Рада ухвалює Закон України «Про спеціальну процедуру місцевого самоврядування в деяких районах Донецької та Луганської областей»
5 вересня	Підписання Мінського протоколу про тимчасове перемир'я на Донбасі (перших Мінських угод)
2 листопада	В окупованих районах Донбасу проводяться пропагандистські «вибори»
4 листопада	Україна припиняє фінансові операції з окупованими районами Донеччини та Луганщини
2015	
22 січня	Підрозділи російських військових та колаборантів йдуть у наступ і захоплюють Донецьке летовище
27 січня	Верховна Рада закликає ООН, Європарламент, ПАРЄ, НАТО, ОБСЄ та ГУАМ визнати Росію державою-агресором
3 лютого	Верховна Рада ухвалює Закон України «Про військово-цивільні адміністрації»
12 лютого	Підписання других Мінських угод
18 лютого	Українські сили зазнають поразки під Дебальцевим
17 березня	Верховна Рада ухвалює Закон України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями»
21 квітня	Верховна Рада приймає Заяву про відсіч збройній агресії РФ та подолання її наслідків
Травень	Російська окупаційна влада забороняє кримськотатарські медіа
26 травня	Верховна Рада ухвалює нову стратегію національної безпеки, зосереджену на загрозах з боку Росії
Вересень	Україна припиняє свою участь у структурах СНД
20 вересня	Активісти кримськотатарського національного руху і «Правого сектора» починають блокаду Криму з боку материкової частини України

24 вересня	Верховна Рада приймає нову Військову доктрину, що визначає Росію як головну загрозу суверенітету України
2016	
Січень	Верховна Рада схвалює припинення постачання продовольства та електроенергії до Криму
Лютий	Починається блокада в'їзду російських вантажівок на територію України
18 лютого	Верховна Рада ухвалює резолюцію, що засуджує продовження російської агресії
12 травня	Верховна Рада ухвалює резолюцію про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду
Серпень	Росія стверджує, що запобігла планам української військової розвідки влаштувати терористичні акти у Криму
Вересень	Міжнародна комісія з питань безпеки польотів публікує остаточний звіт, що звинувачує Росію у поставці на Донбас комплексу «Бук», ракетою з якого було збито літак рейсу МН17
Жовтень	Росія забороняє Меджліс кримськотатарського народу В окупованих районах Донеччини і Луганщини проходять постановочні «вибори»
12 жовтня	ПАРЄ ухвалює резолюцію «Засоби правового захисту у випадках порушень прав людини на окупованих українських територіях, непідконтрольних українській владі»
14 листопада	Опубліковано щорічний звіт прокурора Міжнародного кримінального суду щодо попереднього розслідування факту анексії Росією Криму
19 грудня	Генасамблея ООН ухвалює резолюцію «Стан із правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)»

2017

25 лютого	Указ президента України про нову доктрину інформаційної безпеки
16 травня	Указом президента України заборонено доступ до російських соціальних мереж, пошукових систем в інтернеті та послуг електронної пошти
1 вересня	Набула чинності Угода про асоціацію між Україною та ЄС

2018

18 січня	Верховна Рада приймає закон, за яким на зміну формально керованій СБУ «антитерористичній операції» на Донбасі з квітня приходить Операція об'єднаних сил, управління якою здійснює оперативний штаб Збройних сил
15 травня	Росія офіційно відкриває автомобільний рух «Кримським мостом», що з'єднує окупований півострів з її територією
14 вересня	Британський суд виносить ухвалу на користь України у спорі про «займ» на суму \$3 млрд., наданий Росією Януковичу наприкінці 2013 року
1 листопада	Росія оголошує перелік контрсанкцій проти України

РОЗДІЛ 1

НОВА «ХОЛОДНА ВІЙНА»: РОСІЯ ВЕДЕ ВІЙНУ ІЗ ЗАХОДОМ ТА УКРАЇНОЮ¹

Російська анексія Криму, гібридна війна і пряма інтервенція Кремля на сході України спричинили радикальну трансформацію міжнародного політичного ландшафту, особливо в Європі, провіщаючи те, що дехто вважає другою «холодною війною». Влітку 2017 року, одразу після того, як США ввели нові, жорсткіші санкції проти Росії, традиційно ліберальна газета “*Washington Post*” вийшла з передовицею під назвою «Ми на шляху до нової “холодної війни”», де провина за погіршення взаємин між західними країнами та Росією цілковито покладалася на останню. «За двадцять п’ять років після завершення “холодної війни” відносини [Вашингтона та Москви] знову перебувають у сильно замороженому стані. Що трапилося? Теперішня напруженість не виникла через те, що Сполученим Штатам раптом захотілося повернення свого старого суперника. Те, що сталося – це відповідь на поганий вибір, зроблений президентом Росії Владіміром Путіним. Цей вибір у Москві зробили свідомо, можливо, виходячи з особистих міркувань Путіна щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Вони і є основною причиною наявної нині напруженості»².

ЗМІНИ У СТАВЛЕННІ ДО РОСІЇ

США та Україну росіяни найчастіше називають серед країн, найбільш вороже налаштованих до Росії³. На Заході ж останнім часом закріпилася думка про Російську Федерацію як про супротивни-

ка, якому не можна довіряти, натомість необхідно протистояти. Ці уявлення не були результатом самих лише дій Москви проти України – йшлося про те, що ці дії сприймаються як елемент масштабної і багаторівневої атаки на базові принципи західного світу. Хоча анексія Криму та вторгнення на Донбас стимулювали стрімке погіршення американо-російських відносин, Європа почасти демонструвала нерішучість. Зокрема, у Німеччині деякі сили виявили готовність де-факто визнати за Росією мандат на володіння Кримом⁴. Німецько-українські взаємини упродовж десяти років до кризи не відрізнялися міцністю, здебільшого через те, що Німеччина надавала пріоритет зв'язкам із Росією – причому настільки, що у 2009 році радник президента України Володимир Горбулін говорив американському послу про існування у Києві «двох посольств Росії», в одному з яких розмовляють німецькою⁵. Навіть після загарбання Криму деякі представники німецької еліти підтримували «прагматичний курс» на пристосування до великої держави замість того, щоб захистити її жертву, що має набагато менші розміри та порівняно нетривалу історію незалежного існування⁶. У цьому вони спиралися як на спадщину «східної політики» ФРН (*Ostpolitik*) часів «холодної війни», так і на більш ранню геополітичну традицію зневаги до країн, розташованих між Німеччиною та Росією. Виступаючи у Бундестазі під час дискусії про історичну відповідальність Німеччини перед Україною, американський історик Тімоті Снайдер застеріг проти відродження «аж ніяк не безневинних» спроб «не зважати на народ, який не вважають народом», – спроб, що відгонять колоніальним минулим⁷.

Безчесність і лицемірство Путіна, що проявилися у питанні окупації Криму, змінили ставлення до нього з боку багатьох політиків, які раніше схилилися до компромісу. В березні 2014 року федеральний канцлер Німеччини Ангела Меркель, упродовж багатьох років znana своєю схильністю шукати з російським лідером спільну мову, визнала, що він перебуває «в іншому світі». З того часу Меркель вважає Путіна екзистенційною загрозою європейським і трансатлантичним інститутам, які свого часу стримували німецький націоналізм та зробили німців чи не найбільшими ентузіастами розбудови наднаціонального європейського дому⁸.

Лідерам ЄС, США, Канади й інших західних держав та органі-

зацій поступово довелося визнати, що Росія веде війну не лише з Україною, але і з ними – нехай публічно вони, як правило, і далі вживають стриманішу риторичку, заперечуючи, що нова «холодна війна» вже біля їхнього порога. Хай там як (надто після втручання Кремля у вибори в різних країнах), вони вже не можуть дозволити собі ігнорувати реальність⁹. Очам західних політиків і громадськості крок за кроком відкрилося те, що досі було затьмарене формулами дипломатичної ввічливості – безпрецедентне зухвальство поведінки тих, кого вони називали своїми стратегічними партнерами, упродовж останнього десятиліття. Захід повільно прокидався до усвідомлення того факту, що він мусить оборонятися в умовах першої світової кібервійни¹⁰.

Небаченим від часів Карибської ракетної кризи політико-дипломатичним жестом стало вигнання зі Сполучених Штатів 29 грудня 2016 року тридцяти п'яти російських дипломатів і розвідників, що працювали під дипломатичним прикриттям. У спільній заяві, опублікованій того ж дня Міністерством внутрішньої безпеки США, керівництвом Національної розвідки та Федеральним бюро розслідувань, йшлося про «цілеспрямовані фішингові¹¹ атаки, кампанії, скеровані проти державних установ, критичної інфраструктури, аналітичних центрів, університетів, політичних організацій і корпорацій; крадіжку інформації цих організацій; нещодавній публічний витік частини вкраденої інформації»¹².

Західні політики неквапливо й невпевнено почали вдивлятися у цінності, вірність яким Путін і його оточення висловлювали і згідно з якими діяли протягом останніх десяти років. Російські керманічі, на відміну від західних колег, ніколи не вірили в закінчення попередньої «холодної війни», будучи певними в тому, що вони, як і раніше, перебувають у стані неоголошеного протистояння з «одвічним» ворогом. Про правий поворот у зовнішній політиці РФ недвозначно свідчила програмна промова президента Владіміра Путіна на Мюнхенській конференції з питань безпеки у 2007 році, але її зміст тоді не був належно оцінений. Путін вважає, що Росія не несе відповідальності за початок нової фази глобального протистояння – вона лише мусила діяти у відповідь. У Москві вірять, що Захід розпочав відкриту війну проти російських інтересів іще наприкінці 1990-х років, коли США і НАТО нібито організували

«кольорову революцію» в Сербії та підтримали незалежність Косова. З російського погляду, саме Захід порушив правила, коли його військові без дозволу ООН напали на Югославію, а чотирма роками пізніше на Ірак. Путін буцімто захищає російську та євразійську цивілізацію від західного тиску, позаяк Європейський Союз є попіхачем США, а проєвропейська частина українського суспільства – це «п'ята колона» Заходу, що діє на території, яка начебто належить до природної сфери впливу Росії.

Упродовж минулого десятиліття Росія використовувала Естонію, Грузію, а особливо Україну як тестові майданчики для розвитку свого гібридного, інформаційного та кібернетичного потенціалу, вістря якого вона надалі спрямувала проти цілої низки західних країн по обидва боки Атлантики¹³. У 2007 році Росія спровокувала насильницькі заворушення та масовану кібератаку тривалістю близько місяця проти Естонії, члена НАТО та ЄС, після того, як там вирішили перенести меморіал радянським воякам Другої світової війни. Кібератака поцілила у комп'ютерні мережі, банки та засоби масової інформації. Рік потому під егідою НАТО у Таллінні відкрився Центр спільного кіберзахисту.

Втручання російських хакерів у вибори в США 2016 року мало на меті набагато більше, ніж просто помсту за підтримку колишнім держсекретарем Гіларі Клінтон тих росіян, які виступали проти виборчих шахрайств 2011–2012 років, що допомогли тоді партії «Єдина Росія» утримати більшість у Державній думі, а Путіну – після чотирирічної перерви повернутися до президентського кабінету. Кремль вбачав і вбачає в російській асиметричній війні стратегічний інструмент реагування на підтримку Заходом політичних трансформацій на пострадянському просторі після 1991 року, кульмінацією якої вважаються «кольорові революції» у Східній Європі та Центральній Азії. Путін й інші пострадянські авторитарні лідери завжди сприймали революційні зміни в Сербії, Грузії та двічі в Україні не як результат масових виступів на захист прав людини і демократії, а як доказ інтриг ЦРУ та європейських інституцій, які намагаються підірвати те, що російський президент Дмитрій Медведев охарактеризував як «зону привілейованих інтересів» РФ. «Кольорові революції» ці лідери розглядали як м'яке розширення Заходу, поєднане із жорсткою експансією НАТО і ЄС. Український

Майдан 2013–2014 років, наполягали прокремлівські політики та пропагандисти, мав на меті перехід бази російського Чорноморського флоту в Севастополі до рук НАТО¹⁴.

Коли 2009 року Брюссель започаткував програму Східного партнерства для пострадянських країн, Росія відповіла планами створення Євразійського економічного союзу як альтернативи розширенню ЄС. Європейські лідери не ставилися серйозно до риторики Путіна, але на момент кризи 2014 року мусили усвідомити, що Росія бачить у ЄС такий самий експансіоністський проект Заходу, яким вона віддавна вважала НАТО. Вони були ще більше шоковані тим, що Путін еволюціонував від пропозицій конкурентних моделей євразійської інтеграції до пошуку способів того, як знищити і НАТО, і ЄС. Інституції Північноатлантичного альянсу, Європейський парламент та Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) зазнали потужних ударів у кібернетичній сфері. Протягом 2016 року Франція заблокувала 24 тисячі кібератак, спрямованих проти її збройних сил, а Україна зазнала 24 тисячі кібератак лише за останні два місяці того ж року.

Сподівання на те, що Путін обмежить своє втручання діями проти країн, котрі не належать до НАТО, як-от Грузія чи Україна, було ілюзорним. Росія вдалася до гібридної та інформаційної війни й війни в кіберпросторі проти багатьох членів Альянсу: Естонії, Великої Британії, Німеччини, Норвегії, Нідерландів, Франції, Греції, Угорщини, Болгарії, Туреччини, а також Чорногорії, яка була кандидатом на вступ до НАТО¹⁵. На початку 2016 року Росія використала широкий арсенал засобів для роздмухування скандалу навколо сфальшованої історії про німецьку дівчинку, нібито зґвалтовану біженцями із Близького Сходу, тим самим підбурюючи екстремізм правих радикалів, вороже налаштованих до ЄС, і здобуваючи в їхніх очах політичні дивіденди. Після згаданого вище вислання російських дипломатів і розвідників із США, офіційний представник американської адміністрації заявив про те, що «Росія ніяк не зупиниться. У нас є всі підстави вважати, що росіяни й надалі втручатимуться у демократичні вибори в інших країнах»¹⁶.

Москва стояла за спробою перевороту і замаху на прем'єр-міністра Чорногорії Міло Джукановіча, використовуючи для цього сербських націоналістів і російських козаків, які раніше воюва-

ли на боці російських маріонеток на Донбасі. Козацький генерал Віктор Заплатін, громадянин РФ, заявив на мітингу в Чорногорії: «Православний світ – єдиний світ. У ньому ми бачимо сербів, чорногорців, росіян і білорусів». Вітання заколотникам надіслав колишній так званий «прем'єр-міністр ДНР» Александр Бородай¹⁷. За звинуваченням у підготовці перевороту в Чорногорії затримали двадцятьох сербів і росіян, а ще двох росіян і трьох сербів було оголошено в міжнародний розшук.

Росія активно втручалася у вибори в Україні 2004 року та у протистояння влади і громадянського суспільства під час Євромайдану на боці Віктора Януковича. Ще після перемоги Помаранчевої революції Кремль вдався до «технології превентивної контрреволюції», покликаної запобігти революції та спробам зміни режиму в Росії. Рух «Наші», започаткований 2005 року, мобілізував молодих росіян проти західної «загрози», розгорнувши брудну кампанію цькування дипломатів Британії та США.

Російські лідери ніколи не ставилися з повагою до суверенітету України. Путін давно прагнув перетворити її на домініон білоруського зразка, керований проросійським сатрапом, і вважав, що досяг цієї мети, віднадивши президента Януковича від Європи і заблокувавши переорієнтацію його режиму в західному напрямку. Якби не Революція гідності, Росія, очевидно, втрутилася б у чергові президентські вибори в Україні, що мали відбутися 2015 року, для забезпечення переобрання Януковича, а той мав би віддячити приєднанням України до Євразійського економічного союзу.

У 2008 році Росія здійснила збройне вторгнення до Грузії і визнала «незалежність» окупованих нею грузинських територій Південної Осетії та Абхазії, Росія поставивши моральний знак рівності між їхнім «правом» на незалежність і відокремленням Косова від Сербії – так само вона пізніше самочинно наділить «правом на самовизначення» «народ» окупованого Криму. Незважаючи на грубе порушення суверенітету Грузії, Захід тоді не вдався до санкцій щодо агресора, а вже наступного року Вашингтон ініціював «перезавантаження» відносин із Росією. У Путіна це розцінили як доказ того, що в разі нового військового втручання у справи сусідніх держав знову вдасться уникнути відчутних міжнародних наслідків.

Упродовж минулого десятиліття Росія неодноразово вдавалася до радянської практики «мокрих справ», тобто замовних убивств небажаних для режиму осіб за кордоном і на власній території. У 2004 році, напередодні президентських виборів, повідомлялося про отруєння діоксином лідера української опозиції Віктора Ющенка. За два роки до цього для вбивства перебіжчика з ФСБ Александра Литвіненка у Лондоні було використано радіоактивний полоній. Литвіненка отруїли лише за три тижні після того, як у Москві в день народження Путіна було вбито опозиційну журналістку Анну Політковську. У 2018 році Росія організувала нову хімічну атаку на території Великої Британії, мішенню якої був колишній подвійний агент, екс-полковник Головного розвідуправління (ГРУ) Генштабу Збройних сил РФ Сергій Скрипаль. Замах на життя Скрипала, якому вдалося вижити, призвів до вигнання загалом близько півтора десятка російських дипломатів із багатьох західних країн. Діоксин і радіоактивний полоній виробляють у російських лабораторіях, успадкованих від СРСР і підпорядкованих спецслужбам. Починаючи з 2004 року в Європі, Туреччині та на Близькому Сході було також убито чимало чеченських націоналістів, причому російська влада навіть не намагалася приховувати своєї причетності до їхнього знищення.

МІЖНАРОДНІ САНКЦІЇ

Найпомітнішим інструментом міжнародної протидії гібридній війні Росії стали санкції, запроваджені проти неї США та ЄС. Дипломатичні переговори щодо їхнього введення та пролонгації були доволі складними, але як сама наявність санкційного режиму, так і його далекосяжний характер засвідчують, наскільки сильним є резонанс, спричинений діями Росії, на Заході. Хоча чимало експертів схиляються до думки, що ці санкції досі мали вельми обмежений вплив на російську економіку, їхнє символічне значення було вкрай важливим. Реакція на санкційні обмеження з боку представників путінської еліти, які часом хизувалися власним статусом «незламних жертв» західних утисків, продемонструвала їхню вразливість у справах власної міжнародної легітимності, свободи пересування та доступу до матеріальних благ зовнішнього світу.

Санкції, введені у зв'язку з російсько-українським конфліктом, було спрямовано проти конкретних осіб у російській владі та трьох сфер російської економіки: фінансово-банківської, нафтогазової та оборонної¹⁸. Було визначено перелік конкретних об'єктів у цих галузях, для яких обмежили доступ до західного капіталу. Паралельно із цим вводилася заборона на подорожі й заморожувалися активи окремих осіб, яких підозрювали у причетності до анексії Криму.

Санкції не змусили Росію вивести свої війська та окупаційні адміністрації з Криму та Донбасу. Питанням, що провокує дискусії та спекуляції, є те, чи вони стримують Росію від розширення та ескалації агресивної війни. У деяких аспектах вони приносять Кремлю тактичні переваги: так, російські контрзаходи, спрямовані на заміщення імпорتنих продуктів харчування, теоретично можуть зробити країну більш самодостатньою і стимулювати зростання попиту на товари російських виробників. Разом зі скороченням обсягу своїх експортно-імпорتنих операцій, російські олігархи ставатимуть більш залежними від національної економіки, а отже і від режиму Путіна. Міжнародні санкції також слугують Путіну зручним виправданням економічної стагнації, яка насправді була результатом відсутності реформ. Як не дивно, свої причини перебільшувати вплив санкцій мають як Росія, так і західні уряди. Річард Конноллі пише, що ймовірний довготерміновий вплив санкцій полягатиме у ще більшому відверненні Росії від принципів відкритої ринкової економіки і переході до економічної моделі, що передбачає більшу закритість і втручання держави¹⁹.

Це не означає, що санкції не справили відчутного впливу. Оскільки деякі західні підприємства заплатили за їхнє впровадження значну ціну (як безпосередньо, так і внаслідок російських контрсанкцій), ці обмежувальні заходи стали «дорогим сигналом», до якого ставляться серйозніше саме тому, що надіслати його означало піти на збитки і самообмеження. Хоча просто заявляти про опір діям Росії коштує недорого, санкційний режим слугує постійним нагадуванням про те, що в разі погіршення ситуації раз по раз робитимуться наступні, ще жорсткіші кроки. Таким чином, економічні санкції знаходяться десь посередині між «дешевими розмовами» та силовою відповіддю, яка обійшлася би найдорожче. Найголовніше те, що санкції продемонстрували: Захід здатен виступати

з єдиною консолідованою позицією. Під питанням залишається те, чи можна зберегти цю єдність, а тому символічна роль санкцій як її індикатора також супроводжуватиме їх при кожному наступному подовженні.

Нарешті, важливо визнати те, що залишилося поза рамками санкційних обмежень. Німецький уряд продовжує підтримувати проект газопроводу «Північний потік-2», який повністю належить російському «Газпрому», попри те, що його побудова матиме згубні наслідки для енергетичної безпеки держав-членів ЄС і НАТО, перш за все Польщі та країн Балтії, а також України. Коли «Північний потік-2» буде завершено, Росія зможе повністю обійти українську трубопровідну мережу, що постачає газ до Німеччини та більшої частини Західної Європи. Таким чином, Україна втратить єдиний важіль, за допомогою якого вона ще здатна впливати на Росію, а Москва натомість отримає можливість перекинути постачання газу Україні без шкоди для виконання власних зобов'язань перед споживачами на Заході. Тож у разі своєї реалізації «Північний потік-2» дозволить РФ досягнути стратегічної мети, яку вона ставила ще з початку 1990-х років. Цей проект відображає значний інтерес, який Німеччина та інші європейські держави досі виявляють до комерційних взаємин із Росією, а також сильний стимул до того, щоби пожертвувати безпекою України заради власних інтересів. Однією з найперших і найуспішніших спроб Путіна здобути вплив всередині західних урядів було встановлення дуже тісних зв'язків із попередником Меркель Гергардом Шредером, якого Путін пізніше винайняв очолювати раду директорів «Північного потоку-2». Соціал-демократична партія Шредера – коаліційний партнер Меркель – активно підтримує будівництво газопроводу, попри опозицію Християнсько-демократичного союзу та Партії зелених²⁰.

НОВА «ХОЛОДНА ВІЙНА»

Цікавим питанням є те, як майбутні покоління сприйматимуть 1991–2013 роки: як проміжок часу між двома «холодними війнами» чи як тимчасове затишшя, аналогічне добі розрядки 1970-х років під час однієї тривалої «холодної війни». Єдиного узгодженого визначення «холодної війни» не існує, але використання цього терміну на позначення сучасної доби видається цілком виправда-

ним, незважаючи на розбіжності між нинішньою епохою і тим, що відбувалося між 1945 і 1991 роками. Про аналогії значною мірою свідчать зміни у сприйнятті глобальної обстановки. Як на Заході, так і в Росії нині широко поширене уявлення про те, що на стратегічному рівні суперництво між ними – це «гра з нульовою сумою»: те, що добре для Росії, погано для Заходу і навпаки. «До 2003 року досить поширеною була думка, що модернізовану Росію можна буде інтегрувати в міжнародну систему як конструктивного і доброземного учасника. Різні варіації цих поглядів поступилися місцем усвідомленню того, що Росія з її нинішнім політичним курсом не може бути партнером чи союзником і що відмінності переважають будь-які спільні інтереси»²¹. Подібним чином російський аналітик Дмитрій Тренін відзначає: «Зміни, спричинені українською кризою, – не територіальні, а радше стратегічні й ментальні. Росія нарешті відмовилася від політики спроб інтегруватися із Заходом і стати частиною євроатлантичної системи. Вона повернулася до своєї рідної гавані в Євразії та визначила як пріоритетні зв'язки з незахідними країнами»²².

Динаміка нинішньої доби також нагадує динаміку першої «холодної війни» в інших аспектах. Вважається, що Захід захищає статус-кво, який, залежно від точки зору, або є корисним для міжнародної безпеки і демократії, або ж є намаганням США зберегти свою гегемонію за рахунок інших. У західних країнах багато хто знову бачить у Росії ревізійську державу, котра прагне повалити загальноприйняті норми, а дехто – як переляканого актора, що намагається захистити свою безпеку. Знову ж таки, цей конфлікт має сильну внутрішньополітичну й нормативну складову, коли політики на Заході стверджують, що нині йдеться про битву між демократією та самодержавством, а Росія вказує на різні прояви лицемірства в позиції Заходу.

У певному сенсі нинішня доба поділяє динаміку не лише з повною добою, а й зі значно давнішою історією міжнародних відносин у Центральній та Східній Європі. Наприкінці Другої світової війни – як і наприкінці Першої, або як в епоху Катерини II – питання полягало в тому, де проходить лінія розмежування між Росією та Заходом. У кожному з цих випадків це визначалося переважно військовою силою на місцях.

Динаміка «холодної війни» повернулася навіть попри те, що лінія дотику «сфер впливів» Росії та Заходу пересунулася на кілька сотень кілометрів на схід. По-перше, після 2014 року Північноатлантичний альянс знову став дуже важливою організацією. Росія гірко нарікала на розширення НАТО на схід; деякі західні автори називали це розширення причиною військового вторгнення Кремля до України. Це твердження лишає багато простору для заперечень, але очевидно, що дії Росії в Україні сприяли відродженню НАТО та розгортанню більшої кількості його сил у регіонах, наближених до кордонів Росії.

По-друге, як і у випадку «холодної війни», західна стратегія нині здебільшого ґрунтується на припущенні, що з часом на зміну російському самодержавству прийде демократія, а до влади – менш агресивний режим. Хоча, можливо, існували підстави вважати, що пострадянський режим у Москві буде менш непримиренним, ніж радянський, є вкрай мало підстав оптимістично сподіватися, що післяпутінський уряд буде більш дружнім до Заходу та своїх сусідів. Про це свідчить те, що дії теперішнього російського режиму в Україні, особливо анексія Криму, не просто відповідають амбіціям Путіна та його оточення, а є надзвичайно популярними серед населення та політичного класу, включно з низкою лідерів російської опозиції. Ідеї великої держави та імперського націоналізму мають у Росії широку підтримку, завдяки чому кримська авантюра лише збільшила підтримку влади з боку населення країни. Переконання Путіна в тому, що Україна мусить бути частиною «русского мира», і отже належати до євразійського, а не європейського інтеграційного проекту, віддзеркалює консенсус мільйонів росіян.

ВІДПОВІДЬ ЄС

Лідери Європейського Союзу проти власної волі опинилися в епіцентрі українського конфлікту. В Брюсселі пропозицію щодо укладення Угоди про асоціацію з Україною розглядали як доброзичливе залучення важливого сусіда. Поза увагою при цьому лишалося те, що Путін почав розглядати розширення ЄС, як і НАТО, – як джерело потенційно незворотних втрат у геополітичному змаганні в Центральній Європі. Варто зазначити, що Східне

партнерство не передбачало пропозиції членства в ЄС і насправді розглядалося як альтернатива такого членства²³. Виходячи з формальної, нормативної сторони справи, європейські дипломати не помічали тих фобій, які можлива асоціація України з ЄС породила в Росії – але саме вірність нормам зумовила те обурення, з яким європейські лідери відреагували на застосування Росією грубої сили при захопленні Криму.

Інституції ЄС стали центральним майданчиком з обговорення економічних санкцій та робили спроби посередництва у врегулюванні конфлікту. Ці два питання було поєднано у рішенні від березня 2015 року, згідно з яким реалізація других Мінських угод визнавалася передумовою для скасування санкційних обмежень. Водночас той факт, що більшість зацікавлених сторін вважає ці угоди недієздатними, означає, що санкційний режим, задуманий як комплекс тимчасових заходів, набуває ознак постійного. Це питання набуло особливої актуальності у світлі прийняття у США пакету жорсткіших санкцій влітку 2017 року.

Аркадій Мошес вважає, що причиною застосування підходу, який відрізнявся від прийнятого ЄС після війни Кремля проти Грузії («нарікайте, а тоді робіть свої справи»), були не якісь особливості самої України, а те, що поведінка Росії починаючи з 2014 року виглядала як набагато фундаментальніша загроза для європейського ладу. «На сьогодні, – пише він, – є значно краще розуміння того, що доба поділів Європи у “ялтинському” стилі давно лишилася позаду, і Україну не можна нікому “віддати”, бо вона нікому не належить, що б не казали прибічники класичної *realpolitik*»²⁴. Але, попри загальне визнання неприйнятності дій Росії стосовно України, Європа не має повної єдності в тому, на які кроки вона повинна і готова піти у подальшому. В певних колах присутня значна протидія перспективі тривалого конфлікту з Росією, яка ще донедавна здавалася партнером. Це особливо стосується націонал-популістичної частини європейського політичного спектру, де симпатія до націоналізму Путіна, євроскептичні настрої та прихований антиамериканізм породжують запеклий опір режиму санкцій.

ВІДПОВІДЬ НАТО

Анексія Криму та гібридна війна на сході України спонукали європейських лідерів по-новому поглянути на свої військові можливості й поміркувати про те, як їх зміцнити. Значна частина обговорень цієї проблеми, звісно, була пов'язана з НАТО. Завершення «холодної війни» та сподівання на настання нового ладу, за якого насильство нібито «втратило актуальність» в Європі, зумовило перенесення уваги європейських урядів на невійськові аспекти безпеки, такі як міграція. Ця оптика швидко змінилася після початку російсько-української війни, особливо у тих державах, які мають безпосередній кордон з РФ. У відповідь на агресію, жертвою якої стала Україна, НАТО та його члени знову зосередилися на зміцненні організації та посиленні тієї частини своєї стратегії, яка заповідала «тримати росіян на відстані». У Москві, звісно, побачили у цьому не реакцію на власні дії, а зайве підтвердження наявності у Заходу підступних антиросійських планів.

Використання у Криму «зелених чоловічків» без ознак державної приналежності одразу ж викликало тривогу з приводу можливості повторення цього сценарію в балтійських державах, які мають доволі невеликі армії та численне російськомовне населення. До 2014 року серед трьох країн Балтії лише Естонія витрачала на оборону узгоджений союзниками мінімум у 2% від ВВП (будучи на той час одним із п'яти членів НАТО, які дотримувалися цієї умови). Якщо б Росія організувала блискавичне вторгнення до цього регіону, Альянсу було б важко дати їй відсіч за допомогою своїх звичайних сил. Найслабшим місцем НАТО є стокілометрова смуга сільської місцевості, відома як «Сувалкський коридор» між ізольованою від решти РФ Калінінградською областю та союзною Росії Республікою Білорусь.

Призупинивши співпрацю у форматі Ради НАТО–Росія у квітні 2014 року, Альянс вдався до низки «гарантійних заходів» (*assurance measures*), які з часом перетворилися на ширший «План дій щодо готовності» (*Readiness Action Plan*), прийнятий країнами-членами на Вельському саміті у вересні 2014 року. «Гарантійні заходи» мали переконати союзників на сході, а також саму Росію, що НАТО не легковажатиме зобов'язаннями, передбаченими статтею 5 Північ-

ноатлантичного договору, і в разі необхідності захищатиме всіх своїх членів, включно із трьома балтійськими державами. Відповідно посилювалося патрулювання їхнього повітряного простору реактивними винищувачами; передбачалася присутність військово-морських патрулів та проведення військових навчань. «План дій щодо готовності» доповнювала низка «адаптаційних заходів», спрямованих на матеріальне поліпшення здатності НАТО забезпечувати оборону. Це передбачало збільшення чисельності Сил реагування НАТО з 13 до 40 тисяч військових і створення нової 20-тисячної Спільної оперативної групи підвищеної готовності²⁵. Критики, втім, зазначали, що ці сили були замалими та легко озброєними у порівнянні з військами, які могла швидко розгорнути Росія (наприклад, із Калінінградської області), і що загалом розрив між стримувальною позицією НАТО та його фактичною військовою здатністю протистояти гіпотетичній російській атаці не зменшується, а зростає²⁶.

У довгостроковій перспективі варто очікувати на подальші заходи. Серед них – запропонований Німеччиною проект «структуруючих націй» (*Framework Nations Concept*), який, хоча й був сформульований ще до російської інтервенції в Україні, з огляду на них набув значно більшої актуальності. Його ідея полягає у такому зміцненні міждержавних стосунків у сфері оборони, за якого дрібніші військові сили в Європі, багато з яких спеціалізуються на виконанні певних місій, зможуть бути операційно інтегровані у більші військові підрозділи, що мають ширший спектр можливостей²⁷. Ключовим елементом цих більш координованих сил має стати німецький Бундесвер. Якщо відповідні плани буде реалізовано, це означатиме, що напад Росії на Україну перекреслив один зі стратегічних пріоритетів Москви після 1945 року – стримування зростання військової потужності Німеччини.

ВІЙНА ПУТІНА ПРОТИ ЗАХОДУ

Росія відповіла на обурення Заходу з приводу її дій в Україні з демонстративною зневагою. Її керівництво продовжувало повторювати, що анексія Криму була «законною», робити вигляд, що не причетне до подій на сході України, які воно вперто називало

«громадянською війною», та звинувачувати Захід і в першому, й у другому. Тим часом Росія активно забезпечувала продовження конфлікту на Донбасі та нарощувала свою боєздатність в інших точках. Ба більше, вона підвищила ставки, збільшивши масштаби та видимість свого впливу на політику західних столиць, зокрема, намагаючись втрутитися у перебіг виборчих кампаній. З точки зору Кремля, його втручання у внутрішні справи іноземних держав нічим не відрізнялося від підтримки, яку Захід надавав просуванню демократії на пострадянському просторі. Втім, ці намагання наштовхнулися на рішучий опір з боку західного істеблішменту, ще більше погіршивши відносин між ним і Росією.

Упродовж багатьох років у російських можновладців та пов'язаних із ними політтехнологів і медіаменеджерів була популярною концепція «м'якої сили» (*soft power*) Джозефа Ная, але вони інтерпретували її інакше, ніж сам автор. Якщо Най вважав «м'яку силу» переважно ресурсом, що підвищує престиж і привабливість²⁸, прокремлівських експертів вона цікавила переважно як інструмент, котрим можна скористатися для здобуття переваги у конфлікті. Тому замість збільшення привабливості Росії у світі та ймовірності того, що інші держави самі, без примусу, оберуть дружній щодо неї політичний курс, застосування цієї специфічної трактовки «м'якої сили» мало протилежний ефект: позиція Москви та президента Путіна в міжнародному співтоваристві не лише не посилилася, а, навпаки, ослабилася²⁹.

Двом важливим питанням про російську політику, як і самій цій політиці, наразі бракує прозорих відповідей. По-перше, як виглядає стратегічна мета російської політики щодо України та які засоби вона готова застосувати для її досягнення? По-друге, до якої міри Росія вважає новий статус-кво (де вона контролює невелику частину території України, але є ізольованою від Заходу і перебуває в опозиції до нього) бажаним результатом, який варто відстоювати у майбутньому?

Одне із центральних положень зовнішньополітичної доктрини Росії, успадковане від радянських часів, полягає в тому, що вона як велика держава має право вето в основних міжнародних питаннях. Це допомагає зрозуміти обурення її керівництва подіями в Косові та Іраку, коли США і НАТО вдалися до застосування сили без згоди

Ради безпеки ООН. У війні на Донбасі Росія нарешті здобула те, чого бажала, де-факто наділивши правом вето себе: будь-яке рішення чи зміна статус-кво можливі лише за умови, що Кремль розглядатиме їх як вигідні для себе, адже він має достатньо інструментів для збереження поточної ситуації чи реагування на речі поза власним контролем шляхом її суттєвого погіршення.

Статус-кво в конфлікті низької інтенсивності, яку в будь-який момент можна підвищити, забезпечує Росію зручним важелем впливу і обходить її лише у 5% державного оборонного бюджету. Російська стратегія передбачає альтернативи у вигляді подальшої підтримки такого конфлікту та реінтеграції окупованих територій з Українською державою, за умови надання їм широкої автономії та збереження їх у сфері російських впливів. У кінцевому рахунку російська політична еліта, спираючись на давні й скомпрометовані ілюзії, все ще сподівається, що Україна повернеться до так званого «російського світу».

Російські керманічі наполягають, що запорукою мирного вирішення конфлікту була б відмова НАТО від прийняття України до свого складу та закріплення її нейтрального статусу. Прийняття такого підходу означало б повернення до світового ладу, в якому «великі держави» диктують правила слабшим гравцям. Майкл О'Тенлон запропонував визнати «постійний нейтралітет»³⁰ європейських країн, які зараз не є членами НАТО, – від Фінляндії та Швеції до Сербії та України. Ця ідея базується на хибному припущенні про те, що Росія однаково ставиться до всіх країн, згаданих у плані. Насправді, хоча Росія не заперечує суверенітету Сербії чи Фінляндії, це зовсім не так у випадку України: якщо Росія і так скористалася з позаблокового статусу Києва для здійснення агресії, немає підстав вважати, що будь-який новий документ зупинить її та убезпечить Україну від її повторення.

УКРАЇНА, США ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Упродовж більшої частини пострадянської доби Сполучені Штати Америки підтримували Україну активніше, ніж це робив Європейський Союз. Стратегічне партнерство між Україною та США ще більше зміцнилося після початку російської гібридної

війни. За Дональда Трампа США надіслали до України сучасне оборонне озброєння, від чого свого часу утримався попередній президент Барак Обама.

Питання про те, яку саме військову допомогу США мають надати Україні, було предметом серйозних дискусій в американському керівництві. Одна позиція полягала у наданні Україні летального озброєння, яке компенсувало б наявну до цього перевагу російських військ та їхніх спільників на сході України, призвело б до зростання їхніх втрат і рано чи пізно зробило б подальші воєнні дії неприйнятними в очах російського населення. Логіка, що стояла за цим, була відлунням військової підтримки, наданої США антирадянському рухові опору в Афганістані у 1980-х роках, що призвела до великих жертв і врешті-решт змусила СРСР вивести свої війська із країни. Але ця логіка мала вдосталь опонентів. Вони стверджували, що Росія здатна відповісти на будь-яке підвищення кількості чи якості зброї, що використовується українськими силами, аналогічним підвищенням, що коштуватиме безлічі життів обом сторонам, а перспектива миру стане ще більш віддаленою. Багато хто вважав, що надання такої допомоги Києву лише підтвердить домисли Кремля про агресивні наміри американців і радше сприятиме збільшенню його рішучості. Ба більше, стверджували опоненти, США мусять визнати, що Україна не має військового шляху для вирішення конфлікту і натомість має покладатися на дипломатію. У цьому питанні США врешті обрали курс, якому раніше вже слідував ЄС.

Для США протистояння навколо України вкладалося у шерог подій, де вони та Росія опинялися по різні сторони барикад і які разом формували уявлення про початок другої «холодної війни». Вашингтон і Москва ще до 2014 року стояли на протилежних позиціях, підтримуючи відповідно опозиційні та урядові сили у громадянській війні в Сирії. Двопартійна підтримка жорсткого курсу щодо Росії у США нині є сильнішою, ніж будь-коли упродовж кількох останніх десятиліть. Конгрес США майже одноставно ухвалив закон, яким позбавив президента права одноосібно приймати рішення про скасування санкцій проти Росії. Повідомлялося, що Трамп волів би накласти вето на цей закон, але не зробив цього, бо після встановлення фактів втручання Росії в американський ви-

борчий процес 2006 року його адміністрація намагалася уникати кроків, що могли бути інтерпретовані як поступки Путіну.

Протягом багатьох років після колапсу комуністичної системи Європейський Союз у відносинах з Україною залишався ніби за спиною Сполучених Штатів. Помітнішу роль він почав відігравати після Помаранчевої революції, особливо після запуску програми у 2009 році Східного партнерства. Тоді ЄС серйозно розглядав Україну в контексті тієї самої стратегії, яку він уже застосовував до інших країн посткомуністичної Європи, використовуючи привабливість тісніших взаємин як засіб просування та закріплення демократичних перетворень. Опір Росії укладенню Угоди про асоціацію між Україною та ЄС суперечив принциповому переконанню європейських політиків: жодна третя сторона не може накласти вето на суверенний вибір будь-якої з європейських націй. Непоступливість Москви та подальша військова інтервенція, таким чином, не могли не викликати відторгнення навіть серед тих, хто ставив під сумнів належність України до Європи та підтримував добрі стосунки з Росією. Внаслідок цього починаючи з 2014 року ЄС став куди більш відданим справі підтримки України, ніж раніше.

ВИСНОВКИ: ЗАХІД І УКРАЇНА У НОВІЙ ХОЛОДНІЙ ВІЙНІ

Упродовж десятиліть першої «холодної війни» лінія розмежування між Сходом і Заходом визначалася в основному тим, де зупинилися війська країн-переможниць у травні 1945 року. Незалежно від того, чи багато хто визнавав цю лінію законною та справедливою, вона проіснувала так довго через те, що ніхто не міг змінити її в односторонньому порядку, а ті зміни, яким надавала перевагу одна сторона, були неприйнятними для другої. Сучасну ж «холодну війну» відрізняє відсутність суцільної «залізної завіси», що розділяла б сторони конфлікту. Інформаційні, кібер- і, до певної міри, гібридні війни нині ведуться прямо на території противника.

Тим часом російська зовнішньополітична стратегія і далі ставить на чільне місце контроль над територіями, зокрема відторгнутими від сусідніх країн. Територія Придністров'я, керована маріонетковим проросійським режимом, упродовж чверті століття

залишається поза суверенітетом Молдови. Цю проблему неможливо було розв'язати навіть тоді, коли між Росією і Заходом існували добрі стосунки, а президентом Молдови був комуніст Владімір Воронін.

За відсутності інтенсивних бойових дій лінії розмежування, проведені російськими військовими у Східній Європі, в тому числі на Донбасі, можуть проіснувати дуже довго. Проте, подібно до того, як Угорська революція (1956) і «Празька весна» (1968) загрожували порушити статус-кво повоєнної доби, ситуація в Україні може раптово змінитися в той чи інший бік. Можна уявити собі три гіпотетичних сценарії розвитку подій. Перший полягає у тому, що зниження життєвого рівня і наростання протестного руху в Росії можуть підштовхнути її лідерів до організації нової військової авантюри в Україні, наприклад у Приазов'ї, заради повернення внутрішньої єдності та консолідації навколо ідей великодержавного націоналізму. Другий сценарій може передбачати поновлення підтримки сепаратизму та тероризму в українських регіонах за межами Донбасу з метою вчинення тиску на Україну та примушення її до виконання російських умов реінтеграції нині окупованих Луганщини і Донеччини, зокрема надання їм широкої автономії та збереження на своїх місцях антиукраїнськи налаштованих чиновників. За третім сценарієм російські маріонетки можуть в односторонньому порядку відновити повномасштабні військові дії, втягнувши у процес ескалації Кремль.

На це, напевно, не слід сподіватися, як на повторення 1991 року, який був історично унікальним. Навіть якби в Росії відбулася анти-авторитарна революція, її результатом не обов'язково було б формування, а тим паче тривале існування, прозахідного уряду – чи не більш імовірним був би прихід до влади російських націоналістів. Одна з головних відмінностей попередньої «холодної війни» від теперішньої полягає у сприйнятті обома сторонами ролі комунізму як ідеології та форми правління, котра мала або здобути перемогу, або зникнути. Колапс комуністичної системи, отже, означав, що підстави для конфлікту вичерпано.

Навряд чи слід очікувати того самого від зміни політичної верхівки в Росії, тим паче у короткій перспективі, тому багато чого залежатиме від конфігурації влади в самій Україні. Якщо на пре-

зидентських та парламентських виборах 2019 року переможуть реформатори, а не популісти чи проросійські сили, на Україну чекатимуть п'ять років руху в напрямку європейської інтеграції та духовної незалежності від Росії. У 2024 році Україна має провести треті з часів Євромайдану загальнонаціональні вибори, після яких вона матиме шанс остаточно залишити гравітаційне поле неорядянсько-євразійського «російського світу». Це і було б найкращою відповіддю з її боку на агресію Путіна у рік, коли спливе четвертий термін його президентських повноважень.

Примітки

- ¹ Цей розділ базується на вступі до англomовного видання цієї книжки, що вийшло 2017 року, а також на розділі 5 книжки Taras Kuzio and Paul D'Anieri, *The Sources of Russia's Great Power Politics: Ukraine and the Challenge to the European Order* (Bristol: E-International Relations, 2018).
- ² 'We're on the Road to a New Cold War', *The Washington Post*, 31 July 2017: <https://wapo.st/2CjcvRE>.
- ³ Левада-Центр. 'Союзники и «враги» России. Европейская интеграция', 20–23 мая 2016: <http://levada.ru/2016/06/02/13400/>.
- ⁴ 'Christian Lindner: Germany Should Accept Crimean Annexation as "Permanent Provisional Solution"', *Politico*, 6 August 2017: <https://politi.co/2vDPKFP>.
- ⁵ William Taylor, U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. 'Ukrainian-German Relations on the Rocks', 16 March 2009, *Wikileaks/The Public Library of U.S. Diplomacy*: https://wikileaks.org/plusd/cables/09KYIV465_a.html.
- ⁶ Susann Spahn. 'Ukraine in the Russian Mass Media: Germany as an Example of Russian Information Policy', in Timm Beichelt and Susan Worschech, eds., *Transnational Ukraine? Networks and Ties that Influence(d) Contemporary Ukraine* (Stuttgart: Там само, 2017): 179–202.
- ⁷ Timothy Snyder. 'Nazi Dreams of an Enslaved Ukraine: The Blind Spot of Germany's Historical Memory', *Euromaidan Press*, 23 June 2017: <https://bit.ly/2QYOvvi>.
- ⁸ 'Germany's Establishment Once Believed in Conciliation with Russia. No Longer', *The Economist*, 23 April 2016: <https://econ.st/26jBoo8>.
- ⁹ German Federal Ministry of Defence, *White Paper 2016 on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr* (Berlin, 2016): 31–32, 66; European External Action Service, *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy* (June 2016): 33.
- ¹⁰ Martin Belam. 'We're Living through the First World Cyberwar – but Just Haven't Called

- It That', *The Guardian*, 30 December 2016: <http://bit.ly/2GslyUA>.
- ¹¹ Фішинг (англ. *phishing*, дослівно «риболовля») – різновид шахрайства у мережі, який передбачає викрадення персональних даних, скажімо, завдяки розсилці ураженої вірусами електронної пошти. – *Прим. пер.*
- ¹² 'U.S. Expels Russian Diplomats over Cyber Attack Allegations', *BBC News*, 29 December 2016: <https://bbc.in/2CiHFbH>; U.S. Department on Home Security, Office of the Director of National Intelligence and Federal Bureau of Investigation. 'Joint DHS, ODN, FBI Statement on Russian Malicious Cyber Activity', 29 December 2016: <https://bit.ly/2GoPozE>.
- ¹³ 'LookingGlass Links Russia to Cyber Espionage Campaign', *LookingGlass*, 29 April 2015: <http://bit.ly/2GqH38f>; FireEye, *APT 28: A Window into Russia's Cyber Espionage Operations?* (Milpitas, CA, 2014).
- ¹⁴ Ася Хованская. 'США планировали строить в Крыму свою базу', *Комсомольская правда*, 22 апреля 2014: <https://bit.ly/2SWEKew>; Василий Пахомов. 'Цель переворота в Киеве – захват Америкой Крыма', *Русская правда*, 25 января 2015: <http://bit.ly/2Cjr3ko>; 'Севастополь под звездно-полосатым флагом: Во что Америка хотела превратить Крым', *Звезда*, 28 июля 2016: <https://bit.ly/2ScwS-Wo>.
- ¹⁵ 'Beware: The Russian Bear Is Getting Bolder', *The Washington Post*, 1 December 2016: <https://wapo.st/2grTSAat>.
- ¹⁶ 'Press Call on the Administration Response to Russian Malicious Cyber Activity and Harassment', *The White House*, 29 December 2016: <http://bit.ly/2R61n2j>.
- ¹⁷ Jasna Vukicevic and Robert Coalson. 'Russia's Friends Form New "Cossack Army" in Balkans', *RFERL*, 18 October 2016: <http://bit.ly/2R23AfM>.
- ¹⁸ Richard Connolly. 'Western Economic Sanctions and Russia's Place in the Global Economy', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015): 213.
- ¹⁹ Там само: 219.
- ²⁰ Markus Wehner und Reinhard Vesper. 'Nord Stream 2: Widerstand gegen Putins Pipeline wächst', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1 November 2016: <https://bit.ly/2fybRXl>.
- ²¹ 'Executive Summary and Recommendations', in Keir Giles etc., *The Russian Challenge* (London: Chatham House, 2015): VI.
- ²² Dmitri Trenin. 'Ukraine Crisis Causes Strategic, Mental Shift in Global Order', *Global Times*, 17 May 2015: <https://bit.ly/1AauVyZ>.
- ²³ Див.: Nicu Popescu and Andrew Wilson. *The Limits of Enlargement-Lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood* (London: European Council on Foreign Relations, 2009).
- ²⁴ Arkady Moshes. 'The Crisis Over Ukraine – Three Years On: Is a "Grand Bargain" Totally Ruled Out?' *FIIA Comment*, no. 12 (May 2017): <https://bit.ly/2PLOWnV>.

Realpolitik – тут іронічна алюзія до начебто прагматичної, а насправді заснованої на силі та безкомпромісній боротьбі за так звані «геополітичні» інтереси політики, притаманної європейським імперіям кінця XIX століття. – *Прим. пер.*

²⁵ NATO Public Diplomacy Division. 'NATO's Readiness Action Plan: Fact Sheet', July 2016: <https://bit.ly/2S8KVw7>.

²⁶ Tom Rogan. 'Obama's Plan to Send New Arms to Europe Isn't Enough', *The National Review*, 23 June 2015: <https://bit.ly/2SUvLUQ>.

²⁷ Claudia Major and Christian Mölling. 'The Framework Nations Concept: Germany's Contribution to a Capable European Defence', *SWP Comments*, no. 52 (December 2014): <https://bit.ly/2SPQzms>.

²⁸ Joseph S. Nye Jr. 'The Benefits of Soft Power', *Harvard Business School Working Knowledge*, 2 August 2004 (збережена копія: <https://bit.ly/2GoN5WQ>).

²⁹ Bruce Stokes, 'Russia, Putin Held in Low Regard around the World: Russia's Image Trails U.S. across All Regions', *Pew Research Center*, 5 August 2015: <https://pewrsr.ch/1M-Rj50s>.

³⁰ Michael E. O'Hanlon, *Beyond NATO: A New Security Architecture for Eastern Europe* (Washington, DC: Brookings Institution, 2017).

РОЗДІЛ 2

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ Й ІМПЕРІАЛІЗМ ТА УКРАЇНА

Насамперед, сама мета вашої боротьби – це абсурд [...]. Самостійна Україна вже існує, народ живе в добробуті, за час радянської влади він досяг великих економічних і культурних надбань. [...] В Радянськiм Союзi панує рівноправність народів, а вже особливо наявна любов між українським та російським народами. Якщо ми хочемо зберегтись як народ, то досягнемо того тільки єдиним способом – коли будемо разом із Росією.

Слідчий Міністерства держбезпеки СРСР, 1953 рік¹

Проект «Україна» створили австрійці для вас, аби відірвати вас від Росії, від Русі. Розділили нас.

Генеральний консул РФ у Львові Євгеній Гузєєв, 2010 рік²

Російська політична думка у царській Росії та СРСР серед емігрантів і в пострадянській Росії традиційно негативно ставилася до вимог України про автономію та незалежність, будучи цілковито байдужою й ворожою до скарг на денаціоналізацію та русифікацію. У царській Росії та у радянському дисидентському русі частка російських демократів, які підтримували українські національні прагнення, була мізерною. Під час громадянської війни жодна російська демократична політична сила не підтримала реальну українську автономію в рамках нової федералізованої демократичної Росії (не кажучи вже про незалежність). Ліберальні політичні партії, як-от кадетська (конституційно-демократична) партія, що підтримувала Тимчасовий уряд, виступали проти української авто-

номії³. Російські емігранти з контрольованої більшовиками країни були переважно націоналістами, імперіалістами та євразійцями, а також шанувальниками фашизму, тобто належали до ідеологічних традицій, які домінують у російській політиці і сьогодні. З-поміж російських дисидентів демократичного спрямування в СРСР українським національним вимогам симпатизували лише Андрей Сахаров, Владімір Буковський та Андрей Амальрік.

Тому в російській настанові щодо себе та України незмінними залишалися дві константи. Перша – байдужість до виникнення Росії як незалежної держави і натомість зацікавлення у збереженні за собою ролі центру імперії. Стивен Гатчінгс і Вера Тольц пишуть, що євразійство є заміником деколонізації, оскільки стверджує, що Росія була успішнішою, ніж Захід, в управлінні етнічним розмаїттям. Ба більше, «євразійство трактує Росію не як колоніальну наддержаву, а як спільноту, якій самій загрожує колонізація з боку Заходу»⁴. Міфічний успіх Росії зумовлює підставу для підтримки нею радше євразійської імперії, ніж побудови національної держави. Росіяни ніколи не були сепаратистами, і тому їхній політичний провід слушніше означати як імперіалістів, а не націоналістів. Не випадково саме та меншість з-поміж росіян, яка підтримувала власну незалежну державу, також схилилася до українських національних устремлінь. Друга константа – небажання Росії визнати, що українці є окремим народом, що українська мова – це повноцінна мова (а не діалект російської), що українці мають незалежну державу та право визначати власну геополітичну долю.

Хоча Радянська держава формально визнавала існування української мови, остання розглядалася як мова минулого, мова селян і сільської місцевості, а не міських і промислових центрів, натомість російська – як мова прийдешнього. Майбутні радянські чоловіки і жінки мали говорити російською. Радянська держава заохочувала русифікацію протягом більшої частини свого існування, зокрема під час хрущовської «відлиги», коли було запроваджено нову політику в сфері освіти. Поодинокі винятки траплялися лише під час «коренізації» (українізації) 1920-х років, а також за часів Петра Шелеста у 1960-х і за Михайла Горбачова наприкінці 1980-х – хоча в останньому випадку новому курсу на «перебудову» і «гласність» протистояв непохитний русифікатор Володимир Щербицький.

Ці дві константи російської історії значною мірою відсутні у західних підходах до аналізу україно-російської кризи, оскільки вони повертають нас до примордіального націоналізму⁵, імперіалізму та потужних сфер впливу в міжвоєнну епоху й попередні часи. Далєбі, під час кризи постмодерний Європейський Союз зіштовхнувся із традиційним імперіалізмом XIX століття та міжвоєнним реваншизмом.

ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛІЗМУ, РОСІЯ ТА УКРАЇНА

Теоретична література пропонує значне розмаїття визначень типів націоналізму, які можна застосувати до Росії та України. Вони варіюються, починаючи від громадянського націоналізму, часто пов'язаного із патріотизмом і територіальним націоналізмом. Приклади його поширені у східній та південній Україні (тут українська ідентичність ґрунтується на території більшою мірою, ніж на заході України, де ідентичність має більше етнічне і лінгвістичне забарвлення), Російській Федерації та англomовній Шотландії. Інші форми патріотизму часто стосуються країн поселенців-імігрантів, як-от США, Канади та Австралії. Зображення західних держав як «громадянських», а східних як «етнічних» – це хибна дихотомія, оскільки всі європейські та північноамериканські демократії поєднують у собі обидва елементи, і всі громадянські держави мусять робити вибір щодо мови (мов), культури (культур) та історичних міфів, які складають їхню етнокультурну серцевину (серцевини)⁶.

В Україні ця дихотомія вибору між «етнічною українською» та «громадянською» державою вводить в оману, позаяк реальний вибір доводилося робити між державою з етнічно українською серцевиною і державою з українсько-російським етнічним осердям. Другу опцію взяли на озброєння східноукраїнські політичні сили, які, зокрема, підтримували гасло «До Європи з Росією», не розглядали російську мову в Україні як іноземну та вважали, що Україна, зберігаючи свою окремішність, має підтримувати тісні взаємини з Росією. У 1990-х роках, за президентства Леоніда Кучми, цю концепцію України просували Володимир Гриньов, Дмитро Табачник та Дмитро Видрін, а в 2000-х її перейняла Партія регіонів. Такий підхід перетворив би Україну на державу, схожу на Білорусь, яка збудована довкола білорусько-російської серцевини.

Етнічні форми націоналізму можна зауважити в численних конфліктах у багатьох частинах світу. Попри те, що етнічний націоналізм часто розглядається винятково негативно через ці образи етнічних конфліктів, так було не завжди. Націоналізм у XIX столітті та в перші три десятиліття після Другої світової війни частіше пов'язували з ліберальним націоналізмом, оборонним антиколоніальним рухом проти репресій і асиміляції, спрямованим на розпад імперій та створення незалежних держав. Тим не менше, так само як для однієї людини хтось є терористом, а для іншої – борцем за свободу, так і те, що для одних – патріотизм, для інших є націоналізмом. Українці та ірландці, які добиваються забезпечення стимулів до подолання денаціоналізації, російщення чи англійщення, наполягатимуть, що їм ідеться, по суті, про ліберальну політику та державну підтримку мов і культур, котрі раніше піддавалися дискримінації. Водночас багато росіян та англійців, а особливо ті українці й ірландці, які розмовляють відповідно російською та англійською мовами, вважатимуть цю ж політику антидемократичною й недоречною. Російську мову в царській імперії та СРСР, англійську у Великій Британії та французьку у Франції пропагували як мови сучасної «цивілізації» та модерності, тимчасом українську, ірландську, валлійську та бретонську висміювали як провінційні селянські наріччя або діалекти, не придатні до вжитку в сучасній державі. Цей шовінізм має довгу історію. Тері Мартин, пишучи про 1920-ті роки, зазначив, що росіяни «й надалі добачали принципову суперечність між поняттями “українське” та “модерне”»⁷. Третина росіян мешкала в Україні у п'яти великих промислових областях (Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій і Дніпровській), де їх «вельми прихильно, а українців вельми негативно асоціюють із модернізацією»⁸.

Націоналізм має різні рівні мобілізаційного потенціалу. Етнічний націоналізм, громадянське суспільство й антиколоніальний дискурс разом працювали на користь мобілізації проти європейських імперій після Першої світової війни та їхнього панування над заморськими колоніями після Другої світової. В СРСР наприкінці 1980-х років приклади цього явища траплялися в Західній Україні, трьох балтійських республіках, Молдові, Грузії та Вірменії⁹. Антиколоніальна й антирадянська мобілізація виявилася слабшою

там, де виразнішими були територіальні ідентичності, як-от у Росії, Білорусі та східній Україні, а також п'яти центральноазійських республіках¹⁰. З розпадом СРСР на початку 1990-х років російські етнічні меншини, що мешкали поза межами Росії, не мобілізували – на відміну від сербських меншин, що проживали на теренах колишньої Югославії за межами Сербії¹¹. До Революції гідності національна мобілізація в Україні охоплювала переважно україномовних громадян. Західні українці стали на шлях мобілізації проти чинної влади наприкінці 1980-х років, а пізніше під час Помаранчевої революції та Євромайдану. Хоча російськомовні громадяни України активно долучилися до обох українських революцій початку XXI століття, основна частина учасників цих подій, особливо 2004 року, представляла західну та центральну Україну. Українська етнонаціональна ідентичність виявилася успішнішою в мобілізації українців, оскільки самоусвідомлення росіян та російськомовних громадян в Україні спиралося не на етнокультурне, а на територіальне підґрунтя (як і в самій Росії), або ж на наднаціональні – панславистську чи радянську – ідентичності.

Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР) ніколи не була повноцінною радянською республікою, і росіяни, подібно до англійців у Великій Британії, навряд чи спромоглися мобілізуватися проти власних імперій або багатонаціональних держав. Російський та англійський націоналізми могли постати лише у відповідь на інші (тобто український або шотландський) націоналізми, і вони завжди віддавали державі багатонаціональній перевагу перед незалежною державою для своєї нації. Радянська національна політика призвела до виникнення радянсько-білоруської територіальної ідентичності, уособленням якої став президент Александр Лукашенко (*Аляксандр Лукашэнка*), в республіці, де за часів СРСР не було націоналістичного або демократичного дисидентського руху. Як і Росія, після невдалого серпневого путчу 1991 року Білорусь не провела референдуму про власну незалежність.

У Росії 1990-х років президент Єльцин намагався просувати принцип громадянської територіальної ідентичності, проте це не знайшло відгуку серед російського населення¹². Президент Путін у своїй політиці національного будівництва заохочував альтерна-

тивну неорадянську та імперсько-великодержавну ідентичність, яка зажила популярності й забезпечила йому дуже високий рівень масової підтримки. За різних обставин Путін застосовує різні ідентичності та може апелювати до росіян, зокрема, як до громадян Російської Федерації. Водночас до України він застосовує оптику не громадянства, натомість етнічного і великодержавного націоналізму, говорячи про росіян та українців як «один народ» та про Україну як штучно створену державу. Не визнаючи українців громадянами суверенної іноземної держави, Путін бачить у них «малоросів», а у Києві – місце розбудови «першої російської держави».

Етнокультурні ресурси – скажімо, спільна ідентичність, групова солідарність, довіра, культурний та інтелектуальний потенціал – необхідні для успішної мобілізації людей. На сході та півдні України такі ресурси були кволими, аж доки не сталися чотири ключові зміни. По-перше, російський націоналізм став більшою мірою базуватися на етнокультурних чинниках і підтримувати російськомовні рухи в сусідніх країнах. Колишні маргінальні націоналісти, як-от євразійський ідеолог Александр Дугін, стали впливовими особами в середовищі московських політиків. По-друге, Росія повернулася до традиційних радянських теорій змови, розглядаючи сербську (2000), грузинську (2003) та українські (2004, 2013–2014) демократичні революції як підтримувані Заходом путчі, спрямовані проти «привілейованих інтересів» Росії в Європі. По-третє, Росія зробила інвестиції в ідеологію «російського світу», завдяки чому в російськомовних громадян та осіб, які асоціювали себе з російською культурою й мовою, сформувалася групова ідентичність. Оскільки російська та радянська ідентичності були в СРСР нерозривно переплетені, не дивно, що і «російський світ» також міфологізував «Велику Вітчизняну війну», зокрема Севастополь як «місто-герой»¹³. Це також передбачало повернення до радянських ідеологічних тирад, спрямованих проти українських націоналістів, яких засуджували як «нацистських колабораціоністів» і «фашистів». По-четверте, Росія вклала суттєві кошти у свої сили спеціального призначення («зелених чоловічків»), котрі пізніше захоплять Крим та розпочнуть гібридну війну на Донбасі.

Росіяни досягли чималих успіхів у імперському будівництві, але, на відміну від англійців чи французів, так ніколи і не створили

справжньої національної держави, а російська національна ідентичність завжди була тісніше пов'язана з поліетнічними імперіями – царською та радянською. Визначаючи власну національну ідентичність через контекст багатонаціональної держави, росіяни не становили винятку, адже англійці всередині Великої Британії перебували у схожому становищі. Основна ж відмінність полягала в тому, що останні сформували національну державу, перш ніж розбудувати свою імперію. З цієї точки зору Московія як феодальне російсько-татарське утворення не витримує порівняння з моноетнічною Англією за правління Єлизавети I. Тим не менше, Ірландію, Україну та Алжир можна поставити в один ряд, бо їх сприймали як складові не імперської периферії Британії, Росії та Франції відповідно, а самих метрополій. Навіть після розпаду СРСР Україну відносили до того, що Москва називає «близьким зарубіжжям», а отже, відрізняли її від «справді» іноземних країн (тобто «далекого зарубіжжя»).

За часів СРСР росіяни розглядали всю країну як свою батьківщину з тісно інтегрованими радянською та російською ідентичностями, що в 1990-х роках ускладнило для них сприйняття її роз'єднання. Українці та інші неросіяни мали радянські республіканські ідентичності й водночас ідентичність Союзу, і після розпаду останнього більшість із них переорієнтували свою лояльність на нові незалежні республіки. В Україні до Євромайдану радянська ідентичність зберігалася, зокрема, серед російськомовних мешканців східних та південних регіонів, а найвищий рівень її підтримки можна було спостерігати у Криму і на Донбасі. Певна частка етнічних росіян та інших російськомовних громадян України асоціювала себе з СРСР (що не дорівнював Росії) та радянською культурною традицією¹⁴. Однак сепаратизм серед них виявився слабким, адже росіяни в Україні не могли приєднатися до неіснуючої Радянської держави і, до того ж, зберігали територіальну лояльність до меж колишньої Української РСР, що 1991 року перетворилася на незалежну державу. У 1990-х роках представники сербських меншин, які опинилися поза межами нової Сербської держави, взялися за зброю, аби добитися приєднання до «Великої Сербії»; з боку представників російської меншини та російськомовного населення України аналогічних спроб ніколи не було, аж доки у 2014 році Росія сама не пішла на пряме військове втручання.

На відміну від росіян, серби побудували свою незалежну державу до того як постала міжвоєнна Югославія, і мали стійку етнічну ідентичність, що сягала XIX століття; тож і ставлення сербів та росіян до їхніх багатонаціональних держав – югославської та радянської – було дуже різним. Російська РФСР ніколи не мала власної комуністичної партії та завершеної системи інститутів управління: замість них владні функції здійснювали загальносоюзні органи, розташовані в Москві. Наприкінці 1991 року Єльцин перейняв контроль над радянськими установами, що були відтворені тепер як інституції незалежної Російської Федерації. Сербія, натомість, мала республіканську комуністичну партію, спілку комуністичної молоді, Академію наук та інші установи, окремі від Югославії. Тому, опинившись у руках Слободана Мілошевіча, вони стали механізмами для просування етнічної мобілізації сербів та ідеї «Великої Сербії», що мала включати в себе сербські анклавні у Хорватії та Боснії і Герцеговині. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років не існувало жодних російських інститутів, що сприяли б російському етнічному націоналізмові, а Єльцин не прагнув створити «Велику Росію» за рахунок перекроювання кордонів. Поки Сербія намагалася побудувати на руїнах Югославії «Велику Сербію», у Москві намагалася зберегти СРСР; коли ж цього зробити не вдалося, Росія підтримала його трансформацію у Співдружність незалежних держав (СНД), а пізніше висунула проект Євразійського союзу.

ВИЗНАЧЕННЯ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ІМПЕРІАЛІЗМУ

Важливою обставиною, що вносить сум'яття у наукове дослідження російської політики, є те, як застосовується поняття «націоналізм». Його використання у цьому контексті, як наголошує Девід Ровлі, «є неточним та оманливим». Росіяни «виражали свою національну свідомість радше через дискурс імперіалізму, аніж націоналізму». Ровлі пише, що царі, радянські діячі, російські націоналісти й ліберали не прагнули побудувати національну державу, а намагалися зберегти імперію. До більшовицької революції жодна російська політична партія не закликала відмовитися від імперської батьківщини на користь національної; іншими словами, не було російського відповідника турецького лідера Мустафи Кемалю Ата-

тюрка, який витворив з Османської імперії Турецьку республіку. В Росії відкрито не виступали на підтримку такого російського націоналізму, який міг бути потрактований як сепаратистський щодо СРСР. Деякі російські націоналісти бажали позбутися Кавказу та Центральної Азії, проте аж ніяк не погоджувалися на незалежність України та Білорусі: так, в уяві Александра Солженіцина, останні мали увійти до «Російського союзу», яким він пропонував замінити СРСР. Для всіх російських націоналістів поняття «російський» та «східнослов'янський» – з уявним центром у Москві – були і є, по суті, тотожними. Ровлі підсумовує: «Отже, особливий сенс, якого надавала національній ідентичності освічена Росія, сприяв не створенню національної держави, а збереженню імперії»¹⁵.

У 1990-х роках розбудова громадянського суспільства не завойовувала достатньої підтримки серед росіян через поширення п'яти переконань. Саме ці переконання вплинули на націоналістичну еволюцію Путіна та його імперську політику щодо України¹⁶:

1. Російська мова, а не громадянство Російської Федерації, є основним маркером ідентичності в російськомовній спільноті.
2. Термін «*россиянин*» – взаємозамінний з терміном «*русский*»¹⁷, який може позначати як «великороса», так і представника східнослов'янської гілки «єдиного російського народу».
3. Росіяни та українці – «один і той самий народ».
4. Росіяни та українці повинні жити разом, бажано в союзі.
5. Російськомовна держава повинна включати Крим, Донбас, Харків та інші регіони на сході й півдні України.

У Радянському Союзі більшість російських дисидентів не висловлювала націоналістично-сепаратистських вимог, оскільки сприймала РРФСР і Українську РСР як репліки одна одної. Росіяни в СРСР були «незручною національністю»¹⁸. «Російське національне самоусвідомлення не було ані міцно вбудоване, ані вміщене в територіальну й інституційну структури Російської республіки. Російська республіка не була для Росії такою, якими були інші національні республіки для відповідних національностей»¹⁹. Російська РФСР почала будувати свої республіканські інституції лише у 1990-му, менше ніж за рік до фактичного розпаду СРСР, що вия-

вилосся закоротким проміжком часу. До цього комуністична влада десятиліттями заохочувала росіян ототожнювати «власні національні інтереси із радянськими інтересами», офіційно проголосивши їх першими серед рівних²⁰. РРФСР була для російської людності «вигідною домівкою», «та все ж за батьківщину їй правив увесь Радянський Союз»²¹.

Роджерс Брубейкер пояснює, чому такі неросійські республіки, як Україна, захищають свої успадковані республіканські кордони, натомість Росія ставиться до них як до штучних, несправедливих та відкритих для змін. У 1990 році декларація про суверенітет РРФСР була радше економічною та політичною, ніж національною, позаяк ця республіка була передусім територією, а не батьківщиною для російської нації²². Таким чином, усередині Радянського Союзу РРФСР була найменш довершеною державою²³. Батьківщиною для росіян був СРСР; після 1991 року нею стала для багатьох Російська Федерація – але усвідомлена як центр чогось більшого: СНД, Єврозії або «російського світу».

Еміграційні політичні партії та російські дисидентські групи й інтелектуали традиційно ігнорували національне питання в Російській імперії та СРСР. Організація з помпезною назвою «Комітет визволення народів Росії» особливо не переймалася національним питанням та Україною зокрема²⁴. На рух генерала Андрея Власова помітно вплинула діяльність молодих російських емігрантів із Народно-трудової спілки російських солідаристів (НТС). Українські лідери дивилися на них «із найбільшою підозрою», адже солідаристи не розрізняли російську імперію та російську національну державу²⁵.

Серед 807 ув'язнених в СРСР дисидентів Пітер Редевей нарахував лише 36 російських націоналістів, половина з яких належали до Всеросійського соціал-християнського союзу. Це було навіть менше за кількість, ніж в аналогічних угрупованнях представників нечисленних молдовського і латвійського народів. Лише дещиця ув'язнених росіян були сепаратистами, а більшість можна було б сміливо назвати імперіалістами в їхньому ставленні до Росії та неросійських республік; зрештою, британські та французькі ліберали і консерватори свого часу також підтримували Британську та Французьку імперії.

З-поміж 942 дисидентів, заарештованих в Україні, лише 0,5% були етнічними росіянами, що менше, ніж частка кримських татар і євреїв²⁶. Як пише Мотиль, російські націоналісти не закликали відокремити свою республіку від СРСР, викинути імперію за борт і збудувати російську національну державність²⁷. Російські націоналісти, шовіністи та імперіалісти толерували радянський режим, адже не мали сепаратистських устремлінь, і закликали СРСР стати більш «російським», ніж він уже був.

Президент Єльцин, з огляду на його підтримку ідеї незалежної російської держави, був одним із перших пострадянських російських «націоналістів»²⁸. Російська РФСР не оголошувала про незалежність від СРСР, а після невдалого путчу в серпні 1991 року просто поглинула його владні інституції в Москві. Останній радянський лідер Михайл Горбачов риторично запитував: «Навіщо Росії потрібна незалежність? Від кого б вона мала бути незалежною? Від себе?»²⁹.

Демонтаж СРСР у грудні 1991 року став наслідком збігу прагнення Єльцина та Кравчука позбутися Горбачова, «а не бажання розвалити імперію і створити російську національну державу»³⁰. Джефрі Госкінг пише, що «громадянське визначення державності» «суперечить російським традиціям»³¹, а імперія «є історично й геополітично визначальною формою розвитку російської держави»³². Президент Єльцин і російські демократичні політичні партії в 1990-х роках приділяли недостатню увагу побудові громадянської нації. Як і решта російських націоналістів, Єльцин був непослідовним у виборі власних пріоритетів: чи то, наприклад, націєтворення у Російській Федерації, чи нового союзу Росії та Білорусі (ідея, що її він просував напередодні виборів 1996 року), який мав розростися і включити Україну та інші колишні радянські республіки. У поєднанні з надмірним зосередженням уваги на формуванні ринку та приватизації, що були непопулярними через дедалі більші соціальні проблеми та зростання хижачького класу олігархів, це породило вакуум, у якому етнічні, імперські та шовіністичні форми національної ідентичності знову змогли стати домінуючими за часів Путіна³³. Таким чином, демократична політика не змогла наповнити пострадянську і постімперську порожнечу 1990-х років – зрештою, у 2000-х роках Росія заповнила її націоналізмом та шові-

нізмом. Чен Чень писала, що «успішний ліберальний націоналізм в Росії залишається віддаленим сценарієм»³⁴, і майже за десять років до кризи 2014–2015 років передбачила, що російський націоналізм стане експансіоністським.

Путін соціалізувався в СРСР у 1960–70-х роках, коли радянська система офіційно заохочувала російський націоналізм, оскільки він не вважався загрозою для єдиної держави. Російський офіційний націоналізм опанував тоді Комуністичну партію Радянського Союзу (КПРС) та КДБ, де Путін був офіцером³⁵. Радянський Союз, у якому Путін набував соціальних навичок, заохочував і культивував публічні прояви російського націоналізму, шовінізму й національної вищості, культ Сталіна, вихваляв військові перемоги та просував монопольне становище Російської православної церкви у релігійному житті східнослов'янського світу. На відміну від націоналізму неросійських націй, націоналізм «великоросів» після Другої світової війни ніколи не критикували в радянських медіях, «так, наче цього явища не існувало»³⁶. Зростання офіційного російського націоналізму в СРСР і в незалежній Росії, керованій Путіним, значно збільшило імовірність конфлікту, кульмінацією чого стали криваві події на сході України.

Радянська культура, яку вихваляє Путін, була продуктом радянізації російського суспільства та русифікації радянської культури. Це витворило у російській національній ідентичності внутрішню суперечність між радянською ідейно-політичною та російською культурно-історичною складовими. Упродовж останніх двох десятиліть існування СРСР злиття російської та радянської ідентичностей заклало потужні підвалини для того, що Чен Чень назвала «неліберальним націоналізмом»³⁷, який, своєю чергою, став основою «консолідованого авторитарного режиму» Путіна, а також джерелом расизму, ксенофобії та шовінізму³⁸.

Протягом російської та радянської історії повсюдним було ксенофобське зображення Заходу як Іншого для Росії. Лія Грінфельд пише, що «Захід був невід'ємною, незгладимою частиною російської національної свідомості. Просто не було сенсу бути нацією, якби Заходу не існувало». Вона вважає, що відторгнення Заходу та державний примус до єднання в дусі так званої «Святої Русі» були нерозривно пов'язані³⁹. Обрання президентом «антиросійського»

Юценка 2004 року, повалення Януковича та офіційний курс на євроінтеграцію 2014-го перетворили Україну в очас Росії на форпост Заходу, а лідерів і активістів обох Майданів – на «фашистських» Інших. Російська православна церква стала служницею скерованого проти України путінського імперіалізму та націоналізму, котра підтримує антизахідну ксенофобію та концепцію Росії як оплоту проти декадентських західних цінностей⁴⁰. Іцхак Брудний пише, що «антизахідна» ідеологія «опосередковано легітимізувала радянський режим»⁴¹; те саме відбувається тепер, коли 70–80% населення РФ дотримується ксенофобських поглядів⁴².

РОСІЙСЬКИЙ МЕСІАНІЗМ І КСЕНОФОБИЯ

Російські націоналісти за царської, радянської та пострадянської доби, так само як і більшість російських емігрантів, надзвичайно послідовно дотримувалися і дотримуються своїх принципів у дев'яти сферах⁴³:

1. Визнається, що Росія мусить бути захищена від іноземних, особливо європейських, впливів.
2. Теорії змов рясніють підозрами, що Захід замишляє підірвати Росію. Секретар Ради безпеки РФ Ніколай Патрушев заявляв, що «керівництво України – це ставленики США, які виконують чужу волю, спрямовану на подальше відмежування їхньої країни від Росії»⁴⁴. Змови проти Росії вбачаються постійно, і сьогодні «здаються всюдисущими в російському дискурсі та державних медіях». Тим часом, як зазначають політологи, прихильники конспірологічних теорій частіше підтримують застосування насильства⁴⁵.
3. Впроваджується думка про те, що морально збанкрутілий Захід перебуває в занепаді, а морально вища Росія – на підйомі.
4. Стверджується, що Росія продовжує свій «особливий шлях» як центр окремої євразійської цивілізації.
5. Відомо, що Російська православна церква (РПЦ) була союзницею Радянської держави з 1940-х років. Вона долучилася до ліквідації Української греко-католицької церкви в 1946

році та підтримувала ідеологічні позиції СРСР на міжнародній арені через такі організації, як Всесвітня рада миру. Нині РПЦ просуває російський месіанізм, тобто ідею про те, що Росії судилося врятувати світ, а Європі – стати новим центром світової культури.

6. Католицька та протестантська церкви сприймаються як такі, що нібито поступаються православ'ю.
7. Існує перебільшений страх перед підтриманою США «кольоровою революцією», яка загрожує Російській державі та політичній стабільності.
8. Інтелігенція змальовується як «безвідні космополіти», зрадники на утриманні у Заході. КПРС (за винятком доби Горбачова) та Росія часів Путіна вважали лібералів чужорідними й потенційно небезпечними⁴⁶. Прозахідних інтелектуалів і в минулому, і тепер ганьблять як чужих російським цінностям. За правління Путіна було прийнято законодавство, яке вимагає від них реєстрації як від «іноземних агентів».
9. Антисемітизм завжди перебував у центрі уваги російського націоналізму в царській імперії, а в СРСР його маскували під антисіонізм, особливо з кінця 1960-х років. Єврейський народ був об'єктом запеклої ненависті російських націоналістів, які вважали, що «жидо-більшовики» контролюють СРСР, який буцімто є колонією Ізраїлю, а серед чекістів переважали сіоністи⁴⁷. Російські націоналісти вірили, що СРСР не є достатньою мірою «російським», бо євреї, «космополіти» та інші неросіяни тримають різні сфери життя країни у своїх руках. Антисіонізм (антисемітизм) був впливовим у російських академічних та культурних колах, розвідувальних службах і серед військових – в останньому випадку це не дивно, адже націоналізм поширений серед «силовиків» у більшості країн світу. Російські націоналісти, фашисти та неонацисти вірили в автентичність сфальшованих «Протоколів сіонських мудреців»⁴⁸. Ставлення російських націоналістів до СРСР ніколи не було раціональним: з одного боку, вони відчували гордість за те, що він є ядерною наддержавою, надає підтримку Російській православній церкві та російській

літературі, але з іншого – прагнули його перетворення на «російську» державу. У тому, що цього не відбувається, вони винуватили євреїв, які були звичним цапом-відбувайлом для російських націоналістів.

РОСІЙСЬКИЙ ФАШИЗМ, НАЦИЗМ І ЄВРАЗІЙСТВО

Починаючи з XIX століття різні форми російського націоналізму були доволі впливовими, і часом вони переростали у фашистські та неонацистські ідеології. Джон Стефан називає першим російським фашистом Владіміра Пурішкевіча, лідера чорносотенного «Союзу російського народу»⁴⁹. Наприкінці 1980-х років заявила про себе неочорносотенна організація «Пам'ять», а у пострадянській період – «Російська національна єдність» (РНЄ), яка стала першою неонацистською політичною силою в сучасній Росії.

У міжвоєнну епоху дехто зі старшого покоління російських емігрантів тяжів до німецьких нацистів, тимчасом певні представники молодшої генерації (скажімо, члени НТС, Спілки російської національної молоді та «солідаристи» з колишньої Національної спілки нового покоління) схилилися до італійського, іспанського та португальського фашизму⁵⁰. Від середини 1940-х до початку 1970-х років у російській політичній еміграції домінували націоналісти, фашисти та шовіністи, які не визнавали, що українці – окремих народ, не кажучи вже про право на незалежну державу, що унеможливило співпрацю з ними української націоналістичної еміграції. Ця картина змінилася лише у 1970–80-х роках, після висилки з СРСР дисидентів демократичного спрямування.

Члени НТС вважали, що продовжують боротьбу лідерів «білої» Росії, таких як генерал Лавр Корнілов, і були близькі до колабораціоністської «Російської визвольної армії» (РВА) генерала Власова під час Другої світової війни. Їхня ідеологія солідаризму та «соборності» була подібна до панівної ідеології Італії доби Муссоліні. Після Другої світової війни НТС пропагувала ідею так званої «третьої сили» – нібито Росія не виступала на боці ані Сталіна, ані Гітлера. Як не дивно, «солідаристи», подібно до всіх російських націоналістів, продовжували відкидати ліберальну демократію – навіть приймаючи допомогу від уряду США, який надавав їм ресурси для

прихованого розповсюдження антикомуністичної та російської націоналістичної літератури в СРСР⁵¹. Однак антикомунізм НТС робив спілку непопулярною в Росії, де націонал-більшовизм та євразійство завжди мали більший вплив, а її шовінізм виключав співпрацю з неросійськими емігрантами.

Євразійство народилося серед молодих російських емігрантів у міжвоєнній Європі й воскресло наприкінці існування Радянського Союзу, ставши дуже впливовим у Генеральному штабі Збройних сил, КДБ, Комуністичній партії, МЗС та Академії наук СРСР. Євразійство апелювало до російського невдоволення і розчарувань, а також підкреслювало шовіністичне та расистсько-зверхне ставлення до менш численних сусідів. «Великороси», на думку євразійців, були суперетносом, чие покликання полягає в контролі над євразійським гартлендом⁵², натомість євреї – «паразитичним етносом»⁵³. Чарлз Кловер описує євразійство як терапію для трьох поколінь росіян, покликану пояснити більшовицьку революцію та їхнє вигнання, дати собі раду зі сталінською реальністю та пояснити розпад СРСР. Успадкований від Сталіна націонал-більшовизм та «імперська ідея великої держави»⁵⁴ почали «вельми скидатися на політичну програму євразійців»⁵⁵.

Дугін, найпомітніше публічне уособлення євразійства в сучасній Росії, був прихильником нацизму від початку 1980-х років, коли приєднався до радянських неонацистських та фашистських угруповань. Починаючи з 1991 року його називають «св. Кирилом і Мефодієм фашизму»⁵⁶. Вплив радянських нацистських груп і «Пам'яті» помітний у євразійстві Дугіна та його основних творах: «Основах геополітики» (1997) і «Четвертій політичній теорії» (2009), де радянський комунізм, нацизм, традиціоналізм та екологізм переплітаються з ідеями російських сільських письменників («*деревеничников*») доби Леоніда Брежнєва. Расистська віра Дугіна у росіян як «обраний народ» і «арійську расу» спирається на нацистську літературу⁵⁷. Дугін незмінно перебуває у глибокій опозиції до самого факту існування України, яку вважає за необхідне розчленувати, приєднавши частину її території до Росії.

Вплив Дугіна легко зауважити у російській армії та спецслужбах. З кінця 1990-х років він викладав у найпрестижнішій військовій академії – Академії Генерального штабу, чий покровителі допо-

могли йому видати великими тиражами чотири видання «Основа геополітики». Кловер пише, що дугінський фан-клуб містився «в одному з найтемніших закутків післяєльцинської Росії»⁵⁸. Після розпаду СРСР «силовикам» потрібно було знати, хто їхній новий ворог, і Дугін їм це пояснив. Його праці «посяли зерно європейської ультраправої теорії на благодатному ґрунті військової номенклатури Росії, якій урізали статус і привілеї, і там воно почало проростати»⁵⁹. За двадцять років до того як стати мейнстримом у часи Путіна, Дугінове євразійство «зародилося у серії дискусій з європейськими правими»⁶⁰ і в лекціях, прочитаних вищому військовому командуванню Росії.

Дугін доклав руку до низки партійних проєктів. Першим його дітищем стала Націонал-більшовицька партія (НБП). Її члени віталися прямою рукою, піднятою вгору та стиснутою в кулак. На прапорі НБП було зображено чорні молот і серп у білому колі на червоному тлі⁶¹. Друге Дугінове починання, партія «Євразія», проіснувало недовго. Більш вдалим виявився третій проєкт, Міжнародний євразійський рух. Із його молодіжного крила постали «неоопричники» – активісти, натхненні жахливою каральною гвардією царя Івана Грозного⁶². Молодіжне крило Міжнародного євразійського руху сформувалося після грузинської Революції троянд та української Помаранчевої революції одночасно з рухами «Наші» та «Росія молода» і «Молодою гвардією Єдиної Росії», об'єднавши у своїх лавах скінгедів та «ультрас» (футбольних хуліганів)⁶³.

Євразійство виростило з націонал-більшовизму, який почав формуватися в Радянському Союзі за Сталіна і позитивно сприймався чималою кількістю росіян-емігрантів. Євразійці та націонал-більшовики сполучили радянський комунізм із царським російським націоналізмом, отримавши на виході великодержавну імперіалістичну ідеологію, в якій російську культуру, мову та цивілізацію піднесено до панівного становища. Важливим аспектом євразійства є заклик до Росії відірватися від Заходу, а отже, цьому рухові принципово притаманна ксенофобська, підозрілива й параноїдальна ментальність всюдисущої змови. Попри те, що Волтер Лакюр вважає євразійство «туманною з культурної та політичної точки зору ідеєю»⁶⁴, це не завадило цьому рухові здобути ключову роль у путінській Росії.

Те, що колись було у російській політиці безглуздом і екстремальним, стало провідною течією після переобрання Путіна у 2012 році. Між 2007–2008 роками та виборами 2012-го колись маргінальні прихильники неофашистських та євразійських ідеологій, зокрема і Дугін, перемістилися з периферії до центру політичного життя. Дугін вітав народження фашизму в Росії як «консервативну революцію». Упродовж десятиріччя, що передувало кризі 2014 року, він встиг стати «впливовим гуру», який напроорокував «тісне зближення риторики російських ультраправих і декого з високопоставлених осіб, не в останню чергу самого Путіна»⁶⁵. Іван Демідов, голова ідеологічного підрозділу «Єдиної Росії», належить до шанувальників праць Дугіна. У статті, опублікованій за п'ять з половиною років до так званої «російської весни» 2014-го, Андреас Умланд писав:

«Російські ультраправі, включно з деякими криптофашистськими секціями, стають дедалі більш впливовою частиною мейнстрімного публічного дискурсу в Москві. Їхній вплив можна відчутти в російських медіях, наукових колах, громадянському суспільстві, мистецтві та політиці»⁶⁶.

Те саме стосується Ліберально-демократичної партії Росії (ЛДПР) Володимира Жириновського – «націоналістичної» партії, яка була заснована КДБ у 1990 році і відтоді працювала у спілці з владними колами⁶⁷.

«Численні дослідження – з різною мірою академічної переконливості – показують Дугіна борцем за фашистські та ультра націоналістичні ідеї, геополітиком, “інтегральним традиціоналістом” або фахівцем з історії релігій»⁶⁸. Коли влітку 2009 року президент Мєдведев відповів на висилку російських дипломатів з України відкритим листом президентові Ющенку, Дугін пригрозив, що Україна перестане існувати до кінця поточного року. Дугін заявив, що Росія готова припинити визнавати територіальну цілісність України та розпочати збройний конфлікт через питання Криму⁶⁹. У «Четвертій політичній теорії», опублікованій 2009 року, він попередив про «можливість прямого військового зіткнення»⁷⁰. Упродовж кризи 2014 року Дугін закликав до «геноциду» українців, назвавши їх «расою виродків, які вилізли з каналізаційних люків»⁷¹. Шовіністичне презирство до України з боку Дугіна було сформульоване у термінах, схожих на

Путінові: Україна буцімто є неприродною, штучною конструкцією, а українці – відгалуженням російського народу.

Всеросійське товариство охорони історичних пам'яток, засноване в 1965 році, і партія «Вітчизна» («Родина») – це сучасна реінкарнація «Чорної сотні». На думку Лакюра, їхні програми спираються на нацистську ідеологію. Організація «Пам'ять» користувалася підтримкою на найвищому рівні в ЦК КПРС, КДБ та армії⁷². Як і ЛДПР, «Пам'ять» була однією з перших спроб органів держбезпеки спрямувати контрольований націоналізм проти прозахідної демократичної опозиції. Ідеолог горбачовської «перебудови» Александр Яковлев пов'язував народження сучасного російського фашизму з КДБ⁷³. Фанатичний антисемітизм «Пам'яті» своїм корінням сягав офіційної радянської антисіоністської пропаганди та конспірологічних стереотипів російських націоналістів. У квітні 1987 року «Пам'ять» опанувала Всеросійське товариство захисту історичних пам'яток і налагодила тісну співпрацю з подібною російською націоналістичною організацією «Батьківщина» («Отечество»). Їхня ідеологія була «цілковито ірраціональною»: вони були вірні Радянському Союзу як ядерній наддержаві, проте водночас, як і ті націоналісти, про яких йшлося раніше, вважали, що в його керівництві переважають євреї та інші неросіяни⁷⁴. «Пам'ять» стала «криптофашистською вуличною бандою» та «навчальним табором» для нового покоління націоналістів і фашистів, таких як Дугін і Баркашов⁷⁵.

Починаючи від 1960-х років публікації російського «самвидавчу»⁷⁶ й іноземних кореспондентів у СРСР підтверджували зростання тут неонацизму. Російські дисиденти описували в'язнів, які перейшли від захоплення сталінізмом до фашизму та говорили про необхідність створення «радянської фашистської партії». Набули популярності погляди російського православного дисидента Геннадія Шиманова, який підтримував союз радянської тоталітарної держави з російським православ'ям. У 1980-х роках радянські медіа дедалі частіше стали публікувати листи від неонацистів та аналізували діяльність неонацистських угруповань. Члени неонацистських груп на кшталт Дугіна активно діяли у депресивних робітничих районах Центральної Росії та Західного Сибіру. У квітні 1982 року неонацисти влаштували акцію протесту на Пушкінській площі в Москві з нагоди дня народження Адольфа Гітлера, проте, у

порівнянні з жорсткими репресіями проти націоналістів та інших дисидентів в Україні, покарання для цих та інших неонацистських і фашистських активістів було м'яким, а часом взагалі відсутнім⁷⁷.

Російський націоналізм, сталінізм і націонал-більшовизм злилися у потужну та впливову течію думки, протилежну політиці, яку здійснювали в Росії за ліберальних часів Горбачова і Єльцина. Як пише Лакюр: «Присутність багатьох колишніх чільних партійних функціонерів, генералів армії та КДБ серед лідерів правих вражає так само, як і живучість цих ветхих ідей»⁷⁸. У 1992 році російські націоналісти, згуртовані в Національному фронті порятунку, створили «спільний фронт зі вчорашньою партійною та державною номенклатурою»⁷⁹. Вони забезпечили основу, спираючись на яку Путін зумів наприкінці десятиліття опанувати владу і залишитися популярним, демонтуючи демократичні здобутки Росії й ведучи три війни – у Чечні, Україні та Сирії.

Марлен Ларуель вказує на прояви фашизму в «російській весні» Дугіна у двох аспектах. Першим із них був заклик до тоталітарної націоналістичної революції з метою повалення режиму і трансформації російського суспільства за допомогою культу насильства, смерті та жертви. Російські націоналісти та євразійці були розчаровані відмовою Путіна від приєднання Донбасу і «Новоросії», яку, на їхню думку, слід було запросити до Євразійського союзу як федеративну республіку в рамках чергового «збирання російських земель»⁸⁰. При цьому Путін і російські націоналісти сходилися у сприйнятті приєднання Криму як виправлення історичної несправедливості. Домінування етнокультурних факторів у ідентичності Росії підкріплювало ідеологічну артикуляцію вимог воз'єднання «*русских*», які буцімто зазнавали «мовного етноциду» на сході України та в Криму⁸¹.

Другим аспектом було узгодження російської фашистської та націоналістичної думки з екстремальним ультралівим дискурсом, ворожим до олігархів, великого бізнесу, ЄС, США та глобалізації⁸². Редактор часопису “*The Nation*” Стівен Коен, журналіст “*The Guardian*” Джонатан Стіл, лідер британської Лейбористської партії Джеремі Корбін і такі вчені, як Річард Саква покладають провину за створення кризової ситуації на ЄС і НАТО за розширення та їхнє сприяння розвитку демократії⁸³.

Еклектична коаліція лівацьких та ультраправих добровольців воює пліч-о-пліч із російськими маріонетками на Донбасі. Мотивовані ворожістю до США, глобалізації та ЄС, вони їздять на схід України, аби боротися з уявною «нацистською нечистю, яку підтримує ЦРУ»⁸⁴. «Цей регіон став перевалочним пунктом для тих, хто вважає, що світ перебуває у лещатах змови, влаштованої ЦРУ, масонами, корпоративним капіталізмом або сіонізмом, і вони вважають, що Кремль і донбаські повстанці [sic] є останньою лінією оборони»⁸⁵. Лівих та ультраправих добровольців об'єднує віра в те, що вони борються з урядом, нібито встановленим за допомогою путчу, влаштованого американцями⁸⁶. Добровольці із сербських націоналістичних угруповань, зокрема члени Сербської радикальної партії, багато з яких набули бойового досвіду в Хорватії та Боснії і Герцеговині, воюють на боці російських маріонеток поряд із угорськими, французькими та німецькими фашистами. Інтернаціоналістичні формування об'єднують ультралівих французьких, іспанських та бразильських добровольців⁸⁷.

Олександр Мотиль вважає, що після шістнадцяти років перебування Путіна при владі російська політична система еволюціонувала до фашистської⁸⁸. Питання про те, хто є носієм суверенітету в певній політичній системі, принципово відрізняє російську політичну культуру від української. У Росії ним є верховний лідер-«мачо» або цар, тимчасом в Україні, як засвідчили Помаранчева революція та Євромайдан, – народ. Мотиль стверджує, що Росія перейшла від «повного (консолідованого) авторитаризму» до фашизму під час україно-російської кризи 2014–2015 років⁸⁹. Траєкторія руху пролягла від переобрання Путіна в 2012 році, коли він цілковито пристав на націоналізм, «консервативні цінності», імперіалізм і ксенофобію, до того, що стало скам'янілою «подобою брежневського режиму»⁹⁰. Такі погляди не обмежувалися офіційними колами: подібні націоналістичні постави висловлювали і представники опозиції, скажімо, Алексей Навальний⁹¹. Путінська Росія стала «консолідованим авторитарним режимом» після Помаранчевої революції та повороту Росії вправо в 2007–2008 роках⁹². Маргінальна російська націоналістична риторика 1990-х років «стала стандартним жаргоном державної політики всього лише через півтора десятиліття»⁹³.

Фашистські та націоналістичні режими потребують вітчизняних й іноземних ворогів і процвітають завдяки полюванню на них⁹⁴. До ворогів путінської Росії належать «зрадницька» внутрішня опозиція на утриманні західних спецслужб (звинувачення, запозичене безпосередньо з радянської комуністичної та кадебістської пропаганди) і чеченці-сепаратисти усередині країни, а ззовні – традиційний хижак у подібні підступного «русифобського» Заходу, США та ЄС, які просувають демократію, а також «фашистська Україна» та ісламський тероризм.

У 1990 році РНЄ стала першим організованим нацистським рухом у Росії. Символіка руху нагадує свастику, а його прибічники зазвичай вітають одне одного піднятою в нацистському жесті рукою. Ідеологічне походження РНЄ виводять із неонацистських і чорносотенних груп, які легально або напівлегально діяли в пізньому СРСР. Як і інші російські націоналісти, прихильники РНЄ вважають українців та білорусів відгалуженнями «*русского*» (російського) народу. Як його регіональні складові, українці та білоруси не мали би жодних прав національних меншин у «Російському союзі», який прагне побудувати РНЄ⁹⁵.

У 1990-х роках РНЄ стала великим націоналістичним рухом із 350 регіональними відділеннями та приблизно 10–20 тисячами прихильників. Її газета «*Русский порядок*» видавалася накладом у сотні тисяч примірників. Упродовж 1990-х РНЄ перебувала в опозиції до Єльцина. У жовтні 1993 року вона підтримала парламент у його протистоянні з президентом; деякі члени РНЄ тоді загинули в ході збройних сутичок. Після цього рух було тимчасово заборонено, а Баркашов потрапив під арешт, проте ненадовго – його звільнили у лютому 1994 року. В різні роки вплив РНЄ можна було помітити серед офіцерів Міністерства внутрішніх справ РФ, у зростанні расистських нападів та в участі її воєнізованих підрозділів у конфліктах у Придністров'ї, Південній Осетії, Чечні та Україні. РНЄ часом співпрацювала з російськими комуністами, ЛДПР і Конгресом російських громад, а в інші моменти голосно їм опонувала.

Попри те, що РНЄ залишалася бездіяльною упродовж 2000–2013 років, вона негайно втрутилася в конфлікт на українському Донбасі, де колишній активіст РНЄ Павло Губарев проголосив себе «народним губернатором» Донецької області. До РНЄ належали лі-

дер організації «Православний Донбас» Дмитро Бойцов і командир батальйону, відомого під назвою «Російська православна армія», Михайл Піменов (Верін)⁹⁶. Представники РНЄ відіграли значну роль у керівництві російськими маріонетками на Донбасі, а також у рекрутуванні озброєних добровольців для боротьби з нібито керованою «єврейськими олігархами» українською «фашистською хунтою»⁹⁷. Заборонений в РФ «Рух проти нелегальної імміграції» теж відправив добровольців на Донбас, а лідер одного з його локальних осередків був убитий в бою за Донецький аеропорт⁹⁸. Бойовики з інших російських фашистських, нацистських та проімперських організацій також з'явилися на Донбасі, де вони влилися до вже згаданої «Російської православної армії», підрозділів «Русич», «Варяг», «Імперський легіон» тощо. Вони беруть участь у боях на сході України, правлять нацистські та сатанинські ритуали, по-нацистськи салютують підняттям руки і фотографуються поряд із тілами загиблих українських військових⁹⁹.

ОФІЦІЙНИЙ РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В СРСР

Російський націонал-більшовизм домінував у житті радянської держави упродовж приблизно двох третин від часу її існування. Правий поворот в СРСР розпочався тоді, коли на початку 1930-х років було згорнуто українізацію та організовано Голодомор, – від цього часу «радянське минуле поступово ставало все більш російським, і так само російськими ставали верхні щаблі партії та держави»¹⁰⁰. Від середини 1930-х російський націоналізм було інтегровано до ідеології радянського комунізму, а підкорення неросійських народів, зокрема українців, царській Росії в історичній перспективі стало зображатися як менше зло для них – а згодом і як безумовне благо. Націонал-більшовизм набув надзвичайної ваги у роки Другої світової війни, коли роль «авангарду революції» де-факто перейшла від пролетаріату до російської нації¹⁰¹.

Російський націоналізм йшов пліч-о-пліч із реабілітацією Сталіна як у Радянському Союзі за Брежнева та Юрія Андропова, колишнього голови КДБ, так і в Росії за Путіна. У 1972 році в Україні влада завдала найбільшого після смерті Сталіна удару по інакомисленню та націонал-комунізму. З огляду на жорстокість цієї акції та

українофобію, якою вона була просякнута, українські дисиденти описували її не інакше як «погром». За часів Андропова, який із 1967 року був головою КДБ, а 1982 року ненадовго став генсеком ЦК КПРС, репресії проти інакодумців повернулися «до методів, характерних для сталінської епохи»¹⁰². Радянська етнополітика за Брежнєва та Андропова відзначалася посиленою радянізацією у неросійських народів шляхом їхнього зросійщення, особливо після прийняття партійно-радянських постанов 1978 і 1983 років щодо «вдосконалення» викладання російської мови у союзних республіках¹⁰³. На місці численних радянських національностей мав постати російськомовний *Homo Sovieticus*. Власне, створення «нової історичної спільноти – радянського народу» – було програмною метою КПРС ще з 1961 року, а Конституція СРСР 1977 року задекларувала, що така спільнота вже існує. Не випадково це сталося тоді, коли при владі в Україні перебував Володимир Щербицький, а русифікація та репресії проти дисидентів, зокрема членів Української Гельсінської групи, досягли свого піку.

За часів Брежнєва настроям комуністичної номенклатури були притаманні окремі аспекти націонал-більшовизму, шовінізму, расизму та фашизму. Особливо це стосувалося політичного управління збройних сил і КДБ, де тоді працював Путін. «Ідеї, що поширювалися правими, – пише Лакюр, – приваблювали генералів і маршалів»¹⁰⁴. Російський націоналізм був «глибоко вбудований» у свідомість радянських правлячих еліт і став «домінуючим елементом офіційної радянської системи цінностей, радянської культури та необхідних норм і зразків соціальної поведінки»¹⁰⁵. Тож не дивно, що пострадянські росіяни, які засвоїли ідеї націоналізму і шовінізму в процесі соціалізації, залишилися під їхнім впливом у пострадянський період.

Російський дисидент Андрей Амальрік¹⁰⁶ виокремлював у російському націоналізмі брежнєвської доби три складові:

(1) «Неосталінізм», впливовий у комуністичній партії та уряді, а також у Спілці письменників РРФСР і «товстих» літературних журналах.

(2) «Неосталінський марксизм», що набув поширення серед консервативної бюрократії.

(3) «Неославнофільство», поширене серед близьких до влади російських «сільських письменників» («*деревенщиків*») і дисидентів.

Як уже зазначалося, зрощення російського націоналізму та радянського комунізму відбувалося починаючи з 1930-х років. Концепцію «дружби народів» 1920-х років у грудні 1935 року було перекроєно так, аби ствердити першість росіян як «старшого брата», котрий веде за собою «молодших братів». Це перекроювання відбувалося водночас із перетворенням російського націоналізму на державну політику, у межах якої «російські історія, культура і традиція стануть новою силою, що злиює радянські народи»¹⁰⁷. Напередодні Другої світової війни керівництво Радянського Союзу «завело напрочуд прямолінійну пропаганду російського ґрунтівського націоналізму»¹⁰⁸. Відтак останній заходилися енергійно пропагувати після 1945 року, коли «радянські медіи співали дифірамби росіянам – найбільшому, наймудрішому, найхоробрішому і найславетнішому з усіх народів»¹⁰⁹.

Відповідно до цих змін царську Росію стали змальовувати як позитивну попередницю СРСР, що успадкувала культурну єдність східних слов'ян від середньовічної Київської Русі. Історію самої Київської Русі радянський режим також монополізував від імені «старшого брата»: так, музей «Слова о полку Ігоревім», славетного твору тієї епохи, відкрився не у Києві, а в Ярославлі¹¹⁰. Владімір Путін, прийшовши до влади, відродив еkleктичну суміш царської та радянської історіографії Київської Русі у своєму шовіністичному апелюванні до одвічної єдності східних слов'ян. З одного боку, він наполягає, що саме росіяни (*русские*) були народом Київської Русі – «першої російської держави», з другого – говорить про білорусів, українців і росіян як про три окремі «братські» народи, що сформувалися на цій самій території, з третього – описує їх же як «один народ», чії представники природно мусять належати до цивілізації «російського світу». Відкриваючи пам'ятник *великому князю Володимирі* в День народної єдності 4 листопада 2016 року, Путін сказав: «І сьогодні наш обов'язок – гуртом протистояти сучасним викликам і загрозам, спираючись на духовні заповіді, на безцінні традиції єдності та злагоди, йти уперед, забезпечуючи спадкоєм-

ність нашої тисячолітньої історії»¹¹¹. Як відомо, великий князь Володимир правив у Києві в 980–1015 роках і помер за понад століття до першої літописної згадки про Москву.

З часів Сталіна тих, хто піддавав сумніву «прогресивний» характер входження неросійських народів до царської імперії, засуджували як «націоналістів» і «зрадників» на утриманні в іноземних державах. Як зазначає Сергій Єкельчик, радянська теза про «возз'єднання України з Росією» 1654 року була «поновленою концепцією з царських часів», коли Переяславську угоду трактували як «повернення давніх російських володінь», а українців вважали не окремим народом, а просто «малоросійським плем'ям»¹¹². Такі погляди залишаються глибоко вкарбованими в російську політичну культуру та істотно впливають на політику Кремля щодо України. Проте Путін не може зберегти цілий торт на столі, одночасно намагаючись з'їсти його по шматочках. У 1954 році, коли відзначалося 300-ліття Переяславської угоди, Радянській Україні було передано Крим – Путін «виправив» цю «помилку» у 2014 році, символічно перекресливши надії багатьох на нове українсько-російське «добровільне возз'єднання». З точки зору своїх опонентів, він тим самим лише підірвав концепцію «братських народів» та спільності їхньої історичної долі: як висловився один російський націоналіст, який воює на Донбасі в лавах українського батальйону «Азов», «ви ж не будете красти землю у своїх братів»¹¹³.

Офіційна терпимість до російського націоналізму за урядування Нікіти Хрущова знизилася, проте за Брежнєва повернулася і була повною мірою відновлена починаючи від середини 1960-х і до середини 1980-х років. Упродовж цих двох десятиліть міфи про Велику Вітчизняну війну і культ Сталіна стали невід'ємними складовими офіційного та неофіційного російського націоналізму.

Уславлення Путіним «Великої Вітчизняної війни» та символічна ресталінізація вельми нагадують часи Брежнєва, Андропова та Константіна Черненка. Офіційний російський націоналізм був тоді допустимий, і його пропагували у «товстих» літературних журналах, театрі, кіно і медіях. Наприкінці 1960-х років близькі до влади російські націоналісти уклали спілку з «націонал-сталіністами» на шпальтах часопису «Молодая гвардия», центрального органу ра-

дянського комсомолу, спрямувавши свою ворожість проти «непатріотичної» та «антикомуністичної» ліберальної інтелігенції, яка гуртувалася довкола часопису «Новый мир». Злиття російського націоналізму та реабілітації Сталіна, таке п'янке в путінській Росії, сплило на поверхню і стало публічним набутком кілька десятиліть тому на шпальтах журналів «Молодая гвардия», «Наши современник» і «Москва», які апелювали до «значної групи радянських читачів, котрі поділяли сталіністські, антизахідні та ультранаціоналістичні переконання». Ці три часописи мали сукупний тираж у 1,3 мільйона примірників. Читачі цих журналів і подібних за ідеологічним спрямуванням книжок, глядачі серійних телевізійних шоу, спектаклів і кінофільмів перетворилися на багатомільйонну аудиторію, яка представляла собою в радянському суспільстві основний політичний виборчий округ¹¹⁴.

Дедалі зростаючий вплив офіційного російського націоналізму припав на той час, коли Брежнев відмовився від хрущовської десталінізації. Це віддзеркалилося і в тенденції до применшення і, за нагоди, виправдання злочинів Сталіна, яке тривало паралельно з масштабними історичними викриттями навіть за доби Горбачова та Єльцина. Російські націоналісти епохи Брежнева та Путіна вбачають у Сталіні творця радянської ядерної наддержави, котру боявся світ, тож вони ігнорують і применшують його злочини проти людяності. У часи ідеологічного застою, чи то за Брежнева, чи за Путіна, російський націоналізм був і залишається корисним інструментом легітимізації радянської та російської держави; «великороси» були, врешті-решт, «етнічною несучою опорою радянської держави»¹¹⁵.

Неприятнь офіційних російських націоналістичних журналів до горбачовської політики «перебудови» («перестройки») і «гласності» врешті знайшла відображення в антипатії Путіна до горбачовської та єльцинської Росії. Вплив офіційного російського націоналізму в 1970–1980-х роках був дуже розповсюдженим, його прихильники прагнули «запровадити державну ідеологію», що й трапилося за часів урядування Путіна¹¹⁶.

Для офіційних російських націоналістів і сталіністів у Радянському Союзі та путінській Росії характерні такі переконання¹¹⁷:

1. Вони ігнорують сталінські злочини проти людяності та стверджують, що репресії того часу були значною мірою виправданими.
2. Вони засуджують діяльність, спрямовану на викриття сталінських злочинів, і хворобливо вороже ставляться до десталінізації в Україні та представлення в цій країні Голодомору як геноциду.
3. Вони просувають російську мову та культуру як вищу за інші мови та культури. Вони вважають, що радянська та русифікація прогресивні, що українцям і білорусам слід перейти на культурно вищу російську мову, а не послуговуватися діалектами, якими вони вважають українську та білоруську мови.
4. Російські комуністи, націоналісти та праві екстремісти мають схожі погляди, коли йдеться про прагнення до великодержавного статусу. КПРФ не меншою мірою націоналістична й імперіалістична, ніж марксистсько-ленінська. Будучи націонал-більшовицькою та сталіністською політичною партією, КПРФ очолила Народно-патріотичний союз Росії та співпрацювала у його складі із Союзом духовного відродження Вітчизни та Об'єднаним робітничим фронтом Росії¹⁸. КПРФ, подібно до російських націоналістів, підтримує російську союзню державу трьох східнослов'янських народів¹⁹.
5. Вони ставляться зі ксенофобією до внутрішніх «ворогів» та зовнішнього впливу, виступають проти запровадження західних цінностей у Росії, позаяк переконані, що ці вартості підірвуть і знищать її зсередини.
6. Російські націонал-більшовики, сталіністи й націоналісти вважають розпад СРСР великою трагедією та наслідком західної змови. У серпні 1991 року російські націонал-більшовики та націоналістичні організації підтримали путч непоступливих ворогів змін. Якби спроба перевороту була успішною, російський націоналізм мав великі шанси стати офіційною ідеологією радянської держави, відтвореної у формі імперії²⁰.

7. Потужні авторитарні державні структури є ідеальною формою правління для Росії. Грінфельд пише, що російський націоналізм «був етнічним, колективістським і авторитарним»¹²¹.

РОСІЙСЬКЕ ІНАКОДУМСТВО В СРСР

Неофіційний, дисидентський російський націоналізм ніколи не був настільки організованим, як неросійський націоналізм у трьох країнах Балтії, Україні, Грузії та Вірменії. Неросійські націоналісти мали окресленого ворога в особі радянської та російської влади, натомість російські націоналісти ніколи не закликали до відокремлення Російської РФСР від СРСР, і більшість із них не вбачали в радянській державі свого ворога. Тими Іншими, проти кого найчастіше виступали неофіційні та офіційні російські націоналісти, були євреї та Захід, а пізніше також мусульманські народи та Китай. Розрив між дисидентами націоналістичних і демократичних поглядів був у Росії більшим, ніж у неросійських республіках, де національна демократія об'єднувала обидві групи. Проте неофіційний російський націоналізм був набагато квалішим, ніж його неросійські аналоги, позаяк мав великі можливості для вираження в рамках радянської системи, і те, що було дозволено публічно говорити росіянам, заборонялося українцям та іншим неросійським народам. Найбільш непримиренною розбіжністю між російськими та неросійськими націоналістами, зокрема українцями, було їхнє ставлення до Сталіна, і цей конфлікт довкола історії триває до наших днів. Хоча Сталін знищував і росіян, цей факт нерідко ігнорується російськими націоналістами, в тому числі й Путіним. Деякі з російських націонал-дисидентів були жертвами і переконаними противниками сталінської тиранії – найвідомішим серед них був Солженіцин, але і він наприкінці життя став прибічником диктатури Путіна. Тимчасом для українських націоналістів і патріотів до і після 1991 року масові злочини Сталіна проти людяності та організація ним Голодомору були і є визначальними моментами української національної ідентичності.

У 1970 році в Радянському Союзі з'явився націоналістичний самвидавний маніфест «Слово нації», який, за словами Людмили

Алексеевої, проповідував «расизм, державний деспотизм та імперіалізм»¹²². Неофіційні російські націоналісти опублікували у самвидаві також видання «Віче», «Земля», «Московська колекція» та «З-під брил», які надали платформу для широкого кола поглядів, починаючи з російських націонал-лібералів і християнських націоналістів до націонал-більшовиків. Після висилки Александра Солженіцина з СРСР у 1974 році та зростання кількості емігрантських російських націоналістичних публікацій шляхи неофіційних російських націоналістів і дисидентів демократичного спрямування рішуче розійшлися¹²³.

РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ У ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Два питання відрізняють позицію російських націоналістів сьогодні порівняно з їхніми поглядами часів СРСР. Перше – це ставлення до ісламського світу, який не сприймався ними як першорядна загроза в радянські часи, але нині змальовується у світі терористичних та міграційних викликів для Росії. Другим є питання Китаю та перспектив війни з цією густозаселеною країною. Вперше воно перейшло у практичну площину уваги радянських керівників та російських офіційних і неофіційних націоналістів у 1969 році у зв'язку з неафішованими семимісячними військовими сутичками на китайсько-радянському кордоні. Сьогодні, однак, Китай приваблює Росію як можливий союзник у створенні «багатополярного» світу для протистояння американській гегемонії.

Спільними ж рисами російських націоналістів, як офіційних, так і неофіційних, за радянської та пострадянської доби були:

1. Підтримка єдиної й неподільної Росії (поняття якої до, а нерідко і після 1991 року механічно переносилося на СРСР).
2. Ключова позиція російського православ'я як духовно-ідеологічної сили, що єднає «російський світ», зокрема східнослов'янські «братські народи». В СРСР деякі неофіційні російські націоналісти пропагували ідею заміни комуністичної партії православною церквою.
3. Ігнорування національного питання й порушення прав неросіян в СРСР й у пострадянських республіках. Кадети, при-

хильні до Тимчасового уряду Росії в 1917 році, РВА генерала Власова у роки Другої світової війни, НТС та Всеросійський соціал-християнський союз присвячували лічені рядки у своїх програмах проблемам національностей.

4. У російському націоналізмі та радянському націонал-більшовизмі завжди був присутній антисемітизм. Антисіонізм, під виглядом якого поширювалися «найбрутальніші форми державного антисемітизму», став офіційною політикою в період найбільшого посилення сталінізму (1947–1953) та повторної сталінізації за правління Брежнєва. В останні роки життя Сталіна підбурювана державою юдофобія була настільки потужною, що не рідкістю були побоювання стосовно повторення Голокосту на радянських теренах. У період десталінізації та лібералізації 1953–1964 років антисіонізм також відіграв у радянській пропаганді важливу роль, хоча вона і була меншою, аніж під час офіційних антисіоністських кампаній кінця 1960-х – середини 80-х років. Образ євреїв як співучасників авантюр різного роду «буржуазних націоналістів», антикомуністів та західних імперіалістів за тональністю нагадував нове видання конспірологічних теорій «Протоколів сіонських мудреців»¹²⁴.
5. Уславлення Сталіна, «Великої Вітчизняної війни», великодержавного імперіалізму та розширення радянського й російського впливу в світі.
6. Розповсюдження та вихваляння російського месіанства й винятковості, а разом із цим – глибинне відчуття ворожості до Заходу, страх залежності від нього і відмова від західних «декадентських цінностей». Захід започаткував секуляризм, натомість Росія, як стверджується, є джерелом духовності. Саме ці підходи зумовили створення альянсу російських націоналістів та ультраправих ворогів Європейського Союзу з його країн-членів.
7. Сильні антидемократичні тенденції та певність у тому, що авторитаризм є адекватною політичною системою для Росії. В 1973 році Солженіцин у відкритому «Листі вождям Радянського Союзу» запитував, чи Росії «все одно судилося мати

авторитарний лад?». Згодом російські націоналісти були, і лишаються за правління Путіна, практично одностайними у позитивній відповіді на це питання.

8. Інтелектуали сприймаються з презирством (Солженіцин називав їх «*образованищина*»), як непатріотичні агенти західного впливу.

ЗБИРАННЯ «РОСІЙСЬКИХ» ЗЕМЕЛЬ І НОСТАЛЬГІЯ ЗА «БІЛИМИ»

Як це часто трапляється у російській націоналістичній політиці, її актори в Росії намагалися подолати свої розбіжності з емігрантами. У 1919–1921 роках колишні царські та білогвардійські офіцери нерідко ставали на бік більшовиків, коли йшлося про війну з Україною та Польщею. Ще на початку 1920-х років білоемігрант князь Волконський з оптимізмом писав про «російський характер» радянської влади та про зростання російського націоналізму і прокопував, що слова «більшовизм» і «Росія» незабаром стануть взаємозамінними. Він додавав: «Не може бути сумніву, що перемогу здобуде російська мова»¹²⁵.

Після Другої світової війни націоналісти, євразійці, фашисти та неонацисти у середовищі російської еміграції схвально відгукувалися про націонал-більшовизм під орудою Сталіна, на який вони тоді дивилися з гордістю так само, як сьогодні на Путіна, оскільки націонал-більшовики будували «російську» наддержаву. Для деякого з них Сталін був «абсолютним фашистом» у «відродженні російської національної влади шляхом внутрішньої регламентації та зовнішньої експансії»¹²⁶. Зростання націонал-більшовизму за Сталіна посилювало привабливість СРСР в очах ще недавно вороже налаштованих до комунізму російських емігрантів, які воліли, так само як і Путін, ігнорувати його масові злочини проти людяності, уславлюючи його просування до російської наддержави. Лакюр пише: «Навіть найбільший російський націоналіст не зміг би знайти вади в радянському комунізмі у 1950 році, якщо йдеться про патріотичний пафос»¹²⁷.

Зростання офіційного та неофіційного російського націоналізму неминуче винесло на поверхню громадської думки співчуття до білогвардійців – вперше у часи «перебудови», а вдруге на початку

XXI століття, що помітно в історичних реконструкціях Ігоря Гірка та популяризації таких білих емігрантів, як Іван Ільїн, з боку Путіна. Виказувати ностальгію і прагнути перекинути мости до націоналістів-емігрантів у Радянському Союзі дозволялося лише росіянам; українських націоналістів-емігрантів продовжували таврувати, називаючи «буржуазними націоналістами» й «нацистськими колабораціоністами» аж до 1990 року, передодні розпаду СРСР.

У 1982 році ностальгія за білим рухом вперше проявилася у радянському кіновиробництві таким чином, що «білі офіцери дедалі частіше стають зразками честі й шляхетності для нас», тимчасом як герої-більшовики – «це кумедні постаті, предмет непристойних жартів»¹²⁸. Тож путінська ностальгія за білим рухом є частиною довшої традиції. Прагнення російських націоналістів до єдності засвідчили популяризація путінського задуму щодо воз'єднання Московського патріархату та Російської зарубіжної православної церкви, перепоховання «білих» діячів у Росії, а також відкритий лист ста нащадків російських аристократів-емігрантів на підтримку Путіна в контексті війни на Донбасі¹²⁹. Повідомлення про цей лист у газеті *«Комсомольская правда»* вийшло під промовистою назвою «Російська біла еміграція знову заступилася за Росію-матінку»¹³⁰.

Путін почав апелювати до білої еміграції у 2005–2007 роках. Одним із перших його жестів стало перевезення для перепоховання в Росії останків генерала Антона Денікіна. У травні 2015 року на російському телебаченні показали 2,5-годинний пропагандистський фільм «Президент», приурочений до п'ятнадцятиріччя перебування Путіна при владі. До перемог, здобутих Путіним за цей час, автори стрічки віднесли, зокрема, «воз'єднання» Криму з Росією, а також перепоховання Денікіна та Івана Ільїна – філософа-емігранта, прихильника фашизму й антисемітизму. Як і інші російські націоналісти, Ільїн не визнавав українців окремою від росіян нацією. Фільм показував, як Путін покладає квіти до їхніх нових могил у Москві¹³¹. Путін розповідав, що останки Ільїна були репатрійовані зі Швейцарії, а його архів повернули з Мічигану. Окрім самого кремлівського лідера, до шанувальників Ільїна належать прем'єр-міністр і экс-президент Дмитрій Медведєв, помічник Путіна Владіслав Сурков, голова Конституційного суду Росії Валерій

Зорькін та московський патріарх Кірілл. Путін наводив слова Ільїна, обґрунтовуючи потребу Росії в авторитарній централізованій державі, Сурков цитував його у своїй ідеологічній платформі «суверенної демократії», а від лідера Комуністичної партії РФ Геннадія Зюганова Ільїн дістав похвалу за внесок у «розвиток російської державної ідеології патріотизму».

Завдяки творам Ільїна, який був шанувальником євразійства і фашистських режимів у міжвоєнній Європі, російська націоналістична думка стала впливовою і популярною в сучасній Росії¹³². Російські націоналісти і білоемігранти були «духовно близькі» Ільїну, і він ніколи не відкидав фашистської ідеології навіть після її поразки у Другій світовій війні. У 1940–1950-х роках Ільїн опрацював начерк конституції фашистської «Святої Русі» як гранично централізованої держави, керованої «національним диктатором», «натхненним духом тотальності».

Ільїн вважав, що Захід намагається знищити Росію і що частина цієї стратегії полягає у відокремленні України – цей підхід цілком поділяє і Путін. За Ільїним, мета пропагування Заходом демократії та тріумфу свободи полягає в тому, аби ослабити могутність Росії, тож обидва, і Ільїн, і Путін, відчувають «безкомпромісну ненависть до Заходу». «Причини того, чим Ільїн пояснює гадану ненависть Заходу до Росії, щодня висвітлює російське телебачення: Захід не знає і не розуміє Росію, і тому боїться її»¹³³.

Сучасна російська націоналістична ностальгія за білою гвардією може призвести до підтримки неонацистських поглядів, як у випадку націоналіста-добровольця Антона Раєвського, котрий воював у загоні Гірка. Називаючи себе «російським православним монархістом», Раєвський має татування Гітлера на плечі й сповідує антисемітські погляди¹³⁴. Сам Гіркін, офіцер ГРУ з 1996 року, є достоту плакатним персонажем, коли йдеться про ностальгію за Білою гвардією, що частково пояснює його вплив у середовищі російської розвідки та збройних силах. Гіркін брав участь у воєнізованих історичних реконструкціях у формі білогвардійського офіцера. Він втілював свої фантазії в загоні російських найманців «Царські вовки» під час бойових дій у Боснії та Герцеговині. Гіркін вважає себе православним націоналістом і переконаний, що Росія мусить бути імперією на чолі з тоталітарним лідером, царем або

новим Сталіним. Він наполягає, що «Україна є і залишиться частиною Росії», а Київ – це російське місто¹³⁵. Як і всі російські націоналісти, він не визнає кордонів Російської Федерації та переконаний, що «російський світ» має включати в себе три східнослов'янські народи, Грузію та Вірменію.

РОСІЙСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я

У 1920-х роках стався розкол у Російській православній церкві, і та її частина, що залишилася в СРСР, погодилася співпрацювати з комуністичним режимом. РПЦ розширила свої володіння за рахунок автокефальних православних і католицьких церков в Україні та Білорусі, а 1946 року брала участь у знищенні Української греко-католицької церкви. Російську православну церкву, фактично державну структуру в Радянському Союзі, КДБ рясно нашпигував своїми агентами.

У середовищі російської еміграції РПЦ підтримувала екстремальні варіанти російського націоналізму і шовінізму та співпрацювала з російськими націоналістичними силами на кшталт НТС. У пострадянській Росії РПЦ знову уклала спілку з російськими націоналістичними та ксенофобними політичними силами, включаючи Путіна та його оточення.

Наслідуючи манеру Путіна сплітати докупи царів і комісарів, політичне православ'я успішно об'єднало прихильників «червоних» і «білих», які воскресають у пам'яті історичну долю Росії як імперії. Єднання «червоних» (більшовиків), «білих» (православних монархістів) і «коричневих» (фашистів) було очевидним серед прихильників «Новоросії». До коаліції «червоно-біло-коричневих» належать редактор газет «День» і «Завтра», ультранационаліст Александр Проханов (якого вважають автором «Слова до народу», що стало ідеологічною платформою путчу ГКЧП у серпні 1991 року), комуніст Сергій Кургінян і євразієць Дугін¹³⁶.

Олігарх Константин Малофеев, близький за поглядами до Дугіна та РПЦ, надавав матеріальну підтримку націоналістам-однодумцям у Росії, Криму і на Донбасі і став одним із ключових організаторів «російської весни» 2014 року. Малофеев підтримував формування загальноєвропейського інтернаціоналу націоналістів і фа-

шистів, спрямованого проти ЄС, вітав появу антиіммігрантських настроїв і ксенофобії в Німеччині та голосування проти ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у Нідерландах¹³⁷. Вплив цих трьох інгредієнтів російського та радянського націоналізму й шовінізму суттєво зріс починаючи із 2007 року, коли Путін вперше публічно продемонстрував свій націоналізм і ксенофобію. Цей вплив досяг кульмінації у фінансованому державою Ізборському клубі, відкритому у вересні 2012 року, одразу після переобрання Путіна, де «червоні» та «білі» могли зустрітися, обмінятися думками та обговорити політичні питання. Клуб зробив свій внесок у Концепцію зовнішньої політики Росії, що стала офіційною політикою напередодні україно-російської кризи¹³⁸, допоміг у розробці «конституції ДНР»¹³⁹ та представляє серцевинну групу прихильників «кремлівського прагнення до фашизму, війни та євразійської імперії»¹⁴⁰.

Ідеологічні принципи Російської православної церкви значною мірою збігаються з тими, що їх підтримують російські націоналісти, шовіністи й імперіалісти. РПЦ підтримує канонізацію творців імперії, прирівнює *русских* до трьох східнослов'янських народів, не визнає окремим народом українців та вважає, що не тільки Російська Федерація, а майже весь терен колишнього СРСР є її канонічною територією¹⁴¹. Віряни РПЦ покладають квіти до пам'ятників Сталіну¹⁴². Ксенофобія ієрархів Московського патріархату проявляється у полюванні на іноземних агентів і фанатичному протистоянні конкуруючим релігійним конфесіям на всій території, яку вони вважають для себе «канонічною»¹⁴³. В окупованих РФ районах Донеччини та Луганщини усі інші конфесії, крім РПЦ, оголосили незаконними та піддали переслідуванням. РПЦ та російські націоналісти «живуть у ностальгії за давніми днями, первісною єдністю “російської [русской] нації”». Учасники святкування російського Дня народної єдності у листопаді 2015 року тримали плакати з гаслами «Росія, Україна й Білорусь – разом ми – Свята Русь!» і «Поверніть кордони [Радянського] Союзу!»¹⁴⁴.

Підтримуючи дії Кремля у Криму та на Донбасі, РПЦ має підтримку серед віруючих у цих регіонах, хоча на Донбасі вона поступається за популярністю Українській православній церкві Київського патріархату (УПЦ КП) і протестантським церквам. Біль-

шість парафій Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) розташовані в західній і центральній Україні. По всій країні станом на 2018 рік УПЦ МП мала на 6 тис. більше парафій, ніж сумарно її конкуренти з УПЦ КП та Української автокефальної православної церкви, проте ідентифікували себе з церквою Московського патріархату лише 13% віруючих (проти 24% вісім років тому), тоді як із церквою Київського патріархату – 29%. Як пояснювали соціологи із Центру Разумкова, головним чинником падіння довіри до РПЦ стала відкрита підтримка її ієрархами агресії проти України¹⁴⁵.

Вселенський (Константинопольський) патріархат позитивно відреагував на прохання президента та парламенту України надати об'єднаній українській православній церкві статус автокефальної. У жовтні 2018 року він визнав недійсним рішення від кінця XVIII століття щодо перебування Київської митрополії в управлінні Московського патріархату, таким чином процес надання автокефалії набув незворотного характеру. Незалежна від Москви Українська помісна православна церква має стати третьою за розмірами у світі після Російської та Румунської православних церков; одночасно РПЦ може втратити третину своїх парафій на території України¹⁴⁶.

Російська православна церква має давні традиції ультраконсерватизму та антимоdernізму, недовіри до західної демократії та прав людини, протидії глобалізації, проявів антисемітизму. Александр Верховський описує ксенофобію кліру РПЦ, що виявляється у твердженнях про всесвітню «жидомасонську» змову, антисемітизм, проповідях проти західного лібералізму та глобалізації, врешті, у мілітарних проявах «російського православного церковного фундаменталізму»¹⁴⁷. Православні фундаменталісти-добровольці прибувають на Донбас, аби воювати пліч-о-пліч із російськими маріонетками, отримавши перед цим або вже після прибуття благословення від священників РПЦ¹⁴⁸.

«Позитивні спогади про минуле царської Росії, – пише Ларуель, – створюють безпрецедентний поштовх для процесу міфотворчості довкола “Новоросії”»¹⁴⁹. «Російська православна армія», «Імперський легіон», козачі роти та білогвардійці-націоналісти, як-от Гіркін, мають тісні стосунки з РПЦ. Інтелектуальне гно для підйому впливового православно-монархічного націоналізму з'явилося

у 2012–2013 роках завдяки Російському інституту стратегічних досліджень (рос. *РИСИ*), який до 2009 року контролювала Служба зовнішньої розвідки Росії. Користуючись фінансовою підтримкою російського православного фанатика і олігарха Малофєєва, цей аналітичний центр підготував стратегічний документ, що опинився в розпорядженні московської опозиційної «*Новой газеты*»¹⁵⁰. Вплив *РИСИ* можна зауважити на телебаченні, в російському парламенті, президентській адміністрації, збройних силах та спецслужбах. Директор інституту Леонід Решетніков та керівник його «українського» відділу Тамара Гузенкова – православно-монархічні націоналісти й українофоби, антисеміти та гомофоби¹⁵¹. Варто додати, що Гіркін працював охоронцем у Малофєєва, який до того ж мав близькі зв'язки із Сергієм Аксьоновим¹⁵². Для цієї націоналістичної когорти українці є «квазінародом», їхня мова створена австрійцями та поляками, аби нашкодити Росії, Україна – це штучне утворення і держава-банкрут, а насправді існує лише «Малоросія». «Навіщо нам з Україною [...] порівнювати себе? – заявив 2016 року прем'єр-міністр Медведєв. – Я просто про те, що там ані промисловості, ані держави не існує»¹⁵³. *РИСИ* рекомендував керівництву РФ лінії поведінки, подібні до пропозицій Дугінових євразійців, – скажімо, потайки фінансувати проросійські групи в СНД та проникати в офіційні державні структури сусідніх країн.

В аналітичних документах російських спецслужб і націоналістичних осередків Україну зображають як країну, населену російськомовними і «малоросами», які прагнуть опинитися в обіймах матінки-Росії. Насправді це бачення існує лише в уяві самих «експертів», сформованій витягами з російських і радянських історичних книжок та їхніх власних публікацій. Співробітники *РИСИ*, як і ФСБ, помилково вважають, що українці та росіяни – один народ, применшують українську опірність до російської гібридної війни, перебільшують пропутінські та антиукраїнські настрої на сході та півдні України і, крім того, цинічно певні, що європейців можна купити дешевими енергоносіями.

Путін і силовики геть помилково тлумачать українські реалії, позаяк їхні радники стверджували, що прозахідні настрої маргінальні й спровоковані жменькою «профашистських» мігрантів із заходу України. Так само хибними були висновки російських політ-

технологів про Україну на виборах 2004 року, але, схоже, у Кремлі та його аналітичних структурах так нічого й не навчилися.

ВЛАДІМІР ПУТІН І РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Існують переконливі свідчення впливу російського націоналізму на президента Путіна. Росія, за словами Путіна й інших російських лідерів, мусить йти унікальним шляхом розвитку, оскільки вона – євразійська цивілізація, яка не є ні європейською, ні азійською, проте перевершує Захід. Ідеалізація Заходу наприкінці 1980-х і в 1990-х роках перетворилася на заздрість і ненависть до нього, тож Путін пообіцяв захистити Росію від гаданого нав'язування їй чужих західних цінностей¹⁵⁴.

На початку 2000-х років владу в російській державі здобули силовики, які потерпають від ностальгії за СРСР та радянською владою і прагнуть, аби їх поважали в усьому світі; Криштановская та Вайт називають їхню систему влади «мілітократією»¹⁵⁵. «Єдині, кого слухає Путін, – це військові й розвідники», – вважає міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський¹⁵⁶. Давні шанувальники Дугіна з-поміж силовиків забезпечили дедалі більше зростання впливу націоналізму на російське політичне керівництво.

Путінська контрмобілізація під час та після виборів 2012 року інтегрувала «консервативних і націоналістичних інтелектуалів» на кшталт Кургіняна й Дугіна, об'єднавши «поміrkованих патріотів» і «радикальних націоналістів» довкола «консервативних цінностей». Ці ідейні ревнителі російського месіанства й антизахідної ксенофобії після переобрання Путіна дедалі більшою мірою намагалися здобути його прихильність за посередництвом Ізборського клубу¹⁵⁷. Російська зовнішня політика «підживлювала думки про імперіалістичний характер сучасної Росії», а будівництво імперії та імперська риторика легітимізували й долучили до мейнстріму слов'янофільство та євразійські ідеології¹⁵⁸.

Путін прийшов до влади, коли сили НАТО піддали бомбардуванням Югославію, Косово відокремлювалося від Сербії з тим, аби в майбутньому проголосити незалежність, а Бульдозерна революція в Сербії стала першою з-поміж тих, що отримають назву кольорових, або демократичних революцій. Косово ніколи не було

югославською республікою і тому, на відміну від п'ятнадцяти радянських і шести югославських республік, не мало права, згідно з міжнародним законодавством, стати незалежною державою. У 2008 році російські політики та діячі української Партії регіонів посилювалися на косовський прецедент для виправдання визнання «незалежності» відторгнених від Грузії Південної Осетії та Абхазії¹⁵⁹.

Російські та частина українських лідерів соціалізувалися під впливом конспірологічних настроїв, тому вони розглядали ці події як один ланцюжок подій. Цей світогляд утвердився під впливом Трояндової та Помаранчевої революцій 2003 й 2004 років, тож у законодавчих органах цих країн залунали заклики (втілені в Росії, але безуспішні в Україні) заборонити гадану підтримку західних розвідок для НУО, масових протестів і спроб зміни режиму. В Росії 2005 року проурядова організація «Наші» започаткувала контрреволюційну кампанію, тавруючи сили, що підтримали Помаранчеву революцію як «фашистів», а себе, відповідно, видаючи за «антифашистський» рух. Партія «Єдина Росія» підписала угоду про співпрацю з Партією регіонів, лідер, якої Янукович вважав, що стати президентом йому завадила влаштована заходом Помаранчевої революція. Російські націоналісти та політики з Партії регіонів і Компартії України не вбачали суттєвої різниці між інтервенцією НАТО у Сербії та вторгненням США до Іраку, оскільки в обох випадках ООН не надавала дозволу на ці операції.

Відродження радянської змовницької свідомості супроводжувалося поверненням до антиамериканізму, який відкрито заявив про себе під час українських президентських виборів 2004 року. Російські політтехнологи (скажімо, Гліб Павловський), які провадили виборчу кампанію Януковича, намагалися налякати виборців фактом шлюбу кандидата Ющенка з американкою українського походження і зображали останнього як сатрапа США й радикального націоналіста. В контексті цієї брудної кампанії порівняно легко було звинуватити Захід у підтримці «путчу», як називали Помаранчеву революцію її російські та українські противники.

Годі й казати, що Євромайдан у листопаді 2013 – лютому 2014 року також розглядався як керований Заходом путч, що призвів до повалення демократично обраного президента та привів до влади «фашистів». Це і не дивно, адже власний досвід Путіна та Яну-

ковича був обмежений світом, де люди виходять на мітинги, коли постає загроза втратити роботу або коли їм платять за це готівкою чи матеріальними благами. Янукович, як відомо, масово залучав «політичних туристів» (тобто оплачуваних учасників мітингів) під час виборів 2004 року та згодом, повернувшись до влади. Тож ані він, ані його покровитель у Кремлі не могли зрозуміти мотивів неоплачуваних активістів громадянського суспільства і всіх тих, хто протестував добровільно.

«РОСІЙСЬКИЙ СВІТ», «НОВОРОСІЯ» І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РФ

Не випадково, що 2007 року, коли Путін виголосив свою агресивну мюнхенську промову, постав фонд «Російський світ» («*Русский мир*»), покликаний об'єднати й підтримати етнічних росіян і російськомовних громадян, які мешкали за межами Росії¹⁶⁰. Хоча ця політика найбільш послідовно втілювалася за часів Путіна, її декларували й інші чільні російські політики від моменту розпаду СРСР. Наприклад, міністр закордонних справ Андрей Козирев заявив в ООН у вересні 1993 року про «особливу відповідальність» Росії за захист цих осіб. Козирев на 15 років випередив диспозицію президента Медведева щодо права Росії на «сферу привілейованих інтересів» у Євразії, коли закликав ООН надати Росії першість у майбутній миротворчій діяльності на території колишнього СРСР¹⁶¹.

Стівен Бланк пише:

«Крім того, Москва субсидує і підтримує велику кількість організацій і рухів на теренах усіх своїх сусідів від Казахстану до Балтії, аби забезпечити постійне кипіння казана довкола проблеми умисної дискримінації цієї меншини – російських громад і російської діаспори. Хоча ця тактика найжорстокіше проявилася в Україні, її походження сягає часів щонайменше Петра Великого, який легітимізував свої військові походи проти османів, стверджуючи, буцім Росія захищає від дискримінації православних підлеглих Османської імперії. Такі методи продовжують застосовуватися й досі»¹⁶².

Міністр закордонних справ Лавров декларував, що «надання всебічної підтримки Російському світові – беззаперечний зовнішньополітичний пріоритет Росії [...]. [...] ми й надалі енергійно відстоюватимемо права співвітчизників, використовуючи для цього

весь арсенал наявних засобів, передбачених міжнародним правом»¹⁶³. Як вказує Кетрін Ваннер, російське визначення терміну «співвітчизники» є надміру широким: їх захищають «незалежно від того, хочуть вони цього, чи ні й попри те, що вони живуть в іншій суверенній державі»¹⁶⁴.

Бланк вважає, що «такі виступи й статті свідчать про суцільну політизацію Росією етнічної карти й використання нею діаспори як інструменту державного впливу за кордоном й державотворення вдома». Ба більше, «ідея “російського народу” – це сьогодні цілковито політизована та поширювана державними пропагандистами концепція, придатна для руйнування або створення консолідованих держав на колишньому радянському імперському просторі»¹⁶⁵. Президент Путін заявив на саміті НАТО у 2008 році, що схід та південь України населені «росіянами», і це послужило обґрунтуванням для того, аби навесні 2014 року відродити для цих регіонів найменування «Новоросія», що вживалося за часів царизму. За словами Гатчінгса і Тольц, некритичне змішування західними коментаторами конфлікту в Україні понять «співвітчизники», «російські громадяни», «етнічні росіяни» та «російськомовні» з подачі російської пропаганди найкраще ілюструє наслідки довільної етнізації феномену національної ідентичності¹⁶⁶. Помилкове об'єднання в одне ціле етнічних росіян і російськомовних громадян інших країн було спростоване високим рівнем українського патріотизму серед російськомовних громадян України. Аби досягнути ненауковості такого об'єднання, достатньо лише уявити, ніби Франція оголосила етнічними французами і «співвітчизниками» усіх, хто розмовляє французькою в будь-якій точці світу.

За шість років до україно-російської кризи, у 2008 році, під час саміту НАТО Путін сказав президентові США Бушу, що Україна – фіктивне утворення. Цей образ «штучної» та «збанкрутілої» української держави заходилися широко пропагувати російські медії. Путін не винайшов нічого нового – він лише повторює погляди, які давно сповідують у Росії щодо України, зокрема в середовищі російських націоналістів. Вони, як Путін у Бухаресті, говорять про Україну в межах її кордонів як про штучну конструкцію, створену радянським режимом, що буцім України не існувало як «історичної держави» в сучасних кордонах і що вона складена із двох різних

частин (ця точка зору є центральною для побудови концепції Сакви), отож після 1991 року не вдалося сформувати об'єднану націю. Тому розпад і фрагментація України через внутрішні протиріччя та загрози російськомовним з боку українських «націоналістів» і «фашистів» вважалися питанням часу. Подібні погляди не просто зненацька виринули у 2014 році, чи після 2012 року, коли Путін відверто виявив свою прихильність російському націоналізму – російські медії та політтехнологи регулярно висловлювали їх під час і після виборів в Україні 2004 року.

Хоча територіальні претензії Путіна і викликали занепокоєння у світлі майбутньої російської політики щодо України, проте вони відобразили консенсус російського націоналістичного мислення про Україну як штучну конструкцію, а головне – про те, що східну та південну Україну й Крим слід «повернути» Росії. Російські емігранти усіх ідеологічних мастей, російські патріоти в Радянському Союзі, колишній дисидент Солженіцин і президент Путін погоджувалися з потребою розчленування України таким чином, аби схід і південь стали частиною Росії, а решта теренів залишилися псевдо-самостійним домініоном під російським контролем, натомість Західній Україні слід дозволити йти власним шляхом або щоб її анексувала Польща¹⁶⁷.

Солженіцин і Путін вірили, що українці та росіяни – це один народ, штучно розділений монголами й поляками, а відносини між ними слід порівнювати з відносинами між Пруссією та Баварією. «[Українці] – народ, як я вже казав, дуже близький до нас. Я взагалі не бачаю різниці між українцями та росіянами, я вважаю, що це взагалі один народ», – сказав Путін¹⁶⁸. Аналогічні заяви робили представники його найближчого оточення – секретар Ради безпеки РФ Ніколай Патрушев («[...] і в Російській Федерації, і на Україні мешкає, по суті справи, один народ, який поки що розділений [російсько-українським кордоном]») ¹⁶⁹ та керівник президентської адміністрації Сергей Іванов («Ми один народ. Ментально, релігійно, культурно між нами безмежно багато спільного. Включно з мовою. Єдиний слов'янський народ, тут і сперечатися нема про що») ¹⁷⁰.

Солженіцин і Путін засуджували «штучні» кордони, проведені радянським лідером Владіміром Леніним, і такі погляди широко розповсюджені. В 1991 році представники ельцинської правлячої

верхівки погрожували змінити кордони усіх радянських республік, окрім трьох держав Балтії, а Анатолій Собчак, в офісі якого Путін працював у Санкт-Петербурзі, попередив, що незалежність України призведе до прикордонного конфлікту та асиміляції російськомовного населення¹⁷¹. Упродовж 1990-х років обидві палати російського парламенту ухвалили резолюції, що вимагали «повернення» Криму та Севастополя.

Зазіхання на території сходу та півдня України, які начебто помилково було включено до її складу, російські націоналісти виказували задовго до розпаду СРСР. Опублікований у «самвидаві» 1970 року націоналістичний маніфест анонімних «російських патріотів» під заголовком «Слово нації» назвав історичною несправедливістю той факт, що «не відповідають етнографічним і сучасні кордони України»¹⁷². Через півстоліття Путін у схожих висловлюваннях висловив жаль з приводу того, що на сході та півдні України нібито мешкають «сімнадцять мільйонів росіян», хоча наведене ним число не мало нічого спільного з реальністю.

За чотири роки після «російських патріотів» власне націоналістичне кредо представив у листі до радянських лідерів Солженіцин¹⁷³. Пізніше, у 1990 році, він писав, що в разі проголошення незалежності Україна має дозволити «самовизначитися» регіонам, де «зроду старої України не було, як [...] Новоросія, чи Крим, Донбас»¹⁷⁴. Напередодні референдуму про незалежність України, наприкінці 1991 року, Солженіцин закликав у кожній області окремо винести на голосування питання про те, чи слід залишатись у складі України. Путінський режим скористався націоналізмом Солженіцина як частиною «технології превентивної контрреволюції»¹⁷⁵. Солженіцин висловив захоплення претензіями Путіна на утвердження російської національної пихи. Путін відреагував і підписав указ про присвоєння Солженіцину Державної премії за діяльність у гуманітарній сфері та особисто відвідав письменника у його будинку в червні 2007 року, щоб повідомити про нагороду¹⁷⁶. Солженіцин, як і інші російські націоналісти, заявляв, що віддає перевагу націоналізмові перед демократією та «інституціоналізував авторитарний режим»¹⁷⁷.

На саміті НАТО 2008 року Путін заявив, що східні та південні регіони України було безпідставно включено до складу України і

що вони суцільно заселені росіянами. Тим самим він висунув опосередковані претензії на терени, які він пізніше, навесні 2014 року, означить як «Новоросію»¹⁷⁸. За шість років до свого військового втручання Путін лиховісно попереджав про свої наміри¹⁷⁹:

«Але на Україні там одна третина – взагалі етнічні росіяни. Із сорока п'яти мільйонів осіб за офіційним переписом самих лиш росіян сімнадцять мільйонів¹⁸⁰. Є регіони, де проживає лише російське населення, наприклад у Криму. 90% – це росіяни. Україна загалом – складна дуже держава. Україна в тому вигляді, як вона існує зараз, вона була створена в радянські часи, вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії. І зараз іще не всі вирішені прикордонні проблеми на Чорному морі з Румунією. Оце ж бо, від Росії величезні території отримала на сході та півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще ввести туди натовську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на межу існування саму державність. [...] Ну, сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе. Хто нам може сказати, що у нас там немає жодних інтересів? Південь, південь України цілком, там самі росіяни»¹⁸¹.

РОСІЙСЬКИЙ ТА РАДЯНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ В УКРАЇНІ

Російські націоналістичні групи завжди були слабкими в Україні, за винятком Криму та, набагато меншою мірою, Одеси. У Донецьку в 1990-х роках російські націоналісти гуртувалися довкола панславистських організацій, як-от Громадянський конгрес і Слов'янська партія, але лише після Помаранчевої революції з'явилися власне російські націоналістичні організації на кшталт «Донецької республіки». Панславистські та російські націоналістичні організації в Україні мали подібний світогляд і такі самі шовіністичні погляди на українців, як націоналісти в Росії¹⁸². В Україні вони були поділені за приналежністю до різних поколінь: панславистів старшого покоління, скажімо, рух Олександра Базилюка, поглинула Партія регіонів, тимчасом організація «Донецька республіка» приваблювала агресивнішу й відверто пропутінську молодь.

Наприкінці 1990-х років Анатоль Лівен писав про «слабкість російського націоналізму в Україні», де не було такої етнічної мо-

білізації, яка відбулася серед сербських меншин на теренах колишньої Югославії¹⁸³. Лівен писав це тоді, коли кримські російські націоналісти зійшли на маргінес через внутрішні чвари, натомість президент Кучма, чия біографія була пов'язана зі сходом України, жорстко реагував на їхні виступи від імені держави, а зовнішня підтримка з боку Росії залишалася слабкою. Ця ситуація почала поступово змінюватися після утвердження при владі в Росії Путіна й формулювання ним націоналістичного порядку денного. Ще одним вирішальним чинником виявилася монополізація влади на сході та півдні України відверто русофільською й радянфільською Партією регіонів та укладення нею союзу із кримськими російськими націоналістами.

Панславісти в Україні ніколи не мирилися з тим, що вони живуть у державі, нібито керованій ідеологією «західноукраїнського націоналізму». Ще у 1994 році лідер Громадянського конгресу та заступник міського голови Донецька Юрій Болдирев висловлював сподівання на заміну політичного курсу в результаті виборів, бо «ми роками жили, керуючись ідеологією Західної України. Настав час реалізувати побажання громадян Східної України»¹⁸⁴. У 2000-х роках такі погляди буде реанімовано Партією регіонів.

Проросійський політичний спектр в Україні проявив себе у формі чотирьох різних течій, з яких лише прихильники перших двох погоджувалися з її існуванням як незалежної держави.

1. *Ліберальні демократи*: Конституційно-демократична партія (продовжувачка традицій російських кадетів), Міжрегіональний блок реформ (МБР), Соціально-ліберальне об'єднання («СЛОН») та «Віче» – ліберальні партії, орієнтовані на міське російськомовне населення та середній клас. Вони виявилися електорально невдалими навіть у Східній Україні. На виборах 1998 року в Донецькій області «СЛОН» отримав усього 0,51% голосів, що не набагато перевищило 0,39%, отриманих ним в Івано-Франківську¹⁸⁵. Ці ліберальні партії для російськомовних були створені як передвиборчі проекти, і після фіаско на виборах вони зникали з політичної арени.

2. *Ліві популісти*: Партія регіонів, що експлуатувала риторику східнослов'янських основ держави, подібну до тієї, яку використовували у своїх проектах Гриньов, Табачник і Видрін у 1990-х роках.

Останні вважали найбільш прийнятною державу із двома титульними націями – українською та російською – та, відповідно, двома державними мовами. Завдяки цьому лідери російських націоналістів і панславівців України не бачили труднощів у приєднанні до Партії регіонів чи співпраці з нею, як це мало місце, зокрема, у кримському парламенті протягом 2006–2014 років.

У 2000-х роках Партія регіонів успішно монополізувала владу в переважно російськомовних регіонах сходу й півдня України. Визнаючи Українську державу, вона, зважаючи на базу своєї підтримки у Донбасі та Криму, привнесла у свою політичну програму елемент відторгнення української ідентичності. Відповідні настрої мали глибоке коріння в регіоні, стосовно якого Стівен Кроулі констатував: «багато хто на Донбасі називав себе антинаціоналістом, вдаючись до риторики радянської доби, скерованої проти націоналізму, ба більше, прирівнюючи націоналізм до фашизму»¹⁸⁶. Деякі члени Партії регіонів проявляли демонстративну зневагу до української історії та мови, а своїх політичних опонентів звично таврували на радянський манер як «фашистів»¹⁸⁷. Навесні 2014 року, після втечі президента Януковича з України, партія розпалася.

3. *Націоналісти-панславівці та імперіалісти.* У 1990-х роках такі панславівські групи, як Громадянський конгрес (перейменований у 1998 році на Слов'янську партію), Інтернаціональний рух Донбасу, Рух за відродження Донбасу, Конгрес російських громад України, Російський рух України та Союз радянських офіцерів опинилися на маргінесі політичного життя, де співпрацювали з КПУ та Прогресивною соціалістичною партією.

Характеризувати Громадянський конгрес як організацію «русофілів» було б неправильно, позаяк він відкидав саму ідею української нації, тому його можна назвати шовіністичною та екстремістською структурою¹⁸⁸. Україною, за твердженням Громадянського конгресу, керував «націоналістичний режим», що зазіхав на права російськомовних громадян, які нібито склали дві третини населення країни¹⁸⁹. Олександр Базиліук вважав, що саме існування «націоналістичної» України є помилкою, і вона приречена стати «західним сателітом або колонією»¹⁹⁰.

Подібні погляди, колись притаманні персонажам маргінесу українського політичного життя, стали надзвичайно впливовим

напрямом політичної думки в Україні за часів Януковича. Згодом деякі лідери російських націоналістичних і панславистських груп в Україні інтегрувалися з Партією регіонів.

Після Помаранчевої революції на Донбасі заявили про себе російські громадські об'єднання суто націоналістичного спрямування, серед яких була організація «Донецька республіка». Її підтримували високопоставлені спонсори, які потурали її антиукраїнській та сепаратистській діяльності¹⁹¹. «Декілька газет і журналів [«Донецької республіки»] з'явилися нізвідки, але всі знали, що їх фінансує Москва, – пише Владімір Пешков. – Приблизно в той самий час почали функціонувати нові НУО незрозумілого походження. Їх протягнув контрабандою з Росії “Міжнародний євразійський рух” на чолі зі своїм головним ідеологом Александром Дугінім»¹⁹².

Заклик «Донецької республіки» до проведення референдуму про незалежність Донбасу призвів до того, що українська влада заборонила її, проте організація продовжувала діяти у підпіллі, а місцеві структури Партії регіонів надавали їй «дах» («*крышу*»). «Донецька республіка» відкидала саму концепцію української нації як «штучно створеної спільноти», вважаючи, що російський «суперетнос» включає три східнослов'янські народи. Вона засуджувала «примусову українізацію» та «геноцид» «корінного російського населення».

У 2009 році, на тлі побоювань, що на наступних президентських виборах Януковичу знову «не дадуть» стати президентом, активісти цієї організації та інших проросійських угруповань проголосили «Донецьку федеративну республіку». За їхнім задумом, «республіка», окрім двох областей Донбасу, мала би включати Дніпровську, Запорізьку, Харківську та Херсонську області, які згодом розглядатимуться Кремлем як потенційні складові недовговічного путінського проекту «Новоросії».

Упродовж десятиріччя, що передувало Євромайдану, проросійські екстремістські та націоналістичні групи проходили тренування у Криму, причому Служба безпеки України не чинила їм перешкод¹⁹³. Президент Янукович, так само як і його колега Лукашенко у Білорусі, толерував російські неонацистські групи, зокрема РНС, натомість протидіючи нібито «фашистській» прозахідній опозиції.

У Криму російські націоналістичні партії завжди були іредентистськими, ставлячи за мету об'єднання півострова з Росією. Активні у першій половині 1990-х років, вони зійшли на політичне узбіччя з огляду на виважену та жорстку політику президента Кучми та обмежений характер підтримки з боку РФ. Але починаючи з 2006 року вони перебували в альянсі з Партією регіонів, яка монополізувала кримське політичне життя; водночас Росія заходила енергійно підтримувати їх фінансуванням та організовувати вишкіл парамілітарних формувань. Навесні 2014 року екстремістські кримські російські націоналістичні угруповання вийшли з політичного маргінесу (партія Аксьонова мала лише 4 місця у кримському парламенті) на авансцену за підтримки російських військових і розвідувальних служб.

4. *Радянські націоналісти.* Комуністична партія України може бути визначена як політична сила, прихильна до радянського націоналізму, яка прагнула відродження СРСР, хоча формально й визнавала українську державність. На відміну від неї, Прогресивна соціалістична партія (ПСПУ) так ніколи й не погодилася з існуванням незалежної України та підтримувала ідею нового союзу трьох східнослов'янських народів.

Серед українських партій ПСПУ була найближчою до російських націонал-більшовиків і входила до складу дугінського Міжнародного євразійського руху. Її члени проходили навчання у таборах, організованих «євразійцями» та молодіжним пропутінським рухом «Наші».

Під час захоплення Донбасу російськими маріонетками навесні 2014 року діячі КПУ і ПСПУ співпрацювали і виступали на їхню підтримку. Комуністи і «прогресивні соціалісти» співпрацювали із проросійськими маріонетками на Донбасі¹⁹⁴, а «народний губернатор» Губарєв був політичним вихованцем і лівацької ПСПУ, і неонацистської РНС¹⁹⁵. Близький соратник лідерки ПСПУ Наталії Вітренко Володимир Марченко перебував під слідством за його співпрацю з російською маріонетковою інформаційною службою «Anna-News». Валентин Ландик, луганський мільйонер і один із засновників Партії регіонів, стверджував, що російських маріонеток у Луганську фінансувало керівництво «регіоналів» і КПУ, у тому числі лідер луганських комуністів Спиридон Кілінкаров¹⁹⁶. Дмитро Ніконов,

самопроголошений і короточасний «народний губернатор» Миколаєва, і Олександр Харитонов, командир російської маріонеткової «Луганської гвардії», були місцевими провідниками ПСПУ¹⁹⁷.

РОСІЙСЬКИЙ ШОВІНІЗМ У СТАВЛЕННІ ДО УКРАЇНИ

Микола Рябчук уміщує сучасну українофобію в історичний контекст, що сягає у XVIII століття, коли у процесі формування російського гегемоністського погляду вперше був детально розроблений образ українців як «молодших братів», яких слід захищати, водночас не даючи їм забути про їхнє місце. Ставлення росіян до українців глибоко врізалось у стійкі етнічні стереотипи у фольклорі та ідеологічні конструкти в культурних і політичних дискурсах, де росіяни є домінуючою групою, а українці – підневільним народом¹⁹⁸.

Путін дотримується давньої лінії російських націоналістів, що тягнеться щонайменше від часів Першої світової війни та революції 1917 року. Вони вірять, що Захід (австро-угорці, далі німецькі нацисти, американська розвідка та фонди, що пропагують демократію, а останнім часом і ЄС) прагне розділити дві гілки «російського народу». З їхньої точки зору, український «сепаратизм» не має місцевого коріння і його штучно підтримують західні змовники. Тольц пише: «Більшість росіян вбачали в українському націоналізмі наслідок інтриг чи то поляків, чи австрійців», і «навіть деякі ліберали почали дивитися на український сепаратизм виключно як на результат інтриг іноземних наддержав, спрямованих на розчленування Росії»¹⁹⁹.

Попередження президента Путіна під час саміту НАТО 2008 року, що Україна може розпастися, – це давня думка російських націоналістів, які розглядали Україну як штучну конструкцію. «Практично усі роки незалежності України, – відзначали українські аналітики 2009 року, – улюбленою розвагою наших північно-східних сусідів були фантазії про її неминучий розпад, якщо не сьогодні, то завтра – обов'язково»²⁰⁰. Ба більше, «колись подібні розваги були справою неосвічених маргіналів. Тепер це заняття стало модним, учорашні маргінали стали шанованими респектабельними представниками російської еліти, до думки яких прислухаються перші особи країни»²⁰¹.

Зневажливі погляди Путіна на Україну та його переконання в тому, що східну й південну Україну помилково віддали Радянській Українській республіці, були обговорені ще за десятиріччя до кризи. Того ж місяця, коли Путін виступив у НАТО, «Русский журнал» московського політтехнолога Павловського опублікував статтю під назвою «Операція “Механічний апельсин”», де виклав сценарій того, що трапиться через шість років у Криму²⁰². Дмитро Тренін виявив, що в 2011 році, за президентства Януковича, коли місцеві «фашисти» відступили, в Москві обговорювали «велику геополітичну перебудову Північного Причорномор'я, у процесі якої південь України від Криму до Одеси відокремиться від Києва та сформує дружню Москві буферну державу»²⁰³.

Світ запізнило, аж після настання україно-російської кризи, усвідомив, що Путін та його політичні й урядові союзники є серійними брехунами, які практикують мистецтво «маскировки» (технології введення противника в оману). У 2008 році, відповідаючи на запитання, чи має Росія плани щодо встановлення контролю над Кримом, Путін сказав, що півострів «жодним чином не є спірною територією». За його словами, «питання про якісь подібні цілі для Росії, вважаю, відгонить провокаційним сенсом». Він також додав, що «Росія давно визнала кордони сучасної України», а міжетнічні відносини у Криму є внутрішньою справою останньої²⁰⁴.

Оцінка України як «штучної держави», висловлена Путіним у розмові з президентом Бушем, з'явилася у багатьох десятках російських видань, надрукованих величезними тиражами (деякі з них написані майбутніми лідерами російських маріонеток) і опублікованих задовго до збройного конфлікту на Донбасі. Подібні погляди фігурували в численних фільмах, які наголошували на українсько-нацистській співпраці, зображали Україну державою-банкрутом і прогнозували майбутній конфлікт із НАТО та США довкола України, що призведе до «громадянської війни»²⁰⁵. Від 2006–2007 років у Росії з'являються публікації, де дуже детально передбачено вигадані майбутні війни з Україною та розпад Української держави.

Луганський письменник Сергій Чебаненко був одним із перших, хто передбачив розвиток кризи 2014 року. Так званий «заступник міністра оборони ДНР» Федір Березін – автор 24 науково-фантастичних романів («історичне фентезі») на російську військово-наці-

оналістичну й науково-фантастичну тематику, в тому числі «Війна 2010: Український фронт» (2009 рік) та «Українське пекло» (2011 рік, перевиданий у 2014 році)²⁰⁶. У 2009 році російське видавництво «Фоліо» (не слід плутати з однойменним харківським видавництвом) випустило книжку «Незалежна Україна: крах проекту», в якій Максим Калашніков стверджував, що Україна піде шляхом Югославії, розділившись на дві частини, і західна її половина воюватиме зі східними регіонами²⁰⁷. Ці погляди були перемішані із лиховісними сценаріями неминучого невиконання Україною в майбутньому своїх суверенних боргових зобов'язань і перетворення її на державу-банкрута. У фантастичному романі донецчанина Георгія Савицького «Поле бою – Україна: Зламаний тризуб» було описано майбутню війну між Росією та Україною. Військові НАТО, авіація США та західноукраїнські «націоналістичні найманці» починають зі знищення російськомовного населення країни, що провокує повстання на сході, півдні та у Криму. Росія енергійно допомагає російськомовним, і разом вони ламають «проклятий бандерівський тризуб!». Савицький впевнений, що Україна – «це наш останній і рішучий бій» для Росії²⁰⁸.

Роман Федора Березіна «Війна 2010: Український фронт» також описує вигадану майбутню війну на українській території, яка знову-таки надзвичайно нагадує реальні події російської гібридної війни в Україні. Березін пише про «повстання» фашистів, конфлікт у Криму, громадянську війну та втручання Росії, яке потім поширюється на решту території України та Європи, що врешті-решт призводить до Третьої світової війни. І Савицький, і Березін, вихідці з Донецька, і в 2014 році стали на бік Росії та її маріонеток. Роман Олександра Севера «Російсько-українські війни» ганьбить «помаранчеві» політичні сили, називаючи їх «русофобськими» й «фашистськими» та закидаючи їм наслідування прикладу «зрадника Мазепи, Петлюри, Бандери і українських націоналістів у XIX й XX століттях»²⁰⁹. Якщо замінити слово «помаранчеві» на «Євромайдан», то фантастика Севера стає надзвичайно схожою на реальні події 2014–2015 років.

Російський шовінізм у ставленні до менших країн і народів, який легко зауважити в усіх цих партійних політичних програмах, популярних стереотипах і писаннях про Україну, не є чимось но-

вим. Ще у 1970-х роках шведські дипломати розповідали московському кореспондентові “*The New York Times*” Гедріку Сміту про те, як радянські чиновники у шовіністичній манері паплюжили їхню країну. Російські та радянські націоналісти розглядали власну країну як морально вищу за Захід, який нібито перебував у занепаді. Український дисидент Леонід Плющ, чие дитинство пройшло у Киргизькій РСР, охарактеризував Радянський Союз як країну, що зрощує російських шовіністів і «білих расистів», ховаючи націоналізм під маскою інтернаціоналізму²¹⁰.

Бачення України як «штучної держави» зумовлене глибокою російською переконаністю в тому, що українці не здатні побудувати незалежну державу. В 2009 році керівник російської неурядової Ради з питань зовнішньої та оборонної політики, заступник директора Інституту Європи РАН Сергій Караганов обговорював Україну в контексті феномену *failed state* (збанкрутілої держави) поряд із Афганістаном, Пакистаном та країнами Африки. Україна нібито стоїть на межі некерованого стану і втрати суверенітету, казав він, тож Росії доведеться втрутитися, аби зупинити її розпад. Перешкодою, на його думку, було лише те, що найближчим часом Європа навряд чи «дасть карт-бланш Росії на те, аби вона окупувала Україну, повністю чи частинами»²¹¹. Читаючи Караганова, український аналітик виснував, що «Росія вже приготувала новий сценарій для окупації України»²¹².

У цілому образ України в очах російських шовіністичних політиків характеризували п'ять тез:

1. Це збанкрутіла держава.
2. Україна перебуває в процесі «десуверенізації», вона дисфункціональна, позаяк її регіони відштовхуються один від одного.
3. Українці не здатні продукувати ефективну правлячу еліту для управління незалежною державою.
4. З огляду на це, Україна не може бути суб'єктом міжнародних відносин.
5. Для відновлення справедливості «російські» землі України слід повернути Росії.

Посол РФ в Україні (2001–2009) Віктор Черномірдин неодноразово потрапляв у незручне становище через те, що не міг звикнути до сприйняття України як незалежної іноземної держави і виступав радше в іпостасі російського губернатора, аніж дипломата. Годі вести переговори із сучасними лідерами України, казав Черномірдин за президентства Віктора Ющенка у 2009 році, але «прийдуть інші люди – побачимо... Обов'язково тверезі прийдуть, нормальні», що, мабуть, було натяком на фігуру, подібну до Януковича²¹³. Офіційні особи держави, особливо дипломати, як відомо, покликані озвучувати позицію держави, яку вони представляють, а не власні думки. Помічник Черномірдіна захищав його висловлювання як «цілком правильні та політично вивірені»²¹⁴. У цих та інших заявах, зокрема й у відкритому листі тодішнього президента Медведева до Ющенка від серпня 2009 року, російські політики демонстрували нездатність визнати Україну нормальною суверенною державою, до якої слід застосовувати міжнародні дипломатичні норми.

РАДЯНСЬКИЙ ТА РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ НА ДОНБАСІ

Угрупування «ЛНР» і «ДНР», що слугують прикриттям для російської окупації території Донбасу, підтримують еклектичну суміш російського та радянського націоналізму, панславізму, російського православ'я, «антинаціоналізму» та «антифашизму». Іншими словами, «ДНР» і «ЛНР» – це міні-копії путінської Росії. Лідер донецьких маріонеток Олександр Захарченко вважав, що «ДНР» має спиратися на радянську ідентичність: «Ми вважали, вважаємо і вважатимемо себе частиною Радянського Союзу, частиною Росії»²¹⁵. Сплав радянської та російської ідентичності в СРСР призвів до того, що перша стала фактично невіддільною від другої як у випадку лідерів та прибічників маріонеткових угруповань, так й у світогляді самого Путіна.

Хоча в російському націоналізмі існувала й антирадянська течія, її представники перебували у явній меншості. Протягом усього попереднього століття росіяни ототожнювали себе з імперією, Радянським Союзом або Євразією. Російська «уявлена спільнота» в СРСР була ширшою за РРФСР, і вона залишається більшою за розмірами, ніж сучасна Російська Федерація. Ця спільнота у царській імперії, СРСР і пострадянській Росії не була тотожна російській

національній державі, і ті росіяни, які підтримують російську громадянську ідентичність, становлять порівняно невеликий сегмент населення²¹⁶.

Від XIX століття Донбас колонізували українці й росіяни, і він став фронтірною зоною між двома країнами. Війна, що почалася 2014 року, різко змінила його – він перестав бути єдиним регіоном і цілісним політичним простором. Конфлікт української та російської ідентичностей виявляється у знесенні пам'ятників Леніну та десталінізації на підконтрольній Україні територіях Донбасу, з одного боку, і в захисті цих пам'ятників та культу Сталіна в окупованих районах. У контрольованій Києвом частині Донбасу шириться українська ідентичність, натомість під орудою угруповань «ДНР» і «ЛНР» відбувається повторна радянізація й деукраїнізація. Якщо до Євромайдану регіональна тотожність на Донбасі була популярнішою за загальноукраїнську, то починаючи з 2015 року на теренах, вільних від російських бойовиків, вони помінялися місцями²¹⁷.

Ностальгія за «Росією» (СРСР) – це віддзеркалення радянської ідентичності, широко розповсюдженої на Донбасі, та низького рівня прихильності до української ідентичності. «Радянська ідентичність пустила на Донбасі глибоке коріння, адже раніше нічого більшого їй не передувало», – пише Вілсон, маючи на увазі, що за царської доби у мешканців краю не сформувалося колективної самоідентифікації, чіткішої за фронтірну свідомість²¹⁸. Від 1991 року частка громадян України із радянською та російською ідентичністю поступово зменшувалася; за десятиріччя, що передувало україно-російській війні, в цілому по країні цей показник знизився удвічі – з 27% до 13%. Проте радянська ідентичність цупко трималася на Донбасі, де вірною їй залишилася чверть населення²¹⁹.

Радянська ностальгія охоплює ширше коло осіб, ніж частка українців, які мають радянську ідентичність. Найвищий показник позитивного ставлення до розпаду СРСР (88%) демонструвала Галичина (Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська області). І лише три регіони України мали вищий позитивний показник негативного ставлення до цієї історичної події, найбільшою мірою – Донбас, де 70% негативно оцінювали крах СРСР і 12% – позитивно. На Харківщині також переважало негативне ставлення, – втім розрив між групами був меншим (52% – негативно, 31% – позитивно).

У Придніпров'ї (Дніпропетровщина та Запоріжжя) цифри були подібними: 49% – негативно, 39% – позитивно, тобто різниця складала лише 10%²²⁰. Колишній офіцер СБУ та польовий командир бойовиків «ДНР» Сергій Здрілюк зауважував зокрема, що Радянський Союз – «це була найсправедливіша країна, яка справді будувала комунізм. Але Америка порадила нам, що у нас не вистачає джінсів, сексу, наркотиків і рок-н-ролу. І ми всього цього отримали тут донесхочу»²²¹.

Донбасу були притаманні вища прихильність до радянського минулого, слабка підтримка української ідентичності та високий рівень злочинності. Російська окупація, руйнування, міграції та смерті від конфлікту поглибили уявлення про ці відмінності. Вчителька середньої школи з Донецька стверджувала: «Нам немає дороги назад на Україну. Ми надто різні», а безробітний донеччанин наголошував на неминучій інтеграції з РФ, бо «ми є частиною “російського світу”»²²².

Риторика, трансльована телеканалами «ДНР» і «ЛНР», є дослівним відтворенням телевізійного контент-менеджера РФ із його міфологемами «Великої Вітчизняної війни» та визволення від фашистів, а також ностальгією за радянськими військовими парадами, радянськими піонерськими загонами і радянськими спортивними фестивалями на тлі закликів «захистити наше (східнослов'янське) коріння». Освітня політика структур «ДНР» та «ЛНР» на окупованих територіях відображає вищезазначені емоції, подібні до тих, що залишилися недоторканими в Придністров'ї чи були реанімовані Лукашенком у Білорусі. Вивчення історії зосереджується на історії Донбасу (а не України) та «Великої Вітчизняної війни», а також засвоєнні російської точки зору на штучний голод початку 1930-х років як на лихо для всього Радянського Союзу. Вивчення української мови, навіть за офіційними даними, скоротилося з восьми до двох годин на тиждень, тимчасом як навчання російської мови буде розширене²²³. Школярі вивчають курс «історії Вітчизни», присвячений міцним зв'язкам між Донбасом і Росією. «Міністр освіти ДНР» Ігор Костенок веде мову про необхідність запровадити «ідею соціалізації, створення культури, культури слов'янського світу, “російського світу”»²²⁴. Ідеологія та принципи радянської держави були «хорошими», доводив Олександр Захарченко: тоді, за його словами,

молоді прищеплювали цінності «родини, вірності, братерства та любові до батьківщини»²²⁵.

Радянська ностальгія поєднується з українофобією, яку містять навіть дитячі журнали, що їх видають пропагандисти «ЛНР». Один із таких часописів має назву «Ввічливі чоловічки» (каламбур до «ввічливих людей», тобто російських спецпризначенців без знаків державної приналежності, які стали мемом «російської весни») й спеціалізується на палкому викритті українських «фашистів» і лихих американців²²⁶. Цитати із Захарченка на білбордах і плакатах «читаються як плакати з Леніним за радянських часів». Телевізійна риторика і пропаганда на рекламних щитах виступає проти «фашистів», які «завжди хотіли вбити нас»; нав'язується думка про те, що «Київ хоче затягти нас до ЄС і знищити нашу православну церкву», а «США хочуть забрати наш сланцевий газ і зганьбити наші святі місця»²²⁷. Вчителька-українка, яка працює у школі на окупованій території, скаржилася, що педагогів змушують користуватися російською націоналістичною літературою: «Ми освітній заклад, але дозволяємо [пропагувати] усі різновиди фашизму в нашому середовищі»²²⁸.

Культ Сталіна має першорядне значення як у Росії, так і для угруповань «ДНР» та «ЛНР». У центрі Донецька висять три великих портрети Сталіна. 22-річний мешканець міста говорив: «Я думаю, що портрети Сталіна – хороша річ. Це наша історія, і багато людей навіть забули, що він існував». Сталінські портрети модні у кабінетах так званих чиновників «ДНР» і «ЛНР». «Заступник міністра оборони ДНР» Едуард Басурін гордо носить значок зі Сталіним на своїй формі²²⁹. Портрети Сталіна висять в автомобілях російських маріонеток-воєнків, один із яких розповідав: «Я поклонявся цій людині з дитинства. Бо він був справжньою людиною»²³⁰.

Як і у Придністровському регіоні Молдови, в окупованих районах Донбасу відтворено в мініатюрі Радянський Союз. Розквіт переживає реанімований культ Олексія Стаханова. Відроджено дитячий піонерський рух під егідою кишенькової комуністичної партії. Політичну поліцію назвали за зразком радянських органів держбезпеки. Судочинство повернулося до радянської системи із застосуванням скасованої в Україні смертної кари за розкрадання майна та інші злочини.

У пропаганді «російських» та «слов'янських» цінностей, і водночас відкиданні Європи лідери «ДНР» і «ЛНР» намагаються перевершити Путіна. Сергій Кондрикінський, керівник офіційної молодіжної організації ДНР «Молода республіка», заявив, що «європейські цінності нам чужі, ми повинні дотримуватися наших російських традицій»²³¹. Прихильники «ДНР» і «ЛНР» вважають, що восени 2013 року Віктор Янукович ухвалив правильне рішення: не підписувати Угоду про асоціацію України з ЄС, оскільки пріоритетом для неї мала бути інтеграція з керованими Росією Митним та Євразійським союзами. Антизахідна ксенофобна риторика настільки ж поширена у медіях на окупованому Донбасі, як і в Росії.

Олександр Захарченко зазначав, що після 1991 року Захід накинув колишнім радянським людям власні цінності, експортуючи кока-колу, Міккі Мауса, блакитні джинси та «Плейбой», а також «демократію, яка передбачає, що в сім'ї можуть бути два тата чи дві мами»²³². Цей приклад жонглювання страхами носіїв «традиційних цінностей» також мав свою передісторію. Західні науковці, які досліджували ставлення до осіб нетрадиційної орієнтації в Україні, майже цілковито зосереджували увагу на гомофобії українських націоналістичних партій, зокрема «Свободи»²³³. Водночас вони ігнорували поширення цього явища серед російських націоналістів в Україні. Між тим, Партія регіонів, як і «Свобода» за часів її присутності в українському парламенті, була силою, яка підтримувала законодавче обмеження прав членів ЛГБТ-спільноти. Заяви і політична практика «регіоналів», руху «Український вибір» Віктора Медведчука, партії «Вітчизна» («Родина») та організації «Оплот» були цілком співзвучні гомофобним настроям, які легко зустріти в путінській Росії, а з 2014 року – і на захоплених нею українських територіях.

КОГО НАСПРАВДІ СЛІД ВВАЖАТИ СЕПАРАТИСТАМИ?

Російські націоналісти та їхні маріонетки у своїй інтерпретації минулого та ідентичності усе перевертають догори дригом: це не вони сепаратисти, а українці. Оскільки українці та росіяни є «одним народом», то саме перші, точніше, «фашисти» з їхнього числа, і є сепаратистами, які прагнуть відірватися від «великоросів» та своєї природної російсько-євразійської домівки. Гіркін перекладав

відповідальність за політичний розкол на супротивника, кажучи, що сепаратисти – це українська влада, бо вона хоче відірватися від «російського світу»²³⁴. За його словами, «справжні сепаратисти є лише в Києві, оскільки хочуть відокремити Україну від Москви»²³⁵. У цьому сенсі в російській націоналістичній думці мало що змінилося з XIX – початку XX століття: «український сепаратизм», тобто прагнення до самостійності, і надалі вважають штучно сконструйованим і пропагованим із Заходу.

Якщо Донбас «російський», як стверджують приїжджі та місцеві російські націоналісти, то не Кремль, а українці є загарбниками. Відповідаючи на питання про російське вторгнення РФ, російський найманець сказав: «Чому ж вторгнення? Це російська територія. Ми визволяємо її»²³⁶. Інший російський солдат, який також воював на Донбасі, заявив: «Люди кажуть, що ми перебуваємо у чужій країні, але це не так. Це наша земля. Ця війна не просто матеріальна, вона духовна. Це боротьба проти цінностей західного світу». «Американці, – продовжив він, – не повинні намагатися побудувати демократію в інших місцях»²³⁷.

Російські націоналісти зазвичай не вважають, що воюють в іноземній країні, і відкидають думку про агресію РФ, позаяк Україна й Білорусь входять до складу «Росії». Білоруси – це штучна нація, а українці насправді є росіянами, стверджують у Російському інституті стратегічних досліджень²³⁸. «Заступник міністра оборони ДНР» Басурін аж ніяк не є оригінальним у сприйнятті України як штучно створеної держави²³⁹.

Один із командирів збройних формувань «ДНР» Олександр Матюшин, який називає себе «православним фашистом», пояснює: «Ми боремося за визволення усіх російських земель, і ми готові йти до Дунаю». І додає: «Ми повинні взяти землю, яка належить нам по праву, і повернути її назад до складу Святої Русі», – та обурювався через несправедливість, яка розділила «російський народ»²⁴⁰. Добровolecь Російського імперського руху пояснив журналісту ВВС, що мета його від'їзду на війну в Україні – захищати російський народ, російську націю, чії предки жили там століттями. Він прагне «захищати людей, їхню культуру, мову та православну релігію». Таких самих, як він, російських імперіалістів рекрутують на війну за допомогою плакатів, що закликають: «Допоможіть ро-

сіянам Новоросії». Конфлікт на Донбасі став для них «священною війною російського народу» в обороні «Бога, Царя і Нації»²⁴¹.

ВИСНОВКИ

Процес опанування Путіним владних висот і створення міцної держави, який сягнув кульмінації у цілковито авторитарній політичній системі, було протиставлено як антитезу нестійкій і слабкій російській державі 1990-х років. Натомість український національний рух історично був антиімперським та визвольним і, за виключенням ідеології та практики ОУН, переважно спирався на демократичні принципи. Після 1991 року національне будівництво стало важливим аспектом чотирикомпонентного транзиту України, кінцевою метою якого було «повернення до Європи», що вимагало побудови демократичної політичної системи²⁴². Коли донецький клан намагався прийти до влади, фальсифікуючи вибори у 2004 році, або наслідувати авторитарну російську систему та вдаватися до повторної радянізації в 2010–2013 роках, українці мобілізувалися на дві демократичні революції²⁴³.

Агресивне і шовіністичне ставлення до України виринуло на поверхню в роки, коли Росію очолив Путін, у формі «консенсусу, що нині консолідує російську еліту». Цей консенсус «дійсно пов'язує непримиренних антагоністів – бізнесменів і силовиків, лібералів і патріотів», він єднає та мобілізує російське населення навколо Путіна²⁴⁴. Водночас в Україні – на відміну від Радянського Союзу та Росії, де великодержавний, імперський націоналізм та євразійські настрої були популярними протягом десятиліть, – етнічний націоналізм традиційно був електорально слабким, а війна, призвівши до зростання патріотизму і ворожості до кремлівського режиму, не спричиняла сплеску етнічної ненависті до російського народу.

Становлення путінського націоналізму відбулося за правління чотирьох українських президентів – Кучми, Ющенка, Януковича та Порошенка. Найкращі відносини Путін встановив із Леонідом Кучмою, уродженцем північно-східної України, який не викликав ідеологічної антипатії, адже сам у минулому належав до радянської номенклатурної еліти. Зате його небажаний наступник, Віктор Ющенко, став справжнім прокляттям для російських лідерів, які,

не виключено, могли бути причетні до його отруєння восени 2004 року. Президент Віктор Янукович видавався найбільш прийнятним, бо походив із Донбасу, а в Москві, за твердженням колишнього журналіста-розслідувача Сергія Лещенка та экс-глави МЗС Польщі Радослава Сікорського, мали компромат на нього ще з радянських часів. Партія регіонів тісно співпрацювала з російськими націоналістами у Криму. Янукович справді виявився готовим виконувати усі російські вимоги: зрештою, він дав зелене світло контролю за СБУ з боку російських спецслужб та забезпечив їм свободу дій на українському півострові. Отже, взаємини Путіна з офіційним Києвом великою мірою залежали від того, хто саме перебував у президентському кабінеті на Банковій. Для нього мало значення, що Кучма ще за радянських часів був директором найбільшого у світі підприємства військово-промислового комплексу, Ющенко здавався «русофобом» та «націоналістом», який нібито працює на Америку, а ось Янукович був «ніким» – провінційним вуличним злодюжкою, який двічі відсидів у тюрмі.

Націоналізм Путіна та його прихильність до євразійства не проявилися одразу після його приходу до влади, але далися взнаки двома хвилями, у 2005–2007 і знов у 2011–2012 роках, коли його погляди у цій царині кристалізувалися, набуваючи все більш агресивного і ксенофобного характеру. Ключовим сигналом, що засвідчив напрям їхньої еволюції, була промова Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки у лютому 2007 року.

Дрейф Путіна до войовничого націоналізму та українофобії тривав паралельно з перетворенням Росії на «консолідований авторитарний режим» після Революції троянд у Грузії та Помаранчевої революції в Україні. Ці зміни було оприявлено в Путіновій ідеологічній тираді на Мюнхенській конференції та у його виступі на Бухарестському саміті НАТО 2008 року. Відтак вимоги Росії щодо визнання її гегемонії в Євразії зіткнулися з прагненням розвивати продуктивні відносини із Заходом – ця дилема стане першорядною для Москви в контексті україно-російської кризи.

Дії Путіна 2014 року шокували західних політиків, оскільки упродовж попереднього десятиліття більшість учених й «експертів» поводитися наче лунатики: аналізуючи, досліджуючи та інтерпретуючи відносини з Росією, вони ігнорували зміщення екс-

тремістських поглядів із маргінесу політичного життя до центру формування кремлівської політики. Зокрема, мало хто розумів ставлення Росії до України, яке поступово набувало рис ворожості та зверхності, сягнувши кульмінації у російській військовій агресії, окупації та анексії частини іноземної держави.

Усі президенти України на власному досвіді зазнали труднощів у відносинах з Росією, і навіть до Януковича, найбільш проросійського з-поміж них, Путін ставився зі зневагою. В одній із каблограм посольства США у Києві наводилися слова тодішнього посла України в Москві Костянтина Гриценка про те, що «ніхто» у російському уряді «не хоче слухати присутні аргументи української сторони». Кремль, скаржився він, прагне в Україні «регентства», тобто «когось такого при владі в Києві, хто був би абсолютно раболіпним»²⁴⁵. Путін гадав, що наприкінці 2013 року йому вдалося купити Януковича, остаточно перетворивши його на свого сатрапа-регента, проте український народ нагадав російському президенту, що Україна – не Росія.

У наступному розділі аналізується давня радянська та російська українофобія, яка завдяки телевізійній пропаганді, політичним технологіям і соціальним медіям стала важливою складовою гібридної війни проти України.

Примітки

¹ Марія Савчин («Марічка»), *Тисяча доріг* (Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995): 493.

² «Україну придумали австріяки, а українську на Галичину принесли комуністи – консул РФ у Львові», *Історична правда*, 17 грудня 2010: <http://istpravda.com.ua/short/2010/12/17/9393/>.

³ Anna Procyk, *Russian Nationalism and Ukraine: The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War* (Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995).

⁴ Stephen Hutchings and Vera Tolz, *Nation, Ethnicity and Race on Russian Television: Mediating Post-Soviet Difference* (London; New York: Routledge, 2015): 162.

⁵ Примордiальний (від лат. *primordium* – найдавніший початок, зав'язок) – прадавній, споконвічний; прихильники примордiалiзму вважають етноси та нації одвічними, апріорними людськими спільнотами, тож переконані, що «кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спо-

- рідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у місці народження, кровних зв'язках, релігії, мові та стилі міжособистісних та суспільних взаємин [...]. Ці зв'язки являють собою «даність» людської особистості й закорінені в її підсвідомості, а не з'явилися внаслідок раціональної діяльності» [Георгій Касьянов. *Теорії нації та націоналізму* (Київ: Либідь, 1999): 85]. – *Прим. пер.*
- ⁶ Taras Kuzio. 'The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn's Framework for Understanding Nationalism', *Ethnic and Racial Studies*, vol. 25, no. 1 (January 2002): 20–39.
- ⁷ Тері Мартин, *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)* (Київ: Критика, 2013): 154.
- ⁸ Ralph S. Clem. 'The Integration of Ukraine into Modernized Society in the Ukrainian SSR', in idem, *The Soviet West: Interplay Between Nationality and Social Organization* (New York; London: Praeger, 1975): 63.
- ⁹ Martin Aberg. 'Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and Lviv', *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 2 (March 2000): 295–317, a також Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002).
- ¹⁰ Lowell Barrington. 'Russian Speakers in Ukraine and Kazakhstan: 'Nationality', 'Population' or Neither', *Post-Soviet Affairs*, vol. 17, no. 2 (2001): 129–58; Pål Kolstø. 'The New Russian Diaspora – An Identity of Its Own?' *Ethnic and Racial Studies*, vol. 19, no. 3 (July 1996): 608–39.
- ¹¹ Taras Kuzio. 'Russians and Russophones in the Former USSR and Serbs in Yugoslavia: A Comparative Study of Passivity and Mobilisation' in idem, *Theoretical and Comparative Perspectives on Nationalism: New Directions in Cross-Cultural and Post-Communist Studies* (Stuttgart: Там само Press, 2007): 177–217.
- ¹² Geoffrey Hosking. 'Can Russia Become a Nation-State?' *Nations and Nationalism*, vol. 4, no. 4 (1998): 456–58, 461.
- ¹³ Serhii Plokhyy. 'The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology', *Journal of Contemporary History*, vol. 35, no. 3 (2000): 369–84.
- ¹⁴ Центр Разумкова. 'Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики', *Національна безпека і оборона*, ч. 9 (2007): 3–31.
- ¹⁵ David G. Rowley. 'Imperial versus National Discourse: The Case of Russia', *Nations and Nationalism*, vol. 6, no. 1 (January 2000): 34.
- ¹⁶ Vera Tolz. 'Conflicting "Homeland Myths" and Nation-State Building in Postcommunist Russia', *Slavic Review*, vol. 57, no. 2 (Summer 1998): 267–94; idem. 'Forging the Nation: National Identity and Nation Building in Post-Communist Russia', *Europe-Asia Studies*, vol. 50, no. 6 (September 1998): 993–1022.
- ¹⁷ *Россиянин* дослівно – «громадянин Росії»; *русский* – «етнічний росіянин». – *Прим. пер.*

- ¹⁸ Мартин, *Імперія національного вирівнювання*: 512.
- ¹⁹ Rogers Brubaker. 'Nationhood and the National Question in the Soviet Union and Post-Soviet Eurasia: An Institutionalist Account', *Theory and Society*, vol. 23, no. 1 (February 1994): 70.
- ²⁰ Мартин, *Імперія національного вирівнювання*: 594.
- ²¹ Там само: 589.
- ²² Cheng Chen. *The Prospects for Liberal Nationalism in Post-Leninist States* (University Park, PA: Penn State University Press, 2007): 76.
- ²³ Aleksei M. Salmin. 'Russia's Emerging Statehood in the National Security Context' in Vladimir Baranovsky, ed., *Russia and Europe: The Emerging Security Agenda* (Oxford: Oxford University Press, 1997): 104–34.
- ²⁴ Catherine Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigré Theories* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1989): 131–32, 170, 187, 189, 191.
- ²⁵ Там само: 132.
- ²⁶ Bohdan Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* (London: Macmillan, 1985): 251.
- ²⁷ Alexander J. Motyl. 'The Myth of Russian Nationalism', in idem, *Sovietology, Rationality, Nationality: Coming to Grips with Nationalism in the USSR* (New York: Columbia University Press, 1990): 165.
- ²⁸ David G. Rowley. 'Imperial versus National Discourse: The Case of Russia', *Nations and Nationalism*, vol. 6, no. 1 (January 2000): 36.
- ²⁹ Цит. за: *Reuters*, 16 December 1996.
- ³⁰ Yitzhak Brudny, *Reinventing Russia: Russian Nationalism and the Soviet State, 1953–1991* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998): 262.
- ³¹ Geoffrey Hosking. 'Can Russia become a Nation-State?' *Nations and Nationalism*, vol. 4, no. 4 (1998): 457.
- ³² James P. Scanlan. 'The Russian Idea from Dostoevskii to Ziuganov', *Problems of Post-Communism*, vol. 43, no. 4 (July–August 1995): 40.
- ³³ Vera Tolz, *Russia: Inventing the Nation* (London: Arnold Press, 2001).
- ³⁴ Chen, *Prospects for Liberal Nationalism in Post-Leninist States*: 92.
- ³⁵ Там само: 76.
- ³⁶ Victor Zaslavsky. *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1982): 128.
- ³⁷ Cheng Chen, *Prospects for Liberal Nationalism in Post-Leninist States*: 2–14.
- ³⁸ Amnesty International. 'Russian Federation: Violent Racism Out of Control', 3 May 2006 (EUR 46/022/2006): <http://bit.ly/2G6PdT3>.
- ³⁹ Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993): 254, 270.

- ⁴⁰ Mark Franchetti. 'Putin Boosted by Orthodox "Inquisition"', *The Sunday Times*, 5 April 2015: <https://bit.ly/2FbTvYU>.
- ⁴¹ Brudny, *Reinventing Russia*: 16.
- ⁴² Marlene Laruelle. 'The "Russian Idea" on the Small Screen: Staging National Identity on Russia's TV', *Demokratizatsiya*, vol. 22, no. 2 (Spring 2014): 332.
- ⁴³ Walter Laqueur. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (New York: Harper Collins, 1993): 15; Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: 175–77*; Anton Barbashin and Hannah Thoburn. 'Putin's Philosopher: Ivan Ilyin and the Ideology of Moscow's Rule', *Foreign Affairs*, 20 September 2015: <https://fam.ag/2rwo1mB>.
- ⁴⁴ 'Николай Патрушев: «Мировое сообщество должно сказать нам спасибо за Крым», *Московский комсомолец*, 26 января 2016: <https://bit.ly/2qBWcIX>.
- ⁴⁵ Joseph Parent and Joseph Uscinski. 'People Who Believe in Conspiracy Theories Are More Likely to Endorse Violence', *The Washington Post*, 5 February 2016: <https://wapo.st/2SXvKq3>.
- ⁴⁶ Laqueur. *Black Hundred*: 95.
- ⁴⁷ Hyung-min Joo. 'The Soviet Origin of Russian Chauvinism: Voices from Below', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 41, no. 2 (June 2008): 233.
- ⁴⁸ Julia Wishnevsky. 'Soviet Newspaper Expresses Concern over Russian Nationalist Gathering in Leningrad', *Radio Liberty*, 2 December 1987: RL 485/87.
- ⁴⁹ John J. Stephan. *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925–1945* (New York: Harper & Row, 1978): 373.
- ⁵⁰ Там само: 16–30; Laqueur. *Black Hundred*: 74.
- ⁵¹ Там само: 84.
- ⁵² Гартленд (англ. *Heartland*) – «серцевинна» земля, «осереддя світу», яке дає, згідно з теорією геополітики Гелфорда Маккіндера, владу над світом. – *Прим. пер.*
- ⁵³ Victor Yasmann. 'Red Religion: An Ideology of Neo-Messianic Russian Fundamentalism', *Demokratizatsiya*, vol. 1, no. 2 (Spring 1992): 26.
- ⁵⁴ Ludmilla Alexeyeva. 'The Russian National Movement', in idem, *Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious, and Human Rights* (Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1985): 434.
- ⁵⁵ Charles Clover, *Black Wind, White Snow: The Rise of Russia's New Nationalism* (New Haven, CT: Yale University Press, 2016): 20, 65.
- ⁵⁶ Там само: 174.
- ⁵⁷ Robert Zubrin. 'Dugin's Evil Theology', *National Review*, 18 June 2014: <http://bit.ly/2Ps31H6>.
- ⁵⁸ Clover, *Black Wind, White Snow*: 260.
- ⁵⁹ Там само: 205.
- ⁶⁰ Там само: 206.

- ⁶¹ Там само: 225–26.
- ⁶² Там само: 241, 271, 275, 278.
- ⁶³ Там само: 280.
- ⁶⁴ Laqueur. *Black Hundred*: 146.
- ⁶⁵ Andreas Umland. ‘Who Is Alexander Dugin?’ *Open Democracy*, 26 September 2008: <http://bit.ly/2Uy3zPE>.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ ‘Russia Hews Closer to Zhirinovskiy’s Wacky Vision than You Might Have Expected.’ *RFERL*, 25 April 2016: <http://bit.ly/2rrZsqR>.
- ⁶⁸ Anton Shekhovtsov. ‘The Palingenetic Thrust of Russian Neo-Eurasianism: Ideas of Re-birth in Aleksandr Dugin’s Worldview’, *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 9, no. 4 (December 2008): 492.
- ⁶⁹ Pavel Felgenhauer. ‘Russian Military Weakness Could Delay Conflict with Ukraine’, *Eurasia Daily Monitor*, 13 August 2009: <https://bit.ly/2PVIFv8>.
- ⁷⁰ Anton Shekhovtsov. ‘Aleksandr Dugin’s Neo-Eurasianism and the Russian-Ukrainian War’, in Mark Bassin and Gonzalo Pozo, eds., *The Politics of Eurasianism: Identity, Popular Culture and Russia’s Foreign Policy* (London; New York: Rowman & Littlefield International, 2017): 189.
- ⁷¹ Микола Рябчук. ‘Неправильні українці’, *Збруч*, 12 січня 2015: <https://zbruc.eu/node/31397>.
- ⁷² Laqueur. *Black Hundred*: 213.
- ⁷³ Clover. *Black Wind, White Snow*: 165.
- ⁷⁴ Julia Wishnevsky. ‘The Emergence of “Pamyat” and “Otechestvo”’, *Radio Liberty*, 26 August 1987: RL 342/87.
- ⁷⁵ Clover. *Black Wind, White Snow*: 162–63.
- ⁷⁶ ‘Фашизм в СССР: спонтанный протест или инспирированное движение?’, *Страна и мир*, № 1–2 (1984): 51–55.
- ⁷⁷ Julia Wishnevsky для *Radio Liberty*: 1) ‘Neo-Nazis in the Soviet Union’, 11 July 1985: RL 226/85; 2) ‘Soviet Neo-Nazis in the Official Press’, 23 January 1986: RL 40/86; 3) ‘Soviet Weekly Publishes Letter from Neo-Fascists’, 4 June 1986: RL 219/86; 4) ‘More About Neo-Nazis in Leningrad’, 29 July 1987: RL 312/87.
- ⁷⁸ Laqueur. *Black Hundred*: 294.
- ⁷⁹ Там само: 295.
- ⁸⁰ Marlene Laruelle. ‘The Three Colors of Novorossiya, or the Russian Nationalist Mythmaking of the Ukrainian Crisis’, *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 1 (January 2016): 55–74.
- ⁸¹ Yuri Teper. ‘Official Russian Identity Discourse in the Light of the Annexation of Crimea: National or Imperial?’, *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 4 (July 2016): 378–96.
- ⁸² Laruelle. ‘Three Colors of Novorossiya’: 67.

- ⁸³ Chris de Ploeg. 'In Ukraine Europe Is Collaborating with Oligarchs and Fascists,' *SP International*, 23 February 2016: <https://bit.ly/2JSvO6s>.
- ⁸⁴ Shaun Walker. "We Are Preventing a Third World War": The Foreigners Fighting with Ukrainian Rebels,' *The Guardian*, 24 September 2015: <https://bit.ly/2OAv0nu>.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Patrick Jackson. 'Ukraine War Pulls in Foreign Fighters,' *BBC*, 1 September 2014: <https://bbc.in/2zS3bT5>.
- ⁸⁷ Група українських хакерів роздобула електронні листи, які свідчать, що Росія надала візи іноземцям, які бажали воювати на боці проросійських сепаратистів на Донбасі ('Росія відкриває візи для терору в Україні – витік паспортних даних найманців,' *InformNapalm*, 3 квітня 2016: <https://bit.ly/2AYAZKX>).
- ⁸⁸ Alexander J. Motyl: 1) 'Is Putin's Russia Fascist?' *The National Interest*, 3 December 2007: <http://bit.ly/2SxM9R2>; 2) 'Russia's Systemic Transformations since Perestroika: From Totalitarianism to Authoritarianism to Democracy—to Fascism?' *The Harriman Review*, vol. 17, no. 2 (March 2010): 1–14; 3) 'Putin's Russia as a Fascist Political System,' *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016): 25–36.
- ⁸⁹ Там само; Valerie Sperling. 'Putin's Macho Personality Cult,' *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016): 13–24.
- ⁹⁰ Ben Judah. *Fragile Empire: How Russia Fell In and Out of Love with Vladimir Putin* (New Haven, CT: Yale University Press, 2013): 179.
- ⁹¹ Там само: 196.
- ⁹² Гатчингс і Толц вважають, що путінський поворот вправо стався у 2003–2004 роках, після нападу чеченських терористів на школу в Беслані, Революції троянд у Грузії та Помаранчевої революції в Україні. Ці події призвели до зростання антизахідної ксенофобії: Захід буцімто намагається зруйнувати Росію, яка виступає в ролі покровителя співвітчизників за кордоном і вимагає визнання російської першості в Євразії (Hutchings and Tolz. *Nation, Ethnicity and Race on Russian Television*: 176, 257–258).
- ⁹³ Clover. *Black Wind, White Snow*: 315.
- ⁹⁴ Lilia Shevtsova. 'The Putin Doctrine: Myth, Provocation, Blackmail, or the Real Deal,' *The American Interest*, 14 April 2014: <https://bit.ly/2T1vS8j>.
- ⁹⁵ Sven G. Simonsen. 'Aleksandr Barkashov and RNE: Blackshirt Friends of the Nation,' *Nationalities Papers*, vol. 24, no. 4 (December 1996): 632.
- ⁹⁶ Laruelle. 'Three Colors of Novorossiya.'
- ⁹⁷ Світлини неонацистських бойовиків із підрозділів РНЕ на Донбасі представлено в Anton Shekhovtsov. 'Neo-Nazi Russian National Unity in Eastern Ukraine,' *Anton Shekhovtsov's blog*, 14 August 2014: <https://bit.ly/2z1qr0I>.
- ⁹⁸ Richard Arnold. 'The Involvement of Russian Ultra-Nationalists in the Donbas Conflict,' *Eurasia Daily Monitor*, 11 June 2014: <https://bit.ly/2z40de5>.

- ⁹⁹ ‘Nazis Are the Core of Russia’s Hybrid Army in Ukraine’, *Ukraine@war*, 9 June 2015: <http://bit.ly/2B5HuyP>.
- ¹⁰⁰ Yuri Slezkine. ‘The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism’, *Slavic Review*, vol. 53, no. 2 (Summer 1994): 443.
- ¹⁰¹ D. L. Brandenberger and A. M. Dubrovsky. ‘“The People Need a Tsar”: The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941’, *Europe–Asia Studies*, vol. 50, no. 5 (July 1998): 873–92; David Brandenberger. ‘“...It is Imperative to Advance Russian Nationalism as the First Priority”: Debates within the Stalinist Ideological Establishment, 1941–1945’ in Ronald Grigor Suny and Terry Martin, eds., *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2001): 275–99.
- ¹⁰² Julia Wishnevsky. ‘Dissidence under Andropov: A Return to Stalinist Methods’, *Radio Liberty*, 28 October 1983: RL 411/83.
- ¹⁰³ Zaslavsky. *Neo-Stalinist State*: 102–103.
- ¹⁰⁴ Laqueur. *Black Hundred*: 66.
- ¹⁰⁵ Teresa Rakowska-Harmstone. ‘The Study of Ethnic Politics in the USSR’ in George W. Simmonds, ed., *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin* (Detroit: University of Detroit Press, 1977): 22.
- ¹⁰⁶ Andrei Amalrik. *Will the Soviet Union Survive until 1984?* (London: Allen Lane; Penguin Press, 1971).
- ¹⁰⁷ Мартин. *Імперія національного вирівнювання*: 356.
- ¹⁰⁸ Там само: 585.
- ¹⁰⁹ Сергій Єкельчик. *Імперія пам’яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* (Київ: Критика, 2008): 154.
- ¹¹⁰ Vera Tolz. ‘The Lay of the Host of Igor in the Service of Ideology’, *Radio Liberty*, 22 November 1985: RL 390/85.
- ¹¹¹ ‘Путин призвал противостоять вызовам и угрозам, опираясь на духовные заветы предков’, *TASS*, 4 ноября 2016: <https://tass.ru/obschestvo/3759316>.
- ¹¹² Єкельчик. *Імперія пам’яті*: 167.
- ¹¹³ Vickery. ‘Ukraine’s Other Russians: Meet the Russians Fighting for Ukraine’.
- ¹¹⁴ Julia Wishnevsky. ‘Molodaya Gvardiya: A Leading Voice of Opposition to Restructuring’, *Radio Liberty*, 5 January 1988: RL 1/88; Brudny, *Reinventing Russia*: 57.
- ¹¹⁵ Там само: 102.
- ¹¹⁶ Там само: 15, 21.
- ¹¹⁷ Vera Tolz. ‘Russian Nationalism in the 1980s: Echoes of Stalinist Policy’, *Radio Liberty*, 7 November 1985: RL 370/85.
- ¹¹⁸ John T. Ishiyama. ‘Strange Bedfellows: Explaining Political Cooperation between Communist Successor Parties and Nationalists in Eastern Europe’, *Nations and Nationalism*, vol. 4, no. 1 (January 1998): 61–85.

- ¹¹⁹ Виборчу програму КПРФ можна знайти в «Російській газеті» за 23 листопада 1999 року.
- ¹²⁰ Brudny. *Reinventing Russia*: 254.
- ¹²¹ Greenfeld. *Nationalism*: 261.
- ¹²² Alexeyeva. 'Russian National Movement': 439.
- ¹²³ Там само: 431–49.
- ¹²⁴ Jonathan Frankel. *The Soviet Regime and Anti-Zionism: An Analysis* (Jerusalem: Soviet and East European Research Centre, Hebrew University of Jerusalem, 1984): 21, 58.
- ¹²⁵ Alexandre Wolkonsky. *The Ukraine Question: The Historic Truth versus the Separatist Propaganda* (Roma: Ditta E. Armani, 1920): 169, 190.
- ¹²⁶ Stephan. *Russian Fascists*: 373.
- ¹²⁷ Laqueur. *Black Hundred*: 63.
- ¹²⁸ Yulia Voznesenskaya. 'Transformation of the Image of the White Guard Officer in Soviet Cinema', *Radio Liberty*, 23 October 1984: RL 409/84.
- ¹²⁹ Clifford G. Gaddy and Fiona Hill. *Mr. Putin: Operative in the Kremlin* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2015): 101–3.
- ¹³⁰ Александр Гамов. 'Русская белая эмиграция вновь вступила за Россию-матушку', *Комсомольская правда*, 25 грудня 2014: <https://kp.ru/daily/26325/3206463/>.
- ¹³¹ Masha Gessen. 'The Dearly Departed Return to Russia', *The New Yorker*, 21 August 2015: <http://bit.ly/2G6y5Na>.
- ¹³² Barbashin and Thoburn. 'Putin's Philosopher'.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Carl Schreck and Dmitriy Volchek. 'Russian "Former Fascist" Who Fought with Separatists Says Moscow Unleashed, Orchestrated Ukraine War', *RFERL*, 8 March 2016: <https://bit.ly/2Lg6bMf>.
- ¹³⁵ Mark Franchetti. 'Russian Nationalist Warns Putin Risks Being Toppled "Like the Tsar"', *The Sunday Times*, 22 March 2015: <https://bit.ly/2FkiEMl>.
- ¹³⁶ Laruelle. 'Three Colors of Novorossiya'.
- ¹³⁷ Arne Delfs and Henry Meyer. 'Putin's Propaganda Machine Is Meddling with European Elections', *Bloomberg*, 20 April 2016: <https://bloom.bg/2B2qgU2>.
- ¹³⁸ Maria Engstrom. 'Contemporary Russian Messianism and New Russian Foreign Policy', *Contemporary Security Policy*, vol. 35, no. 3 (September 2014): 356–79.
- ¹³⁹ Laruelle. 'Three Colors of Novorossiya'.
- ¹⁴⁰ Robert Zubrin. 'Moscow's Mad Philosophers', *National Review*, 18 February 2015: <http://bit.ly/2G8hvfl>.
- ¹⁴¹ Engstrom. 'Contemporary Russian Messianism and New Russian Foreign Policy'.
- ¹⁴² 'New Stalin Monument Attracts Flowers, Vandals', *RFERL*, 26 August 2015: <https://bit.ly/2EnFOov>.
- ¹⁴³ Nikolas K. Gvosdev. 'The New Party Card? Orthodoxy and the Search for Post-Soviet

- Russian Identity', *Problem of Post-Communism*, vol. 47, no. 6 (November–December 2000): 29–38.
- ¹⁴⁴ 'Thousands Parade on Russia's National Unity Day', *RFERL*, 4 November 2015: <https://bit.ly/2B471IJ>.
- ¹⁴⁵ Центр Разумкова. 'Релігія і церква в українському суспільстві: Соціологічне дослідження', 23–28 березня 2018, в *Особливості релігійного та церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали)* (Київ: Центр Разумкова, 2018): 3, 8.
- ¹⁴⁶ Michal Wawrzonek. 'Ukraine in the "Gray Zone": Between the "Russkiy Mir" and Europe', *East European Politics and Societies*, vol. 28, no. 4 (November 2014): 766.
- ¹⁴⁷ Alexander Verkhovsky. 'The Role of the Russian Orthodox Church in Nationalist, Xenophobic and Antiwestern Tendencies in Russia Today: Not Nationalism, but Fundamentalism', *Religion, State and Society*, vol. 30, no. 4 (December 2002): 333–45.
- ¹⁴⁸ Andrew Higgins. 'Evidence Grows of Russian Orthodox Clergy's Aiding Ukraine Rebels', *The New York Times*, 6 September 2014: <https://nyti.ms/2PQVx4J>.
- ¹⁴⁹ Laruelle. 'Three Colors of Novorossiya': 62.
- ¹⁵⁰ «Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России», *Новая газета*, 24 февраля 2015: <https://bit.ly/2wVvyRl>.
- ¹⁵¹ Александр Сытин. 'Анатомия провала: О механизме принятия внешнеполитических решений Кремля', *Брама*, 5 января 2015: <http://bramaby.com/ls/blog/rus/1841.html>.
- ¹⁵² Clover. *Black Wind, White Snow*: 325–26.
- ¹⁵³ Медведев об Украине: Там промышленности нет, государства не существует', *РИА Новости*, 4 апреля 2016: <https://ria.ru/world/20160404/1402080755.html>.
- ¹⁵⁴ Olga Malinova. 'Obsession with Status and Resentment: Historical Backgrounds of the Russian Discursive Identity Construction', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 3–4 (September 2014): 291–303.
- ¹⁵⁵ Olga Kryshchanovskaya and Stephen White. 'Putin's Militocracy', *Post-Soviet Affairs*, vol. 19, no. 4 (October 2003): 289–306.
- ¹⁵⁶ Ben Judah. 'Putin's Coup: How the Russian Leader Used the Ukraine Crisis to Consolidate His Dictatorship', *Politico*, 19 October 2014: <https://politi.co/2T4NfoF>.
- ¹⁵⁷ Engstrom. 'Contemporary Russian Messianism and New Russian Foreign Policy'.
- ¹⁵⁸ Teper. 'Official Russian Identity Discourse in the Light of the Annexation of Crimea: National or Imperial?'
- ¹⁵⁹ Див.: розділ 'The Kosovo Precedent' у Ronald D. Asmus. *A Little War That Shook the World: Georgia, Russia and The Future of the West* (New York: Macmillan, 2010): 87–109.
- ¹⁶⁰ Wawrzonek. 'Ukraine in the "Gray Zone"'

- ¹⁶¹ Слова Козирева процитовано за Gaddy and Hill, *Mr. Putin*: 34–35. Щодо Медведєва див.: Roger McDermott. ‘Russia Promotes its “Sphere of Privileged Interests” in Kyrgyzstan’, *Eurasia Daily Monitor*, 28 July 2009: <https://bit.ly/2z5vf51>.
- ¹⁶² Stephen Blank. ‘Putin and Lavrov Again Play the Ethnic Compatriot Card’, *Eurasia Daily Monitor*, 13 November 2015: <https://bit.ly/2PVUccO>.
- ¹⁶³ Сергей Лавров. ‘Русский мир на пути консолидации’, *Российская газета*, 1 ноября 2015: <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>.
- ¹⁶⁴ Catherine Wanner. ‘“Fraternal” Nations and Challenges to Sovereignty in Ukraine: The Politics of Linguistic and Religious Ties’, *American Ethnologist*, vol. 41, no. 3 (August 2014): 432.
- ¹⁶⁵ Blank. ‘Putin and Lavrov Again Play the Ethnic Compatriot Card’.
- ¹⁶⁶ Hutchings and Tolz, *Nation, Ethnicity and Race on Russian Television*: 257.
- ¹⁶⁷ Shekhovtsov. ‘Aleksandr Dugin’s Neo-Eurasianism and the Russian-Ukrainian War’: 185–204.
- ¹⁶⁸ ‘Прямая линия с Владимиром Путиным’, *Президент России*, 16 апреля 2015: <http://kremlin.ru/events/president/news/49261>.
- ¹⁶⁹ Николай Патрушев: «Мировое сообщество должно сказать нам спасибо за Крым».
- ¹⁷⁰ Сергей Иванов: не надо думать, будто всё решается в Кремле. Не всё’, *TASS*, [19 октября 2015]: <https://tass.ru/top-officials/2356242>.
- ¹⁷¹ Tolz. ‘Ukraine in the Russian National Consciousness’, in idem, *Russia: Inventing the Nation*: 227–28, 230.
- ¹⁷² Russian Patriots. ‘A Nation Speaks’, *Survey*, vol. 17, no. 3 (Autumn 1971): 191–99. Копія документу з Архіву самвидаву Радіо Свобода зберігається в особистому архіві автора, витяг із нього наведено на початку книги.
- ¹⁷³ Александр Солженицын. ‘Письмо вождям Советского Союза’, [5 сентября 1973], в его же, *Публицистика*, т. 1 (Ярославль: Верхневолжск. кн. изд-во, 1995): 148–86.
- ¹⁷⁴ Его же. ‘Как нам обустроить Россию’, [июль 1990], там же: 112–13. Порівняння поглядів Путіна і Солженицина див.: у Robert Coalson. ‘Is Putin “Rebuilding Russia” According to Solzhenitsyn’s Design?’, *RFERL*, 1 September 2014: <https://bit.ly/2B4YSnu>.
- ¹⁷⁵ Robert Horvath. ‘Apologist of Putinism? Solzhenitsyn, the Oligarchs, and the Specter of Orange Revolution’, *The Russian Review*, vol. 70, no. 1 (April 2011): 312.
- ¹⁷⁶ Judah. *Fragile Empire*: 57.
- ¹⁷⁷ Horvath. ‘Apologist of Putinism?’: 318.
- ¹⁷⁸ Laruelle. ‘Three Colors of Novorossiya’.
- ¹⁷⁹ ‘Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года)’, *УНИАН*, 18 апреля 2008: <https://bit.ly/2PnteeW>.

- ¹⁸⁰ За даними перепису 2001 року, в Україні з-поміж 48,5 млн. мешканців росіянами були не 17 млн., а 17,3%, тобто 8,3 млн. осіб (Держкомстат України. 'Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року': <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>). – Прим. пер.
- ¹⁸¹ За даними згаданого перепису, більшість росіяни склали лише в АР Крим (58,3%) та Севастополі (71,6%); у Луганській обл. їх налічувалося 39%, у Донецькій 38,2%, у Харківській 25,6%, у Запорізькій 24,7%, в Одеській 20,7%, у Дніпропетровській 17,6%, у Миколаївській і Херсонській по 14,1% (там само). – Прим. пер.
- ¹⁸² Олександр Базилюк вважав російську та українську культури «єдиним цілим». Див. також: Stephen Shulman. 'Nationalist Sources of International Economic Integration', *International Studies Quarterly*, vol. 44, no. 3 (September 2000): 386.
- ¹⁸³ Anatol Lieven. 'The Weakness of Russian Nationalism', *Survival*, vol. 41, no. 2 (Summer 1999): 53–70.
- ¹⁸⁴ Цит. за: *Reuters*, 28 March 1994.
- ¹⁸⁵ Центральна виборча комісія. 'Підсумки голосування по партії (блоку) у регіонах: Виборчий блок партій «СЛОН – Соціально-Ліберальне Об'єднання», ІАС «Вибори народних депутатів України», чергові вибори 29 березня 1998: <https://bit.ly/2QNB0gl>.
- ¹⁸⁶ Stephen Crowley. 'Between Class and Nation: Worker Politics in the New Ukraine', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 28, no. 1 (March 1995): 64.
- ¹⁸⁷ 'Русский язык станет единственным государственным языком на Украине: секретарь Донецкого горсовета', *ИА REGNUM*, 21 февраля 2007: <https://regnum.ru/news/785896.htm>.
- ¹⁸⁸ Andrew Wilson. *The Ukrainians: Unexpected Nation* (New Haven, CT: Yale University Press, 2000): 309.
- ¹⁸⁹ Інтерв'ю з лідером Промадянського конгресу Олександром Базилюком (Донецьк, 30 серпня 1996).
- ¹⁹⁰ Олександр Майборода, *Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.)* (Київ: Центр досліджень національної безпеки при НаУКМА, 1999): 25.
- ¹⁹¹ Anton Shekhovtsov. 'How Alexander Dugin's Neo-Eurasianists Geared Up for the Russia–Ukraine War in 2005–2013', *Anton Shekhovtsov's blog*, 25 January 2016: <https://bit.ly/2PpcW5g>.
- ¹⁹² Vladimir Peshkov. 'The Donbas: Back in the USSR', *European Council on Foreign Relations*, 1 September 2016: <https://bit.ly/2UvDW1L>.
- ¹⁹³ Halya Coynash. 'Selective Anti-Fascism', *Human Rights in Ukraine*, 17 July 2013: <http://khp.org/en/index.php?id=1373836134>.
- ¹⁹⁴ Валентин Наливайченко: «Усі злочини Кремля та їхніх терористів на території України ми документуємо для трибуналу в Гаазі», *День*, 1 квітня 2015: <https://bit.ly/2EcdpRk>.

- ¹⁹⁵ Nikolay Mitrokhin. 'Ukraine's Separatists and Their Dubious Leaders', *Searchlight*, 18 April 2014 (збережена копія: <https://bit.ly/2OEFkLh>).
- ¹⁹⁶ 'Ефремов сдал Луганск под гарантии от Путина – экс-нардеп Ландик', *Online.ua*, 1 июня 2016: <https://news.online.ua/743660/vladimir-landik/>.
- ¹⁹⁷ Mitrokhin. 'Ukraine's Separatists and Their Dubious Leaders'.
- ¹⁹⁸ Mykola Riabchuk. 'Ukrainians as Russia's Negative "Other": History Comes Full Circle', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016): 75–86.
- ¹⁹⁹ Tolz, *Russia: Inventing the Nation*: 216, 218.
- ²⁰⁰ Виктор Небоженко и Александр Леонов. 'Распад Украины – сценарий геополитической катастрофы для России', *Флот 2017*, 23 марта 2009: <https://old.flot2017.com/item/opinions/4398>.
- ²⁰¹ Там само.
- ²⁰² Игорь Джандан. 'Операция "Механический апельсин"', *Русский журнал*, 21 апреля 2008: <https://bit.ly/2B5mckW>.
- ²⁰³ Greg Austin. 'President Putin of Ukraine? Is It Only a Question of Time before Russia Will Annex Parts of Ukraine?' *The Diplomat*, 29 January 2015: <https://bit.ly/1vcP7xW>.
- ²⁰⁴ 'Путин: Россия признаёт границы Украины', *РИА Новости*, 30 марта 2008: <https://ria.ru/politics/20080830/150807671.html>.
- ²⁰⁵ Yitzhak M. Brudny. 'Soviet and Post-Soviet Remembrances of World War II and Its Aftermath' (доповідь на конференції "Contested Ground: The Legacy of the Second World War for Eastern Europe", Едмонтон, 23 жовтня 2015).
- ²⁰⁶ Дмитрий Быков. 'Война писателей', *Новая газета*, 9 июля 2014: <https://bit.ly/2UvFOrj>. Про Березіна див.: Jack Hitt. 'The Russian Tom Clancy is on the Front Line for Real', *The New Yorker*, 7 January 2016: <https://bit.ly/2DkPsqt>.
- ²⁰⁷ 'У Росії продають книги про війну з Україною', *Українська правда*, 2 березня 2009: <http://pravda.com.ua/news/2009/03/2/3772247/>.
- ²⁰⁸ Там само.
- ²⁰⁹ Там само.
- ²¹⁰ Леонід Плющ. *У карнавалі історії* (Мюнхен: Сучасність, 1982), 23–24.
- ²¹¹ 'Никому не нужны чудища: Десуверенизация Украины', *Русский журнал*, 20 марта 2009: <https://bit.ly/2rZXy1b>.
- ²¹² Андрій Кулаков. 'Failed state, або Україна очима Росії', *Українська правда*, 23 березня 2009: <https://pravda.com.ua/articles/2009/03/23/3823825/>.
- ²¹³ Виктор Черномырдин: «Украина от России никуда не денется? Денется! Еще как!», *Комсомольская правда в Украине*, 13 февраля 2009 (збережена копія: <https://bit.ly/2DCCjdr>).
- ²¹⁴ 'Російський дипломат: слова Черномирдіна «правильні», а Огризко – «некоректний», *Українська правда*, 18 лютого 2009: <https://pravda.com.ua/news/2009/02/18/3743730/>.

- ²¹⁵ Цит. за: *Bloomberg*, 16 April 2015.
- ²¹⁶ Hutchings and Tolz. *Nation, Ethnicity and Race on Russian Television*: 24, 26, 29.
- ²¹⁷ Інтерв'ю з директоркою фонду «Демократичні ініціативи» Іриною Бекешкіною (Київ, 18 травня 2016).
- ²¹⁸ Wilson. 'The Donbas in 2014': 636.
- ²¹⁹ Центр Разумкова. 'Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості', 11–23 грудня 2015, *Національна безпека і оборона*, ч. 3–4 (2016): 9, 36.
- ²²⁰ Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та «Ukrainian Sociology Service». 'Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні»', 25 грудня 2014 – 15 січня 2015: <https://bit.ly/2zQMxmM>.
- ²²¹ James Jones, producer. *The Battle for Ukraine*. Documentary, *Frontline*, Season 32, Episode 13 (PBS, 2014): <https://to.pbs.org/2C12DMt> (розшифровка фільму: <https://to.pbs.org/2BYGD4y>).
- ²²² Yuras Karmanau. 'Ukraine's Rebels Center in Limbo as Fighting Dies Down', *Associated Press*, 5 November 2015: <https://bit.ly/2DkSgDY>.
- ²²³ Jack Losh. 'Rebel-Held Ukraine Overhauls Education System as It Aligns Itself with Russia', *The Guardian*, 16 August 2015: <https://bit.ly/1LgErow>.
- ²²⁴ Andrew E. Kramer. 'Ukrainian Separatists Rewrite History of 1930s Famine', *The New York Times*, 29 April 2015: <https://nyti.ms/2RPSZ2I>.
- ²²⁵ 'Захарченко звинуватив в аморальності «ДНР» кока-колу і Міккі Мауса', *Українська правда*, 25 січня 2016: <https://pravda.com.ua/news/2016/01/25/7096536>; Anna Shamanska. 'Separatist Leader Admits to Razing Ukrainian Village, Hails "Good" Soviet Ideology', *RFERL*, 27 January 2016: <https://bit.ly/2Downnf>.
- ²²⁶ Tom Balmforth. 'Fascists and Evil Americans: Ukrainian Separatists Launch Magazine for Kids', *RFERL*, 18 February 2016: <https://bit.ly/2DoMUyD>; 'Журнал «ЛНР» для дітей «Ввічливі чоловічки»: повна версія', *Українська правда. Життя*, 25 лютого 2015: <http://life.pravda.com.ua/society/2016/02/25/208667/>.
- ²²⁷ Peter Pomerantsev. 'Propagandalands', *Granta*, 17 February 2016: <http://granta.com/propagandalands/>.
- ²²⁸ Mikhail Nikanorov. 'Inside Rebel-Held Ukraine, Where a Small Pocket of Nationalists Hope of a Life without Russian Interference', *The Independent*, 2 September 2015: <https://ind.pn/2FlyMSA>.
- ²²⁹ 'Stalin's Portraits Emerge in Heart of Ukraine's Rebel-Held Territory', *The Guardian*, 19 October 2015: <https://bit.ly/2GaeueX>; Roman Olearchuk. 'Donetsk Faces a Creeping Russification', *Financial Times*, 5 June 2016: <https://on.ft.com/2K4NaNL>.
- ²³⁰ 'Ukraine's Fragile Ceasefire', *BBC/Our World*, 11 April 2015.

- ²³¹ 'Европейские ценности для нас чужды, мы должны придерживаться наших, русских традиций – Сергей Кондрюкинский', *Официальный сайт ДНР*, 29 января 2016: <https://bit.ly/2FхRM0i>.
- ²³² 'Захарченко звинуватив в аморальності «ДНР» кока-колу і Міккі Мауса'.
- ²³³ Див., напр., Anton Shekhovtsov and Andreas Umland. 'Ukraine's Radical Right', *Journal of Democracy*, vol. 25, no. 3 (July 2014): 58–63.
- ²³⁴ Franchetti. 'Russian Nationalist Warns Putin Risks Being Toppled "Like the Tsar"'.
²³⁵ Benjamin Bidder. 'Russian Far-Right Idol: The Man Who Started the War in Ukraine', *Spiegel Online*, 18 March 2015: <https://bit.ly/2B7TFMO>.
- ²³⁶ Mark Franchetti. 'Ukraine Licks Wounds as Guns Go Quiet', *The Sunday Times*, 7 September 2014: <https://bit.ly/2zUUW8g>.
- ²³⁷ Courtney Weaver. 'Cafй Encounter Exposes Reality of Russian Soldiers in Ukraine', *Financial Times*, 22 October 2014 (збережена копія: <https://bit.ly/2FmtS7y>).
- ²³⁸ Александр Роджерс. 'Украина – это всё равно Россия', *Журналистская правда*, 2 июня 2016: <https://bit.ly/2RNVLY9>; Адам Курцевич. '«Неизбежно пределы постсоветских государств будут пересмотрены»: Что планируют для Беларуси российские государственные аналитики?', *Наша ніва*, 28 мая 2016: <https://bit.ly/2Ba8Tkp>.
- ²³⁹ Olearchyk. 'Donetsk Faces a Creeping Russification'.
- ²⁴⁰ Tim Whewell. 'The Russians Fighting a "Holy War" in Ukraine', *BBC News Magazine*, 18 December 2014: <https://bbc.in/2zQ5oyi>.
- ²⁴¹ Idem. 'Russia's Imperialist Warriors', *BBC News*, 11 January 2015.
- ²⁴² Yitzhak M. Brudny and Evgeny Finkel. 'Why Ukraine Is Not Russia: Hegemonic National Identities and Democracy in Russia and Ukraine', *East European Politics and Societies*, vol. 25, no. 4 (November 2011): 813–33.
- ²⁴³ Див.: розділ 'Independent Ukraine between Two Viktors (2004–2014)' у Taras Kuzio, *Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism* (Santa Barbara, CA: Praeger): 77–116.
- ²⁴⁴ Небоженко и Леонов. 'Распад Украины – сценарий геополитической катастрофы для России'.
- ²⁴⁵ William Taylor, U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. 'Ukraine–Russia: Political Aspects of the Gas Crisis', 30 January 2009, *Wikileaks / The Public Library of U.S. Diplomacy*: https://wikileaks.org/plusd/cables/09KYIV208_a.html.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНОФОБІЯ ТА РЕСТАЛІНІЗАЦІЯ

На Україні упродовж останніх півтора роки спостерігається свавілля неонацизму, бандерівщини, радикал-націоналізму. [...] Це один із пріоритетів російської зовнішньої політики.

Уповноважений МЗС Росії з прав людини, демократії та верховенства права Константин Долгов¹

Навіть розмовляти українською, ще два роки тому державною мовою, може бути небезпечно, позаяк це породжує ворожість місцевих мешканців або підозру серед озброєних повстанців у підривної діяльності.

Роман Оліярчик²

Російські кампанії проти «українського сепаратизму» та націоналізму сягають епохи Полтавської битви 1709 року, коли козацькі війська на чолі з гетьманом Іваном Мазепою уклали союз зі Швецією, проте були розбиті Російським царством. Упродовж наступних трьох століть теми «зради» та причетності західних урядів до українських політичних проєктів, покликаних ослабити Росію, становили осердя українсько-російських відносин.

Деякі російськомовні українці, носії «малоросійської» та радянської ідентичностей, вважали, що українці були «братнім народом» у тісному союзі, мешканцями губернії в царській Росії, радянської республіки чи домініону в межах СНД. Вони погоджувалися з підрядною роллю України в «російському світі»³ та заперечували проти європейської інтеграції. За радянської доби ті, хто поділяв ці погляди, складали найчисленнішу групу на Донбасі та в Криму.

Українці, які не приймали російської ієрархії національностей та підтримували майбутнє України в Європі, були, з точки зору вір-

нопідданців, «зрадниками», які повернулися спиною до «братнього російського народу». В Радянському Союзі тих, хто шукав місця для української ідентичності поза межами радянської та російської сфер впливу, паплюжили, називаючи «буржуазними націоналістами» і «нацистськими колабораціоністами», а в сучасній Росії – «фашистами». Президент Путін навесні 2014 року заявив: «Ми бачимо сваволю неонацистів, націоналістів і антисемітів у деяких частинах України, в тому числі й у Києві». В Росії українських трудових мігрантів часом називають «екстремістами» лише тому, що «вони говорять між собою українською»⁴. У Криму, якому був притаманний високий рівень ксенофобії, ще більше розпаленої російськими окупантами та їхніми місцевими колаборантами у 2014–2015 роках, ці фобії віддзеркалилися у репресіях проти української та кримсько-татарської мови та культури⁵.

Українці в царському, радянському та російському світогляді були не самостійними дійовими особами, а лише пішаками у змовах австрійців під час Першої світової війни⁶, нацистської Німеччини у Другій світовій війні, західних та ізраїльських спецслужб у часи «холодної війни», а зрештою США та ЄС у «просуванні демократії». Теорії змов залишаються глибоко вкоріненими в пострадянських політичних силах, як-от «Єдина Росія» та Партія регіонів. Віктор Янукович був переконаний, що Помаранчева революція та Євромайдан були західними змовами, покликаними перешкодити йому прийти до влади в першому випадку і усунути його від влади у другому. Путіну притаманний патологічний страх перед революціями, відколи він, перебуваючи в Німецькій Демократичній Республіці, побачив на власні очі, як повсталий народ повалив комуністичний режим⁷. Виступаючи в ООН, Путін заявив, що Євромайдан зумовлений тим, що «ззовні спровокували збройний переворот», унаслідок чого «спалахнула громадянська війна», тим самим звинувативши західні уряди в ескалації конфлікту⁸. Російські мас-медії здавна сповіщали про загрозу «громадянської війни» в Україні та зображували Україну «збанкрутілою державою».

Використання поняття «фашизм» у цьому розділі не має нічого спільного з поширеними в західній політології дефініціями цього явища. Термін «фашизм» у Радянському Союзі вживали неналеж-

ним чином як лайку, що знаходить своє продовження в сучасній Росії. В обох випадках його некоректно використовували для осуду всіх відтінків політичних поглядів, починаючи від націонал-комуністів і ліберальних демократів до націоналістів⁹. У своїй блискучій праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Іван Дзюба писав, що під «націоналістами» в Радянському Союзі «розуміється кожен українець, в якого лишилося хоч трохи своєї національності»¹⁰.

Радянський і путінський режими послідовно використовували терміни «фашист» і «неонацист» для опису прозахідних сил в Україні, інакодумців чи прихильників Євромайдану¹¹. Хороші «нефашистські» українці вважають свою країну природною частиною «російського світу» і вірять у міф, стисло сформульований як «Єдиний народ! Єдина історія!». Вживання терміну «фашист» проблематичне ще й тому, що чимало російських націоналістів, які підтримують анексію Криму та боротьбу проти «українських фашистів», «своєю ідеологією нічим не відрізняються від тих, з ким вони наміряються боротися»¹².

У цьому розділі проаналізовано, яким чином консервативна контрлібералізація за часів Брежнєва й Путіна скористалася міфологією «Великої Вітчизняної війни» та ореолом генералісимуса Сталіна, що призвело до ресталінізації брежнєвського та андроповського СРСР, путінської Росії та окупованих нею територій на сході України. Позаяк Путін належить до тих, хто вважає, що розпад СРСР був трагедією, його точки відліку при побудові сучасної Росії очікувано близькі до консерватизму брежнєвської «епохи застою», коли толерували й заохочували офіційний російський націоналізм.

У першій частині цього розділу буде з'ясовано, що таке російська інформаційна війна та політична технологія як один із елементів путінської гібридної війни проти України і яким чином це позначилося на згубній брехні й ненависті, що в свою чергу підштовхнуло до розбійного нападу, величезних цивільних втрат, порушення прав людини та військових злочинів. У другій частині досліджено витоки сучасного антиукраїнського націоналізму, які сягають кінця 1920-х років, коли Сталін опанував вершини влади, була згорнута кампанія коренізації, відбулися репресії проти націонал-комуністів, Голодомор і «великий терор». Цей радикальний поворот

відбувся водночас із поверненням до російської імперської історіографії та відродженням ієрархії східних слов'ян, у якій для росіян визначено місце «старшого брата». У третій частині аналізуються джерела та внутрішні протиріччя українського й антиукраїнського націоналізму в Україні та Росії.

НІЧОГО ПРАВДИВОГО Й УСЕ МОЖЛИВЕ: РАДЯНСЬКІ КОМІСАРИ ТА РОСІЙСЬКА ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ

Телебачення, газети, радіо, збори членів комуністичної партії та комсомолу були інструментами впливу тоталітарної радянської держави на своїх підданих. Однак ідеологічні кампанії 1960-х років не спиралися на масову суспільну підтримку, оскільки цинізм і кар'єризм зростали, корупція ставала дедалі поширенішою, а суспільна підтримка комунізму меншала. Радянським ідеологічним кампаніям бракувало супутникового мовлення, інтернету та соціальних мереж, чи бодай факсимільних апаратів, які з'явилися щойно наприкінці 1980-х років, проте усім цим тепер може користуватися путінська Росія.

Нещадна манера російського телевізійного натиску нагадує загороджувальний вогонь, який вела радянська пропаганда у роки «холодної війни». Проте, з урахуванням щорічних витрат у \$1,4 млрд., застосування сучасних інформаційних і політичних технологій, соціальних мереж тощо це зумовлює цілком інший і незмірно ширший рівень атаки¹³. Російський ксенофобський дискурс і телевізійна пропаганда сприяли розпалюванню конфліктів і насильства під час україно-російської кризи, накидаючи стереотипи «бандерівців», «фашистів» і «українських націоналістів».

Пропаганду як дедалі важливіший аспект путінського «консолідованого авторитарного режиму» використовують для мобілізації внутрішньої підтримки супроти внутрішніх опонентів, фінансованих із-за кордону неурядових організацій та зовнішніх ворогів («Захід», особливо США, «українські фашисти», терористи з Ісламської держави й Туреччина)¹⁴. Масовані пропагандистські атаки на російському телебаченні¹⁵ один із аналітиків описав так: «Найдивовижніший бліцкриг в інформаційній війні, який нам коли-не-

будь доводилося бачити в історії інформаційних воєн»¹⁶. Інформація в Росії Путіна – це не просто продукт державного контролю за мас-медіями, але й важливий компонент гібридної війни, тобто війни, що ведеться прихованим і обманним шляхом. Путінська Росія продукує «інформацію як різновид зброї», і так само «різновидом зброї» стали в її руках організована злочинність, фінансова й корпоративна корупція, Інтернет і проблема біженців¹⁷. У розмові з Дугіним Сурков назвав себе «державним посланцем у світі організованої злочинності»¹⁸. Брехня, обман, шантаж і невідповідність правді, змішані фахівцями із медіа-комунікацій до купи в коктейль на російському телебаченні, прагнуть заплутати і зневажити внутрішніх і зовнішніх ворогів Росії. Пропаганда і «перетворення інформації на різновид зброї» відіграли важливу роль у розпалюванні конфлікту на Донбасі, роздмухуванні ксенофобії в Криму та жорстокому поводженні з проукраїнськими та кримсько-татарськими активістами й українськими військовополоненими. У Криму та окупованих районах Донбасу було закрито україномовні школи і класи й заблоковано критичні до Росії ЗМІ.

Після переобрання Путіна у 2012 році російське телебачення та інші тамтешні медії таврували українську опозицію, а згодом і Євромайдан як «фашистів» із такою пропагандистською гарячковістю, яка востаннє спостерігалася хіба що за сталінської доби. В Україні, особливо після приходу до влади Януковича в 2010 році¹⁹, Партія регіонів активізувала використання радянських стереотипів, також зображаючи своїх опонентів «фашистами». У 2012–2013 роках регіонали заходилися влаштовувати «антифашистські» мітинги по всій Україні, готуючись до майбутніх президентських виборів 2015 року. Антифашистська риторика заохочувала проросійських бойовиків до насильницьких нападів на українських патріотів і націоналістів. У січні 2012 року учасники вшанування роковин бою під Крутами зазнали брутального нападу бандитів, які вигукували: «Донбас – це російська земля!», «Смерть бандерівцям і фашистам!»²⁰. Слід зауважити, що бій під Крутами у січні 1918 року, де загинули українські курсанти, захищаючи від більшовицьких загарбників соціал-демократичний і самостійницький український уряд, не мав нічого спільного зі Степаном Бандерою.

Відродження антинаціоналістичної риторики радянських часів стало очевидним під час україно-російської кризи. Путін звинуватив лідерів Євромайдану в тому, що вони «вдалися і до терору, і до вбивств, і до погромів. Головними виконавцями перевороту стали націоналісти, неонацисти, русофоби й антисеміти»²¹. Путін запозичував жорстку лексику із практикованої упродовж десятиліть радянської антинаціоналістичної пропаганди, з погляду якої націоналісти є за визначенням «невиправними» і лихими незалежно від специфіки їхньої ідеології. Це «дозволяло конструювати змовницькі наративи» та «виключало альтернативні способи мислення» про українських націоналістів²².

Застосування комуністичного терору проти таких опонентів «не вимагало доказів їхніх злочинів»²³. Так само немає сенсу шукати реальні злочини, які начебто вчинили українські націоналісти в сучасній Росії та на окупованих територіях. У Радянському Союзі українських «націоналістів» ув'язнювали за «загальнокримінальні злочини»²⁴; це триває в сучасній Росії, де десятки українців піддали репресіям за вкрай непереконливими обвинуваченнями²⁵. У 1967 році постало п'яте управління КДБ, покликане стежити за емігрантами, іноземними журналістами та неформальними групами всередині СРСР. Російське законодавство проти «екстремізму» й «тероризму» цілком узгоджується з антидемократичним духом радянського права²⁶.

Гібридна війна, розпочата на Донбасі під час «російської весни» 2014 року, є «різновидом політичних технологій», у яких «інформаційна зброя» відіграє в операції центральну роль²⁷ і де «неправда є для оперативника розвідки розмінною монетою, а факти фальшуються». Путін присвятив «багато часу в своєму професійному житті, перекручуючи правду, маніпулюючи фактами та граючись із вигадками»²⁸. Фальсифікації та пропаганда мобілізували російських і європейських неонацистів і сталіністів до поїздок добровольцями на Донбас, щоб боротися там проти «фашистів», НАТО й «американських найманців». Утім не всі російські добровольці спіткали на Донбасі «фашистів» і «американських імперіалістів». Один із них, Бондо Доровських, повернувся додому розчарований, адже замість сучасної версії реанімованої «вітчизняної війни проти

фашизму» він знайшов тут «чисту агресію» російських маріонеток і російських військових²⁹. Інші російські добровольці скаржилися на те, що на Донбасі їх називали «окупантами»: про це розповіли учасники групи «ополченців», залучених ветераном російського спецназу Владіміром Єфімовим³⁰. Деніс Дейкін, який потрапив у полон до українських військових, свого часу дізнався про агресію «Правого сектора» з російських телевізійних програм, але під час своєї участі в боях на боці російських маріонеток ніколи не стикався з «українськими націоналістами»³¹.

Російська телевізійна пропаганда спеціалізується на штампуванні безсоромної брехні (приміром, про партію «Свобода», що начебто планує надрукувати гривневу банкноту з портретом Гітлера)³². Російські «фабрики тролів»³³ атакують лідерів ЄС і США та «українських націоналістів», публікуючи принизливі коментарі під публікаціями в соціальних медіях, де йдеться про Крим, про збитий малайзійський авіалайнер рейсу *MH17*, західні санкції та політиків, пов'язаних із Євромайданом. Більшість росіян вірять запевненням російської телепропаганди, наче літак рейсу *MH17* збили українці (водночас цю точку зору поділяють лише 3–4% українців, натомість 53–54% звинувачують у цьому російських маріонеток³⁴). Російські медіи та міністр закордонних справ Лавров стверджували, що Україна використовує фосфорні бомби, а посол Росії в ООН вимагав від міжнародного співтовариства засудити Україну за те, що вона нібито застосувала їх на Донбасі. Світлини застосування цих бомб насправді походять з Іраку. На знімку українського танка, зробленому фотографом “Reuters”, російські телевізійники додали свастику. Фото «українських вояків» із нацистськими татуваннями виявилися портретами злочинців із російських в'язниць³⁵.

До прикладів найдикішої брехні належав сюжет про трирічну дитину, буцімто розп'яту українськими військовими на очах її матері, яка також померла після того, як її нібито прив'язали до українського бронетранспортера й тягали вулицями, аж доки вона не сконала. Два інші зразки дезінформації стосувалися того, що бійці батальйону «Айдар» начебто згвалтували дванадцятьох сиріт, а президент Порошенко санкціонував убивства на Донбасі³⁶. Один із російських козаків сказав журналістам, що приїхав сюди «бо-

ротися проти фашистів і нацистів». Ці побрехеньки стрімко поширили українофобію у ставленні до уряду Євромайдану та українських військових: «Я прочитав статтю про те, як десь у Луганській області українські національні гвардійці знайшла ветерана Другої світової війни, вдягнули його у [парадну] форму та перерізали йому горло»³⁷.

Брехню прищеплюють навіть учням російських початкових і середніх шкіл, коли їх відвідують лектори, які намагаються навчати дітей «патріотизму і родинним цінностям». Відставний актор Іван Агулов розповів дітям у російській школі сфабриковану історію про розп'ятого хлопчика, упереджено додавши від себе, що начебто «кілька місяців дощі не могли змити кров». Попри протести батьків з приводу того, що через ці уроки їхні діти увечері не можуть заснути, директорка школи підтримала Агулова, а сам він сказав: «Вони [діти] повинні знати, що таке фашизм і до чого це призводить»³⁸. Українських солдатів, які нібито вчинили ці звірства, Агулов назвав «бестіями і фашистами»³⁹.

Ще одна нахабна брехня стверджувала, наче в копальні на Донеччині після відступу українських військ виявили «масове поховання» 80 жертв «фашистів» із відрізаними вухами, в тому числі обезголовленої вагітної жінки⁴⁰. Хоча цифра у 80 жертв була названа «загальновідомим фактом», що розпалювало гнів і недовіру, це твердження не мало жодного фактичного підґрунтя. Мешканці Донбасу відтворювали коментарі російського телебачення, говорячи: «Вони [«київські фашисти»] хочуть нас знищити»⁴¹. Один російський православний священник на Уралі благословив добровольців, які вирушали в Україну, щоб боротися проти «фашистської нечисті»⁴²; інший священник допомагав катувати українських військовополонених, б'ючи їх хрестом по голові⁴³. А колишнього міністра закордонних справ Швеції Карла Більдта, архітектора Східного партнерства ЄС, російська пропаганда сміховинно назвала агентом ЦРУ в молоді роки, що начебто було зумовлено його бажанням помститися Росії за поразку Швеції в 1709 році.

Брехня й обман, що поширюються телеканалами Росії, а також «ДНР» і «ЛНР», служать «посиленню ненависті та розколу»⁴⁴. Молодий український солдат, пересуваючись на БМП, підірвався на

міні, що відірвала частину його тіла й закинула на телеграфний стовп. Російський найманець на Донбасі зауважив з цього приводу: «Це моє улюблене видовище: нацист висить на дроті. Врешті-решт, є Бог на небі»⁴⁵. Шалена українофобія після перемоги Євромайдану призвела до силового протистояння у Харкові й Одесі навесні 2014 року. Проросійські активісти, охороняючи велетенський пам'ятник Леніну в Харкові, тим самим наче давали знак: «Фашисти, не випробуйте терпіння Харкова», і застерігали Київ від «репресій» проти російськомовних громадян України⁴⁶. Російське телебачення так інтенсивно поширювало пропаганду ненависті, що захисники харківського пам'ятника Леніну казали журналістам канадської СВС: «Як я можу підтримувати державу, яка оголосила мені війну?»⁴⁷. Велетенський пам'ятник Леніну в Харкові демонтували у вересні 2014 року. Російська розвідка навчала та платила місцевим бойовикам з «Оплоту», щоб ті били «фашистів» у Харкові, а молодих прихильників Євромайдану витягували із будівель органів влади й жорстоко лупцювали під оплески натовпу, захопленого таким жорстоким поведженням⁴⁸.

На Євромайдані загинули 17 співробітників МВС: семеро з «Беркута» і десятеро з внутрішніх військ, у т.ч. троє з Криму та четверо з Харкова. Офіцерам міліції із підрозділу «Беркут», які брали участь у вбивстві беззбройних демонстрантів Євромайдану, місцеві мешканці аплодували, коли вони поверталися до Донецька та Криму⁴⁹. Десятеро офіцерів «Беркута», звинувачених у веденні снайперського вогню по натовпу під час Євромайдану, втекли до Росії, де їм надали російське громадянство.

Навесні 2014 року мирні проукраїнські демонстранти та прихильники Євромайдану в Донецьку, Луганську, Харкові й Одесі були атаковані, позаяк «будь-який противник розділення країни на шматки автоматично оголошувався ними фашистом, *майданутим*, бандерівцем і взагалі ворогом та нелюдом. І навіть якщо реально ви при цьому не були фашистом, не підтримували Майдан і не були бандерівцем, в їхніх очах “так не буває”. Ви – ворог»⁵⁰.

Ключовою постаттю путінської пропаганди, російських політичних технологій та ідеологічного дискурсу є давній радник Путіна Сурков, добре відомий розробкою концепції «суверенної демо-

кратії», покликаної описати путінський режим. Роками він був головним маніпулятором у політичній системі, де «кожен політик був актором, що діяв за сценарієм Суркова»⁵¹. Російська «драматургія» мала свою власну логіку і «вже давно втратила зв'язок із реальністю чи реальними наслідками для світу», манджаючи на високій швидкості Україною, Сирією та іншими країнами, «наче засліплена від наркотиків»⁵². Російська пропаганда пов'язує зовнішню політику США і просування демократії на Близькому Сході із нацизмом і закликає Росію не відступати, позаяк «за Сирією пролягає російський кордон»⁵³. Подібна заява пролунала за два роки до початку військової інтервенції РФ у Сирії 2015 року.

Російські лідери та громадськість вірять пропаганді, яку поширюють російські ЗМІ, фахівці з піару та політологи, оскільки «замість політики вона пропонує мистецтво перформансу. Замість дебатів – видовище. Замість проблем – “драматургію”. А замість реальності – вигадку»⁵⁴. Редактор російськомовного часопису «*Новое время*», що виходить у Києві, Віталій Сич зазначив, що російська пропаганда, яка виглядала «сміховинно» в Києві, була «надзвичайно ефективною» в деяких російськомовних регіонах України, а тим паче в Росії, ЗМІ якої представляли всьому світові Революцію гідності як «незаконний переворот неонацистів, керований і спонсорований США»⁵⁵. Євромайдан, що був «антикримінальною революцією», було «показано як агресивний наступ на все, що російське за культурою, мовою, ідентичністю»⁵⁶.

Владіслав Сурков сприяв просуванню таких проросійських організацій, як «Український вибір» Віктора Медведчука, фінансуванню ультраправих політиків і угруповань у Європі та сформулював параметри політичної технології Росії щодо «життєво важливої для системи»⁵⁷ України. Сурков давав президентові Януковичу поради щодо сумнозвісних «диктаторських законів» від 16 січня 2014 року, які стали каталізатором насильства у Києві та інших українських містах⁵⁸. Електронні листи зі зламані хакерами поштової скриньки Суркова переконливо свідчать про роль «православного олігарха» Константина Малофєєва у підтримці російських маріонеток і демонструють високий рівень впливу РФ на поглиблення політичної дестабілізації та розростання сепаратизму в Україні. Сур-

ков до найменших дрібниць контролював російських маріонеток і сам добирав членів «уряду ДНР»⁵⁹. Другий пакет листів зі зламаної скриньки Суркова підтвердив, що вище керівництво Кремля контролює російських маріонеток, фінансує сепаратистський рух у містах України поза межами Донбасу та провадить пропагандистські кампанії проти українських лідерів.

Сурков також був організатором і учасником інавгураційного з'їзду Слов'янського антифашистського фронту в лютому 2014 року, започаткованого тридцятьма російськими націоналістичними організаціями, як-от Російська громада Криму, «Російська єдність» і Конгрес російських громад⁶⁰. Російські маріонетки на Донбасі описують його як свого «політичного куратора», котрий забезпечував ідеологічне тло для проекту «Новоросії»⁶¹. Пітер Померанцев характеризує Суркова як чільного радника Путіна в Україні. «Чим є політика Росії в Україні, як не війною у форматі реаліті?»⁶². «ДНР» і «ЛНР» «починалися як фікції, створені олігархами у східних областях України та пропагандистами у Кремлі»⁶³.

Російська «війна у форматі реаліті» використовувала політичні технології, немислимі для радянських лідерів, і прищеплювала внутрішньо суперечливий образ «фашистів»-українців, які водночас є «братами» Росії, оскільки вони – «один народ». Пілот російського «Аерофлоту» під час рейсу з Москви назвав українців через внутрішній гучномовець «покидьками», «мерзотниками» й «убивцями». «Нічні вовки», банда байкерів на чолі з Александром («Хірургом») Залдостановим (яка є одним із найбільших адресатів фінансування від адміністрації російського президента з-поміж громадських об'єднань), починаючи із 2010 року проводить у Криму щорічні байкерські шоу, що обертаються довкола міфу про «Велику Вітчизняну війну». Залдостанов отримав від російської влади медаль «За повернення Криму»⁶⁴. У серпні 2014 року «Нічні вовки» влаштували шоу з використанням «націоналістичного року, піротехніки, нацистської символіки і танців-тлумачень, щоб зобразити Україну краєм, захопленим фашистами». Були задіяні всі звичні ідеологічні реквізити: американська змова проти Росії, західна русофобія, українська держава, що кишить фашистами, керованими західними ляльководами, російські визволителі Криму,

українські звірства на Донбасі та російські воїни, котрі перемагають українських неонацистів і визволяють своїх російських братів. Це видовище обійшлося в мільйони доларів, його транслювали у прямому ефірі на каналі «*Россия 2*», а проводили в Севастополі, де, як сказав Залдостанов, «ми святкуємо нашу священну перемогу, коли фашизм, як гниле, отруйне тісто, переповнив київську діжу і став розповзатися по всій Україні». Лідерів України він зарахував до тієї ж категорії, що й «вороги, які нас ненавиділи, убили радянську країну й відібрали в неї її територію та армію»⁶⁵.

Політична технологія «війни у форматі реаліті» знайшла свій недвозначний вираз у гаслі Партії регіонів «До Європи без фашистів!», проголошеному політичною силою, дуже далекою від європейських цінностей. Ця технологія знайшла своє найбільш повне, орвеллівське втілення у спробах довести, що то Україна, а не Росія винна у вчиненні злочинів проти людяності на Донбасі, тоді як докази, представлені міжнародними організаціями та правозахисними групами, вказують, що головними винуватцями були саме Росія та російські маріонетки⁶⁶. Слідчий комітет РФ закликав до покарання України за «геноцид» проти російськомовного населення східної та південної України⁶⁷. Подібна лицемірна риторика увійшла в моду ще на світанку правління Путіна. У липні 2000 року 345 депутатів Державної думи підтримали резолюцію, що засуджувала «дискримінацію російської мови» в Україні. Вона звинувачувала українську владу і «крайні націоналістичні сили» в нарузії над «нашою історією» і прагненні «звести нездоланну стіну [...] духовного відчуження братніх народів»⁶⁸.

Безпідставність цих тверджень засвідчив той факт, що більшість російськомовних громадян України під час війни підтримали Київ, а не Москву. Розслідування міжнародних організацій та доповіді правозахисних організацій щодо конфлікту на Донбасі не узгоджуються з фальшивими звинуваченнями, висунутими Слідчим комітетом Росії, який заявив, що керівники Української держави, її Збройних сил, Нацгвардії та «Правого сектора» буцімто «віддавали накази, спрямовані на повне знищення саме російськомовних громадян» на Донбасі. Останніх, за цією версією, начебто навмисно вбивали, позаяк вони «говорили російською мовою і не бажа-

ли впадати в націоналістичну істерію й допустити на свою рідну землю фашистську ідеологію»⁶⁹. Згодом Росія розширила репертуар цієї міфології, стверджуючи, начебто українські націоналісти з Євромайдану раніше воювали на чеченському боці в 1990-х роках. Голова Слідчого комітету РФ Александр Бастрикін оприлюднив химерну заяву про те, що колишній прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк наприкінці 1994 – на початку 1995 року нібито воював у Грозному і брав участь у «катуванні та розстрілах полонених військовослужбовців російської армії»⁷⁰.

Проте щоб це виглядало не так химерно, російські мас-медії повторили нісенітницю, що вперше виринула на поверхню за рік до того – про те, що український парламент буцімто вимагає від Монголії компенсації за «геноцид українського народу», вчинений у XIII столітті ханом Батием, онуком Чингісхана. Оприлюднивши «деталі» вигаданої претензії на компенсацію, російським телеглядачам і читачам друкованих медій повідомили, що голова монгольського парламенту нібито відповів на українські вимоги, заявивши, що його країна виплатить відшкодування лише безпосереднім жертвам хана Батия та членам їхніх родин. Химерні твердження оприлюднили, зокрема, державний інформаційний телеканал «*Россия 24*», канал *РЕН ТВ*, державне інформагентство «*РИА Новости*», видання «*Известия*», «*Независимая газета*» і «*Комсомольская правда*» та багато інших російських ресурсів⁷¹. Мета фальшивки полягала в тому, щоб виказати насмішку та російське шовіністичне презирство до України як збанкрутілої держави, що спроможна існувати лише за рахунок іноземних грошей.

Заклик Росії до створення міжнародного трибуналу для розслідування «українських злочинів» на Донбасі був нещирим і не мав шансів на втілення; зрештою, Росія голосувала проти формування трибуналу ООН, покликаного розслідувати знищення малайзійського авіалайнера рейсу *MH17*, в результаті якого загинули 298 невинних цивільних осіб. Вимоги Росії не стали більш правдоподібними і завдяки публікації книжки «Трагедія південного сходу України: Біла книга злочинів», де вже на обкладинці було використано фальшиву світліну⁷².

Демонізація захисту Україною її незалежності також спирала-

ся на стереотипи щодо українців, які культивувалися в попередні роки путінського правління – наприклад, про те, що українці не мають атрибутів справжньої нації (як Путін свого часу переконував Джорджа Буша), а українська незалежність штучна, бо існує лише завдяки допомозі США, НАТО та ЄС, що прагнуть послабити Росію⁷³. Путін стверджував, що російські маріонетки воюють не з українською армією, а з «іноземним легіоном», підтримуваним НАТО, а російське телебачення неодноразово брехало, наче війська НАТО вбудовано в українські збройні сили⁷⁴. Російські бойовики, вирушаючи на війну в Україні, казали, що роблять це, щоб допомогти своїм «російським братам», які протистоять українським воякам, оснащеним натовською зброєю, і воювати проти польських найманців⁷⁵. Коли голландський журналіст Стефан Гайбоом запитав у російських маріонеток на Донбасі, чому вони використовують термін «фашист», співрозмовники не змогли розтлумачити значення цього стереотипу, пояснити, хто такі фашисти і звідки вони взялися; вони лише повторювали фразу: «Фашисти й бандерівці – це одне й те саме!»⁷⁶.

«Правий сектор» у російських медіях описували як «американський підрозділ», а отже, організацію, підпорядковану ляльководам із Вашингтона⁷⁷, а у сценах допитів українських в'язнів на російському телебаченні постійно повторювалися такі твердження⁷⁸.

1. Українські війська укомплектовано симпатиками нацистів.
2. Їх навчає та підтримує Захід.
3. Вони свідомо вбивають цивільне населення.
4. Чинити опір Росії марно, тому українці мусять капітулювати.

РАДЯНСЬКИЙ АНТИУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ І РЕСТАЛІНІЗАЦІЯ

Нападки на український націоналізм розпочалися у 1928–1932 роках, коли більшовицьке керівництво ставлення до націонал-комунізму, що передувало реабілітації Російської імперії, російських націоналістів, воєначальників та істориків. Від середини до кінця 1930-х років радянський режим намагався дедалі більше розмити межу між радянською та російською ідентичностями й російським

націоналізмом та радянським патріотизмом. Завдяки «відновленню в часи війни етнічної ієрархії» російський народ став «старшим братом» і «провідним народом»⁷⁹.

Український історик, голова Центральної ради Михайло Грушевський, який був членом партії українських есерів, став жертвою цієї переорієнтації в радянській національній політиці. На початку 1930-х років його зарахували до «буржуазних істориків», а погляди вченого заходилися класифікувати як «націонал-фашистські»⁸⁰. У другій половині 1930-х років та під час Другої світової війни, коли російський великодержавний націоналізм було цілковито реабілітовано, поняття «українські націоналісти» фактично стало тожним «фашистам» і, згодом, «нацистським колабораціоністам». На адресу українських істориків та політичних лідерів, учасників українських військових формувань, які воювали за незалежність, починаючи від козацтва й до сучасності, вірних Української греко-католицької церкви та українців, які відзначилися в боротьбі за незалежність, лунали антинаціоналістичні тиради. Нападки на український націоналізм і уславлення російського націоналізму «звелися до перевиховання народів СРСР задля ототожнення їх із радянською сучасністю і російським імперським минулим»⁸¹.

Від 1940-х років радянські нападки на український націоналізм дедалі більше були спрямовані у бік західних українців, яких, як і в Російській імперії, вважали «зараженими» і відмежовували від російськомовних мешканців сходу та півдня України. «Бандерівці» – це усього лише новіший термін, що прийшов на зміну давнім зневажливим окресленням українських націоналістів, як-от «мазепинці» та «петлюрівці». У Російській імперії українці мусили обирати між тим, щоб «погодитися на переслідування як “мазепинці”, на самознищення як “малороси” чи на зневагу як “хохлы”»⁸². Більшовицька традиція означення західних українців як найбільш підозрілої групи українського народу виникла в 1930-х роках і була скерована проти галичан, які раніше переїхали до радянської України, аби долучитися до кампанії українізації (коренізації)⁸³. У часи «великого терору» наприкінці 1930-х років вистачало лише продемонструвати прихильність українській ідентичності, не кажучи про її активне поширення, щоб людину арештували, піддали тортурам

і стратили органи НКВС. Таким чином до початку Другої світової війни було винищено значну частину української інтелігенції.

Радянські тиради і стереотипи, скеровані проти західних українців, відродилися під час виборчої кампанії Януковича 2004 року та в риториці депутатів від Партії регіонів на виборах подальших років. Ці політики вимагали, щоб західні українці припинили «нав'язувати свої цінності» східній Україні. «Галичани повинні усвідомлювати, що вони в цій країні нахлібники, і, як і всі нахлібники, повинні знати своє місце. Не нав'язувати свої цінності решті, а розуміти, що ті, хто їх годує, хто їх утримує, мають право на власні цінності», – заявляв депутат від Партії регіонів Юрій Болдирев. Активісти Партії регіонів та члени уряду Миколи Азарова жорстко критикували галичан за те, що мова, якою вони розмовляють, ніби не є «літературною українською»⁸⁴.

Такі доктринерські погляди було глибоко закорінено в риториці радянської доби. Їх також роздмухувала російська телепропаганда, що нагнітала локальну підтримку на Донбасі для насильницької контрреволюції проти «фашистського» Євромайдану. Болдирев вважав, що українська діаспора в Північній Америці «органічно пов'язана з колабораціоністами періоду Другої світової війни»⁸⁵. Борис Колесніков змальовував демократичну опозицію як «бандерівців» і «бандитів», ворожих до російськомовних громадян, мешканців сходу України та Росії. «Регіонали» та російські пропагандисти також зображали політичних опонентів утриманцями Заходу, які завадили Януковичу стати президентом у 2004 році, а врешті позбавили його влади десять років потому. Подібні обвинувачення звучали на адресу не лише націоналістичних сил, зокрема «Правого сектора» і партії «Свобода», але й Ющенко та націонал-демократів, центристів, скажімо, Віталія Кличка та Петра Порошенка, а також українських журналістів, які критикували Януковича і Путіна. Образ Порошенка, який народився на Одещині, був одним із засновників Партії регіонів, згодом – членом уряду Азарова, а також мав власні підприємства в Росії, може служити прикладом гротескного спотворення поняття «фашизм», до якого вдаються ЗМІ Росії та угруповань «ДНР» і «ЛНР».

Наприкінці 1940-х – на початку 50-х років члени сталінської керівної верхівки Андрей Жданов та Лазар Каганович прагнули «до

кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України» та «очистити» українську культуру й освітні установи⁸⁶. «Українська проблема» постійно залишалася для радянських та російських лідерів небезпечною заразою; Хрущов заявив на XX з'їзді КПРС у 1956 році, що українці наприкінці Другої світової війни уникнули долі менш численних народів, як-от кримських татар, і не були депортовані «лише тому, що їх надто багато, і нікуди було їх заслати»⁸⁷. Як пише Сергій Плохій, радянські лідери вбачали в українцях найнебезпечніший чинник внутрішньої дестабілізації в СРСР, «найбільш неспокійну та непокірну етнічну меншину»⁸⁸. І дійсно, навіть на останньому відрізку сталінської доби деякі українські читачі дозволяли собі писати протести до газет, критикуючи радянську національну політику й історіографію, що трактували росіян як «старшого брата» та «понижували» українців до «селяків-мужланів». Підпільні націоналістичні організації упродовж 1940 – на початку 1950-х років друкували і розповсюджували листівки та брошури, в яких засуджували національну політику Кремля та російський шовінізм у ставленні до українців⁸⁹.

Зображення українців у душі російського шовінізму не заохочувалося в роки хрущовської «відлиги» та поки радянською Україною керував націонал-комуніст Петро Шелест. Проте 1971 року Шелеста усунули від влади через звинувачення в «національному ухилі», після чого відбувся погром українських інакодумців, культури та освіти – найбільша політико-ідеологічна чистка післясталінської епохи. У 1972–1989 роках, коли республіку очолював Володимир Щербицький, радянська національна політика відзначалася зверхнім ставленням до української мови та культури, що відображало «малоросійський» світогляд української партноменклатури, їхнє ритуальне благоговіння перед «старшим братом». «Таким чином, етнічні українці мусили від імені Москви займатися вигнанням злого духа українського “сепаратистського націоналізму”», і доба Щербицького стала часом масштабних репресій, що тривали до 1987 року⁹⁰.

Відвідавши радянську Україну, канадець українського походження Іван Коляска (Джон Коласкі) писав: «Росіяни повсюди демонструють із пихатою зверхністю свою настанову, своє презир-

ство, іноді завуальоване, але часто й неприховане, до української мови, своє відверте відчуття російської переваги»⁹¹. Якби це сказав український дисидент чи націонал-комуністичний лідер, його чи її звинуватили б у «буржуазному націоналізмі». Іронія полягає в тому, що Коласкі не належав до жодного із угруповань емігрантської ОУН, натомість до того моменту був прорадянським українсько-канадським комуністом.

Починаючи від 1960-х років радянська антинаціоналістична риторика була скерована проти угруповань ОУН в середовищі еміграції, націоналістів у СРСР, демократично орієнтованих дисидентів і націонал-комуністів, гуртом означених як «буржуазні націоналісти», що нагадує сучасне еластичне використання терміну «фашисти». Радянське розуміння «буржуазних націоналістів» було дуже широким і стосувалося окремих осіб і груп активістів у радянській Україні та на Заході, які пропагували демократію та права людини, патріотів і патріоток, які захищали українську мову та культуру, поміркованих, які підтримували ширшу автономію для радянської України в умовах вільної конфедерації радянських республік, націоналістів і націоналісток, які вимагали незалежності України від СРСР.

Культ і міфи «Великої Вітчизняної війни» поширювалися Брежневим починаючи з середини 1960-х років, а за часів Путіна пропаганда зробила їх новою релігією владного режиму. Мілітарний міф має важливе значення для виховання у росіян почуття власної ексклюзивності. Ані для брежневського, ані для путінського режимів він не був можливим без уславлення Сталіна⁹². Сучасному Кремлю, що обрав своєю ідеологічною основою «оксамитовий сталінізм», цей міф дозволяє відвертати увагу від злочинів проти людяності, вчинених Сталіним та його поплічниками⁹³. «Оксамитовий сталінізм», замаскований під патріотизм, залишається «старою сумішшю російського православ'я, державного націоналізму та самодержавства»⁹⁴. 9 травня стало найважливішим державним святом в СРСР після 1965 року – тоді ж, коли Брежнев зупинив кампанію десталінізації, – та у пострадянській Росії.

Радянська ідентичність була заснована саме на пам'яті про «Велику Вітчизняну війну». Інтенсивне відзначення її ювілеїв у 1965–

1985 роках запам'яталося майбутнім російським і українським очільникам, серед яких були і Путін, і Янукович. Переможна війна як ідеологема набула видимих обрисів у медалях радянських ветеранів, радянських прапорах і емблемах, зображеннях Сталіна й Червоної армії, сакральних символах Російської православної церкви та свастиках, намальованих на тризубах, уживаних під час військових нападів на уявних українських «фашистів». Радянські ідеологічні мотиви, відроджені в путінській Росії, знайшли вираження у гаслах на кшталт «Бий фашистського звіра!»⁹⁵. Деякі мешканці Донбасу закликали Росію визволити їх від українців, які є «тиранами» і «гіршими за фашистів». У коментарі на каналі «*Россия-1*» наголошувалося, що нацистська Німеччина ставилася до радянських людей краще, ніж Україна чинить з власним народом. «Вони – варвари, справжні фашисти!»⁹⁶.

Російські очільники закликали європейських лідерів зупинити піднесення «нових Бандер і Шухевичів» та припинити підтримку Євромайдану, оскільки цим вони начебто «заохочували український нацизм». Ці вимоги мають орвеллівську природу, оскільки Путін підтримує скеровану проти ЄС коаліцію націоналістів, фашистів і неонацистів, які здобули широку електоральну підтримку в багатьох європейських країнах. Французький «Національний фронт», одна з найпопулярніших ультраправих партій Європи, наприкінці 2014 року отримав від Росії \$11,7 млн. «позики» (насправді це був подарунок). У березні 2015 року лояльна Путіну російська націоналістична партія «Вітчизна» («*Родина*») організувала зустріч 150 представників європейських націоналістичних та фашистських партій на Міжнародному російському консервативному форумі⁹⁷.

Ресталінізація у минулому й сьогодні спирається на глибоке відчуття радянської ностальгії, російський великодержавний націоналізм, амбівалентне ставлення до демократії та змішування російської й радянської ідентичностей⁹⁸. Друга важлива складова культу полягала у довічному єднанні українців та росіян як «братніх народів», а ті «націоналісти», які виступали проти цього єднання, є за визначенням «нацистськими запроданцями», котрі зрадили радянську батьківщину. Кліффорд Гедді та Фіона Гілл⁹⁹ пишуть, що

для Путіна цей міф дуже особистий, позаяк його батько був одним із небагатьох уцілілих службовців підрозділу НКВС, відправленого до окупованої нацистами Естонії.

Отже, у брежневському СРСР та путінській Росії антиукраїнський націоналізм неодмінно супроводжувався пропагандою культу війни та ресталінізацією. У 2014 році Путін спробував пов'язати їх ще міцніше, декларуючи, що російська батьківщина, нехтуючи міжнародним правом та чинними угодами з Україною, має право та обов'язок захищати етнічних росіян і російськомовних у Криму від «фашистів», що прийшли до влади за допомогою Заходу. Такі претензії не були нічим новим. У Москві неодноразово використовували аргумент «запрошення» до іноземних країн задля їхнього захисту: України від польсько-литовської Речі Посполитої (XVII ст.), Грузії від Османської імперії (XVIII ст.), Чехословаччини від НАТО (1968), Афганістану від Пакистану (1979), врешті, мешканців Криму від пронатовських українців (2014).

Слід додати сюди також російський еквівалент «тягаря білої людини» – давнє російське прагнення до повторного зближення та воз'єднання історичних «*русских*» земель. Путін, стверджуючи, ніби Крим – це російська територія з історичної, культурної та мовної перспективи, посилався на історію Київської Русі та хрещення великого князя Володимира на півострові¹⁰⁰.

У 1930-х – 80-х роках радянська історіографія зображала Київську Русь як місце народження «братніх» народів, запозичивши від царських часів теорію правонаступництва Київської Русі, звідки державницьку традицію було «перенесено» до Володимиро-Суздальського князівства, Московії, а відтак Російської імперії та СРСР. У російській імперській історіографії українці не мали історичного коріння поза єдністю з Росією (прагнення до якої нібито було засвідчено у Переяславській угоді 1654 року), а також не могли існувати поза межами сфери впливу Росії та «російського світу»¹⁰¹.

«Велика Вітчизняна війна» була протиотрутою для тих радянських і російських лідерів зі сталінськими та російськими націоналістичними ідеологічними симпатіями, які хотіли припинити десталінізаційні кампанії 1950-х – 1960-х і кінця 1980-х років. Культ війни в добу Брежнева і в путінській Росії покриває сталінські зло-

чини проти людяності та, «пригнічуючи пам'ять про ГУЛАГ, переназиває та пригнічує пам'ять про ірраціональні, невиправдані страждання жертв радянської системи»¹⁰². Путін є спадкоємцем брежнєвської традиції приховування сталінських злочинів, натомість він зосереджує увагу на тому, як генералісимус Сталін здолав нацистів і перетворив СРСР на ядерну наддержаву, яка втішалася міжнародною повагою і яку боялися в усьому світі.

Представники антисталінського крила в радянському керівництві, навпаки, зосереджувалися на масових злочинах 1930-х років та жертвах, понесених у Другій світовій війні, на неготовності Червоної армії та причинах її катастрофічних поразок після німецького вторгнення, на депортаціях із Західної України та із трьох республік Балтії до Сибіру (хоча й вони до останнього намагалися утриматися від розкриття документів про пакт Молотова-Ріббентропа та знищення полонених польських офіцерів у Катинському лісі). Перемога у війні з Гітлером, з точки зору антисталінців, була не лише наслідком діяльності Сталіна, а передусім зусиль усіх радянських народів¹⁰³.

У брежнєвському СРСР «Велику Вітчизняну війну» використовували для мобілізації «дедалі більш невдоволеної, відчуженої та схильної до алкоголю молоді»¹⁰⁴. Подібні мотиви прискорили дрейф Путіна до російського націоналізму та мілітаристських міфів, коли він повернувся до президентського кабінету після масових демократичних протестів 2011–2012 років. За Брежнєва влада намагалася використати міфологію війни, аби вберегти радянську молодь від впливу ідей «Празької весни» та дисидентів і змусити населення загалом шанобливо ставитися до комуністичної ідеології. Культ війни мобілізував молодь на «військово-патріотичне виховання», єднав її з ветеранами та сприяв повазі до старших. Війна була «резервуаром національних страждань, які слід було використовувати знову й знову, щоб мобілізувати лояльність, підтримувати порядок і досягти якоїсь подоби енергії, щоб протистояти національній апатії, що зростала»¹⁰⁵. Тими самими причинами можна пояснити широке використання Путіним воєнної міфології в сучасній Росії¹⁰⁶.

Починаючи з середини 1960-х і до 1980-х років у Радянському Союзі сформувався багат шаровий військовий культ. Він включав «безліч святих, сакральні реліквії та жорстку майстерну оповідь про війну»¹⁰⁷. У часи соціалізації Путіна брежневська система «напрочуд потужно»¹⁰⁸ милітаризувала радянську молодь, використовуючи для цього структури Комуністичної партії, Всесоюзної піонерської організації, комсомолу й напіввійськового ДТСААФ (Добровільного товариства співпраці з армією, авіацією та флотом). Юнаки та дівчата оглядали місця бойових дій та військові музеї, зустрічалися з ветеранами, влаштовували шкільні виставки та святкові вечори, брали участь у військових іграх і таборах військової підготовки, у ритуалах почесної варти, публічно присягали, марширували в одностроях і вимахували прапорами.

Значна частина цього культу «зяяла величезним лицемірством», адже історією «Великої Вітчизняної війни» цілеспрямовано маніпулювали, перекручували її та «посипали блискітками задля обслуговування політичних потреб тих, хто керував країною»¹⁰⁹. Ідеологічне бичування українських націоналістів також було нерозривно пов'язане із радянським (а пізніше російським) військовим культом. Вихваляння «полководця» Сталіна призвело до того, що 1930-ті роки поставали не як десятиріччя масових злочинів, а як славна епоха індустріалізації, завдяки якій потужна радянська держава змогла врятувати Європу від «фашизму»¹¹⁰.

Комуністична партія України та КДБ пов'язували «український буржуазний націоналізм» із фашизмом і нацистськими колабораціоністами часів Другої світової війни, українською еміграцією, п'ятою колоною антикомуністів, котрі за підтримки західних спецслужб прагнуть знищити Радянський Союз. З кінця 1960-х і до кінця 1980-х років КПРС та КДБ дедалі частіше розглядали виступи дисидентів і політичної опозиції на захист української мови та культури як вияв «українського націоналізму». Коли хтось публічно пишався тим, що розмовляє українською, то таку особу КДБ негайно підозрювало в ідеологічно-підривній діяльності. Націоналістичний активіст Анатолій Лупиніс розповів, як його запитували в КДБ на допиті: «Чому ви спілкуєтеся виключно українською? Що спонукало вас, особу, яка упродовж перших трьох років навчання

в інституті розмовляла російською мовою, почати говорити українською? Чи ви не знаєте, що офіційною мовою в нашій країні є російська, і що в майбутньому всі народи говоритимуть російською? Чому ви відросили вуса?»¹¹¹.

За кілька десятиліть потому це «полювання на відьом» отримало друге життя на окупованих землях Криму і Донбасу, де особу могли затримати за розмову українською й демонстрацію українського прапора або ретроспективно засудити за участь у Євромайдані чи мітингах на підтримку єдності країни¹¹².

Зневажливі погляди та стереотипи щодо української мови, культури й історії, що були поширені у лавах Партії регіонів, КПУ, російських маріонеток на Донбасі та серед російських очільників, закорінені в епісі брежнєвського «застою». Олександр Мотиль зазначає: «У письменстві українських дисидентів часто повторюється скарга, що співгромадяни знущалися з них, коли вони говорили українською, і казали їм розмовляти “людською”, тобто російською мовою»¹¹³. Такі погляди залишили незгладний відбиток, і навесні 2014 року українські журналісти, які подорожували до Криму та Донецька, переконалися, що вживання української мови автоматично робило їх підозрілими у прихильності до Євромайдану та «західно-українськими бандерами»¹¹⁴. Ця традиція відсилає нас до 1960–1970-х років, до радянських ідеологічних звинувачень української мови у тому, що це «бандерівська мова»¹¹⁵. Мешканець Луганська розповів про те, що віддає перевагу єдності з Росією, а не з «фашистським Києвом», а причина полягає в тому, що він не бажає говорити «цією телячою», тобто українською мовою¹¹⁶. В 1990-х роках Анна Фурньє виявила, що київські школярі не бажають говорити українською у класі через побоювання видатися надто «націоналістичними»¹¹⁷.

Попри те, що в роки Другої світової війни чимало росіян добровільно служили у збройних силах нацистської Німеччини, брежнєвсько-андроповські КППС і КДБ утримувалися від ідеологічних кампаній проти росіян-емігрантів і не звинувачували їх у співпраці з нацистами. Утворений російськими емігрантами у 1930-х роках НТС під час Другої світової війни надихався ідеями колабораціоністського руху генерала Власова, проте його члени ніколи не перебували в переліку головних мішеней радянської пропаганди,

оскільки не становили загрози територіальній цілісності СРСР. Радянські спецслужби здійснювали операції проти НТС, але не намагалися фізично знищити його лідерів, на відміну від чільних українських націоналістів, які розглядалися як джерело реальних небезпек для системи.

Російські націоналісти не були сепаратистами і не намагалися відокремитись від СРСР. Натомість привілейований статус російської мови та культури означав, що російські дисиденти та антикомуністичні емігранти майже не мали підстав скаржитися на національну дискримінацію. Росіян, які виступали проти радянського режиму, не звинувачували в «буржуазному націоналізмі», оскільки вони, подібно до англіїців у Великій Британії, не прагнули створення окремої держави. У 1991 році керівництво Російської РФСР просто не бачило потреби у проголошенні державної незалежності¹¹⁸, тоді як Україна 24 серпня проголосила себе незалежною державою. Двадцять три роки потому, 24 серпня 2014 року, регулярні частини збройних сил РФ вторглися на схід України поблизу Іловайська і Новоазовська – і такі календарні збіги в історії української кризи повторювалися неодноразово (див. таблицю).

Таблиця 1. Збіг чи умисна зневага? Важливі дати російсько-української кризи

Дата	Історична подія	Сучасна політика
21 листопада 2013 року	Річниця Помаранчевої революції 2004 року, яку в 2006–2011 роках відзначали як «День свободи», поки Янукович не скасував це свято	Уряд Януковича і Азарова під тиском РФ відмовляється підписувати Угоду про асоціацію з ЄС
22 січня 2014 року	Річниця проголошення незалежності Української Народної Республіки (1918)	На Євромайдані було вбито перших протестувальників
24 серпня 2014 року	Річниця проголошення незалежності України (1991)	Російське вторгнення в Україну в районі Іловайська та Новоазовська

Радянський режим витрачав чималі ресурси на засудження «буржуазного націоналізму» у себе вдома та за кордоном аж до кінця 1980-х років. Низка найгучніших кампаній проти українських емігрантів у 1980-х роках супроводжувалися міжнародним полюванням на гаданих «військових злочинців» у Канаді, Великобританії та США. У 1960 році Радянський Союз створив контрольоване КДБ Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном (широко відоме як Товариство «Україна»), що спеціалізувалося на нападах на українську «націоналістичну» еміграцію. Подібні товариства були створені також для литовців, латишів і естонців, але не для росіян. Газета «Вісті з України», що виходила раз на два тижні, та її англomовний еквівалент «*News from Ukraine*», обидві доступні лише за межами СРСР, стали основним інструментом поширення дезінформації та обвинувачень проти окремих членів української діаспори, яких зображали як «нацистських колабораціоністів». Ці газети містили інформацію про судові процеси над українськими «націоналістами» в СРСР та аналіз підступних засобів, якими українські емігрантські організації буцімто прагнули підірвати радянську владу за підтримки західних розвідок та місцевих агентів.

КДБ спеціалізувався на пошукові зв'язків «націоналістичної» еміграції з українськими дисидентами та культурними діячами, намагаючись довести, що то були не автентичні внутрішні рухи, а змови, натхненні іноземними «нацистськими військовими злочинцями» та західними спецслужбами. Традиція пояснення опозиційної активності як справи рук Заходу закріпилася в російському та білоруському законодавстві, яке визначає НУО, що мають підтримку з-за кордону, як «іноземних агентів». Партія регіонів та КПУ також намагалися запровадити схожі норми в Україні, проте їм бракувало голосів у парламенті аж до січня 2014 року, коли прийняті в неконституційний спосіб «диктаторські закони» лише прискорили падіння режиму Януковича.

УКРАЇНОФОБІЯ І РЕСТАЛІНІЗАЦІЯ В ПУТІНСЬКІЙ РОСІЇ

Російські очільники, які ностальгують за Радянським Союзом і сталінським всевладдям, також упевнені, що росіяни та українці – це один народ (ця точка зору суперечить офіційному радянському визнанню українців окремим народом). Путін неодноразово за-

являв, що між українцями та росіянами немає різниці, що вони – «один народ»¹¹⁹. Шовіністичні погляди, загальноприйняті сьогодні серед російського керівництва, не дочекалися майже жодного аналізу в західних наукових дослідженнях українсько-російської кризи.

Міфологія «дружби народів», сформульована творцями радянської національної політики, пропагувала її як своєрідну наднаціональну «уявлену спільноту» багатонаціонального радянського народу¹²⁰, сформованого Росією, що існувала століттями. Така міфологія виключала об'єктивну оцінку українсько-російських відносин, оскільки не могла адекватно порадити собі з військовими конфліктами між обома країнами, як-от у 1709 та 1917–1920 роках, або наслідками культурної денаціоналізації України та масових злочинів проти людяності.

Друга суперечність полягає в тому, що Росія мусить порадити собі з незручними реальними фактами, котрі були відомі й раніше, проте виглядають цілком інакше після 2014 року. Якщо українці та росіяни є «братніми народами», то чому лише меншість українців підтримує приєднання своєї країни до Митного та Євразійського союзів? Чи дійсно всі українці, не зацікавлені в союзництві, є «фашистами», позаяк вони, особливо після анексії Криму та початку гібридної війни на сході України, не хочуть бути частиною «російського світу»? Українців, які прагнуть незалежності від Росії, зображують «прихильниками фашистів» і «русофобами»¹²¹. Якщо така значна кількість українців справді є «фашистами», які привели до влади лідерів Євромайдану, влаштувавши «нацистський державний переворот», чому ж так мало з них голосували за націоналістичних кандидатів та їхні партії на президентських і парламентських виборах 2014 року¹²²? На виборах 2014 року українські ультраправі отримали тільки третину голосів, здобутих ними за три роки до того. Націоналістична партія «Свобода» лише один раз увійшла до парламенту, і це було під час президентства Януковича, а не Ющенка чи Порошенка. «Правий сектор», який зазвичай демонізують у російських мас-медіях, не став парламентською політичною партією, хоча його лідер Дмитро Ярош став депутатом завдяки перемозі в мажоритарному окрузі. Хоча у лавах «Свободи»

дійсно є прихильники фашистських поглядів, члени цієї партії та «Правого сектора» здебільшого є консервативними націоналістами. Ідеологічно найближчим до неонацизму серед українських політичних сил є Національний корпус, витоки якого пов'язані із Соціал-націоналістичною асамблеєю (СНА), що відмовилася підтримати започатковану Олегом Тягнибоком модернізацію колишньої Соціал-націоналістичної партії 2004 року. СНА та Національний корпус опосередковано пов'язані зі спецпідрозділом Національної гвардії «Азов», значну частину бійців якого складають російськомовні вихідці зі східноукраїнських регіонів. Таким чином, хоч би як іронічно це не звучало, крайні форми сучасного українського націоналізму варто шукати не так на заході, як на сході України.

Найбільшу концентрацію нацистів і фашистів на Донбасі витворює присутність російських націоналістичних угруповань (як-от РНС) та європейських фашистських груп. Російські націоналістичні добровольці заперечують звинувачення в нацизмі, стверджуючи, буцімто витатуювані в них на передпліччях свастики є «стародавніми слов'янськими символами»¹²³. Між тим, один із російських нацистів-антисемітів, який воював на Донбасі, мав на руці татуювання із зображенням Гітлера¹²⁴. Істинні російські фашисти їздили на Донбас воювати з російськомовними українцями-«фашистами», військовослужбовцями Збройних сил і Національної гвардії. Олександр Кравцов, один із лідерів російських маріонеток із луганської «Молодої гвардії», який мав тісні зв'язки з Прогресивною соціалістичною партією, розмістив на своїх сторінках у *Facebook* та *ВКонтакте* «неонацистські та язичницькі символи», які він запозичив, зокрема, з веб-сторінки неонацистської організації «Слов'янський союз»¹²⁵.

Упродовж ХХ століття найбільші злочини у Криму здійснювалися Кремлем, а не міфічними «українськими націоналістами». Партія регіонів, КПУ та основні російські політичні партії, передусім націоналісти та комуністи, підтримували посилення Сталіна на діяльність «нацистських колабораціоністів», яким той скористався, щоб виправдати депортацію кримських татар до Центральної Азії та Сибіру в 1944 році. Не дивно, що щорічне народне вшанування пам'яті про цю трагедію було заборонене після російської анексії Криму¹²⁶.

Неправильне тлумачення радянської та російської міфології «дружби народів» призвело до плутанини в політиці. Путін недоречно сказав президентові США про значну кількість «росіян», які мешкають в Україні, змішавши разом російськомовних й етнічних росіян, щоб таким чином досягти цифри у «сімнадцять мільйонів»¹²⁷. Проте російськомовні мешканці України – це не те саме, що етнічні росіяни, і не всі етнічні росіяни та російськомовні мешканці України підтримують Путіна, «Новоросію» чи «російський світ».

Оскільки чимало російськомовних громадян підтримують Київ, було б неправильно визначати конфлікт на Донбасі як «громадянську війну» між тими, хто розмовляє українською та російською мовами. «Насправді цей конфлікт подібний до Франкенштейна, штучно створеного російським урядом, який народився від бруталного зовнішнього поштовху військової сили та вторгнення» і в якому роль «хореографа захоплення східної України» дісталася ГРУ¹²⁸. Цей конфлікт більше схожий на зіткнення між конкуруючими українським/європейським і «русскомирским» цивілізаційними проектами¹²⁹, яке Стівен Шульман раніше описав як змагання між «етнічною українською» та «східнослов'янською» ідентичностями¹³⁰. «Східнослов'янська» ідентичність тут поєднує в собі суміш етнічної та імперської російської та радянської колективних ідентифікацій. Українці та росіяни, ті, яким притаманна радянська ностальгія й ті, «хто прагне збереження імперії», підтримують російських маріонеток на Донбасі. Натомість ті, «кому більше несила терпіти збереження її впливу», виступили проти них¹³¹.

БОРОТЬБА ЗА ІСТОРІЮ

Радянські та російські ідеологічні тиради проти «українського націоналізму» супроводжуються уславленням Сталіна. Сучасні російські лідери принципово не згодні з декомунізацією України¹³², вшануванням пам'яті про Голодомор як великий радянський злочин і вияв геноциду, скоєного проти українського народу, а особливо з реабілітацією українських націоналістичних груп. У 2009–2012 роках президент РФ Дмитрій Медведєв створив Комісію з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, покликану «захищати Росію від фальсифікаторів історії й тих, хто заперечу-

ватиме радянський внесок у перемогу в Другій світовій війні»¹³³. У серпні 2009 року Медведєв надіслав президентові Ющенку «по-слання», де стверджував:

«Російсько-українські відносини зазнають випробувань також унаслідок дотримання Вашою адміністрацією лінії на перегляд спільної історії, героїзації нацистських поплічників, звеличування ролі радикальних націоналістів і нав'язування міжнародній спільноті націоналістично забарвлених трактувань масового голоду 1932–1933 років в СРСР як «геноциду українського народу»»¹³⁴.

Російська кампанія проти української інтерпретації Голодомору була настільки всеохоплюючою, що навіть твори видатного правника Рафаеля Лемкіна, який запровадив сам термін «геноцид», потрапили до Федерального списку екстремістських матеріалів. Янукович втілює вимоги Росії, відмовившись від позиції щодо Голодомору, якої дотримувалися троє попередніх українських президентів, і погодившись із російським поглядом на голод як спільне лихо народів СРСР. Після окупації Росією Криму сам термін «Голодомор» був тут заборонений, а книги про голод класифікують як «екстремістські».

Реабілітація Сталіна спонукала Путіна боронити пакт Молотова-Ріббентропа і звинуватити Польщу в тому, що саме вона винна в нападі нацистської Німеччини, адже раніше колаборувала з нацистами під час розпаду Чехословаччини. Путін стверджував, що СРСР не вторгся до Польщі у 1939 році, а лише повернув втрачену ним територію, подібно до того, як Росія не загарбала, а «повернула» Крим. Путін, здавалося, не знає, коли слід зупинитися, стверджуючи, буцімто Голокост був спільним злочином поляків та німецьких нацистів¹³⁵.

Путін і Медведєв зайняли жорстку позицію, прагнучи монополізувати радянську перемогу в Другій світовій війні. Путін стверджував, що Росія виграла би війну навіть без України, що звучало дивно, адже тоді загинуло 8–10 мільйонів українців, а два мільйони були змушені до рабської праці в Німеччині (в тому числі й батько автора цієї книжки). Більшість битв, у яких СРСР брав участь, відбулися на терені радянської України, існувало чотири Українських фронти, 2072 українців було удостоєно звання Героя Радян-

ського Союзу, українські солдати звільняли Аушвіц, а українець Олександр Берест брав участь у встановленні прапора перемоги над Берліном. У 2015 році МЗС Польщі пояснило своє небажання запрошувати Путіна на меморіальні урочистості з нагоди 70-річчя звільнення Аушвіца, заявивши, що його звільнили не російські, а українські воїни. Польський сенат відмовився спільно з Росією засудити націоналістичні угруповання в Україні, популярність яких дедалі зростала, з огляду на російську політику.

Ще однією причиною суперечки стало те, що президенти Ющенко й Порошенко за прикладом західних країн воліли відзначати річницю завершення війни в Європі 8, а не 9 травня, як це робили в Радянському Союзі та Росії. У травні 2015 року українське телебачення показало рекламний матеріал, у якому радянські ветерани, котрі захищали радянську Україну, єдналися з молодими солдатами, які захищають Україну сьогодні. Натомість День перемоги в Росії був «упакований як споживча розвага патріотичної тематики»¹³⁶.

УКРАЇНОФОБІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДОНБАС ЯНУКОВИЧА ТА КРИМ

Очільники пострадянської України відродили радянський антинаціоналізм під час виборів 2002 й 2004 років у відповідь на загрозу, яку вони бачили у Вікторіві Ющенку та очолюваному ним блоці «Наша Україна»¹³⁷. Ідеологію цієї політичної сили вони називали «нашизмом», цілеспрямовано апелюючи до схожого за звучанням слова «нацизм». «Антифашистські» ярлики, наліплювані в радянському стилі на опозицію, повернулися на виборах 2004 року, коли кампанія проти Ющенка зосередилася на антиамериканській риторичі¹³⁸. Отож, українофобія не з'явилася нізвідки в 2013–2014 роках, а була прямим продовженням ідей, ідентичності та шовінізму, глибоко закорінених у минулому Росії та СРСР. Недарма близький до Кремля Сергей Глазьев ще до Помаранчевої революції охарактеризував Україну, яку очолювали представники східних регіонів Кучма та Янукович, як вотчину «послідників Мазепи та Бандери»¹³⁹.

Напередодні виборів 2004 року в секретних інструкціях Банкової ЗМІ та представникам президента в областях рекомендувалося розігрувати карту загрози можливого приходу Ющенка до влади за допомогою «націоналістів, олігархів та екстремістів»¹⁴⁰. Ще за рік до виборів, у жовтні 2003 року, коли «Наша Україна» планувала провести з'їзд у Донецьку, там з'явилися рекламні щити, на яких уявний Ющенко піднімав руку в нацистському вітанні. У телевізійних програмах, фінансованих Партією регіонів, нацистські паради часів Другої світової війни постійно ставили поруч із виборчою кампанією Ющенка. За словами українського письменника Юрія Андруховича, донецькі очільники зображували лідера опозиції «націоналістичним монстром», «фашистом» і «нацистом». Вплив «антифашистської» (антиющенківської) передвиборчої пропаганди 2004 року можна легко зауважити у словах наляканого пенсіонера, який казав: «Якщо переможе Ющенко, повернуться нацисти. Нещодавно я був на заході України і бачив колони іноземних військ, фашистів. Якщо буде війна, я воюватиму до останнього набою»¹⁴¹.

Список зруйнованих і ушкоджених на сході України пам'ятників був набагато довшим, ніж на заході. Українські прапори публічно спалювали до або під час українських національних свят. Носії «негативної ідентичності» у Криму й на Донбасі, тобто українці, які зверхньо дивилися на співвітчизників, що не прийняли «вищої» російської культури, наполягали на консервативних цінностях російського православ'я, культі «Великої Вітчизняної війни», захисті російської мови та культури і міфах про те, що Донбас «годує» Україну.

Культивування російського націоналізму та підтримка східнослов'янської православної цивілізації в межах «російського світу» означали, що «риторика Кремля більш-менш збігається з політикою ідентичності Партії регіонів»¹⁴². Найгаласливішими з-поміж очільників антинаціоналістичних кампаній були депутат від Партії регіонів Вадим Колесніченко та міністр освіти Дмитро Табачник. Ці двоє розпочали кампанію проти лідерів українських націоналістів одразу ж після обрання Ющенка президентом. У липні 2013 року Колесніченко, відомий своїми націоналістичними поглядами, відкритою українофобією та гомофобією¹⁴³, виступив з ініціативою

створення центру з розслідування нацистських військових злочинів в Україні. Центр так і не встигли створити до втечі Януковича з України на початку наступного року. Колесніченків центр мав бути афілійований із керованим ним Міжнародним антифашистським фронтом, подібним до організації «Світ без нацизму», формально створеної 2010 року в Україні, але де-факто базованої в РФ. Під час Євромайдану Колесніченко використовував відповідну риторику, вимагаючи від влади «покарати неонацистів»¹⁴⁴.

Табачник називав правління Ющенка «фашизмом на марші» – цю фразу можна було б запозичити з будь-якого ідеологічного посібника комуністичної партії. У роки президентства Віктора Ющенка Табачник, спираючись на радянську ідеологічну пропаганду, написав у співавторстві з колишнім заввідділу ЦК КПРС Георгієм Крючковим книжку, в якій вони попереджали про небезпеку «фашизму» в Україні. Цей термін він уживав стосовно усіх прихильників Помаранчевої революції¹⁴⁵. Запропонована Табачником нова концепція шкільних підручників передбачала відродження радянських поглядів на українських націоналістів як «убивць» і «нацистських колабораціоністів». Табачник наполегливо стверджував, що «Бандера і Шухевич залишаться в історії як націоналісти й організатори масових убивств, але водночас вони ще й назавжди будуть заплямовані колабораціонізмом»¹⁴⁶.

Партія регіонів широко використовувала проти опонентів із середовища демократів і націоналістів «антифашистську» риторику, перебуваючи і в опозиції, і при владі (2006–2007, 2010–2014). Її головною метою було маніпулювання та забезпечення переобрання Януковича на виборах 2015 року:

1. Здатність ВО «Батьківщина» боротися за владу було обмежено через судові переслідування, підкуп депутатів та ув'язнення лідера партії Юлії Тимошенко, що мало на меті позбавити її змоги брати участь у президентських та парламентських виборах.
2. Віталія Кличка та очолювану ним партію УДАР привернуло на свій бік газове лобі в уряді Миколи Азарова, міністром якого був майбутній союзник Кличка Петро Порошенко.

3. Олег Тягнибок і його партія «Свобода» отримали фінансову підтримку – спочатку від олігарха Ігоря Коломойського, а згодом від депутатів-«регіоналів», зокрема Андрія Клюєва – та здобули широкий доступ до телебачення (зокрема, каналу «Інтер», що належав газовому лобі). Завдяки цьому 2012 року «Свобода» увійшла до парламенту з 10% голосів. Підсумки парламентських перегонів 2012 року та більш ранніх місцевих виборів 2009–2010 років «лише зміцнили підозру, що “Свобода” користується прихованою підтримкою»¹⁴⁷. Одним зі сценаріїв, що готувалися до чергових президентських виборів 2015 року, було повторення Януковичем перемоги Леоніда Кучми у 1999-му. Успіх Кучми тоді пояснювався голосуванням не так за нього, як проти лідера комуністів Петра Симоненка; цього разу «проєвропейський політик» Янукович мав здолати у другому турі «фашиста» Тягнибока.

Риторика Партії регіонів сприяла підвищенню політичної температури напередодні Євромайдану, що призвело до запеклого конфлікту. У заявах і публікаціях представників Партії регіонів повторювалися такі дискурсивні елементи¹⁴⁸:

- *«фашиствующие бойовики,*
- *звірство й терор,*
- *політичні екстремісти,*
- *молодики, нелюди,*
- *безчинства і відверте звірство,*
- *зłodіяння, ворожнеча й ненависть,*
- *насилство й хаос,*
- *політичний тероризм,*
- *неонацизм, неофашизм, фашизм,*
- *“коричневі”, рішуча відсіч».*

Заява Партії регіонів, оприлюднена під час «антифашистських» мітингів у травні 2013 року, була сповнена ядучого сарказму, який згодом заходилося випромінювати російське телебачення. Усі, хто

виступав проти «регіоналів», стали «фашистами»¹⁴⁹. Російське телебачення, яке масово переглядали на Донбасі та у Криму, протягом 2013–2014 років працювало на підвищених обертах, обвинувачуючи Збройні сили України в усіх артилерійських і ракетних обстрілах, що завдали шкоди житловим будинкам. Український офіцер засвідчив, що російські маріонетки бомбардували цивільні споруди, а відтак упродовж кількох хвилин демонстрували телевізійним групам з РФ «порятунок людей»¹⁵⁰. В обстрілі російськими окупаційними силами тролейбуса, внаслідок якого загинуло 13 цивільних осіб, звинуватили українських військових. Коли українських в'язнів привезли на місце події та заходилися їх принижувати, Олександр Захарченко сказав: «Я не міг, на жаль, усіх розстріляти»¹⁵¹. Мешканці Донбасу, які отримують новини лише завдяки російським телевізійним каналам і телебаченню «ДНР» (канали «Новороссія», «Оплот» та інші), вірять російській пропаганді, що посилює їхнє відчуження та ненависть до української держави.

Партія регіонів вимагала для себе монополії на європейську інтеграцію України, будучи політичною силою, що не мала нічого спільного з європейськими цінностями. Використовуючи мову радянської епохи, «регіонали» в одній зі своїх заяв характеризували опозицію як «радикальні політичні сили», що «дотримуються принципів нацистської ідеології» та «провокують і підбурюють етнічну й міжрелігійну ворожнечу», вдаючись до «руйнівних і провокаційних» дій. Партія регіонів закликала українців залишатися пильними до загрози «відродження фашизму» та попереджала, що опозиція змовилася з «агресивними націоналістами» і «фактично є співучасником українських неонацистів». Ідеологія опозиції, стверджувалося в заяві, начебто «расистська, антисемітська та ксенофобська» й «несумісна з фундаментальними принципами ЄС». Партія регіонів вимагала від ЄС засудити українських політиків, чії дії сприяли «відродженню нацизму в Україні», і завершувала заяву гаслом: «Фашизм в Україні не пройде!»¹⁵².

Цю войовничу риторику «регіонали» вживали також у ході підготовки до президентської виборчої кампанії 2015 року. Наприкінці жовтня 2013 року, за місяць до того, як спалахнули протести Євромайдану, Партія регіонів організувала святкування 69-річчя

звільнення України від нацистів. Тим самим вона, наслідуючи приклад Росії, намагалася скористатися минулими перемогами, аби знову закликати до боротьби проти сучасного «фашизму», тобто прозахідної опозиції.

На Донбасі проти проукраїнських активістів чинилося систематичне насильство. Свого часу радянська пропаганда також пов'язувала з «фашизмом» синьо-жовтий прапор і тризуб, і відповідні кліше відродилися в путінській Росії. На Донбасі багаторічні нападки КПУ й Партії регіонів на «фашистів» сягнули кульмінації 2014 року в примітивних негативних стереотипах українських патріотів і прихильників Євромайдану. Підтримку територіальної єдності України «зображували як ознаку нетерпимості та націоналізму», тож було небезпечно носити українську національну символіку. Спілкування українською мовою чи повага до державного прапора стали ознаками «фашизму»¹⁵³.

У листопаді 2014 року Верховний суд РФ заборонив українські націоналістичні угруповання «Правий сектор», УНА–УНСО та «Тризуб» на російській території, де вони і так не провадили активної діяльності. Державна дума заборонила «бандерівські» символи, які нібито домінували на Євромайдані й пізніше були використані в конфлікті на Донбасі, оскільки їх прихильники буцімто закликали до «геноциду, зокрема проти російського народу».

Під час Євромайдану та російської гібридної війни «на нас відкрили сезон полювання», – говорив один з українських активістів у Донецьку¹⁵⁴. Під час Євромайдану діяльність його погромників координував Андрій Ключев, тодішній секретар Ради національної безпеки і оборони України. Цих людей навчали у приміщенні МВС, а на місцях очолювали представники молодіжного крила Партії регіонів. Пов'язаних із організованою злочинністю «братків», одягнених у звичні для них тренувальні костюми, часто використовували в ролі розпорядників під час «антифашистських» парадів і для силових нападів на журналістів та опозиційних активістів¹⁵⁵. Ці напади, неначе на сміх, здійснювалися під гаслом: «До Європи без фашистів!»

Під час російської окупації західної частини Донецької області у квітні–червні 2014 року україномовні активісти стали мішенню

викрадень, катувань і вбивств. Мешканцям Слов'янська радили розповідати «народним дружинникам» про усіх підозрілих людей, «особливо тих, які розмовляють українською мовою»¹⁵⁶. Під час короткої російської окупації під заборону потрапили партії УДАР, «Свобода» та «Батьківщина». Українські політичні партії залишаються поза законом на українських територіях, що надалі перебувають під військово-адміністративним контролем Кремля. Мешканців Донбасу, які сповідують «проукраїнські» погляди, спецслужби угруповань «ЛНР» і «ДНР» зараховують до «шпигунів» і «терористів»¹⁵⁷.

Українофобія й шовінізм, які тривалий час культивувалися на Донбасі та в Криму, спираються на давні російські та радянські стереотипи, міфи й ідеологеми про Україну та українців. На окупованих територіях російська влада і місцеві колаборанти здійснюють репресії проти носіїв української та кримськотатарської мови, культури й ідентичності. У моніторинговому звіті Конгресу національних громад України йдеться про те, що єдиний регіон, де після 2014 року ксенофобія зростає, – це Крим¹⁵⁸. Донецький національний університет змушений був переїхати до Вінниці, тоді як те, що лишилося в Донецьку, аж ніяк не можна назвати схожим на університет. «Ректор» цього так званого «університету» Сергій Баришніков, призначений окупантами, давно відомий своїми українофобськими і шовіністичними поглядами. У травні 2015 року меморіальну дошку на вшанування українського поета і дисидента Василя Стуса, відкрити 2001 року тодішнім донецьким губернатором Януковичем, зруйнували, замінивши її на пам'ятник радянському шпигуну Ніколаю Кузнецову. Стус народився на Вінниччині, але навчався у Донецьку в 1954–1959 роках. Він помер у колонії для політичних злочинців на Уралі в 1985 році, вже після приходу до влади в СРСР Міхаїла Горбачова. Попри те, що Стуса більше не шанують в окупованому місті, переміщений Донецький університет, який тепер функціонує на новій батьківщині, нині носить його ім'я.

«Антифашистська» риторика та гра на «єврейському питанні» були ключовими інструментами у підготовці Януковича до президентських виборів 2015 року¹⁵⁹. Маніпуляція антифашизмом була

органічно пов'язана із поверненням до радянської пропаганди і міфів про «Велику Вітчизняну війну» та копіюванням російського сценарію святкування Дня перемоги над нацизмом. Перші спроби розпалити конфлікт були пов'язані з присутністю російських націоналістів із георгіївськими стрічками на урочистостях у Львові 9 травня 2011 року, що завершилися їхніми зіткненнями з українськими націоналістами та вогнепальним пораненням прихильника партії «Свобода»¹⁶⁰.

У травні 2013 року секретар РНБО Андрій Клюєв, ідеологічно керований російськими політтехнологами, організував антифашистські мітинги по всій Україні¹⁶¹. Мітинги проти «фашистів» та «екстремістів» під гаслами на кшталт «Фашизм не пройде!», «Стоп екстремізму!», «Стоп Майдану!» тривали як до, так і під час Революції гідності¹⁶². Президент Янукович і прем'єр-міністр Азаров використовували мову, подібну до путінської, описуючи протестувальників як «нацистів, екстремістів і злочинців»¹⁶³.

Про небезпеку розпалювання штучного «антифашизму» та поширення безпідставних тверджень про антисемітизм йшлося у заяві всеукраїнської Асоціації єврейських організацій і громад (Вааду) та Конгресу національних громад України. Вони характеризували цю стратегію як штучне розмежування суспільства та радикалізацію обох сторін задля відвернення уваги суспільства від опозиційних мітингів. У цей час влада змушувала державних службовців брати участь в «антифашистських» акціях, а студентам і пенсіонерам за присутність на них платили по 50 гривень¹⁶⁴. «Антифашистські» демонстрації було спрямовано винятково на дискредитацію політичної опозиції «шляхом нав'язування громадськості асоціативних зв'язків між історичним фашизмом, партією Всеукраїнське об'єднання "Свобода" та всіма силами, що протистоять чинній владі». Автори заяви попереджали організаторів «антифашистської» політичної технології, що ті нестимуть відповідальності за провокації та ескалацію напруженості¹⁶⁵.

Чотирирічна «антифашистська» боротьба часів Януковича, підтримувана невпинною російською телевізійною пропагандою і таємними операціями, підготувала підґрунтя конфлікту на Донбасі. У 2013 році політтехнолог Юрій Романенко застерігав, що «ан-

тифашистський» дискурс та інші антиукраїнські заходи режиму Януковича та Партії регіонів матимуть дуже сумні наслідки, адже врешті-решт брехня «почне працювати», а нагоду для консенсусу буде втрачено. Проте у перспективі виборів 2015 року (яким так і не судилося відбутися) в Партії регіонів, здавалося, не було реального простору для маневру¹⁶⁶.

За президентства Януковича обидві сторони (і Партія регіонів, і українські національно-патріотичні сили) розгорнули «війну пам'ятників». Упродовж 2010–2012 років було знищено або пошкоджено три історико-культурних пам'ятники, а 2013 року сильно постраждав один монумент національним героям. Українські націоналісти реагували, пошкоджуючи радянські пам'ятники, зокрема, здійснивши першу спробу знести статую Леніна в Києві (його остаточно знесли у грудні 2013 року)¹⁶⁷.

Конфлікти, насильство та запеклість, які повсюдно спостерігалися у 2014 році, не виринули нізвідки, а були зумовлені руйнівними наслідками радянської пропаганди та передвиборчою риторикою і публікаціями Партії регіонів упродовж щонайменше попереднього десятиліття. Попередження про небезпеку використання такої риторики лунали за багато років до Євромайдану та «російської весни».

ВИСНОВКИ

Російські кампанії проти різних виявів українського націоналізму тривали від початку XVIII століття і ставали очевиднішими та гучнішими, коли російська держава опинилася у кризі на початку XX століття, у роки громадянської та Другої світової воєн, «холодної війни» і брежневської епохи «застою», а особливо під час нинішньої українсько-російської кризи. Радянсько-російська концепція «дружби народів» ґрунтується на тому, що росіяни й українці живуть в одній державі чи, як мінімум, у тій самій сфері впливу. Ця абсолютно примордіальна етнічна концепція ігнорує сучасну реальність мешканців країн з однаковими мовами, які поза тим живуть в окремих незалежних державах. В Австрії, частині Швейцарії та Німеччині люди спілкуються німецькою мовою. В Австралії, Новій Зеландії, США, більшій частині Канади та Ін-

дії – англійською. Чи мусить уся Центральна та Південна Америка, за винятком Бразилії, об'єднатися в одну державу, позаяк усі там розмовляють іспанською? Такий висновок «логічно» впливав би з радянської та російської доктрин «дружби народів».

Існує п'ять компонентів російських та радянських антиукраїнських націоналістичних кампаній і ресталінізації. По-перше, ці кампанії посилюються в авторитарні та контрреволюційні часи, як це відбувалося у відповідь на Революцію троянд, Помаранчеву революцію чи Євромайдан. По-друге, російські та радянські очільники завдяки українофобським кампаніям стають союзниками російських великодержавних націоналістів, неосталіністів і антизахідних ксенофобів. Організовані кремлівськими лідерами Брежневим і Путіним антиукраїнські націоналістичні кампанії відбувалися одночасно з відродженням міфології «Великої Вітчизняної війни» та ресталінізацією радянської й російської держав. По-третє, українська ідентичність та автономія були більш прийнятними для московських очільників за умов лібералізації, в 1920-х, та другій половині 1950-х – середині 1960-х, наприкінці 1980-х – 1990-х роках. Але ці періоди охоплювали лише меншу частину радянської історії, в якій упродовж 69 років існування СРСР домінували Сталін і Брежнев. По-четверте, радянські та російські націоналісти і неосталіністи міркують про українців у спрощених категоріях: або як про добросовісних українців, або, на противагу їм, як про «буржуазних націоналістів», русофобів і «фашистів», які за підтримки іноземних держав прагнуть ослабити Росію.

По-п'яте, Путін і російські неосталіністи і надалі зазнаватимуть великих розчарувань через те, що власними руками знищили уявлення про «братерство» між росіянами та українцями, хоча наразі вони й перекладають провину за це на західні уряди і змовників-чужинців. Путін зруйнував ілюзії частини російськомовних українців, які раніше вірили у ці міфи, проте розцінили анексію Криму як ніж, встромлений у спину тієї миті, коли Україна опинилася у скрутному становищі. Військова кампанія Путіна проти України стрімко зменшила почуття «братерства» з росіянами, які мешкають у Російській Федерації, і таким чином сприяла формуванню української нації. Путін, прагнучи побудувати «російський світ», насправді доклався до прямо протилежного. Не виключено,

що європейська інтеграція та історія України згодом покажуть, що Путін парадоксальним чином зробив для розбудови української нації більше, ніж ненависний йому Степан Бандера.

Українофобія та антисемітизм на, перший погляд, не пов'язані між собою, але це не так. Вони проростають із того самого коріння шовінізму, расизму й ксенофобії, які в минулому були осердям російського та радянського великодержавного націоналізму. Українофобія та антисемітизм фактично є двома сторонами однієї медалі російської імперсько-національної ідентичності, що розкривається у наступному розділі.

Примітки

¹ 'Долгов: противодействие бандеровщине – один из приоритетов внешней политики РФ', ТАСС, 10 июля 2015: <http://tass.ru/politika/2109208>.

² Roman Olearchyk. 'Donetsk Faces a Creeping Russification', *Financial Times*, 5 June 2016: <https://on.ft.com/2K4NaNL>.

³ Michal Wawrzonek. 'Ukraine in the "Gray Zone": Between the "Russkiy Mir" and Europe', *East European Politics and Societies*, vol. 28, no. 4 (November 2014): 758–80.

⁴ Andrey Kurkov. *Ukraine Diaries: Dispatches from Kiev* (London: Harvill-Secker, 2014): 210.

⁵ Юрій Луканов, тоді голова Незалежної медіа-профспілки, під час відвідин Криму навесні 2014 року зустрів там дуже високий рівень ксенофобії, українофобії, неприязні до іноземців та неповаги до відвідувачів (інтерв'ю автора з Лукановим, Київ, 16 квітня 2014).

⁶ Alexandre Wolkonsky. *The Ukraine Question: The Historic Truth versus the Separatist Propaganda* (Rome: Ditta E. Armani, 1920); Par Perre Bregy and Serge Obolensky, *The Ukraine: A Russian Land* (London: Selwyn and Blount, 1940).

⁷ Thomas Ambrosio. 'Insulating Russia from a Color Revolution: How the Kremlin Resists Regional Democratic Trends', *Demokratization*, vol. 14, no. 2 (April 2007): 232–52; Vitali Silitiski. 'Preempting Democracy: The Case of Belarus', *Journal of Democracy*, vol. 16, no. 4 (October 2005): 83–97.

⁸ Владимир Путин, речь на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, *Президент России*, 28 сентября 2015: <http://kremlin.ru/events/president/news/50385>.

⁹ Mykola Riabchuk. 'Ukrainians as Russia's Negative "Other": History Comes Full Circle', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016): 75–86.

¹⁰ Іван Дзюба. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Мюнхен: Сучасність, 1968): 130.

- ¹¹ Yuri Teper. 'Official Russian Identity Discourse in Light of the Annexation of Crimea: National or Imperial?', *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 4 (July 2016): 378–96.
- ¹² Elizaveta Gaufman. 'World War II 2.0: Digital Memory of Fascism in Russia in the Aftermath of Euromaidan in Ukraine', *Journal of Regional Security*, vol. 10, no. 1 (2015): 28.
- ¹³ Stephen Hutchings and Vera Tolz. *Nation, Ethnicity and Race on Russian Television: Mediating Post-Soviet Difference* (London; New York: Routledge, 2015).
- ¹⁴ Paul Goble. 'Propaganda, Mass Manipulation, and Russian National Identity', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016): 37–44.
- ¹⁵ Idem. 'Lies. Damned Lies and Russian Disinformation', *Eurasia Daily Monitor*, 13 August 2014: <https://bit.ly/2QdtufS>; Oleg Sukhov. 'Propaganda Army Speaks Fluent Kremlin', *Kyiv Post*, 11 September 2014: <https://bit.ly/2QWVgKJ>.
- ¹⁶ Ben Hoyle. 'Putin Tightens Grip on Dissenting Media', *The Times*, 25 September 2014: <https://bit.ly/2Kkz8rm>.
- ¹⁷ Brian Whitmore. 'The Daily Vertical: A Comprehensive Threat', *RFERL*, 28 January 2016: <https://bit.ly/2Ecodz0>.
- ¹⁸ Charles Clover. *Black Wind, White Snow. The Rise of Russia's New Nationalism* (New Haven, CT: Yale University Press, 2016): 259. Дугін вважав звичайним і прийнятним фінансування для свого партійного євразійського проекту від організованої злочинності та «банкіра» Південної Осетії (ibid.: 241).
- ¹⁹ Taras Kuzio. 'Ukrainian Nationalism Again under Attack in Ukraine', *Eurasia Daily Monitor*, 19 July 2010: <https://bit.ly/2znchqN>.
- ²⁰ 'Донецьк відзначив роковини Крут бійкою. ТСН, 29 січня 2012: <https://bit.ly/2Bn9iAe>.
- ²¹ Владимир Путин, обращение к депутатам Государственной Думы, членам Совета Федерации, руководителям регионов России и представителям гражданского общества, *Президент России*, 18 марта 2014: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>.
- ²² Olga Bertelsen and Myroslav Shkandrij. 'The Secret Police and the Campaign against Galicians in Soviet Ukraine, 1929–1934', *Nationalities Papers*, vol. 42, no. 1 (January 2014): 53.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Yaroslav Bilinsky. 'Shcherbytskyi, Ukraine and Kremlin Politics', *Problems of Communism*, vol. 32, no. 4 (July–August 1983): 10.
- ²⁵ Див., напр., Halya Coynash. 'Russia's Sentsov–Kolchenko Case – “an Absolutely Stalinist Trial”', *Human Rights in Ukraine*, 21 August 2015: <http://khpg.org/en/index.php?id=1440076117>.
- ²⁶ Andrei Soldatov and Irina Borogan. *The New Nobility: The Restoration of Russia's Secret State and the Enduring Legacy of the KGB* (New York: Public Affairs, 2010): 73.
- ²⁷ Andrew Wilson. *Ukraine Crisis: What It Means for the West* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015).

- ²⁸ Clifford G. Gaddy and Fiona Hill. *Mr. Putin: Operative in the Kremlin* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2015): 391.
- ²⁹ Дмитро Волчек. «Не їдьте на Донбас – це помилковий патріотизм» – колишній бойовик, *Радіо Свобода*, 18 квітня 2015: <http://bit.ly/2Ba5yAv>.
- ³⁰ Илья Казаков. «Местные называли оккупантами: Больше сотни уральских добровольцев вернулись с Украины в Екатеринбург», *Екатеринбург онлайн*, 15 апреля 2015: <https://bit.ly/2SDGYzd>.
- ³¹ «Полонений бойовик з Росії приїхав в Україну шукати «Правий сектор», *Українська правда*, 29 липня 2014: <https://pravda.com.ua/news/2014/07/29/7033373/>.
- ³² «Фейк від ЗМІ Росії: в Україні розробили ескіз банкноти із зображенням Гітлера», *Радіо Свобода*, 4 березня 2015: <https://bit.ly/2rwlNfN>.
- ³³ «Тролі» – у сленгу користувачів соціальних мереж так називають здебільшого анонімних учасників обговорень і авторів коментарів під публікаціями в інтернеті, які брутально ображають, по-хамськи лають опонентів і провадять психологічну війну проти певних груп користувачів. Російські спецслужби взяли цю практику на озброєння, створивши оплачувані групи мережевих хуліганів, які дотримуються визначеної стратегії. Ці угруповання провокаторів називають «фабриками тролів»; іноді вони працюють гуртом у спеціально призначених для цього приміщеннях, найвідоміше з яких розташоване в Ольгиному неподалік Санкт-Петербурга. – *Прим. пер.*
- ³⁴ National Democratic Institute. «Opportunities and Challenges Facing Ukraine's Democratic Transition: Nationwide Survey», 9 November – 16 December 2016: <https://bit.ly/2DE0wz0>.
- ³⁵ James J. Coyle. «Russian Disinformation Alienates the West from Russia's Periphery», *Atlantic Council*, 20 July 2015: <https://bit.ly/2Ba2aWx>.
- ³⁶ East StratCom Task Force. *Disinformation Review*, no. 29 (7 June 2016): <https://bit.ly/2FzAzyz>.
- ³⁷ Joshua Yaffa. «The Search for Petr Khokhlov», *The New York Times Magazine*, 7 January 2015: <https://nyti.ms/2AixKuc>.
- ³⁸ «Propaganda “Scares the Kids” in Russian Schools», *RFERL*, 29 January 2016: <https://bit.ly/2UB1hiA>.
- ³⁹ Lucy Ash. «How Russia Outfoxes Its Enemies», *BBC News Magazine*, 29 January 2015: <https://bbc.in/2RM5YEz>.
- ⁴⁰ Shaun Walker. «Kommunar, East Ukraine: “Nothing to Eat, Nothing to Do, No Point in Life”», *The Guardian*, 6 February 2015: <http://bit.ly/2G9w7vB>.
- ⁴¹ Natalia Antelava. «Russia's Invasion Uncorks Ethnic Strife in Crimea», *The New Yorker*, 3 March 2014: <https://bit.ly/2BoyQgo>.
- ⁴² Mark Franchetti. «Putin Boosted by Orthodox “Inquisition”», *The Sunday Times*, 5 April 2015: <https://bit.ly/2FbTvYU>.
- ⁴³ Галина Терещук. «Кіборг» Олександр Машонкін не зламався навіть після 197 днів

полону, *Радіо Свобода*, 11 серпня 2015: <http://bit.ly/2RRJySf>. Священик, зображений поряд із озброєними сепаратистами, став «персоною нон грата» в Україні ('СБУ заборонила в'їзд в Україну громадянину РФ, священнослужителю РПЦ, учаснику НЗФ «ДНР»), *Офіційний сайт СБУ*, 20 жовтня 2016: <https://bit.ly/2Q8NRuW>.

⁴⁴ Walker. 'Kommunar, East Ukraine'.

⁴⁵ Mark Franchetti. 'Ukraine Licks Wounds as Guns Go Quiet', *The Sunday Times*, 7 September 2014: <https://bit.ly/2zUUW8g>.

⁴⁶ Noah Sneider. 'The Empire Strikes Back: A Journey through Russia and Ukraine, Where the Deep Past Shapes the Future', *The Open Rehearsal Project*, 6 November 2014: <http://bit.ly/2ruOz7E>.

⁴⁷ 'CBC Producer Revisits Ukraine to Explore Conflict', *CBC*, 22 February 2015: <https://cbc.ca/player/play/2487038674>.

⁴⁸ James Jones, producer. *The Battle for Ukraine*. Documentary, *Frontline*, Season 32, Episode 13 (PBS, 2014): <https://to.pbs.org/2C12DMt> (розшифровка фільму: <https://to.pbs.org/2BYGD4y>).

⁴⁹ 'Crimea Welcomes Riot Cops after Murdering Euromaidan Protesters', *EMPR*, 22 February 2014: <http://bit.ly/2rvl1GT>.

⁵⁰ Виктор Аланов. 'Картинка из Донецка, которую боится увидеть Путин', *Радіо Свобода*, 29 січня 2015: <https://bit.ly/2UANhoP>.

⁵¹ Andrew Wilson. 'Is Russian Politics Still Virtual?' *Aspen Review*, no. 2 (2015): <http://bit.ly/2rEXKCN>.

⁵² Там само.

⁵³ Stephen Ennis. 'Russia: Kremlin's "Hate TV" Compares West to Nazis', *BBC News*, 3 October 2013: <https://bbc.in/2ruQhG6>.

⁵⁴ Brian Whitmore. 'Is the Kremlin Drinking Its Own Kool-Aid?' *RFERL/The Power Vertical*, 3 July 2015: <http://bit.ly/2ryuEVv>.

⁵⁵ Виталий Сыч. 'Какой конгрессмены США видят Украину', *Новое время*, 7 апреля 2015: <https://bit.ly/2Lf6po0>.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Wilson. 'Is Russian Politics Still Virtual?'

⁵⁸ Anders Aslund. *Ukraine: What Went Wrong and How to Fix It* (Washington DC: Petersen International Institute of Economics, 2015): 106.

⁵⁹ 'Breaking Down the Surkov Leaks: What the Leaked Inbox of the Kremlin's "Grey Cardinal" Tells Us about the War in the Donbass', *Digital Forensic Research Lab*, 25 October 2016: <http://bit.ly/2ruLZi9>.

⁶⁰ Elizabeth A. Wood. 'Introduction', in idem, William E. Pomerantz, E. Wayne Merry and Maxim Trudolyubov, *Roots of Russia's War in Ukraine* (Washington DC: Woodrow Wilson Center Press, 2016): 14.

- ⁶¹ International Crisis Group. 'The Ukraine Crisis: Risks of Renewed Military Conflict after Minsk II', *Crisis Group Europe Briefing*, no. 73 (1 April 2015): 4.
- ⁶² Peter Pomerantsev. *Nothing Is True and Everything Is Possible: The Surreal Heart of the New Russia* (New York: Public Affairs, 2014).
- Реаліті (англ. *reality*) – телевізійний жанр, який передбачає тривалий показ (часто у прямому ефірі) спонтанних дій групи людей у близькій до дійсності, зазвичай екстремальній обстановці. – *Прим. пер.*
- ⁶³ Joshua Yaffa. 'Putin's Hard Turn: Ruling Russia in Leaner Times', *Foreign Affairs* (May–June 2015): <https://fam.ag/2Qp1bh4>.
- ⁶⁴ Elizabeth A. Wood. 'A Small, Victorious War? The Symbolic Politics of Vladimir Putin' in idem etc., *Roots of Russia's War in Ukraine*: 116, 118.
- ⁶⁵ Glenn Kates. 'Sevastopol's Olympic-Sized Take on Ukraine: Bikers, Ballet, and Swastikas', *RFERL*, 11 August 2014: <https://bit.ly/2QKqg3j>; Max Seddon. 'This Pro-Putin Bike Show Is a Trashy Neo-Soviet "Triumph of the Will" Remake', *BuzzFeed*, 11 August 2014: <https://bzfd.it/1pMn2qw>.
- ⁶⁶ 'Russian War Crimes in Eastern Ukraine in 2014', report commissioned by Małgorzata Gosiewska, Member of Polish Parliament, 2 March 2016: <http://bit.ly/2EmLizG>.
- ⁶⁷ 'СК возбудил уголовное дело о геноциде русскоязычного населения на юго-востоке Украины', ТАСС, 29 сентября 2014: <https://tass.ru/politika/1475021>.
- ⁶⁸ Государственная дума Федерального собрания РФ, заявление 'В связи с проводимой на Украине дискриминацией русского языка', 19 июля 2000, *Собрание законодательства Российской Федерации*, № 31 (2000), ст. 3248: <http://bit.ly/2EdKlsF>.
- ⁶⁹ Halya Coynash. 'Arrest a Ukrainian – Russia's Investigative Committee Will Do the Rest', *Human Rights in Ukraine*, 14 July 2015: <http://khp.org/index.php?id=1436827549>; 'СК возбудил уголовное дело о геноциде русскоязычного населения на юго-востоке Украины'; Владимир Маркин. 'Предъявлено обвинение бойцу батальона «Днепр» в убийствах мирных граждан на юго-востоке Украины', *Следственный комитет Российской Федерации*, 1 октября 2014: <https://sledcom.ru/news/item/523749/>.
- ⁷⁰ Anna Shamanska. 'Russia Ridiculed on Internet over Claim Ukrainian PM Fought in Chechnya', *RFERL*, 30 September 2015: <http://bit.ly/2Enzspf>; 'Кто управляет хаосом', *Российская газета*, 8 сентября 2015: <https://rg.ru/2015/09/08/bastrikin-site.html>.
- ⁷¹ 'Фейк: Украина требует от Монголии компенсацию за нашествие хана Батыя', *StopFake*, 20 мая 2015: <http://bit.ly/2EsAzUk>; 'ЗМІ Росії повторно поширили фейк про Україну і Монголію', *Радіо Свобода*, 2 березня 2016: <http://bit.ly/2EsB8NW>.
- ⁷² 'СК РФ выдал книгу про «злочини на Донбасі» з фейковим фото на обкладинці', *ТСН*, 3 серпня 2015: <http://bit.ly/2Etu7N0>.

- ⁷³ Richard Sakwa. *Frontline Ukraine: Crisis on the Borderlands* (London: Tauris, 2016): 290.
- ⁷⁴ «Путин: армия Киева – это, по сути, легион НАТО», *РИА Новости*, 26 января 2015: <http://bit.ly/2B8OafD>; Алексей Сахаров. «Снайперов НАТО заметили на Донбассе», *Телеканал 360*, 4 декабря 2018: <http://bit.ly/2Pw4nR9>.
- ⁷⁵ Елена Костюченко. «Мы все знали, на что идем и что может быть»: Интервью с российским танкистом, который вместе со своим батальоном был командирован сражаться за Дебальцево», *Новая газета*, 4 марта 2015: <https://bit.ly/2lys7oZ>.
- ⁷⁶ Stefan Huijboom. «Journalism Hardships and Hazards in Russian-Controlled Donetsk», *Kyiv Post*, 14 March 2015: <https://bit.ly/2RRPWJf>.
- ⁷⁷ «Американский сектор», *Совершенно секретно*, 17 июня 2014: <https://sovsekretno.ru/articles/id/4126/>; Александр Жилин: «Правый сектор» – американский инструмент давления», *Накануне*, 12 октября 2015: <https://nakanune.ru/articles/111005/>.
- ⁷⁸ «Накануне G20: «Пленный майор ВСУ признался в подготовке терактов», *REGNUM*, 4 июля 2017: <http://bit.ly/2RrPcDO4>; «Пленный украинский солдат признал ВСУ «карагальной армией», *Правда.Ру*, 27 февраля 2018: <http://bit.ly/2L9vX68>; «Захваченный украинский солдат признался: «НАТО готовит нас к наступлению», *Пятый канал*, 2 июня 2018: <https://5-tv.ru/news/205784/>.
- ⁷⁹ David Brandenberger. “...It is Imperative to Advance Russian Nationalism as the First Priority”: Debates within the Stalinist Ideological Establishment, 1941–1945; in Ronald G. Suny and Terry Martin, eds., *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2001): 287.
- ⁸⁰ Сергій Єкельчик. *Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* (Київ: Критика, 2008): 40.
- ⁸¹ Там само: 65–66, 77, 95, 102–3, 105–6, 128.
- ⁸² Myroslav Shkandrij. «Colonial, Anti-Colonial and Postcolonial in Ukrainian Literature» in Jaroslaw Rozumnyj, ed., *Incomplete Nation: Twentieth Century Ukrainian Literature: Essays in Honor of Dmytro Shtohryn* (Kyiv: Kyiv Mohyla Academy Publishing House, 2011): 284.
- ⁸³ Bertelsen and Shkandrij. «The Secret Police and the Campaign against Galicians in Soviet Ukraine, 1929–1934».
- ⁸⁴ «Регионал Болдырев: «Галичане должны знать свое место. В Украине они приживальщики», *Цензор.НЕТ*, 16 марта 2012: <http://bit.ly/2QuAshP>.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Єкельчик. *Імперія пам'яті*: 139.
- ⁸⁷ Никита Хрущев. *Доклад на закрытом заседании XX съезда КПСС «О культуре личности и его последствиях»* (Москва: Госполитиздат, 1959): 40.
- ⁸⁸ Сергій Плохий. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності* (Харків: КСД, 2016): 298–300.

- ⁸⁹ Jeffrey Burds. 'Agentura: Soviet Informant's Networks and the Ukrainian Underground in Galicia, 1944–48', *East European Politics and Societies*, vol. 11, no. 1 (December 1996): 112; Alexander Statiev. *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands* (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2010): 44, 106.
- ⁹⁰ Mark Beissinger. 'Ethnicity, the Personnel Weapon, and Neo-Imperial Integration: Ukrainian and RSFSR Provincial Party Officials Compared', *Studies in Comparative Communism*, vol. 21, no. 1 (Spring 1988): 84.
- ⁹¹ John Kolasky. *Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification* (Toronto: Peter Martins Association, 1968): XIII.
- ⁹² Todd H. Nelson. 'History as Ideology: The Portrayal of Stalin and the Great Patriotic War in Contemporary Russian High School Textbooks', *Post-Soviet Affairs*, vol. 31, no. 1 (January 2015): 61.
- ⁹³ Dina Khapaeva. 'Historical Memory in Post-Soviet Gothic Society', *Social Research*, vol. 76, no. 1 (Spring 2009): 369.
- ⁹⁴ 'Take Care of Russia: But Mr Putin Is Not Setting about It in the Best Way', *The Economist*, 22 October 2016: <https://econ.st/2QMtV14>.
- ⁹⁵ Alyona Zhuk. 'Russia Retains Soviet Propaganda Tools in Its War against Ukraine', *Kyiv Post*, 5 June 2015: <http://bit.ly/2RRMHS9>.
- ⁹⁶ 'Russian TV News: Anti-Maidan vs "Fascists", "Peace Returning" to Debaltseve', *BBC Monitoring*, 23 February 2015.
- ⁹⁷ Christian Neef. 'Fortress of Nationalism: Russia is Losing Its Political Morals', *Spiegel Online*, 31 March 2015: <http://bit.ly/2RNxq4F>.
- ⁹⁸ Sarah E. Mendelson and Theodore P. Gerber. 'Soviet Nostalgia: An Impediment to Russian Democratization', *The Washington Quarterly*, vol. 29, no. 1 (Winter 2005–2006): 83–96.
- ⁹⁹ Clifford G. Gaddy and Fiona Hill, *Mr. Putin: Operative in the Kremlin* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2015): 366–67
- ¹⁰⁰ Там само: 369.
- ¹⁰¹ Taras Kuzio: 1) 'Historiography and National Identity among the Eastern Slavs: Towards a New Framework', *National Identities*, vol. 3, no. 2 (July 2001): 109–32; 2) 'Nation Building, History Writing and Competition over the Legacy of Kyiv Rus in Ukraine', *Nationalities Papers*, vol. 33, no. 1 (March 2005): 30–58.
- ¹⁰² Khapaeva. 'Historical Memory in Post-Soviet Gothic Society': 369.
- ¹⁰³ Nina Tumarkin. *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia* (New York: Basic Books, 1994): 197–98.
- ¹⁰⁴ Там само: 130.
- ¹⁰⁵ Там само: 133.
- ¹⁰⁶ Див.: розділ 'World War II Was Only Yesterday' у Hedrick Smith. *The Russians* (New York: Quadrangle, 1976): 302–25.

- ¹⁰⁷ Там само: 134.
- ¹⁰⁸ Там само: 152.
- ¹⁰⁹ Там само: 152.
- ¹¹⁰ 'Put In More Flags: What Military Parades and Song Contests Say about Russia's Future', *The Economist*, 14 May 2009: <https://econ.st/2BadVwb>.
- ¹¹¹ *The Ukrainian Herald: An Underground Journal from Soviet Ukraine*, no. 6: *Dissent in Ukraine* (1977): 129.
- ¹¹² Коаліція громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі», *Ті, що пережили пекло: Свідчення жертв про місяця незаконних ув'язнень на Донбасі* (Київ: Компринт, 2015): <https://bit.ly/2C7TjpV>.
- ¹¹³ Alexander J. Motyl. 'Do Animals Speak Ukrainian?' *World Affairs/Ukraine's Orange Blues*, 11 February 2011: <http://bit.ly/2RNwsFw>.
- ¹¹⁴ Особисті спогади з журналістської практики того часу.
- ¹¹⁵ Roman Szporluk. 'Valentyn Moroz: His Political Ideas in Historical Perspective', *Canadian Slavonic Papers*, vol. 18, no. 1 (March 1976): 84.
- ¹¹⁶ Olga Rudenko. 'Ethnic Russians in Ukraine's Luhansk Also Want Closer Ties with Moscow', *Kyiv Post*, 16 March 2014: <https://bit.ly/2ErCsFA>.
- ¹¹⁷ Anna Fournier. *Forging Rights in a New Democracy: Ukrainian Students Between Freedom and Justice* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012).
- ¹¹⁸ 12 червня 1990 року з'їзд народних депутатів Росії, який тоді очолював Борис Єльцин, ухвалив Декларацію про державний суверенітет РРФСР. За місяць, 16 липня, подібну Декларацію прийняв український парламент. У серпні наступного року Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України, підтверджений понад 90% голосів на грудневому всеукраїнському референдумі. Російська РФСР так і не зробила аналогічних кроків, а відтак «День Росії» відзначають 12 червня, в річницю прийняття Декларації про державний суверенітет РРФСР.
- ¹¹⁹ Vladimir Socor. 'Putin Outlines Current Policy to Ukraine', part 2, *Eurasia Daily Monitor*, 24 April 2015: <http://bit.ly/2Lda5XN>.
- ¹²⁰ Terry Martin. 'An Affirmative Action Empire', in Suny and Martin, *A State of Nations*: 81.
- ¹²¹ Oscar Jonsson and R. Seely. 'Russia's Full-Spectrum Conflict: An Appraisal after Ukraine', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 28, no. 1 (January 2015): 13.
- ¹²² «Правий сектор» і «Свобода» отримали відповідно 1,8% та 4,73% голосів, тобто нижче за прохідний бар'єр. Невелику кількість націоналістів було обрано в одномандатних округах.
- ¹²³ Julia Ioffe. 'My Mind-Melting Week on the Battlefields of Ukraine: Death and Disappearance in the Foggiest of Wars', *The New Republic*, 16 June 2014: <http://bit.ly/2RU0N5c>.
- ¹²⁴ Carl Schreck and Dmitry Volchek. 'Russian "Former Fascist" Who Fought with Separatists Says Moscow Unleashed, Orchestrated Ukraine War', *RFERL*, 8 March 2016: <http://bit.ly/2SG5H60>.

- ¹²⁵ Nikolay Mitrokhin. 'Ukraine's Separatists and Their Dubious Leaders', *Searchlight*, 18 April 2014 (збережена копія: <https://bit.ly/2OEFkLh>).
- ¹²⁶ Halya Coynash. 'Russia Bans Mejlis, Declares War on Crimean Tatar People while the West Watches', *Human Rights in Ukraine*, 27 April 2016: <http://khp.org/index.php?id=1461673479>.
- ¹²⁷ 'Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года)', УНИАН, 18 апреля 2008: <https://bit.ly/2PnteeW>.
- ¹²⁸ Luke Harding. *A Very Expensive Poison: The Definitive Story of the Murder of Litvinenko and Russia's War with the West* (London: Guardian Books, 2016): 304–5, 314.
- ¹²⁹ Wawrzonek. 'Ukraine in the "Gray Zone"'.
¹³⁰ Stephen Shulman. 'National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine', *Slavic Review*, vol. 64, no. 1 (Spring 2005): 59–87. Андрей Циганков розглядає українсько-російську кризу як зіткнення ідентичностей прихильників проєвропейської Революції гідності та «східнослов'янської православної цивілізації» [Andrei Tsygankov. 'Vladimir Putin's Last Stand: The Sources of Russia's Ukraine Policy', *Post-Soviet Affairs*, vol. 31, no. 4 (July 2015): 296].
- ¹³¹ Mark Mackinnon. 'We Have No Homeland': Ukraine Dissolves as Exiles Flee', *The Globe and Mail*, 28 November 2014: <https://tgam.ca/2GfLu0>.
- ¹³² Alexander J. Motyl. 'Facing the Past: In Defense of Ukraine's New Laws', *World Affairs* (Fall 2015): 58–66.
- ¹³³ Комісію була створено на підставі указу президента РФ у травні 2009 року й ліквідовано в лютому 2012 року.
- ¹³⁴ Дмитрий Медведев. 'Послание Президенту Украины Виктору Ющенко', *Президент России*, 11 августа 2009: <http://kremlin.ru/events/president/news/5158>.
- ¹³⁵ Halya Coynash. 'Putin says Poland, not USSR, was Hitler's Ally and Responsible for Holocaust', *Human Rights in Ukraine*, 25 September 2015: <http://khp.org/en/index.php?id=1443091855>.
- ¹³⁶ 'Great Patriotic War, Again: Vladimir Putin Twists the Memory of the Soviet Union's Victory over Nazism to Justify His Struggle against the West', *The Economist*, 2 May 2015: <https://econ.st/2RU7eWa>.
- ¹³⁷ Taras Kuzio. "'Antinationalist' Campaign to Discredit Our Ukraine", *RFERL/Poland, Belarus and Ukraine Report*, 9 April 2002: <http://rferl.org/content/article/1344071.html>.
- ¹³⁸ Idem. 'Large Scale Anti-American Campaign Planned in Ukraine', *Eurasia Daily Monitor*, 8 October 2004: <http://bit.ly/2ROzLfV>.
- ¹³⁹ *Радио России*, 5 марта 2004.
- ¹⁴⁰ 'План Януковича для Харкова: Як вони це робитимуть на Східній Україні', *Українська правда*, 12 листопада 2004; <http://pravda.com.ua/news/2004/11/12/3004124/>.
- ¹⁴¹ Neil Barnett. 'Backing the Bad Guy?' *The Spectator*, 4 December 2004: <http://bit.ly/2BffcSD>.

- ¹⁴² Tatiana Zhurzhenko. 'From Borderlands to Bloodlands', *Eurozine*, 19 September 2014: <https://bit.ly/2G42xHW>.
- ¹⁴³ 'Колесниченко хочет запретить гей-парады', *Левый берег*, 3 апреля 2012: <http://bit.ly/2R0PKud>.
- ¹⁴⁴ Вадим Колесніченко. 'Вимагаю покарати неонацистів', *Українська правда. Блоги*, 3 січня 2014: <http://bit.ly/2RS2vnH>.
- ¹⁴⁵ Георгий Крючков и Дмитрий Табачник. *Фашизм в Украине: угроза или реальность?* (Харьков: Фолио, 2008).
- ¹⁴⁶ Дмитро Табачник. 'Яким повинен бути підручник історії', *Освіта.ua*, 4 червня 2010: <http://osvita.ua/school/method/7768/>.
- ¹⁴⁷ Halya Coynash. 'Dangerous "Antifascist" Card', *Human Rights in Ukraine*, 20 May 2013: <http://khp.org/index.php?id=1368921089>
- ¹⁴⁸ Анатолій Гриценко. '«Фашистський маніфест» Партії регіонів', *Українська правда. Блоги*, 20 травня 2013: <https://bit.ly/2G9je4r>.
- ¹⁴⁹ Володимир Шкляр. 'Хто проти нас – той фашист!', *Українська правда*, 21 травня 2013: <http://pravda.com.ua/columns/2013/05/21/6990349/>.
- ¹⁵⁰ Roman Olearchyk. 'Bitter Residents of Slavyansk Pick Up Pieces of Shattered City', *Financial Times*, 13 July 2014: <https://on.ft.com/2QLWFqM>.
- ¹⁵¹ Maxim Tucker and Ben Hoyle. 'Ukraine Retreats from Devastated Airport as Ceasefire Ends in Donetsk Bloodbath', *The Times*, 23 January 2015: <http://bit.ly/2RUfzce>; Глава ДНР отказался обсуждать обмен пленными с Киевом', *Интерфакс*, 22 января 2015: <http://interfax.ru/world/419432>.
- ¹⁵² Копія заяви зберігається в архіві автора.
- ¹⁵³ Місія ОБСЄ з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Україні. 'Звіт про стан справ із дотриманням прав людини та прав національних меншин', 12 травня 2014: <http://osce.org/odhr/118454>.
- ¹⁵⁴ Oksana Grytsenko. 'Pro-Ukrainian Activists in Luhansk Go into Hiding, Wait for Help from Kyiv', *Kyiv Post*, 21 May 2014: <http://bit.ly/2Lb1Zic>.
- ¹⁵⁵ 'Молодики до крові побили журналістів, міліція не втручалася', *Українська правда*, 18 травня 2013: <https://pravda.com.ua/news/2013/05/20/6990248/>.
- ¹⁵⁶ 'У Слов'янську оголосили полювання на україномовних', там само, 18 квітня 2014: <https://pravda.com.ua/news/2014/04/18/7022999/>.
- ¹⁵⁷ Halya Coynash. 'New Wave of "Arrests" & Attack on Ukrainian Churches in Militant-Controlled Donetsk', *Human Rights in Ukraine*, 30 January 2016: <http://khp.org/index.php?id=1454112238>.
- ¹⁵⁸ Вячеслав Лихачев и Татьяна Безрук. *Два года войны: Ксенофобия в Украине в 2015 г.: Информационно-аналитический доклад по результатам мониторинга* (Киев: Конгресс национальных общин Украины, 2015): <http://bit.ly/2BczKLn>: 64.
- ¹⁵⁹ Чергові президентські вибори мали відбутися в січні 2015 року, проте цього не сталося, оскільки Янукович зник з України, а на керівні посади в державі

прийшли політичні лідери, які підтримали Революцію гідності. У травні 2014 року відбулися дострокові вибори, на яких президентом обрали Петра Порошенка. Втім, якщо і припустити, що в Україні не було би Євромайдану й вибори відбулися за планом, у 2015 році, ймовірність народного повстання однаково була би високою, адже Янукович, будучи непопулярним політиком, мусив би вдатися до ще більших шахрайств, ніж ті, які він використовував 2004 року для того, аби залишитися при владі.

¹⁶⁰ У Львові сталася бійка із застосуванням зброї і каміння, *Українські новини*, 9 травня 2011: <http://bit.ly/2RPeCC5>.

¹⁶¹ Тетяна Ніколаєнко та Сергій Щербина. 'Захід ставить на Кличка, Росія шукає опозиційного кандидата', *Українська правда*, 13 червня 2013: <http://pravda.com.ua/articles/2013/06/13/6992155/>.

¹⁶² Мітингарі за «Регіони» тиснуть тему про «екстремізм» і «Стоп Майдан», там само, 6 лютого 2014: <https://pravda.com.ua/news/2014/02/6/7012906/>.

¹⁶³ Азаров назвав євромайданівців «нацистами і екстремістами», там само, 5 грудня 2013: <https://pravda.com.ua/news/2013/12/5/7004955/>.

¹⁶⁴ Тетяна Ніколаєнко, Оксана Коваленко. 'Україно, вставай – «антифашисти» наступають!', там само, 19 травня 2013: <https://pravda.com.ua/articles/2013/05/19/6990192/>.

¹⁶⁵ Соynash. 'Dangerous "Antifascist" Card'; Ваад України та Конгрес національних громад України, заява з приводу масових заходів у Києві, запланованих на 18 травня 2013 року: <http://vaadua.org/node/375>.

¹⁶⁶ Юрій Романенко: Якщо дискурс з «фашизмом» буде продовжуватись, то все закінчиться дуже сумно, *Gazeta.ua*, 21 травня 2013: <https://bit.ly/2zQZpte>.

¹⁶⁷ Наталя Дмитрук. 'Масова наруга над пам'ятниками національним героям України розпочалася лише цього року', *Тиждень.ua*, 1 квітня 2013: <https://tyzhden.ua/News/76091>.

РОЗДІЛ 4

АНТИСІОНІЗМ І АНТИСЕМІТИЗМ

Україна в руках гомосексуалістів та єврейських олігархів.

Александр Дугін, 2014 рік¹

Антисемітизм, антисіонізм, відродження культу Сталіна та міфології «Великої Вітчизняної війни» завжди супроводжували прихід до влади в Радянському Союзі та Російській Федерації консервативних і націоналістичних очільників. В останні роки життя Сталіна СРСР та щойно створений Ізраїль мали доволі погані дипломатичні відносини; антисіоністська кампанія велася і за Хрущова, під час Суецької кризи 1956 року та після неї. Але як офіційна доктрина антисіонізм оформлюється за доби «застою», особливо після арабо-ізраїльської Шестиденної війни 1967 року. Загалом Радянський Союз протягом третини століття експлуатував антисіонізм, роль якого полягала «у забезпеченні певної спадкоємності між старим і новим антисемітизмом»².

Антисемітизм за Сталіна, а від середини 1960-х і до середини 1980-х років за Брежнєва та Андропова маскували під «антисіонізм», прирівнюючи сіоністські ідеї до фашизму. Наприкінці 1960-х років антисіоністські кампанії пройшли також у комуністичній Польщі та інших країнах Центрально-Східної Європи. Режим президента Білорусі Александра Лукашенка, який спирається на фундамент білоруського радянського націоналізму, і досі поширює «антисіоністську» пропаганду³. Антисемітська риторика угруповань «ДНР» і «ЛНР», що втілюється у нападках на єврейських лідерів і олігархів, які нібито прийшли до влади в Києві у союзі з «українськими фашистами», відштовхується від спадщини радян-

ського антисіонізму. В українофобській та антисемітській риторичі російських маріонеток на Донбасі та союзних їм російських націоналістів поєдналися дві мішені радянських ідеологічних пропагандистських кампаній – «сіонізм» та український «буржуазний націоналізм».

АНТИСЕМІТИЗМ І АНТИСІОНІЗМ

Антисемітизм притаманний російському націоналізму починаючи від XIX століття до сьогодні. Василій Гроссман у своєму романі «Життя і доля» писав, що антисемітизм в Росії давався взнаки у багатьох формах. Російські кріпаки, розлючені своїм соціально-економічним становищем, звинувачували у цьому поляків і євреїв, а не царя чи Російську імперію. Царська імперія та Радянський Союз дискримінували євреїв, визначаючи, де ті можуть мешкати, які професії для них відкриті, а також обмежуючи їм доступ до вищої освіти, – явище, яке Віктор Заславський назвав «прагматичним антисемітизмом»⁴.

Кодовим словом для антисемітів у СРСР був «антисіонізм». У 1920-х роках Сталін заохочував антисемітизм як засіб дискредитації більшовицьких очільників-євреїв Льва Троцького та Григорія Зінов'єва, які були його противниками у боротьбі за владу, а починаючи від 1937 року, в дусі кампанії проти «внутрішніх ворогів», що слугувала обґрунтуванням «великого терору», офіційний антисемітизм значно зміцнів. Націонал-комуністи в Україні та інших країнах вбачали у цьому неминучий наслідок утвердження Сталініним націонал-більшовизму, що нагадував радянську версію фашизму⁵.

Наприкінці 1940-х років антисемітизм «став частиною радянської державної політики». Як і раніше він був насамперед «низовим феноменом, але також мав прихильників у контрольованих державою медіях»⁶. Найвідомішим виявом антисемітизму наприкінці правління Сталіна стала кампанія проти «безрідних космополітів», що мала «погано завуальовані, хоча й не заявлені публічно, антисемітські обертони». Єврейських інтелектуалів засуджували за «низькопоклонство» перед Заходом і «безрідність»⁷, ув'язнювали і знищували в рамках сфальшованих «справи Єврейського антифашистського комітету» та «справи лікарів».

Вороже ставлення до Ізраїлю та сіонізму дедалі більше зростало в Радянському Союзі у 1950–1960-х роках, коли заохочення «антисіонізму» витворило офіційну та контрольовану нішу для російського й панславистського антисемітизму, дозволивши роздмухувати історичні стереотипи. Одним із таких стереотипів було твердження про те, що євреї буцімто жили краще, ніж росіяни. Після Другої світової війни офіційний антисемітизм (антисіонізм) спонукав російських націоналістів і націонал-більшовиків солідаризуватися з радянським режимом, а не опонувати йому⁸. Цьому сприяло те, що від середини 1930-х років радянська національна політика засвоїла уявлення царських часів щодо провідної ролі росіян у Євразії та історичного прагнення неросіян, особливо українців, до «возз'єднання» з Росією.

У 1970-х роках радянський економіст Валерій Ємельянов у нотатці, надісланій до центрального комітету КПРС та президії Верховної Ради СРСР, висловив шість безглузвих і ганебних тверджень:

- Сіонізм контролює економіку та медіі Заходу.
- Всі народи світу є рабами євреїв.
- Євреї прагнуть добитися світового панування до 2000 року.
- Для досягнення цієї мети євреї використовуватимуть масонів.
- Головною єврейською підпільною організацією є «Бней Брит»⁹.
- Правозахисна організація «Міжнародна амністія», групи дисидентів у СРСР, Рой Медведєв, Александр Солженіцин і Андрей Сахаров є агентами сіоністів та масонів.

Відтак Ємельянов висував дві пропозиції:

- Радянське керівництво має видавати праці антисіоністів Юрія Іванова (автора ганебного антисемітського трактату «Обережно: сіонізм!»), Володимира Бегуна, Дмитрія Жукова та Євгенія Євсєєва.
- Антисіонізм слід пропагувати у військовій пресі.

Радянський Союз упродовж трьох десятиліть, починаючи з 1950-х, а особливо від середини 1960-х до середини 1980-х років, провадив запеклу антисіоністську кампанію, зображаючи євреїв

шовіністами та агресорами, які намагалися знищити та підкорити інших. Євреї буцімто мали на меті встановити своє панування над світом завдяки обману, корупції та масовим убивствам¹⁰. Подібні антисемітські постулати можна знайти і в російському націоналістичному «самвидаві», який високо цінував популяризацію антисіонізму радянським керівництвом. В українському націоналістичному «самвидаві» подібних текстів на підтримку антисемітизму не публікували. Натомість автори листівок, надрукованих 1979 року від імені «Російського визвольного руху», схвально писали про вплив антисіоністів у політбюро ЦК КПРС¹¹.

Після вторгнення Ізраїлю до Лівану в 1982 році радянські пропагандисти заходилися активно пов'язувати сіонізм з фашизмом і нацизмом (цей мотив з'явився дещо раніше, принаймні в середині 1970-х, але тепер набув конкретніших обрисів). У квітні наступного року було створено «Антисіоністський комітет радянської громадськості», який, окрім засудження Ізраїлю та єврейської імміграції до нього, зосередився на викритті гаданого антисемітизму по той бік «залізної завіси»¹². Комітет, зокрема, стверджував, що антисемітизм процвітає у США, особливо після приходу до влади Рональда Рейгана, натомість і натяку на нього немає в Радянському Союзі, де єврейська культура має всі умови для розвитку в Біробіджані – центрі Єврейської автономної області на Далекому Сході¹³. Подібне «обґрунтування» від зворотного спостерігається і сьогодні, коли авторитарна «антифашистська» російська держава підтримує та фінансує фашистські, расистські та неонацистські політичні сили¹⁴.

«Антисіоністський комітет радянської громадськості» та Асоціація радянських юристів опублікували загальним накладом 150 тис. примірників «Білу книгу», покликану «розвінчати» ідеологію та практику «міжнародного сіонізму»¹⁵. Цю «Білу книгу» та інші приклади антисіонізму рішуче засудила американська Національна конференція для радянського єврейства¹⁶, розцінивши їх як наклеп на єврейський народ, юдейську релігію та Державу Ізраїль. 302-сторінкова «Біла книга» включала п'ять тематичних блоків¹⁷:

- Жажіття, що очікують на євреїв, які емігрували з СРСР.
- Ідеологічний підрив СРСР сіоністами.
- Співпраця сіоністів із нацистами.

- Агресія Ізраїлю проти Лівану.
- Значне поширення антисемітизму в Америці.

На цьому етапі радянський «антисіоністський» дискурс набув ознак, типових для риторики фанатичних антисемітів. У чомусь радянський антисіонізм навіть перевершив її, бо висловлював цілком химерні теорії: скажімо, про те, що нацисти були «маріонетками» євреїв, які потайки співпрацювали з ними задля винищення злиденних одноплемінників. Стверджувалося, що сіоністи співпрацювали з нацистами під час Другої світової війни, а тому були співучасниками Голокосту.

Радянський антисіонізм пішов шляхом прихильників ревізіонізму, пов'язаних із європейськими неонацистськими та фашистськими політичними партіями, які стверджували, що кількість убитих в часи Голокосту євреїв перебільшено. Не заперечуючи масового винищення євреїв нацистами як такого, як це робили західні ревізіоністи на Заході, СРСР водночас приховував кількість єврейських жертв, про яких ніколи не йшлося окремо – лише як про частину загальної кількості «жертв Великої Вітчизняної війни». Така парадигма не дозволяла вшанування пам'яті євреїв у місцях масових нацистських злочинів, таких як Бабин Яр у Києві.

СРСР зображав себе як єдину перешкоду, здатну запобігти світовому пануванню очолюваного євреями західного світу та світового капіталу¹⁸. Сучасний антисемітизм у Європі, США та Росії також камуфлює себе атаками на великий капітал, наприклад, на американського бізнесмена та філантропа єврейсько-угорського походження Джорджа Сороса. Російські правителі досі вірять, що США прагнуть світового ладу «на чолі з одним беззаперечним лідером, який хоче таким і залишитися, вважаючи, що йому все можна, а іншим можна лише те, що він дозволить і тільки в його інтересах». Путін пообіцяв протистояти цьому: «Якщо комусь це подобається, хтось хоче жити в умовах напівкупації [то це його справа], – ми цього робити не будемо»¹⁹. Хоча його партія «Єдина Росія» офіційно не просуває антисіонізму на радянський манер, це продовжують робити інші політичні сили, що підтримуються Кремлем, як-от «Вітчизна» («Родина») та ЛДПР. Російські комуністи, які на словах перебувають в «опозиції» до Кремля, також вдаються до анти-

сіоністських формулювань. Окрім того, режим Путіна має зв'язки з антисемітами серед євразійців та націоналістів, а також із неформальних середовищ, таких як «Нічні вовки», «Янголи пекла» чи Ізборський клуб (що є особливо впливовим у силових структурах).

Антисемітизм в СРСР набрав, серед іншого, форми приховування і применшення втрат, завданих Голокостом. У нових офіційних документах та на міських мапах затирали сліди єврейської культури, історії, кладовищ, зі сторінок книжок і легенд на мапах зникли згадки про єврейські історичні пам'ятки²⁰. Повоєнні плани радянських міст виглядали «так, ніби там ніколи не мешкало єврейське населення, хоча в деяких містах євреї перед війною становили 50 чи 60 відсотків мешканців». Невелике число єврейських шкіл і синагог, які ще існували після Другої світової війни, систематично закривали та нищили, особливо під час хрущовської антирелігійної кампанії. Радянські власті, як і нацисти, використовували кам'яні єврейські надгробки для мощення доріг.

Радянська влада нехтувала пам'яттю про один із найбільших нацистських злочинів часів Другої світової війни – убивство десятків тисяч євреїв у Бабиному Яру. Вірш відомого російського радянського письменника Євгенія Євтушенка, надрукований у московській «Литературной газете» до двадцятиріччя трагедії, 19 вересня 1961 року, починався зі слів про те, що в Бабиному Яру досі немає жодного пам'ятника. Ситуація лишалася незмінною упродовж наступних п'ятнадцяти років, і лише 1976 року було встановлено монумент загиблим тут «радянським громадянам», навіть без натяку на те, що більшість жертв становили євреї²¹. З точки зору комуністичного керівництва, надмірна увага до Голокосту позбавила би радянський режим змоги маніпулювати кількістю жертв серед цивільних і військових, що відіграло важливу роль у міфології «Великої Вітчизняної війни»²². Експонування Голокосту, вважали вони, призвело б лише до зростання антирадянських почуттів та антисемітизму.

Та ще важливіше, що кремлівські лідери і тоді, й у пострадянській Росії остерігалися можливості паралелей між радянським комунізмом і нацизмом. Це підтвердили відкритий лист президента Медведева президентові Ющенку (2009) та осуд українських «декомунізаційних» законів 2015 року з боку російських офіцій-

них осіб. Як відомо, від 2009 року 23 серпня відзначається в демократичних європейських країнах як День пам'яті жертв сталінізму і нацизму, який у деяких країнах називають «Днем чорної стрічки». У Росії ж від травня 2014 року заперечення нацистських злочинів карається відповідно до кримінального кодексу, в той час як адепти путінського режиму применшують, приховують та виправдовують злочини сталінізму. І Путін, і Медведєв засудили ототожнення двох тоталітарних ідеологій одна до одної та вкрай болісно сприйняли спроби усунення рудиментів радянського минулого в Україні, що збереглися у пам'ятниках, меморіальних дошках, назвах вулиць тощо.

Хоча фільм про злочини, вчинені у Бабиному Яру, було знято ще 1981 року, широкій громадськості його вперше показали за часів горбачовської «гласності», в 1987 році, завдяки наполяганням редактора московського тижневика «Огонёк» Віталія Коротича. І лише восени 1991 року, після проголошення незалежності України та з нагоди п'ятдесятиріччя трагедії Бабиного Яру, тодішній голова Верховної Ради Леонід Кравчук став першим українським очільником, який офіційно віддав данину пам'яті загиблим євреям та представникам інших національностей²³.

За радянської доби антисіоністські книжки та брошури були сповнені нападок на євреїв. Пропагандистські твори, скажімо «Іудаїзм без прикрас» Трохима Кичка, друкували мільйонними накладками, тож вони вплинули на ціле покоління радянських людей, які нині перебувають при владі в Росії та на окупованих нею українських територіях. Антисіонізм превалював у політичному керівництві збройних сил і КДБ (де Путін був офіцером у 1975–1991 роках) та рішуче вплинув на російсько-націоналістичне й консервативне крило у КПРС²⁴. У 1970-х – 80-х роках кількість антисіоністських публікацій стрімко зростає, їх «супроводжували захоплені відгуки у засобах масової інформації»²⁵. Крім того, антисіонізм проник у чималу кількість белетристичних творів таких авторів, як Іван Шевцов, де євреїв зображали лиходіями та убивцями.

Творці антисіоністської пропаганди Юрій Колесніков, Лев Корнеєв та Євгеній Євсєєв зосередилися на примарній співпраці між сіоністами й нацистами, «змові» між євреями, СС та гестапо.

У 1984 році стотисячним накладом було видано книжку В. Малишева «За ширмою масонів», яка «викривала» так звану «змову» вільних мулярів. Лунали твердження, що сіонізм і південноафриканський апартеїд є політичними побратимами, позаяк сучасний расизм начебто постав із юдео-християнської традиції, згідно з якою євреї є богообраним народом, а масони – це переважно світські євреї²⁶. Найпродуктивнішого в СРСР антисіоністського та антисемітського пропагандиста Корнеєва широко цитували інші «колеги про цеху». Великим попитом в Радянському Союзі користувалися його твори, опубліковані в Україні (як-от «Класова сутність сіонізму», 1982) чи в далекому Киргизстані («Сучасний юдаїзм і сіонізм», 1983)²⁷. Особливо огидну антисемітську статтю, яку засудили ліберальні автори, Корнеєв опублікував у ленінградському щомісячнику «Нева» у травні 1982 року, у якій він дав розширене тлумачення давнього стереотипу «єврейської загрози» для Росії, поширивши його на експлуатацію багатими євреями російських та українських трудящих завдяки їхньому контролю над банками та іншими ресурсами. Він також голосливо заявив про зв'язки між сіоністами та нацистами, фашистами, мафією та масонами²⁸. Ці теми радянської антисіоністської літератури докладно представили у своїй книзі «Отрута сіонізму» Олена Модржинська і Володимир Лапський, які до всього додали ще й «змову» євреїв, що нібито стояла за «Празькою весною» 1968 року. Антисіоністські автори також звинуватили «контрольовану євреями» адміністрацію Рейгана та американський військово-промисловий комплекс у погіршенні радянсько-американських відносин²⁹.

У радянських антисіоністських публікаціях стверджувалося, що євреї займалися лише збагаченням та еміграцією до Палестини, і що на теренах, окупованих нацистами, вони покинули убогих одноплеменників напризволяще. Найактивніші радянські антисіоністські автори також висунули наступні химерні звинувачення³⁰:

- Твердження про шість мільйонів євреїв, убитих в часи Голокосту, – перебільшення, оскільки ця цифра завищена у два-три рази.
- Сіоністи несуть відповідальність за смерть євреїв під час Голокосту. Кількість слов'янських, єврейських і ромських

жертв була б меншою, якби не існувало союзу між сіоністами й нацистами.

Антисіоністські публікації не припинилися і після того, як у 1985 році до влади прийшов Горбачов, оскільки їхніх авторів надалі підтримували російські націонал-більшовики в лавах КПРС, у Спільці письменників РРФСР та офіційних російських радянських газетах і журналах³¹. У радянській Україні публікувати антисіоністську літературу дозволяв у часи свого сімнадцятирічного правління очільник КПУ, протеже консервативних радянських лідерів Володимир Щербицький.

Радянський антисіонізм залишив незгладимий слід у свідомості малоосвічених робітників Росії та України, які виношували гнів щодо свого «начальства» (безпосереднього керівництва, але також і олігархів, євреїв, західного капіталу, Міжнародного валютного фонду тощо). Кого б вони мали винуватити в тому, як живуть – КПРС, євреїв, Захід, чи, може, самих себе за те, що терпіли брутальну манеру поводження з ними? Завжди було зручніше звинувачувати когось іншого. Так само, як радянська антисіоністська пропаганда спрямовувала гнів невдоволених радянськими правлячими елітами у бік євреїв та Заходу, сучасні російські ксенофоби провину за усі лиха Росії покладають на Захід, НАТО та українських «фашистів».

Радянська антисіоністська пропаганда зображувала євреїв паразитами, які ніколи не створювали нічого путнього; вони були піонерами світового капіталізму і перебували на передовій антикомунізму, вони гостро ненавиділи російську культуру. Наприкінці 1980-х років вплив радянської антисіоністської пропаганди можна зауважити у постанні товариства «Пам'ять», сучасного втілення чорносотенного Союзу російського народу, підтримуваного КДБ. Підставовим документом ідеології «Пам'яті» стали «Протоколи сіонських мудреців», фальшивка, виготовлена у надрах царської таємної поліції («охранки»). «Пам'ять» поглибила і розширила антисіоністську пропаганду 1970-х – першої половини 1980-х років, наголошуючи на глобальному пануванні сіонізму як агента імперіалізму та показуючи, «наскільки потужною силою антисемітизм був у СРСР»³². На відміну від властей, які маскували свій антисемітизм, «Пам'ять» займала відкрито юдофобські позиції.

Антисіоністські пропагандисти ганили огидними ксенофобськими лайками «відмовників» (євреїв, які безуспішно домагалися права на еміграцію з СРСР). Віталій Портников згадував, як наприкінці 1980-х років секретар московського міського комітету комсомолу сказав йому, що «євреї хоча б виїжджають, а українці хочуть знищити нашу велику країну»³³. Євреїв та українців і тоді, і пізніше вважали антиросійськими та антирадянськими баламутами на утриманні Заходу.

Владімір Бегун, відомий антисіоністський пропагандист, був типовим націонал-більшовиком, якому скрізь ввижалися сіоністські змови та контрреволюційні зазіхання євреїв, які прагнуть світового панування. Бегун стверджував, що єврейські погроми кінця XIX – початку XX століття були історично виправдані, адже їх влаштовували росіяни, які протестували проти багатств, накопичених «єврейськими гнобителями» завдяки експлуатації. У 1977 році офіційне радянське російсько-націоналістичне видавництво «*Молодая гвардия*» випустило книгу Бегуна «Вторгнення без зброї», де євреїв і фашистів зображено найбільшою загрозою для миру в усьому світі³⁴. Назва книжки Бегуна віддзеркалила параноїдальне прагнення комуністичних функціонерів ідейно дискредитувати інакомислячих та лідерів опозиції як буцімто утриманців західних спецслужб, що намагалися ідеологічно підірвати радянський лад.

Апогей радянського антисіонізму припав на середину 1960-х – середину 1980-х років – той самий час, коли формувався міф «Великої Вітчизняної війни» і тривала реабілітація культу Сталіна. Упродовж консервативної брежневської «доби застою» російські націоналісти вправлялися у демагогії довкола сюжетів про євреїв-більшовиків у офіційних радянських журналах³⁵. У СРСР євреї були головним ворогом російських націоналістів, і Волтер Лакер вважав, що це не «зміниться докорінним чином у найближчому майбутньому»³⁶. Євреї і тоді, і згодом сприймалися як носії «космополітизму», які підтримують глобалізацію та міжнародний капіталізм і духовно неспроможні стати росіянами, а отже, щирими патріотами російської держави. Зрозуміло, що їх, таким чином, вважають основними отримувачами вигоди від приватизації 1990-х років, а терміни «євреї» та «олігархи» використовують взаємоза-

мінно. Євреї забезпечили платформу для світового панування; євреї та масони проникли у західні інтелектуальні кола³⁷.

Праві та ліві радикали з Росії та Європи уже тривалий час доводять взаєморозуміння між собою. Російські націоналісти та їхні маріонетки на Донбасі мають союзників серед європейських ультралівих антикапіталістичних та антиглобалістських рухів, а водночас серед європейських неонацистів та ультраправих націоналістичних популістів. Представники цих різних груп сходяться у поглядах на Євромайдан як на втілення планів місцевих (нерідко «єврейських») олігархів та їхніх американських поплічників³⁸. КПРФ є природною союзницею російських націоналістів, які засуджують постмайданний український уряд, начебто опанований олігархами, і зображують його маріонеткою всевладного дядечка Сема з єврейськими рисами обличчя. Кліффорд Гедді та Фіона Гілл вказують, що ця риторика закорінена у старих і нових теоріях змови, вигаданих ультралівими й ультраправими співучасниками російської політики, починаючи від антисемітських «Протоколів сіонських мудреців»³⁹.

У сучасній Росії антисемітизм можна спіткати у тих самих групах, що і в царській імперії та у середовищі післяреволюційної російської еміграції – йдеться про крайніх російських націоналістів, імперіалістів-білогвардійців, євразійців, козаків і членів радикальних російських православних братств. Російська православна церква та її братства в Україні мають яскраво виражені ксенофобські та антисемітські тенденції⁴⁰. Дугін, будучи прихильником фашизму та «консервативної революції», також висловлює антисемітські погляди. За його словами, «націоналісти, які задавали тон на Майдані, заявляли, що мусять мати президента-українця. В результаті вони обрали єврея, а не слов'янина, хто б там він не був»⁴¹. Ідеологія російських націоналістичних та неонацистських груп також істотно впливає на слова та дії представників угруповань «ДНР» і «ЛНР».

АНТИСЕМІТИЗМ НА ДОНБАСІ ТА У КРИМУ

Антисемітизм має на Донбасі тривалу традицію, хоча вона й не перебувала у фокусі уваги науковців, зосереджених на антисемітизмі в інших регіонах. Значна частина наукових публікацій, що з'являються на Заході, виходить із хибної передумови про те, що націоналізм та антисемітизм існували і досі існують виключно на

заході України. У 1880-х роках євреї склали 15–25% населення Донбасу, і вони мали таку ж неприязнь до вугільних шахт та важкої промисловості, як і українські селяни. Хоча донбаські євреї були асимільовані та послуговувалися російською мовою, їх не залучали до роботи на вугільних копальнях і заводах, а тому вважали аут-сайдерами, що живуть окремо від пролетарської маси⁴².

Вияви антисемітизму було задокументовано на Донбасі з кінця XIX століття і до післявоєнної радянської доби. На межі століть тут відбулися перші єврейські погроми. За часів царату ініціаторами переслідування євреїв і поширення антисемітизму була Російська православна церква, школи, поліція та «охранка». Після падіння імперії, під час війни за владу на її теренах, практично всі учасники протистояння – більшовики, «білі» війська, українські отамани та анархісти – влаштовували нові погроми на півдні та сході України. Тут були поширені гасла: «На чолі Червоної армії стоїть єврей!», «Радянські, але не євреї!», «Смерть євреям і комуністам!», а найвідоміше з них постало ще в царські часи: «Бий жидов, рятує Росію!» Гіроакі Куромія пише: «Негативні почуття до радянської влади часто були забарвлені антисемітизмом»⁴³.

Чинники, що зумовили ці погроми, були не лише етнічними та релігійними. У період швидких перетворень важливу роль відігравали суспільно-економічні мотиви, оскільки євреїв сприймали як агентів модерності та руйнівників традиційного укладу в промисловому регіоні на початку XX століття; так само й нині російські маріонетки на Донбасі вбачають в українських євреях агентів лідерів проєвропейського Євромайдану. Антисемітизм на Донбасі також продукувала культура протистояння «народу» і «начальства», яка надалі живе в антиолігархічних настроях російських маріонеток на окупованих територіях. На Донбасі, як і деінде, євреїв звинувачували в тому, що вони посідають керівні посади і переважають у складі радянської таємної поліції, що під час Другої світової війни з-поміж них начебто рекрутували менше вояків до лав радянських збройних сил, ніж серед інших етнічних груп, що вони відповідальні за арешти, катування, страти й Голодомор, влаштовані радянським режимом⁴⁴.

Антисемітизм вплинув на те, як невдоволені робітники Донбасу висловлювали свій гнів з приводу умов праці й ставлення до них

«начальства». Одна з перших антирадянських опозиційних груп післявоєнної доби, «Демократична молодь Росії та України», була започаткована на Донбасі задля покращення життя робітників. Її учасники вважали євреїв «несправедливим народом», який живе за рахунок праці українських і російських робітників, і ця теза не відрізняється від тверджень, якими мотивувалися всі антисемітські напади починаючи з кінця XIX століття⁴⁵.

Звинувачення на адресу «начальства» продовжують впливати на світогляд сучасних російських маріонеток, але призводять до цілком інших висновків, аніж ті, що їх робили учасники протестів на Євромайдані. Перші, згідно з російськими традиціями, прагнуть подужати «начальство» – «бояр» і за допомогою «доброго царя» (тобто Путіна) вирішити свої проблеми. Ще навесні 2016 року я почув від мешканців контрольованого українською армією села на Донбасі сподівання на те, що Путін відродить Радянський Союз, після чого люди нарешті заживуть щасливо.

Після того, як контроль над частиною Донбасу захопили російські окупанти та їхні маріонетки, які гучно заявляли про свій «антифашизм», євреї заходилися виїжджати звідти, шукаючи безпечних місць на контрольованій Києвом території. Еліягу (Георгій) Зільберборд, підприємець і член опікунської ради донецької єврейської громади, саркастично зазначав, що «євреї тікають від “російського світу”, щоб сховатися під крилом у “фашистської” київської хунти. Мені більше нічого сказати»⁴⁶. Зільберборда незабаром убили на околиці Донецька, коли він намагався зупинити пограбування будинку свого сусіда⁴⁷.

Ще до війни антисемітизм був звичним явищем серед російських націоналістичних, шовіністичних, антимайданівських і панславістських груп на Донбасі, в Одесі та Криму, які ностальгували за СРСР. В Одесі антисемітизм був поширений у партії «Вітчизна» («Родина»), чії лідери тісно співпрацювали з Партією регіонів після виборів 2007 року. Антисемітизм також був поширений у Слов'янській партії та серед одеських «дружинників», частина з яких допомагала російським маріонеткам під час силового протистояння в Одесі у квітні–травні 2014 року. В публікації у мережі *ВКонтакте* на сторінці одеської «дружини» було заявлено: «Одеса – місто-герой. І лише герої, а не *жиды* і хапути заслуговують на життя в цьому місті!»⁴⁸.

РАСИЗМ, АНТИСІОНІЗМ І АНТИСЕМІТИЗМ НА ОКУПОВАНОМУ ДОНБАСІ

В публічному дискурсі угруповань «ДНР» і «ЛНР» наявний «високий рівень антисемітизму», поєднаний з антикримськотатарською ксенофобією у Криму⁴⁹. Провідний український експерт з проблем ксенофобії В'ячеслав Ліхачов писав, що «антисемітизм давно став важливим компонентом офіційної ідеології маріонеткових режимів, проголошених на території Донецької та Луганської областей, окупованих Росією»⁵⁰. Головний рабин Донбасу Пінхас Вишедські назвав Олександра Крякова, прес-секретаря экс-«народного губернатора» Губарева найвідомішим антисемітом у регіоні, а Європейська асоціація єврейської культури визначила так звану Концептуальну партію «Єднання» російського генерал-полковника Константіна Петрова як «антисемітську неопоганську націоналістично-сталінську секту». Як і РНС, ця партія використовувала конфлікт на Донбасі для того, щоб активізувати свою популярність у Росії⁵¹.

На окупованих Росією територіях також мають місце антиромські та інші расистські напади. Зокрема, зафіксовано випадки затримання чорношкірих студентів-іноземців, яких їхні тюремники порівнювали з президентом Обамою, на адресу якого російські «тролі» використовують расистські формулювання⁵². Волі було позбавлено щонайменше 32 іноземних студентів, переважно з Нігерії: сепаратисти тривалий час утримували їх у підвальних приміщеннях і змушували працювати, як рабів⁵³. Бразильський найманець «ДНР» Рафаель Лусваргі констатував, що російські маріонетки називали членів його підрозділу «мавпами з Південної Америки»... Це сильно образило всіх бразильців⁵⁴. Загалом 2013 року, напередодні українсько-російської кризи, в Україні було нараховано 21 випадок, мотивований расовим чи етнічним походженням жертв, у той час як в Росії тоді ж – від 199 до 205 випадків (залежно від розрахунків різних НУО). У Росії 25 з-поміж жертв цих випадків загинули. Того року в Україні трапилося 20 випадків «ксенофобського вандалізму», натомість у Росії – 70⁵⁵.

Антисемітизм лідерів та adeptів «ДНР» і «ЛНР» походить із трьох джерел. Перше – це вплив російських націоналістичних, шовіністичних та імперіалістичних груп серед російських маріоне-

ток. Скажімо, очільник РНЄ Баркашов розповсюджував у мережі *ВКонтакте* антисемітські та українофобські тексти й зображення⁵⁶. Друге – це їхня антизахідна ксенофобська, радянська та панславистська ідеологія. Третім важливим джерелом антисемітизму є колишні прихильники КПУ та Партії регіонів, які цінують «порядок» та «стабільність» авторитарного штибу понад демократичні свободи, що, за даними опитувань, є передумовою антиєврейських почуттів⁵⁷.

На прес-конференції в лютому 2015 року, що транслювалася у прямому ефірі каналу *«Россия 24»*, тодішні «глави ДНР і ЛНР» Олександр Захарченко та Ігор Плотницький засудили «жалюгідних представників великого [єврейського] народу», які, за їхніми словами, перебувають при владі в Україні⁵⁸.

Російське телебачення роздмухує антисемітизм, підкреслюючи єврейське походження прем'єр-міністра України Володимира Гройсмана⁵⁹, а також тиражуючи фантазії на тему буцімто «справжніх прізвищ» відомих українських політиків: Петра Порошенка (його голосливо називають «Вальцманом»), Юлії Тимошенко (якій приписують «єврейське» прізвище «Капітельман»), Арсенія Яценюка і навіть очільника націоналістичної «Свободи» Олега Тягнибока (якого іменують «Фронтманом»). Оголошення, розклеєні в окупованому Луганську, переконували перехожих, що популярний український телеведучий «єврей [Савік] Шустер пояснить, чому українець мусить захищати інтереси єврея Яценюка та євреїв[-] олігархів»⁶⁰. Телевізійна пропаганда «ДНР» і «ЛНР» стверджує, що адміністрацією президента, урядом та парламентською коаліцією в Україні керують євреї, які вдають із себе українців.

Голова департаменту громадських зв'язків Федерації єврейських громад Росії Борух Горін, почувши ці химерні твердження, констатував: «Звичайно, це відгонить антисемітизмом». Голова Антидифамційної ліги⁶¹ Абрагам Фоксман також погоджується, що риторика російських маріонеток щодо «єврейської змови», яка нібито лежить в основі Євромайдану, є безперечно антисемітською⁶².

Влітку 2015 року ватажок «ЛНР» Плотницький виступив на конференції в Костромському державному університеті з доповіддю «Сучасна Україна як фашистська держава нового типу». У своїй

промові він зазначив, що саме слово «Євромайдан» нібито викриває його «єврейських» організаторів і бенефіціарів:

«Чому саме “Євромайдан”? Від чого, власне, така назва? Від території? Чи, може, від нації, яка зараз переважно очолює колишню нашу Україну? Там Вальцман, Гройсман і багато інших... Я не маю нічого проти євреїв як нації, як обраного народу, про це ми скажемо окремо, якщо буде така змога. Але питання в тому, що коли ми називаємо те, що сталося, “Євромайданом”, то виходимо з того, що на чолі зараз стоять представники тієї нації, яка найбільше постраждала від нацизму»⁶³.

Російські добровольці-націоналісти з неонацистських політичних партій, як-от РНЄ, перенесли свій антисемітизм на Донбас⁶⁴. Тож на окупованих територіях ці настрої стають дедалі впливовішими. Існує чимало доказів того, що «проросійські екстремісти, які тероризують східноукраїнські області, є галасливими антисемітами та расистами»⁶⁵. Ці люди вірять, що євреї є одними із головних ворогів Росії⁶⁶.

Загалом чимало аспектів російської інформаційної війни виглядають гротескно: російські неонацисти та антисеміти воюють на Донбасі в лавах «антифашистів», євреї змушені тікати з окупованих районів на терени, підконтрольні урядові «фашистської України», а Кремль об'єднує зусилля з антиєвропейськими неонацистськими силами на Заході.

«Харківські партизани», відповідальні за численні терористичні напади у Харкові, складаються із членів антимайданівської групи вігілантів «Оплот». Риторика речника «харківських партизанів» Філіпа Екозьянца пронизана «похмурими антисемітськими тирадами про те, що “безсоромні жиди” захопили владу в Україні за сприяння Заходу». Іншими словами, його погляди – це черговий переспів старої антисемітської претензії, який повертає нас до чорносотенної тези про «світову єврейську змову»⁶⁷.

У березні 2014 року представники проросійських угруповань в Луганську називали Євромайдан «сіоністським переворотом», а проросійські юрми вигукували гасла проти «жидов». Викривлена та химерна форма раціоналізації усього цього – «антисемітський наратив з деякими елементами Антимайдану, з якого випливає, що

євреї – це “фашисти” (як у СРСР, коли “сіоністи” були співучасниками “американського імперіалізму”), а “антисемітизм трактується як антифашизм”. Російські маріонетки стверджують, що вони борються за визволення своїх “українських братів” від євреїв, які перебувають у владі»⁶⁸.

Російські націоналісти називають «жидами» ключових українських політиків, як-от Порошенка, Яценюка та Ігоря Коломойського. «Антимайданівські» веб-ресурси пов’язують євреїв із крайніми українськими націоналістами, використовуючи заголовки на кшталт «Смерть жидобандерівцям!» та посилаючись на зображення еталонного «жидобандерівця» Коломойського у відповідній футболці й інші подібні образи⁶⁹. Як говорив один із російських бойовиків, «його головний аргумент проти України полягає в тому, що “вами керують євреї”»⁷⁰.

У 2014–2016 роках статті, інтерв’ю та коментарі подібного спрямування публікувалися у провідних російських ЗМІ, російських націоналістичних виданнях та медіях угруповань «ДНР» і «ЛНР». Антисемітські інсинуації також були задіяні під час персональних конфліктів між очільниками російських маріонеток. Ці публікації дають нам змогу проаналізувати сучасний російський антисемітизм та його прояви на окупованому Донбасі, які у певних випадках зраджують його спадкоємність щодо традиційного радянського антисіонізму⁷¹:

1. Конфлікти між очільниками російських маріонеток, як персональні, так і пов’язані із суперечками з приводу бізнесу та корупції, іноді змушували їх вдаватися до антисемітських інсинуацій. Так, Олександра Ходаковського, який дезертирував із загону СБУ спеціального призначення «Альфа» до проросійських сил і був призначений командувачем батальйону «Восток» («Схід»), звинуватили в тому, що він – спеціально підготовлений агент ізраїльського «Моссаду», засланий у керівництво «ДНР» для здійснення диверсій та зриву військових операцій. Начебто будучи «євреєм і громадянином Ізраїлю», він «діяв у відповідності з Торою». Пропаганда конкурентів Ходаковського зображала його із зіркою Давида на лобі⁷².

2. Ще 2004 року для означення євреїв, які підтримували Помаранчеву революцію, почав застосовуватися термін «жидобандерівці». Цих євреїв звинувачували в тому, що вони буцімто є зрадниками, які запродалися українській «націоналістичній» опозиції. У 2014 році російські націоналісти знову взялися стверджувати, що в результаті Євромайдану «жидобандерівці захопили владу в Україні». Втім, в українському суспільстві та медіапросторі цей термін набув здебільшого схвально-іронічного звучання.
3. Лунають звинувачення у підтримці київських «фашистів» на адресу масонів Європи і США.
4. Триває роздмухування образу єврейських «ворогів». Очільники «ДНР» та «ЛНР» заявляли в Москві, що внутрішньоросійська «п'ята колона» переважно складається з євреїв.
5. Наголошується на начебто єврейському походженні політиків, які підтримували Революцію гідності. Звучать ірраціональні заяви про політичну спілку між сіоністами й антисемітами, начебто створену лідерами Євромайдану, більшість із яких буцімто мають «єврейське коріння».
6. Проводиться думка про те, що Євромайдан був влаштований євреями з України та з-за кордону, в тому числі з Ізраїлю.
7. Речники відродженого радянського антисіонізму стверджують, що євреї не бояться антисемітизму й толерантні до нацистів, якщо ті не перешкоджають їхнім діловим інтересам.
8. Різновидом цих стереотипів є теза про те, що Євромайдан було нібито організовано «радикальною єврейською фашистською сектою» під проводом рабінів «Хабладу» та євреїв, які планують побудувати в Україні «нову Хозарію».
9. На мережевій сторінці однієї зі Спілок письменників Росії було опубліковано статтю «Єврейські олігархи – приховані рушії “українського бунту”». У ній стверджувалося, що Євромайдан був переважно натхненний «єврейськими олігархами», які прагнуть контролювати багатства України. Євреї, мовляв, очолювали повалення Януковича, бо хотіли повернути собі майно, втрачене у часи більшовицького режиму.

10. Згідно з конспірологічною версією, «антитерористичну операцію» українських військ на Донбасі було начебто приурочено до єврейських свят.
11. При характеристиці єврейських добровольців збройних сил України стверджувалося, що вони «відрізняються особливою, звірячою кровожерливістю – не беруть полонених, розстрілюють усе, що рухається. Не гребують ритуальним поїданням сирієї печінки ополченців – так розпалюють себе перед боєм»⁷³.
12. Ще одне геть безпідставне твердження стосується пожежі у приміщенні одеського Будинку профспілок 2 травня 2014 року, яку нібито влаштували «ізраїльські агенти», які в такий спосіб нагадали про Другу світову війну, коли євреїв спалювали живцем.
13. Широко розповсюдженою є теза про те, що українські добровольчі батальйони, зокрема «Дніпро» та «Азов», зобов'язані своєю появою «грошам єврейської громади Дніпра».
14. Проводяться паралелі між Донбасом і сектором Газа, мета яких – на підставі існуючих антиізраїльських стереотипів закріпити думку про те, що українська сторона, зокрема прихильники Ігоря Коломойського, здійснює вбивства цивільного населення.

АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ ТА НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років антисемітизм залишався на маргінесі політичної думки української діаспори, за винятком колишніх українських націоналістичних дисидентів Валентина Мороза та Бориса Терелі. Показово те, що обидва хутко опинилися поза межами еміграційної ОУН(б) (бандерівського крила Організації українських націоналістів) та були пов'язані з виданнями й організаціями, що мало впливали на українську емігрантську політику.

Антисемітизму не було у мейнстрімі українського дисидентського руху – серед «шістдесятників», націонал-комуністів, в Українській Гельсінській групі, а наприкінці 1980-х – в Українській Гельсінській

спільці та Народному русі. Також не було проявів антисемітизму в діяльності підпільних українських греко-католицьких і націоналістичних груп, скажімо Українського національного фронту. Основну увагу ці дисидентські групи, націоналістичні опозиційні рухи й політичні партії приділяли правам людини, релігійній свободі та національному визволенню від радянського та російського панування. Ворогами для цих розрізнених груп були комунізм, радянська держава та російський шовінізм, а не євреї. На ділі єврейські та українські дисиденти тісно узгоджували свою дисидентську та опозиційну діяльність, особливо коли вони були разом ув'язнені в ГУЛАГу.

ОУН(б)⁷⁴ домінувала у повоєнній українській діаспорі й з огляду на її авторитарну ідеологію прагнула монополізувати вплив на українські громади. Проте така монополізація українських громад вдалася ОУН(б) лише у Великій Британії, куди політичні емігранти з України масово прибули наприкінці 1940-х років, натомість альтернативні українські націоналістичні та демократичні політичні групи були відносно слабкими. У Канаді, куди перші українці емігрували ще в 1880-х роках, ОУН(б) не вдалося опанувати КУК (Комітет українців Канади). У США, після того як ОУН(б) перебрала контроль над рамковим органом, Українським конгресовим комітетом Америки, інші політичні та громадські групи покинули його та створили власний рамковий орган.

Хоча ОУН(б) завжди залишалася авторитарно-консервативною націоналістичною організацією, вона не поширювала антисемітизму на еміграції в Західній Європі та Північній Америці. ОУН(б) може бути класифікована як націонал-популістична сила, як і молодші за неї сучасні українські націоналістичні партії, «Свобода» та «Правий сектор», де антисеміти заявляли про себе (в останньому випадку це сталося після виходу з партії її колишнього лідера Дмитра Яроша).

Відсутність антисемітизму була ще важливішою для двох інших фракцій післявоєнної ОУН – консервативного (базового) крила під керівництвом Андрія Мельника, широко відомого під назвою ОУН(м)⁷⁵, та ліберального й соціал-демократичного крила, очолюваного демократом Левом Ребетом, керівника ОУН(з) (ОУН за кордоном). Лева Ребета і Бандеру вбив у Мюнхені в 1957 та 1959 роках відповідно агент КДБ Богдан Сташинський. ОУН(з), найбільш демократично орієнтоване з-поміж трьох крил ОУН, об'єдналося

із Закордонним представництвом Української головної визвольної ради (ЗП УГВР), яка після Другої світової війни співпрацювала в антирадянській діяльності з американською розвідкою. Від 1952 року й до розпаду СРСР уряд США фінансував підпорядковану ЗП УГВР дослідницько-видавничу корпорацію «Пролог»⁷⁶. «Пролог» сприяв єврейсько-українському примиренню та публікував присвячені єврейсько-українській проблематиці книжки та статті у своєму щомісячному журналі «Сучасність», написані єврейсько-українськими авторами, сіоністами й дисидентами.

Порівняно з високим рівнем підтримки націоналістичних та неонацистських політичних партій і рухів у країнах ЄС та Росії, націонал-популісти ніколи не здобували великої підтримки населення України, навіть після початку російської агресії (що продемонстрували парламентські вибори у жовтні 2014 року). У незалежній Україні прояви антисемітизму були обмеженими і маргінальними, особливо якщо порівняти їх з кількістю антисемітських інцидентів у зарубіжних країнах, здійснюваних праворадикальними та ісламістськими угрупованнями⁷⁷. Варто згадати, однак, що на так званих «плівках Мельниченка», оприлюднених восени 2000 року, особи з голосами, схожими на голоси тодішнього президента Кучми та голови Державної податкової адміністрації Азарова, вдаються до нецензурних юдофобських висловлювань, говорячи про Віктора Ющенка та заможних київських євреїв⁷⁸. Пік кількості антисемітських публікацій в Україні припав на 2005–2007 роки, коли приватний університет МАУП (Міжрегіональна академія управління персоналом) отримав чимале іноземне фінансування із Лівії та Ірану й видав значний обсяг ксенофобської літератури⁷⁹.

Випадки антисемітської пропаганди траплялися в Україні в контексті виборів: вони були спрямовані проти Едуарда Гурвіца, мера Одеси у 1994–1998 та 2005–2010 роках, а також проти Юлії Тимошенко під час президентських перегонів 2010 року⁸⁰. Раніше, під час парламентської передвиборчої кампанії 2002 року, преса Народно-демократичної партії (НДП), яку зазвичай відносили до поміркованих пропрезидентських центристських сил, надрукувала низку антисемітських статей і карикатур. Вінницька юдейська релігійна громада тоді зверталася зі скаргою на діяльність газети НДП «Народна хвиля» до місії ОБСЄ⁸¹.

У 2011 році спеціальний уповноважений Держдепу США з питань спостереження та боротьби проти антисемітизму Ганна Розенталь відзначала, що юдофобія не є широко розповсюдженим явищем в Україні:

«Упродовж останніх п'яти років становище в Україні покращилося. Кількість антисемітських актів вандалізму в 2010 році скоротилася більш ніж наполовину. Крім того, завдяки спільному тискові з боку українського уряду, неурядових організацій та єврейської громади на МАУП ми спостерігали різке скорочення публікацій антисемітських статей, і це доводить, що ми можемо досягти успіху, якщо працюватимемо разом»⁸².

Кандидатів зі списку української націоналістичної партії було обрано до українського парламенту лише одного разу, 2012 року, коли «Свобода» отримала 10% голосів виборців, які таким чином протестували проти авторитаризму та радянофільії режиму Януковича. Як показує таблиця 2, електоральні результати націоналістичної правниці в Україні є досить низькими, значно нижчими, ніж в Австрії, Данії, Швейцарії, Польщі та Нідерландах. Виборці у більшості європейських держав демонструють набагато вищий рівень підтримки націонал-популістів, а в Австрії 2016 року вони мало не стали на чолі держави. У Росії націоналістичні політичні сили так само здобувають набагато більшу підтримку, ніж в Україні. Еміграція євреїв з РФ до Ізраїлю є вищою, ніж з України: протягом 2014–2015 років вона збільшилася на 40% (в Україні на 16%), а від 2013 року її зростання сягнуло 60% (в Україні за той самий час – менш ніж 24%)⁸³.

Таблиця 2.

Націонал-популістські та неонацистські політичні партії на парламентських виборах у Європі

Країна	Рік виборів	Голоси (%)
Російська Федерація	2017	71*
Угорщина	2018	64
Македонія	2014	43

Польща	2015	38
Франція	2017	34
Швейцарія	2015	29
Австрія	2017	26
Бельгія (Фландрія)	2014	24
Данія	2015	21
Німеччина	2017	20**
Фінляндія	2015	18
Словаччина	2016	16
Нідерланди	2017	15
Ірландія	2016	14
Болгарія	2017	9
Греція	2015	7
Україна	2014	6**

* «Єдина Росія» (55%), ЛДПР Владіміра Жириновського, «Вітчизна» («Родина») та «Патріоти Росії». Цей показник збільшиться на 16%, якщо додати КПРФ, що дотримується підходів російських націоналістів, зокрема, коли йдеться про Україну.

** Партія лівих (*Die Linke*) та «Альтернатива для Німеччини».

*** Сума голосів, відданих за «Свободу» та «Правий сектор».

У 1990-х роках попередниця «Свободи», відома як Соціал-національна партія України (СНПУ), намагалася грати на гаслах, подібних до неонацистських. У 2004 році СНПУ перетворилася на націоналістичну популістську партію, яка отримала нову назву «Всеукраїнське об'єднання "Свобода"». Проти трансформації СНПУ виступили переважно російськомовні активісти зі східної України, які продовжили традиції СНПУ та її молодіжного крила, організації «Патріот України», в рамках Соціал-національної асамблеї. У 2014 році частина з них, а також футбольні ультрас, вступили до лав батальйону «Азов», базованого в Маріуполі.

У 2004 році лідера партії «Свобода» Олега Тягнибока виключили з парламентської фракції блоку «Наша Україна» через антисемітську промову, після чого подібних заяв він більше не виголошував. Водночас деякі інші діячі «Свободи» також виступали з антисемітською пропагандою. Натомість Дмитро Ярош, очільник «Правого сектора» у 2014–2015 роках, продемонстрував високий рівень толерантності щодо національних меншин. Ярош зазначав, що «Правий сектор» позитивно налаштований до тих, «хто приєднується до нас у боротьбі за державність української нації» і з повагою ставиться «до тих, хто визнає наше право бути господарями своєї долі на власній землі». «Правий сектор» висловлював незгоду з деякими расистськими поглядами, які лунали з боку представників «Свободи» та «Азова». Керівником інформаційного бюро «Правого сектора» став етнічний росіянин із Криму; крім того, у складі «Правого сектора» та «Азова» перебуває чимало російськомовних громадян України та Росії.

В умовах недостатньої прозорості української політики неможливо з усією переконливістю встановити джерела фінансування таких партій, як «Свобода» (втім, це стосується і решти політичних сил). За певними припущеннями, фінансову підтримку їй початково надавав Ігор Коломойський, а згодом – лідери Партії регіонів. Логіка фінансування «Свободи» в останньому випадку виглядає аналогічною підтримці Рінатом Ахметовим Радикальної партії Олега Ляшка: йшлося про те, щоб відібрати голоси в найбільших конкурентів «регіоналів» – спочатку «Нашої України» Ющенка, а згодом «Батьківщини» Тимошенко. На відміну від них, ані «Свобода», ані Радикальна партія ніколи не становили електоральної загрози для Партії регіонів, особливо на Донбасі та на сході України загалом.

Вдаючись до заздалегідь підготовлених провокацій, російські спецслужби також прагнули перебільшити рівень антисемітизму в Україні. Найбільші націонал-демократичні партії часів незалежної України (у 1990-х роках нею був Народний рух на чолі з колишнім дисидентом В'ячеславом Чорноволом, у 2000-х – «Наша Україна», а у 2010-х – «Батьківщина») ніколи не сповідували антисемітизму. Українських євреїв і кримських татар обирали до парламенту за списками Руху, «Нашої України», «Батьківщини», «Народного

фронту» колишнього прем'єр-міністра Арсенія Яценюка та «Блоку Петра Порошенка».

За президентства Віктора Ющенка держава зосереджувала підвищену увагу на минулому українського націоналістичного руху коштом сучасної політики та питань урядування. Це давало Москві привід звинувачувати його та інших прозахідних українських політиків у «фашистських» уподобаннях. Тим західним експертам і вченим, які вважали українських націоналістів «фашистами» й антисемітами, Ющенко з його намаганням ввести українських націоналістів до офіційного історичного канону ввижався аморальним політиком і ледь не втіленням антисемітизму. На підтвердження своїх слів вони часто посилалися на підготовлений СБУ в липні 2008 року список дев'ятнадцяти осіб, підозрюваних в організації Голодомору, дехто з яких мав єврейське походження.

Запал Ющенка у висвітленні радянських злочинів проти українців знайшов своє відображення у дослідженні та публікаціях документів, підготовлених заснованим у травні 2006 року Українським інститутом національної пам'яті. На жаль, очевидно менша увага до нацистських злочинів з його боку слугувала продовженням радянської традиції, коли Голокост переважно опинявся поза увагою дослідників. Олександр Бураковський, у минулому один із лідерів Народного руху України, припускав у 2009 році, що «Ющенко, схоже, не бажає визнавати Голокост частиною історії своєї країни чи увічнювати пам'ять про Голокост таким чином, щоб майбутні покоління українців змогли його зрозуміти»⁸⁴. Інклюзивна українська історія ХХ століття, безумовно, мала включати пам'ять про всіх учасників бойових дій на території України та про злочини проти людяності, вчинені тут обома тоталітарними режимами.

У 2013–2014 роках провідні єврейські організації України виступили на підтримку Революції гідності. У складі «самооборони Майдану» були активісти різного етнічного, в тому числі єврейського, походження, зокрема колишні військовослужбовці Армії оборони Ізраїлю. Про п'ятьох євреїв відомо, що вони очолювали підрозділи «самооборони Майдану». Серед понад ста протестувальників, убитих в центрі столиці в лютому 2014 року, троє належали до української єврейської громади. Одного із загиблих, Олександра Щерба-

тюка, єврея не за походженням, а за власним вибором, поховали на Буковині під урочистий салют «Правого сектора»⁸⁵.

На запитання про антисемітизм під час та після Євромайдану український олігарх єврейського походження Віктор Пінчук відповів просто: «Це маячня»⁸⁶. Справді, якщо, як заявляє російська пропаганда, вперше в історії України при владі опинилася «неонацистська хунта», то до неї навдивовижу лояльно ставиться або підтримує велика кількість євреїв, а сама вона включає представників єврейської громади на важливих посадах, аж до прем'єр-міністра Володимира Гройсмана. Українцями єврейського походження є чимало російськомовних громадян, які служать в українській армії та добровольчих батальйонах: дехто з них, як ортодоксальний юдей-хасид Ашер Черкаський з полку «Дніпро-1», стали добре відомими в Україні.

Доповідь Державного департаменту США щодо становища у царині прав людини в Україні до початку українсько-російської кризи зафіксувала найбільшу кількість проявів антисемітського насильства та вандалізму в центральних, східних і південних регіонах України (Київ, Павлоград, Суми, Кіровоград, Дніпро, Черкаси, Мелітополь, Миколаїв, Судак і Севастополь). Вивчення Ваадом антисемітських публікацій засвідчило, що вони були спрямовані проти лідерів опозиції так само, як і проти владних структур, і що антисемітське насильство та нищення єврейських пам'яток і споруд відбувалося і на південному сході, і на заході України⁸⁷.

Російська націоналістична партія «Вітчизна» («Родина»), яка була активною в Одесі, систематично розпалювала антисемітизм через газету «Наше дело» за підтримки свого лідера Ігоря Маркова. Місцеві газети публікували пристрасні антисемітські статті проти Едуарда Гурвіца, який був союзником «Нашої України», а 2012 року потрапив до Верховної Ради за списком партії УДАР. Антисемітські статті публікували також газети панславівської політичної партії «ЗУБР» («За Україну, Білорусь, Росію»). Діячі Прогресивної соціалістичної партії Наталії Вітренко також підтримували антисемітизм. Як і представники «Оплоту» та угруповань «ДНР» і «ЛНР», вони стверджували, що Євромайдан був змовою євреїв.

В різних українських регіонах антисемітизм та атаки на представників неслов'янських меншин планували скінгеди, які перебу-

вали у тісному зв'язку з однодумцями з РФ, російськими націоналістами та козаками. Пізніше їхні угруповання також відправляли своїх добровольців воювати на Донбасі. У Севастополі та Криму антисемітизм був поширений серед російських козаків, зокрема у громаді «Соболь» під керівництвом Віталія Храмова. Російські козаки, які показали себе одними з найбільш ксенофобських добровольців-націоналістів у лавах гібридних військ, перебували на Луганщині від початку збройного конфлікту. Міліцейський спецпідрозділ «Беркут» також зажив лихої слави через повідомлення на його сторінках у соціальних медіях, що містили антисемітські та гомофобські нападки на Євромайдан та згадки про «єврейське коріння та зв'язки опозиційних лідерів»⁸⁸. Вочевидь, антисемітизм був злом, що аж ніяк не обмежувалося Західною Україною, причому підтримку адміністративної вертикалі він здобув саме після початку агресії РФ на окупованих нею територіях.

ВИСНОВКИ

Антисемітизм завжди був характерною рисою російського націоналізму, яку за радянських часів намагалися маскувати під «антисіонізм». Антисемітські виступи ватажків угруповань «ДНР» і «ЛНР» цілили у Євромайдан та його єврейських учасників і прихильників задля підкріплення фантазій про змову Заходу та міжнародного капіталу проти фіктивних «народних республік». Окупований Донбас став пародією на Радянський Союз, де офіційною соціалістичною ідеологією, антисіонізмом та антирасизмом маскують юдофобію, національну та расову дискримінацію.

Антисемітизм не відіграв помітної ролі в розвитку української політичної думки, а український націоналізм, який заявив про себе у другій половині XIX та перші два десятиліття XX століття, здебільшого тяжів до федералізму, соціал-демократії й національного комунізму. Це не має дивувати, адже український націоналізм був подібний до свого ірландського аналога у прагненні звільнити упосліджені верстви населення та власну етнічну групу від правлячих класів та іноземного гнобителя. Лише у 1930-х роках, як і в більшості європейських країн, український націоналізм здійснив правий поворот. Антисемітизм був частиною програми ОУН аж до

її трансформації в 1943 році, коли відбулося її часткове повернення до соціал-демократичних тенденцій. Серед української діаспори та поміж українських дисидентів і опозиціонерів, які тісно співпрацювали із сіоністами поза межами та всередині ГУЛАГу, антисемітизм впливу не мав.

Істотна частина українських єврейських лідерів і громадських діячів публічно підтримала Євромайдан та згуртувалася на захист України від нападу Росії⁸⁹. Звісно, серед представників єврейської громади, як і інших меншин країни, мали місце й окремі випадки протилежного штибу, зокрема прислужування режиму Януковича, обумовлене страхом чи інтересами самозбагачення.

Кількість антисемітських нападів у незалежній Україні є однією з найнижчих у Європі: зокрема, їх менше, ніж у Німеччині, Франції та Великій Британії. Вибори до Верховної Ради лише одного разу із семи за чверть століття виявилися успішними для ультраправої політичної сили⁹⁰.

Історично антисемітизм та російський націоналізм крокували пліч-о-пліч і в імперії Романових, і в Радянському Союзі, і в пост-радянській Росії. Політичне та культурне пригнічення й насильство щодо «інших», зокрема українців та євреїв, схвалювалися російськими націоналістами і активно здійснювалися їхніми руками. Вони також були частиною повсякденного життя на прикордонні, особливо коли центральні уряди в Петрограді, Москві чи Києві припиняли нормально функціонувати. У наступному розділі досліджуються саме феномени злочинності та насильства, а точніше їхнє побутування в донбаському контексті.

Примітки

¹Александр Дугин: «В Крыму надо ввести духовную цензуру...», *МК в Крыму*, 4 июня 2014: <http://bit.ly/2RXmwcw>.

²Walter Laqueur. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (New York: Harper Collins, 1993): 110.

³Taras Kuzio. 'Anti-Semitism as an Integral Component of Soviet Belarusian Nationalism and Pan-Eastern Slavism', *RFERL/Poland, Belarus and Ukraine Report*, 20 August 2002: <https://bit.ly/2Ek7I3H>.

- ⁴ Victor Zaslavsky. *The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1982): 17.
- ⁵ Mikhail Agursky. *The Third Rome: National Bolshevism in the USSR* (Boulder, Co: Westview, 1987): 318–27.
- ⁶ Julia Wishnevsky. 'Glasnost on Anti-Semitism in the Soviet Union', *Radio Liberty*, 6 July 1987: RL 254/87.
- ⁷ Timothy Johnston. *Being Soviet: Identity, Rumour, and Everyday Life Under Stalin, 1939–1953* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2011): 78–79.
- ⁸ Leon Fram. 'Commentary: Antisemitism as a Government Policy in Soviet Russia' in George W. Simmons, ed., *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin* (Detroit: University of Detroit Press, 1977): 346–47.
- ⁹ «Бней Брит» (англ. *B'nai-B'rith International*) – міжнародна єврейська благодійна організація, заснована у 1843 році в Нью-Йорку емігрантами з Німеччини, нині має відділення у близько 40 країнах, спеціалізовані жіночі та молодіжні структури; відома своєю боротьбою проти антисемітизму, зокрема завдяки заснованій нею в 1913 році Лізі проти знеславлення (англ. *Anti-Defamation League*), та відстоюванням прав на еміграцію радянських євреїв. – *Прим. пер.*
- ¹⁰ Laqueur. *Black Hundred*: 107.
- ¹¹ Julia Wishnevsky. 'Neo-Nazis in the Soviet Union', *Radio Liberty*, 11 July 1985: RL 226/85.
- ¹² David Greenberg. 'A Step Forward for the Anti-Zionist Committee', *ibid.*, 9 April 1985: RL 107/85.
- ¹³ Howard Spier. 'Soviet Authorities Exclude Emigration Option for Jews', *ibid.*, 14 June 1984: RL 233/84.
- ¹⁴ Alexander J. Motyl. 'Putin's Russia as a Fascist Political System', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016): 25–36.
- ¹⁵ Антисемітистський комітет советської общественности, *Белая книга: Новые факты, свидетельства, документы* (Москва: Юридическая литература, 1985).
- ¹⁶ Національна конференція для радянського єврейства (*National Conference on Soviet Jewry*), від 2014 року Національна коаліція на підтримку євразійського єврейства (*National Coalition Supporting Eurasian Jewry*) – провідна єврейська правозахисна організація США, створена в 1971 році, брала участь у Гельсінському процесі, співпрацює з ОБСЄ. – *Прим. пер.*
- ¹⁷ David Greenberg. 'Anti-Zionist "White Book" Given Wide Publicity', *Radio Liberty*, 30 September 1985: RL 327/85.
- ¹⁸ Laqueur. *Black Hundred*: 107–8.
- ¹⁹ Владимир Путин, выступление на съезде Федерации независимых профсоюзов России, *Президент России*, 7 февраля 2015: <http://kremlin.ru/events/president/news/47636>.

- ²⁰ ‘Interview: Preserving Centuries of Jewish Heritage in Ukraine,’ *The Ukrainian Weekly*, 20 May 2012: <http://bit.ly/2rAH13m>.
- ²¹ Tumarkin. *The Living and the Dead*: 124.
- ²² Там само: 119–21.
- ²³ Там само: 185–86.
- ²⁴ Laqueur. *Black Hundred*: 110.
- ²⁵ Wishnevsky. ‘Glasnost on Anti-Semitism in the Soviet Union.’
- ²⁶ Валерий Скурлатов, *Сионизм и апартеид* (Київ: Політиздат України, 1975).
- ²⁷ David Greenberg. ‘Soviet Publication Attacks Moscow and Odessa Synagogues,’ *Radio Liberty*, 15 April 1985: RL 116/85.
- ²⁸ Howard Spier. ‘Article by Anti-Semitic Author Stirs Up Protests,’ *ibid.*, 2 February 1984: RL 53/84.
- ²⁹ *Idem.* ‘Soviet Brochure Says Jews Are Responsible for Deterioration in East–West Relations,’ *ibid.*, 9 August 1984: RL 303/84.
- ³⁰ *Idem.* ‘An Ominous Development in Soviet and Anti-Semitic Propaganda,’ *ibid.*, 15 September 1983: RL 345/83.
- ³¹ Александр Романенко. *О классовой сущности сионизма: Историкографический обзор литературы* (Ленинград: Лениздат, 1986).
- ³² David Greenberg. ‘Anti-Semitism Proves Deep-Seated despite Official Discouragement,’ *Radio Liberty*, 26 June 1987: RL 239/87.
- ³³ Виталий Портников. ‘Козаки-вредители,’ *Грани.Ру*, 14 января 2011: <http://bit.ly/2rxYhq1>.
- ³⁴ David Greenberg. ‘Vladimir Begun: A Doughty Fighter against the “Zionist Conspiracy”,’ *Radio Liberty*, 17 November 1987: RL 458/87.
- ³⁵ Laqueur. *Black Hundred*: 169.
- ³⁶ Там само: 168.
- ³⁷ Wishnevsky. ‘Glasnost on Anti-Semitism in the Soviet Union.’
- ³⁸ Marlene Laruelle. ‘The Three Colors of Novorossiya, or the Russian Nationalist Myth-making of the Ukrainian Crisis,’ *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 1 (January 2016): 67.
- ³⁹ Clifford G. Gaddy and Fiona Hill, *Mr. Putin: Operative in the Kremlin* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2015): 374–75.
- ⁴⁰ Nikolay Mitrokhin. ‘Aspects of the Religious Situation in Ukraine,’ *Religion, State and Society*, vol. 29, no. 3 (September 2001): 188.
- ⁴¹ Laruelle. ‘Three Colors of Novorossiya’: 67.
- ⁴² Theodore H. Friedgut. *Iuzovka and Revolution*, vol. 1 (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989): 199.

- ⁴³Гіроакі Куромія. *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки* (Київ: Основи, 2002): 199.
- ⁴⁴Там само: 287, 355.
- ⁴⁵Там само: 456.
- ⁴⁶‘Ukrainian Jews Rally to Nation’s Cause in Conflict with Russia’, *BBC Monitoring*, 11 November 2014.
- ⁴⁷Sam Sokol. ‘Ukraine Rebels Shoot Jewish Man’, *The Jerusalem Post*, 2 September 2014: <https://bit.ly/2Pxb25>.
- ⁴⁸Anton Shekhovtsov. ‘Extremism in South-Eastern Ukraine’, *Open Democracy*, 7 May 2014: <https://bit.ly/2PUOdWN>.
- ⁴⁹Вячеслав Лихачев и Татьяна Безрук, *Ксенофобия в Украине в 2014 г. на фоне революции и интервенции: Информационно-аналитический доклад по результатам мониторинга* (Київ: Конгресс национальных общин Украины, 2015): <https://bit.ly/2SsfIDH>: 41–42.
- ⁵⁰Halya Coynash. ‘Kremlin’s Anti-Semitic Proxies in Donbas Turn on Each Other’, *Human Rights in Ukraine*, 17 July 2015: <http://khp.org/index.php?id=1436541311>.
- ⁵¹Paul Canning. ‘The Fascists in Russia’s Hybrid Army’, *Paul Canning’s blog*, 19 August 2015: <http://bit.ly/2rBDuS8>.
- ⁵²‘Іноземні студенти в Донецьку: нам страшно’, *Голос Америки*, 21 травня 2014: <http://bit.ly/2гу9UNw>; Дмитро Волчек. ‘Безумство російських тролів’, *Радіо Свобода*, 22 березня 2015: <http://bit.ly/2rxms7T>.
- ⁵³Лихачев и Безрук. *Ксенофобия в Украине в 2014 г. на фоне революции и интервенции*: 44; Андрей Кошик. ‘Невозможно воевать с одним врагом и иметь врага в тылу’, *Газета.Ру*, 20 июля 2014: <http://bit.ly/2ryagUm>.
- ⁵⁴Андрій Діхтяренко та Григорій Жигалов. ‘«Я втомився воювати» – сповідь засудженого бразильця з «ДНР», *Радіо Свобода*, 26 лютого 2017: <http://bit.ly/2ryFV9l>.
- ⁵⁵Группа мониторинга прав национальных меньшинств. ‘Сравнительная характеристика ксенофобии в Украине и в России’, *Евреи Евразии*, 30 апреля 2014: <http://bit.ly/2rzfKyn>.
- ⁵⁶Halya Coynash. ‘Neo-Nazis in Moscow’s Service’, *Human Rights in Ukraine*, 8 May 2014: <http://khp.org/index.php?id=1399501345>.
- ⁵⁷Vicki L. Hesli, Arthur H. Miller, William M. Reisinger and Kevin L. Morgan. ‘Social Distance from Jews in Russia and Ukraine’, *Slavic Review*, vol. 53, no. 3 (Fall 1994): 824.
- ⁵⁸‘Захарченко заявив, що Україною правлять «жалюгідні представники єврейського народу», *Лівий берег*, 3 лютого 2015: <https://bit.ly/2RbesEL>; Halya Coynash. ‘“Jewish Pogroms in Ukraine” That We All Missed’, *Human Rights in Ukraine*, 25 June 2015: <http://khp.org/index.php?id=1435154461>.
- ⁵⁹Olga Irisova. ‘Manageable Anti-Semitism: The Kremlin Is Keeping Anti-Semitism “Under Control”’, *Intersection*, 19 May 2016: <http://bit.ly/2ryGm8L>.

- ⁶⁰ Shekhovtsov. 'Extremism in South-Eastern Ukraine.'
- ⁶¹ Антидифамаційна ліга (англ. *Anti-Defamation League*) – базована у США міжнародна неурядова організація, що займається протидією антисемітизму в інформаційній та юридичній площинах. – *Прим. пер.*
- ⁶² Sam Sokol. 'Top Rebel Leader Accuses Jews of Masterminding Ukrainian Revolution,' *The Jerusalem Post*, 22 June 2015: <https://bit.ly/2SlAyo9>.
- ⁶³ 'Плотницький впевнений, що назва «Євромайдан» походить від «євреїв», *Еспресо*, 18 червня 2015: <https://bit.ly/2PUKuZj>.
- ⁶⁴ Cathy Young. 'Fascism Comes to Ukraine – From Russia,' *Real Clear Politics*, 21 May 2014: <https://bit.ly/Tvv7Fa>.
- ⁶⁵ Shekhovtsov. 'Extremism in South-Eastern Ukraine.'
- ⁶⁶ Дмитро Волчек. 'Зброя бойовикам йшла з Москви – російський фашист, який не любить Путіна, але воював за «Новоросію», *Радіо Свобода*, 9 березня 2016: <http://bit.ly/2Ba5yAv>.
- ⁶⁷ Simon Shuster. 'Meet the Pro-Russian "Partisans" Waging a Bombing Campaign in Ukraine,' *Time*, 10 April 2015: <http://bit.ly/2rByGMB>.
- ⁶⁸ Halya Coynash. 'Kremlin Proxies Call "Kyiv Junta" "Miserable Jews"', *Human Rights in Ukraine*, 3 February 2015: <http://khp.org/index.php?id=1422974633>.
- ⁶⁹ Shekhovtsov. 'Extremism in South-Eastern Ukraine.'
- ⁷⁰ Allison Quinn. 'Foreigners Who Fight and Die for Ukraine: Even Those Killed Get No Recognition,' *Kyiv Post*, 24 April 2015: <https://bit.ly/2EgDZZI>.
- ⁷¹ Вячеслав Лихачев. 'Антисемітизм в Україні, 2015': <http://bit.ly/2GfZKLP>.
- ⁷² Coynash. 'Kremlin's Anti-Semitic Proxies in Donbas Turn on Each Other.'
- ⁷³ Михаил Гольд. 'А вы их антисемитизмом не пробовали?' *Хадашот*, № 8 (август 2014): <http://bit.ly/2GgN2fl>.
- ⁷⁴ Офіційна назва – «ОУН революційна», ОУН(р).
- ⁷⁵ ОУН(м) офіційно іменувалася «ОУН солідаристи», ОУН(с).
- ⁷⁶ Taras Kuzio. 'The U.S. Support for Ukraine's Liberation during the Cold War: A Study of Prolog Research and Publishing Corporation,' *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 45, no. 1–2 (March–June 2012): 51–64.
- ⁷⁷ Про ситуацію у США див.: Peter Bergen and David Sterman. 'The Real Terrorist Threat in America,' *Foreign Affairs*, 30 October 2018: <https://fam.ag/2DUOK4p>.
- ⁷⁸ Jaroslav V. Koshiw, *Abuse of Power: Corruption in the Office of the President* (Reading: Artemia Press, 2013): 75, 134; 'Митар-стукач', *Українська правда*, 24 квітня 2001: <https://pravda.com.ua/news/2001/04/24/2982441/>.
- ⁷⁹ Інтерв'ю автора з головою Вааду України Йосифом Зісельсом (Київ, 11 грудня 2014).
- ⁸⁰ Taras Kuzio. 'Gender Bias, Anti-Semitism Contributed to Yanukovich's Victory,' *Kyiv Post*, 19 March 2010: <http://bit.ly/2rBRCuE>.

- ⁸¹ Публікації та лист зберігаються в архіві автора.
- ⁸² Hannah Rosenthal. 'Anti-Semitism in the Former Soviet Union,' remarks at the Annual Board of Governors of the National Coalition Supporting Eurasian Jewry, 28 June 2011: <http://bit.ly/2rz4zFH>.
- ⁸³ Irisova. 'Manageable Anti-Semitism.'
- ⁸⁴ Aleksandr Burakovskiy. 'Key Characteristics and Transformation of Jewish-Ukrainian Relations during the Period of Ukraine's Independence,' *Nationalism and Ethnic Politics*, vol. 15, no. 1 (January 2009): 126.
- ⁸⁵ Taras Kuzio, *Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism* (Santa Barbara, CA; Denver, Co.: Praeger, 2015): 276–82.
- ⁸⁶ Gideon Rachman. 'Ukraine's Revolution Still Deserves Our Support,' *Financial Times*, 5 May 2014: <https://on.ft.com/2GoPqRs>.
- ⁸⁷ Вячеслав Лихачев. 'Доклад о проявлениях антисемитизма в Украине в 2012 году,' *Вааd України*, декабрь 2012: <http://bit.ly/2Gftb0s>.
- ⁸⁸ Shekhovtsov. 'Extremism in South-Eastern Ukraine.'
- ⁸⁹ 'Мы не желаем, чтобы нас «защищали» путем раскола Украины: Обращение к Президенту Российской Федерации В. В. Путину от имени многонационального народа Украины, от имени национальных меньшинств, от имени еврейской общины,' 5 марта 2014: <http://bit.ly/2Ge7UnL>.
- ⁹⁰ Halya Coynash. 'Anti-Semitism is No Vote-Winner Even for Ukraine's Far-Right,' *Human Rights in Ukraine*, 30 September 2015: <http://khp.org/index.php?id=1443479556>.

РОЗДІЛ 5

ЗЛОЧИННІСТЬ І НАСИЛЬСТВО

*Злочинність, особливо організована злочинність,
від самого початку [російської агресії]
перебувала у центрі подій в Україні.*

Британський експерт з проблем міжнародної безпеки
Марк Галеотті, 2014 рік¹

Криміналітет, організована злочинність, насильство та корупція в Україні недостатньо аналізуються в українських та західних політологічних дослідженнях. У цьому розділі зосереджено увагу на явищах оргзлочинності та корупції на Донбасі й у Криму, які стали безпосередніми мішенями агресії Путіна проти України. Без урахування цих явищ, вважає Марк Галеотті, жодна робота про російсько-українську війну не може бути повною. Упродовж 1990-х років Крим і Донбас були основними теренами широкомасштабного й систематичного насильства, що було частково обумовлено історією цих регіонів. Зазначені обставини далися взнаки 2014 року – в залученні кримінальних «авторитетів» та їхніх «бригад» до перебігу російської анексії Криму і в персональному складі тамтешньої окупаційної адміністрації, а також у впливовій ролі кримінальних мереж у структурах «ДНР» і «ЛНР».

КУЛЬТУРА НАСИЛЬСТВА НА ДОНБАСІ

Гіроакі Куромія пише, що організовані злочинні угруповання (ОЗУ) здавна існували на Донбасі². Однією з причин цього був зв'язок між міграцією (і, відповідно, браком вкоріненості людей) та

злочинністю. Злочинність зростала на тлі важкого життя мігрантів, проблем із пошуками житла та зайнятості, а також потреби пристосування до нового середовища за відсутності усталених соціальних зв'язків³. У різних країнах світу злочинність традиційно виникала серед нещодавніх прибульців до світу нової культури, про що свідчить поширеність заснованих на етнічному принципі банд у США наприкінці XIX – на початку XX століття.

Мігранти, які прибували працювати на Донбас, часто не мали жодного посвідчення особи, інші були колишніми в'язнями, яких звільнили в обмін на згоду працювати у вугільних копальнях регіону. Впродовж першого десятиріччя після Другої світової війни на Донбас мігрували чи були скеровані з інших регіонів СРСР для роботи на вугільних копальнях і заводах 3,5 млн. робітників і звільнених в'язнів. Серед них переважали чоловіки із сумнівним минулим, ті, хто хотів змінити свою тотожність і приховати сімейні зв'язки, соціальні ізгої, а також біженці, злочинці, остарбайтери і колишні військовополонені⁴. Наявність значного числа злочинців, авантюристів і безпритульних, певна річ, сприяла високому рівню злочинності. Куромія пише про роки після Другої світової війни: «Розповідали, що всі беруть участь у грабунках». Постріли з вогнепальної зброї серед ночі були звичайним явищем⁵.

За оцінками Куромії, у післявоєнний період досвід перебування в місцях позбавлення волі мав кожен десятий мешканець міста Донецька (тоді Сталіно)⁶. Йосиф Зісельс, український єврейський дисидент, двічі ув'язнений за правозахисну діяльність у брежневські роки, підрахував, що кожен третій засуджений серед тих, яких він зустрічав, походив із Донбасу. Міський голова Маріуполя Михайло Поживанов також говорив, що третина шахтарів краю побувала у тюрмах⁷. Співвідношення кількості в'язниць і таборів із чисельністю населення на Донбасі було вищим, ніж в інших регіонах України.

Професійні злочинці («зłodії в законі») зневажали тих, хто співпрацював з тюремною адміністрацією («козлів»). До останніх, за свідченнями колишніх в'язнів, належав Віктор Янукович, який, згідно із припущеннями низки колишніх силовиків і журналістів, після звільнення міг збирати інформацію про злочинні угруповання на Донбасі за дорученням КДБ⁸. За цими припущеннями, саме

сприяння КДБ забезпечило Януковичу впливових наставників, що полегшило його безпрецедентне кар'єрне просування, починаючи з отримання посади директора донецької автобази, котра обслуговувала обласні вугільні копальні. Це, у свою чергу, відкрило йому шлях до альянсу з місцевими «кримінальними авторитетами», великої корупції та великої політики⁹.

За сталінської доби у в'язницях і таборах між різними групами «зłodіїв у законі» відбувалися жорстокі конфлікти навколо дотримання чи недотримання неписаних принципів, що забороняли співпрацю з адміністрацією. З очевидних причин працівники виправних закладів намагалися скорочувати власне робоче навантаження, підкуповуючи кримінальних лідерів, які бажали з ними співпрацювати. Наприкінці 1940-х і на початку 1950-х років ув'язнені українські націоналісти влаштовували численні повстання в таборах ГУЛАГу, спрямовані проти репресивної системи, а опосередковано і проти «зłodіїв у законі» та «козлів». Часом, однак, українські націоналісти та «зłodії в законі» уклали тактичні союзи проти ненависних їм колабораціоністів-«козлів»¹⁰. У післясталінський період ті «зłodії в законі», які підтримували співпрацю з адміністрацією, поступово взяли гору над своїми давніми супротивниками, а за часів Брежнєва і Горбачова сформувалися сприятливі умови для поглиблення співпраці, корупції та взаємозбагачення «зłodіїв у законі» і силовиків.

Згадуючи пізніші часи, Зісельс зазначав, що політичні в'язні мали добрі стосунки з тими «зłodіями в законі», які продовжували опиратися співпраці з тюремною адміністрацією¹¹. Пам'ять про це зберігалася серед наступних поколінь злочинців, і не можна виключати, що ненависть Януковича-політика до українських націоналістів певною мірою пов'язана з історіями про їхнє протистояння тій категорії засуджених, до якої, імовірно, належав він сам. Безперечно, такі історії знаходили сприятливий ґрунт на Донбасі, де радянський режим десятиліттями нав'язував людям стереотипи про «фашистських прихвоснів» із Західної України, котрі боролися проти СРСР в інтересах чужоземного ворога.

Відбуваючи свій політичний вирок, Зісельс дізнався, що чимало вихідців з Донбасу не розглядали тюремне ув'язнення як особисту ганьбу, зокрема тому, що такий досвід був «бодай у когось у кож-

ній родині»¹². Перебування за ґратами нерідко сприймали як школу життя та «еквівалент служби в армії»¹³. Водночас було б помилкою вбачати у цьому виключно особливості регіонального світосприйняття. Такі уявлення корелювали із загальноновизнаним уявленням про кримінальну культуру в усьому СРСР, де «тривалість тюремного ув'язнення була джерелом престижу та ознакою відмінності між злочинцями, які прагнули стати «зłodіями [в законі]»¹⁴.

Звісно, ці погляди не приймала більшість населення, як показали опитування громадської думки, що передували президентським виборам в Україні 2004 року. Близько 66–69% українців вважали, що майбутній президент має бути вільним від кримінального світогляду¹⁵. Під час іншого опитування 62% українських виборців висловилися за те, що кандидати на найвищу державну посаду не повинні мати злочинного минулого. Цей погляд підтримали дві третини виборців Ющенка – і навіть половина тих респондентів, які збиралися голосувати за Януковича¹⁶. Втім, хоча кримінальні сторінки біографії Януковича були широко відомими, обговорювалися у ЗМІ та були публічно визнані ним самим, велика частка українських виборців проголосувала за нього на виборах у грудні 2004 (44%) та січні 2010 (49%) років. Добре знав, кого він обирає своїм наступником, і Леонід Кучма. Ще після призначення Януковича донецьким губернатором у 1997 році тодішній перший віце-прем'єр Василь Дурдинець звертався до Кучми: «Що Ви робите?! Це ж бандит!»¹⁷.

Одним із джерел корупції на Донбасі, що існувала і в СРСР, і за часів незалежності України, були державні субсидії, що спрямовувалися до збиткової вугільної промисловості. Доступ до розподілу значних бюджетних коштів сприяв розвиткові патрон-клієнтських відносини між власниками та адміністрацією підприємств, з одного боку, та робітниками – з іншого. Цю систему зв'язків використовувала Партія регіонів для контролю над великими масами людей і перетворення себе на «політичну машину», що монополізувала політичну й економічну владу в регіоні.

Донбас був принадою для шукачів роботи і притулком для втікачів. До й під час Другої світової війни Москва з підозрою ставилася до мешканців регіону. У роки нацистської окупації на Донбасі не виникло потужного комуністичного підпілля. Підпільна більшо-

вицька організація у Сталінській області була погано організована та пронизана зрадниками й нацистськими колабораціоністами¹⁸. Активніше, ніж комуністи, у 1942–1943 роках у Сталінській області діяло націоналістичне підпілля ОУН, яке очолював Євген Стахів, особливо в Горлівці, Маріуполі та Краматорську. Місто Маріуполь, як і більша частина півдня Донеччини, населяли нащадки грецьких колоністів, які наприкінці XVIII століття втікали від переслідувань в Османській імперії. Під час Другої світової війни, як пише Куромія, Маріуполь був твердиною ОУН(б), мав значне українське націоналістичне підпілля – наче за іронією долі, після початку російської агресії саме він став базою для полку «Азов»¹⁹.

У післявоєнну добу Донбас став вітриною радянської індустріалізації та створення нового російськомовного *Homo sovieticus*. Донбас завжди був «центром пізньої індустріальної революції в Росії», «робітничим містом» і «потужним пролетарським ядром». Для формування міфології Донбасу важливим було те, що край був «глибоко перейнятий тим почуттям статусу, яким радянський режим наділив його з давніх революційних часів». Цей статус нібито мав тягнути за собою визнання представників «природними правителями» України.

Зв'язки Донбасу з Москвою були не менш сильними, ніж із Києвом: регіон «жив між Україною і Росією, не схилиючись до жодної з них»²⁰. Донецька обласна організація Комуністичної партії, найчисленніша в радянській Україні, вороже ставилася до націонал-комунізму, мислячи «всесоюзними» та «централістськими» мірками, і була «напрочуд прийнятною для Москви»²¹. Донецько-Дніпровський регіон був одним із 19 стратегічних економічних районів СРСР, а московсько-донецький «коридор» забезпечував регіональні комуністичні та владні еліти безпосереднім зв'язком із Москвою²². Американський політолог та історик Джон Армстронг називав партійно-державне керівництво на Донбасі «частково незалежною одиницею до 1953 року»²³.

Міста й містечка Донбасу після Другої світової війни стрімко розросталися завдяки мігрантам з усіх регіонів СРСР, приваблених нестачею робочої сили. Масово давалися взнаки соціальні проблеми – житла, збудованого за хрущовської та брежньовської доби, зазвичай бракувало, і воно було споруджене неякісно. Як показав

Куромія в одній із небагатьох наукових монографій про Донбас, що вийшли на Заході, мігранти жили в новій обстановці, де бракувало міжособистісних та родинних зв'язків, і були далекими від місцевих традицій. Новоприбулі з Росії не усвідомлювали, що вони перебираються до іншої країни з історично притаманними їй особливостями – натомість відчували себе «вищими за корінне населення»²⁴. Таке зверхнє ставлення зумовило зневагу до поширених тут норм звичаєвого права і заохочувало до їхнього насильницького порушення.

Стрімка урбанізація призвела до того, що на Донбасі оселилося і стало працювати більше росіян, ніж українців. Водночас із зростанням міст після Другої світової війни спостерігалось скорочення кількості етнічних українців, які вважали рідною українську мову²⁵. Теодор Фрідгут пише, що Донецьк «був переважно російським упродовж усього свого існування» і «залишався російським за атмосферою»²⁶. Велика російськомовна громада на Донбасі сформувалася як спільнота радянських людей із глибоко засвоєною регіональною ідентичністю, що продовжувала існувати у незалежній Україні, в тому числі станом на 2014 рік. На Донбасі переселенці з Росії досконало «чулися вдома, давно забувши про будь-яке почуття відчуженості»²⁷. Стаючи «місцевими», вони набували донбаської ідентичності та водночас сприймали себе як членів радянської, але не української, родини.

Цей контекст є важливим для розуміння того, яким чином зароджувалися і діяли кримінальні, політичні й ділові мережі. Ще за радянської доби Донбас мав великий тіньовий сектор економіки, орієнтований на незаконну торгівлю й відмивання грошей та тісно пов'язаний з іншими радянськими республіками завдяки надрегіональним злочинним угрупованням. Як і в багатьох зарубіжних країнах, чимало з цих угруповань базувалися на етнічно-кланових зв'язках, як-от грузинські або чеченські кримінальні мережі²⁸.

ТЮРЕМНА СУБКУЛЬТУРА

Високий рівень злочинності протягом десятиліть був характерною рисою життя на Донбасі. Тут розташовувалася чверть усіх пенітенціарних установ і таборів для злочинців радянської України²⁹,

зокрема, Сталіно (Донецьк) мало 20 закладів відбування покарання, а Ворошиловград (Луганськ) – 16. У цих в'язницях і таборах перебувало утричі більше засуджених, ніж вони офіційно могли вмістити, позаяк суди у Сталіно й Ворошиловграді виносили найбільше обвинувальних вироків в Україні. Коли у 90-х роках экс-голови Донецької облдержадміністрації Володимира Щербаня запитали, чому Донецьк має славу «найбільш криміналізованого міста в Україні», він відповів: «Вам слід згадати історію міста та враховувати його соціальну структуру»³⁰.

За гостротою криміногенної обстановки Донбас у радянській і пострадянській Україні перебував у трійці лідерів поряд із Одещиною та Кримом. У 2005 році, чверть століття після розпаду СРСР, у підвладному Партії регіонів краї було вчинено 44 тис. злочинів (з них 19 тис. серйозних), зокрема 395 убивств³¹. Це свідчило про те, що культура насильства, що розквітла у 1990-х роках, коли конкуруючі ділові та кримінальні угруповання боролися за розподіл державних активів, зберігала потужні позиції на Донбасі.

На Донбасі, де Партія регіонів монополізувала всі аспекти життя, в'язнична субкультура була «ключовою для розуміння політико-кримінальних уз». Упродовж останніх двох десятиліть існування СРСР субкультура «*урок*» та корупція поширилися в середовищі керівників донбаських регіональних осередків Комуністичної партії та силовиків, в чиїх руках перебувала місцева влада³².

Насильницькі злочини, особливо проти впливових постатей, скоєні у 1980 – 90-х роках на Донбасі, практично не розслідувалися, що свідчило про контроль місцевих олігархів над силовиками. У сусідніх Дніпропетровській та Харківській області організована злочинність також часом співпрацювала з місцевим великим капіталом, зокрема з Ігорем Коломойським. Але лише на Донбасі, на відміну від решти областей Сходу, витворився нерозривний сплав політики, великого бізнесу та криміналу, який потрапив під тотальний контроль одного клану, що вийшов переможцем із міжусобної боротьби. На Дніпропетровщині, навпаки, завжди існували й конкурували між собою різні олігархічні клани (що гуртувалися навколо фігур Павла Лазаренка, Юлії Тимошенко, Віктора Пінчука, Сергія Тігіпка та Ігоря Коломойського), а отже, й різноманітні політичні проекти.

На Донбасі багатьох силовиків звабили пропозиціями високооплачуваної роботи в олігархічних ділових імперіях, де вони широко користувалися своїми старими дружніми зв'язками. Начальник управління МВС у Донецькій області Володимир Малишев очолив департамент безпеки ахметовської корпорації “*System Capital Management*”, а згодом став депутатом парламенту від Партії регіонів.

Таблиця 3.

Незаконні фінансові потоки з України (у млн. доларів США)³³

2004	4 380
2005	5 626
2006	5 381
2007	7 175
2008	16 922
2009	10 574
2010	13 843
2011	17 949
2012	21 001
2013	13 911
Сукупний	116 762
Середній	11 676

У трьох ефірах незалежної слов'янської телекомпанії *TOP* колишні офіцери МВС Олег Солодун і Михайло Сербин розповідали про тісний зв'язок, що існує на Донеччині між міліцією, місцевою прокуратурою та кримінальними угрупованнями³⁴. У липні 2001 року, напередодні випуску четвертої програми, яка мала розповісти про зв'язки сина тодішнього прокурора Донецької області Віктора Пшонки (майбутнього генпрокурора часів президентства Януковича) з організованою злочинністю Краматорська, було вбито головного редактора телекомпанії *TOP* Ігоря Александрова³⁵. Суд виправдав безхатка Юрія Вередюка, затриманого обласною прокуратурою за звинуваченням у цьому вбивстві, але невдовзі він загинув від отруєння³⁶. Губернатор Янукович та його політичні й ділові спільники спустили на гальмах розслідування убивства Александрова. Втім, на відміну від убивства журналіста Георгія

Гонгадзе, яке породило всеукраїнський протестний рух «Україна без Кучми» з вимогами імпічменту президента, цей злочин не викликав згуртованої реакції громадянського суспільства на Донбасі.

Після обрання президентом Януковича дехто з-поміж донбаських силовиків перебрався до Києва, щоб допомагати йому виводити з країни активи і приховувати незаконну діяльність. Коли Янукович перебував при владі, «організована злочинність вважала себе застрахованою від переслідування з боку влади», як телеграфував із Києва посол США³⁷. За правління Януковича Україна, що до цього була корумпованою державою, перейшла, за словами одного з чиновників ЄС, «від олігархічної економіки до мафіозної»³⁸. Олівер Балло вважав поняття «корупція» геть недостатнім для розуміння президентства Януковича, оскільки «вся держава була кримінальним підприємством»³⁹. Інформація Генеральної прокуратури України про те, що Янукович і його найближче оточення, за різними підрахунками, викрали з держбюджету від 40 до 100 млрд. дол. дає уявлення про масштаби будівництва Партією регіонів мафіозної держави. Українські олігархи та корумповані державні службовці завжди спрямовували незаконно накопичений капітал до офшорних податкових зон, але, як свідчить таблиця 3, обсяг виведення коштів з України стрімко збільшився саме у роки президенства Януковича⁴⁰.

Контроль олігархів і Партії регіонів над силовиками мав своїм наслідком пасивність чи ренегатство останніх навесні 2014 року, під час антиукраїнських акцій Антимайдану та заколотів російських маріонеток. Озброєні групи, які Партія регіонів використовувала проти своїх опонентів, «перетиналися із кримінальними угрупованнями», тимчасом міліція «також мала списки кримінальних злочинців, яких залучала [у ролі бойовиків] та озброювала для нападів на промайданівських активістів на місцях і в Києві»⁴¹. У Горлівці місцева банда Армена Саркісяна безпосередньо приєдналася до російських маріонеток⁴², в той час як інші ОЗУ здебільшого залишалися пасивними, а відтак відновили свою незаконну діяльність на окупованій території. Подальшого дослідження потребують зв'язки між оргзлочинністю, організаторами Антимайдану та російськими маріонетками наприкінці 2013 – навесні 2014 року. Таке дослідження не обіцяє бути легким, адже більшість на-

казів і розпоряджень, які стосуються їхньої співпраці, а також виплат готівки «тітушкам», найімовірніше, взагалі не фіксувалися на папері, крім того, документи російських силовиків засекречено, а архіви Партії регіонів знищено чи надійно сховано. Певний винаток із правила становлять документи стосовно діяльності американського політичного консультанта «регіоналів» Пола Манафорта, які стали надбанням громадськості лише тому, що під час Євромайдану націоналістичні протестувальники здійснили напад на київський офіс Партії регіонів.

ЗЛОЧИННІСТЬ І КРИМІНАЛІТЕТ У ПІЗНЬОРАДЯНСЬКУ ТА ПОСТРАДЯНСЬКУ ДОБУ

Донбаський регіон мав один із найвищих рівнів злочинності у незалежній Україні. Упродовж 1990–1993 років кількість скоєних злочинів тут блискавично зросла на 50%, зокрема, убивств і замахів на вбивства – на третину, а майнових правопорушень – на 55%⁴³. У рік розпаду СРСР на Донеччині діяло 2186 кримінальних угруповань, які вчинили 4000 злочинів, у тому числі 33 вбивства. Традиції кримінального світу «глибоко в’їлися» у повсякденне життя регіону та звички представників тамтешньої еліти⁴⁴. Порівняно з радянською епохою у 1990-х роках на Донбасі відбулися зміни ієрархії: місцеві ОЗУ зійшли на вершину влади, підім’явши чиновників, ділові кола, силовиків і місцеве самоврядування. Врешті-решт, «нові олігархи стали покладатися і на колишній КДБ, і на організовану злочинність, щоб через застосування цілеспрямованого насильства тримати в руках вихід на ринок, розподіл ринку та прикордонний контроль»⁴⁵.

Українці часто згадують 1990-ті роки як «бардак», «дурдом» або просто панування «закону джунглів»⁴⁶. Упродовж десятиліття українці, особливо мешканці Донбасу та Криму, перейшли від порівняно стабільної радянської деспотії до анархії та бандитських «розборок», у яких вижили лише сильні. Пересічній людині могло здатися, і це відображено в опитуваннях громадської думки, що до влади прийшла організована злочинність. Почасти це суб’єктивне сприйняття реальності збігалось з об’єктивним станом речей у деяких регіонах країни, де кримінал і політика злилися в одно ціле.

У цей період політична, громадська і ділова активність справді зазнали суттєвого впливу тюремних цінностей та «понять»⁴⁷. «Жити за поняттями» означало дотримуватися неписаних правил кримінального світу.

У часи горбачовської лібералізації наприкінці 1980-х років злочинні угруповання отримали змогу діяти вільніше та з більшою безкарністю. На момент краху Радянського Союзу вони опанували культурне й соціальне життя Донбасу, нав'язуючи населенню свої норми, звичаї та ритуали, що знаходили відображення у татуваннях, прізвиськах (наприклад, «хазяїн Донецька» першої половини 1990-х Ахать Брагін, чияу бізнес-імперію успадкував Рінат Ахметов, був відомий як «Алік Грек»), популярності в'язничного сленгу та тюремних пісень⁴⁸. Так званий «блатний шансон», який не викликав особливих симпатій в українських слухачів, був вельми популярним серед членів Партії регіонів. У Росії, де зв'язка між силовиками, політичним істеблїшментом, великим капіталом та оргзлочинністю стала частиною політичної системи держави, цей жанр здобув більш топові позиції на національному рівні: так, «*Радио Шансон*» є п'ятою за чисельністю аудиторії радіостанцією в РФ, а сам так званий «шансон» займає третю позицію у рейтингу популярності музичних напрямів серед російської молоді⁴⁹.

Пострадянська ідентичність на Донбасі постала завдяки інтеграції кількох компонентів: регіональної ідентичності, кримінальної субкультури, досвідів радянської епохи та життя за «законом джунглів» у 1990-х. Варто проаналізувати деякі з цих компонентів більш детально.

Як уже зазначалося, на Донбасі упродовж десятиліть існувала впливова тюремно-кримінальна субкультура. У період «застою» місцеві злочинні угруповання збагачувалися за рахунок незаконної торгівлі, завдяки дефіциту, зростанню цинізму в суспільстві, більшій, ніж раніше, терпимості комуністичної влади до корупції і водночас відчуженості населення від цієї влади. Втім, якщо на той час КДБ зберігав потужні інструменти для контролю над оргзлочинністю, її переслідування або ж використання її у певних цілях, то наприкінці 1980-х та у прозваних «лихими» 1990-х роках характер владних відносин кардинально змінився: до влади на Донбасі, а також у Криму доступилися так звані «кримінальні авторитети»,

які змусили місцевих працівників КДБ, а згодом СБУ, працювати на себе⁵⁰. Подібні зміни відбулися тоді ж і в деяких російських регіонах, однак після приходу до влади Путіна силовики повернули собі владні важелі та заходилися будувати поліцейсько-чекістську державу, де кримінал можна було як придушувати, так і ставити на службу режиму. На Донбасі тим часом усе лишалося по-старому: тут силовики аж до 2014 року продовжували коритися кримінально-олігархічному клану, політичним прикриттям якого слугувала Партія регіонів.

Починаючи з 1991 року у вигравші від приватизації та експорту сировини і промислової продукції опинилася невелика група олігархів та їхніх близьких друзів. Автор під час польових досліджень на Донбасі особисто переконався, як мало тут інвестували у базову інфраструктуру, освіту та соціальні послуги. Під час відвідин селища Комунар поблизу Макіївки журналіста газети “*Guardian*” шокувала відсутність основних зручностей, зокрема домашніх телефонів і газопроводу. Головним джерелом зайнятості для місцевих жителів була вугільна копальня, де «за довгі зміни каторжної, небезпечної роботи платили мізерну заробітну платню»⁵¹. Брак поваги до життя людини давався взнаки у великій кількості нещасних випадків на шахтах.

Аварії на Донбасі були звичною справою через вік та глибину вугільних копалень, брак інвестицій і той факт, що керівники шахт переважно розкрадали субсидії з державного бюджету. Розкрадання цих субсидій було головним джерелом надприбутку для вугільної мафії, очолюваної старими «червоними директорами» на кшталт колишнього керівника донецької шахти імені Засядька Юхима Звягільського. Іншим джерелом був нелегальний видобуток вугілля, яке за президентства Януковича реалізовувалося через компанії, пов’язані з його старшим сином Олександром. Загальний обсяг цього тіньового видобутку лише у 2012 році становив від 5,8 до 7 мільйонів тонн, тобто близько десятої частини продукції всіх українських копалень⁵².

Українські та західні експерти завжди задавалися питанням: чому місцеве населення голосувало за владних шахраїв із Партії регіонів? Відповідь на це запитання має включати щонайменше чотири моменти. По-перше, Донбас був єдиним українським регіоном,

де клани, що раніше ворогували, змогли об'єднатися навколо єдиної політичної машини, якою стала Партія регіонів. По-друге, ця політична машина мала у своєму розпорядженні адміністративний ресурс у вигляді місцевої влади та силовиків, за допомогою яких вона організовувала масове контрольоване голосування на великих заводах і шахтах. По-третє, вона була здатною фальсифікувати результати виборів таким чином, аби її сателіти, такі як КПУ, отримували більше голосів, а політичні опоненти – навпаки, менше. По-четверте, інтегруючи одіозних «кримінальних авторитетів», таких як Юрій Іванющенко (відомий як «Юра Єнакіївський»), до своїх лав, партія неначе наближала їх до виборця і надавала їм респектабельнішого вигляду, завдяки чому вони не викликали непереможного відторгнення.

Чимало мешканців Донбасу втішали себе тим, що обирають «менше зло»: мовляв, краще місцеві шахраї, ніж галицькі націоналісти та «фашисти» на утриманні Заходу. Мешканка Донецька Ельвіра Сергіївна не заперечувала того, що Янукович був «бандитом», але мала суттєве уточнення: «він був нашим бандитом»⁵³. Інший донецчанин, шахтар, підтримав тезу про те, що олігархи є «зłodіями та бандитами», додавши: «Чесна людина не заробляє мільярдів, як вони» (погляд на статки найбагатших співвітчизників як на здобуті, без сумніву, завдяки корупції та порушенню законів об'єднує українців з усіх куточків країни). Попри це, він, як і багато його колег, збрався проголосувати за Партію регіонів, сподіваючись, що їхнє життя поліпшиться. Він обґрунтував своє рішення так: «Навіть якщо він [Янукович] злочинець, то зможе розібратися з іншими бандитами»⁵⁴.

Через емоції, які вони відчували, з одного боку, до Януковича та власних «бандитів», а з іншого – «фашистського» Києва та Євромайдану, частина мешканців Донбасу 2014 року вбачала у Путіні та російських маріонетках своїх рятівників. Цікавим і ще не дослідженим питанням є те, як останні змогли скористатися антиолігархічною риторикою задля здобуття популярності навесні 2014 року. Найімовірніше, політичний вакуум, що виник тут після розриву ланцюжка, котрий з'єднував Партію регіонів, великий капітал, силовиків та оргзлочинність, у лютому–квітні 2014 року змусив певну частину місцевого населення шукати нових патронів, які б

підкувалися про його потреби. Цей запал дещо пригас з огляду на руйнування і значну кількість жертв поміж цивільного населення, спричинених війною. Том Купе та Максим Обрізан виявили, що в контрольованих Україною районах Донбасу, які зазнали воєнних втрат, місцеві мешканці мало вірять у можливість компромісу з Росією та висловлюють високу підтримку збереженню регіону в складі України⁵⁵.

Наявна на Донбасі політична культура, тісно пов'язана з насильством, проявила себе під час «кримінальних воєн», що тривали від середини 1980-х до середини 1990-х років, у спробах крадіжки голосів на президентських виборах 2004 року та в роки президентства Януковича. «Закон джунглів» 1990-х років, писала Анна Фурнье, продукував не вільних, а «диких громадян»⁵⁶. Місцева бандитська субкультура передбачала винагородження для друзів і публічну кару для ворогів, покликану демонструвати, хто тут «хазяїн». Ці компоненти витворювали запальну суміш, яка вибухала насильством, хаосом і анархією, коли центральна влада – у Петрограді 1917 року, Москві 1991 року чи Києві 2014 року – дезінтегрувалася⁵⁷.

Можна виділити такі характеристики цієї політичної культури:

1. Байдужість до людських страждань і брак почуття відповідальності за важке становище інших. Хоча подібне ставлення можна було спостерігати і в інших частинах України, на Донбасі воно набуло крайніх проявів.
2. Нестримна економічна експлуатація, розгнuzдана агресивність у досягненні цілей та переконання в тому, що мета виправдовує засоби.
3. Жорсткість та повага до сили, терору і брутальності в повсякденному житті.
4. Любов до нарочитого шику, зумовлена потребою демонструвати власне багатство, яка знайшла яскраве втілення у палаці Януковича в Межигір'ї з його приватним зоопарком, колекцією старовинних автомобілів та іспанським галеоном.
5. Невисокий освітній рівень більшості представників місцевої політичної еліти. До інтелектуалів з вищою освітою серед них

належали одиниці, натомість для решти школою життя була вулиця. Наукові ступені, як-от Януковичеві дипломи кандидата і доктора економічних наук, купувалися ними для підвищення соціального статусу.

6. Низький рівень моралі та доброчесності, правовий нігілізм, високий рівень толерантності до корупції й беззаконня.
7. Жага до привласнення чужого в необмеженій кількості. Говорячи про Януковича та його оточення незадовго до початку Революції гідності, головний редактор медіапроекту «Наші гроші» Олексій Шалайський зазначав, що їх характеризує «жадібність, якої ніхто не очікував. Тому що такого жадібного президента у нас ще не було»⁵⁸.
8. Обмежена підтримка ліберальних та націонал-демократичних політичних проєктів. Двома справді популярними політичними партіями на Донбасі були лише лівопопулістські КПУ та Партія регіонів.
9. Ксенофобія щодо тих, кого не визнавали за «свого», щодо мешканців західної України, ЄС та США, поєднана з релігійною нетерпимістю до усіх конфесій, окрім Російської православної церкви.

ОЛІГАРХИ ТА ПОЛІТИЧНІ «ДАХИ»: АХМЕТОВ І ЯНУКОВИЧ

Після десятиріччя нестримного насильства, що тривало від середини 1980-х до середини 1990-х років, у Донецьку встановився мир, коли у 1997–1998 роках найбагатша людина регіону Рінат Ахметов уклав союз з новим очільником області Віктором Януковичем⁵⁹. Разом вони сформували корумпований і високоприбутковий діловий альянс, який приносив вигоду обом аж до початку 2014 року⁶⁰.

Коріння цього політико-бізнесового альянсу сягало тих часів, коли колишні в'язні перетворилися на бойовиків, бригадирів та кілерів організованих злочинних угруповань. Батько Ріната Ахметова, волзький татарин, прибув до Донецька на початку 1960-х років і працював на копальнях. Рінат та його брат Ігор не шукали роботи на шахтах, оскільки епоха Горбачова і розпад СРСР відкривали можливості для незаконного збагачення.

Ахметов не має публічної біографії до середини 1990-х років. У деяких журналістських розслідуваннях і витоках інформації з МВС йшлося про те, що у 1986 році Рінат та Ігор Ахметови «були залучені до кримінальної діяльності» у сфері азартних ігор та незаконної торгівлі тканинами. За цими даними, під час одного невдалого пограбування нібито загинуло троє осіб, а Ігоря Ахметова заарештували⁶¹. Хоча Ахметов це заперечує, місцеві свідки та міліція підтвердили достовірність тверджень Тетяни Чорновол, яка провела докладне опитування в селищі Північному на околиці Донецька, де брати Ахметови провели дитинство. Вона опублікувала своє розслідування на сайті «*Обозреватель*», але публікацію видалили після того, як Ахметов оскаржив її в лондонському суді⁶². Ставши олігархом, Ахметов доклав великих зусиль і витратив чимало коштів, аби приховати своє минуле⁶³, тож його біографія традиційно починається 1995 роком, а те, що він робив раніше, «залишається спірним»⁶⁴.

У 1988 році Ахметова викликали на допит з зв'язку з причетністю до діяльності організованого злочинного угруповання в Донецькій області. Ці підозри підтверджує внутрішній документ Головного управління у справах боротьби з оргзлочинністю (ГУБОЗ) МВС України від вересня 1999 року, копію якого оприлюднила міжнародна мережа журналістів-розслідувачів *OCCRP (Organized Crime and Corruption Reporting Project)*. Цей документ перелічував сім «найнебезпечніших» тоді злочинних структур Донецької області, як діючих, так і тих, що припинили свою діяльність. Серед останніх фігурувало «ОЗУ “Рената”» (так в оригіналі), про яке вказувалося наступне:

«Напрямок злочинної діяльності – відмивання грошей, шахрайства з фінансовими ресурсами. Група має велику кількість як офіційних[,] так і фіктивних фірм. Має назву “Люксовська група”».

Лідер [–] Ахметов Ренат [sic] Леонідович, 1966 року народження, проживає: Донецьк, по вул. Ударній, 16»⁶⁵.

Водночас цей огляд не торкався теми альянсу Ахметова з Ахатєм Брагіним, який, за словами тодішнього начальника управління МВС Аркадія Болдовського, був лідером наймогутнішого мафіозного клану Донецька⁶⁶. Брагін звернув увагу на Ахметова ще на

початку 1990-х, а відтак став його наставником і зробив своїм найближчим помічником. 15 жовтня 1995 року Ахметов запізнився на матч футбольного клубу «Шахтар» (власником якого тоді був Брагін) із сімферопольською «Таврією», а прибувши, знайшов його розірваним на шматки в результаті вибуху. Можливо, ми ніколи не дізнаємося, чи знав він заздалегідь, що треба маршрут і приїхати пізніше. Відомо, що у 1995 році Донецьк не мав гострих транспортних проблем, і для важливих персон місцева міліція могла би розчистити дорогу за будь-якої затримки руху, та ще й надати ескорт. Тетяна Чорновол та інші українські розслідувачі вважали, що Ахметов знав про запланований замах і запізнився навмисно⁶⁷.

Наступного року в Донецькому аеропорту було вбито олігарха і колишнього ділового партнера Брагіна Євгена Щербаня. Автоматники зуміли потрапити до аеропорту і втекти звідти без жодних труднощів. Ахметов, який успадкував їхні багатства, тобто особисто виграв від обох смертей, заперечував будь-яку причетність до цих злочинів. У підсумку, як писала головний редактор газети «Дзеркало тижня» Юлія Мостова, Ахметов отримав більшу частину активів Брагіна і Щербаня та «корону» хазяїна Донецька⁶⁸. Серед іншого, він став власником палацу «Люкс» у колишньому Донецькому ботанічному саду, який Ахать Брагін, у свою чергу, колись перебрав від убитого боса донецької оргзлочинності Яноша Кранца⁶⁹.

Ахметов і Брагін мали різні погляди на те, слід «зłodіям у законі» співпрацювати з владою чи ігнорувати її. Це питання було предметом жорсткого протистояння, що точилося в радянському кримінальному середовищі упродовж десятиліть. Янукович мав тривалу історію співпраці з властями ще від часів свого імовірного вербування КДБ після звільнення з виправної колонії, а у 1990-х роках, за деякими твердженнями, схилив Ахметова до «легалізації» та взаємодії з офіційними структурами. Цей крок був несумісним із подальшим перебуванням у команді старомодних «зłodіїв у законі» на чолі з Брагіним. Стратегічна мета Януковича, Ахметова та їхнього партнера Бориса Колеснікова полягала в тому, щоб стати легальними політичними акторами, і вона вимагала усунення тих, хто протистояв цій еволюції. «Зłodії в законі», які виступали проти

співпраці з владою, програли «кримінальну війну» на Донбасі молодшим конкурентам⁷⁰.

За радянських часів СРСР, пише Карен Давіша, працювати в тіні могли лише ті, хто мав зв'язки з КДБ⁷¹. Наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років КДБ допомагав у відмиванні коштів Компартії, і нові кримінальні угруповання «мали прикриття від КДБ або комсомолу, тобто “дах”»⁷². Свої плоди співпраці з радянськими органами держбезпеки, схоже, принесла і Януковичу. Ймовірно, саме їй він завдячував підтримкою, наданою йому космонавтом, двічі героєм Радянського Союзу Георгієм Береговим, зняттям судимостей, прийомом до Компартії, обранням депутатом місцевої ради і вдалим працевлаштуванням після відбуття двох тюремних строків. Після того, як КПРС і КДБ втратили владу, Янукович віднайшов себе у ролі політичного «даха» для нових олігархічних владних гравців. Вбивство найбагатшого тоді олігарха України Євгена Щербаня у 1996 році усунуло останні перешкоди для тріумфу альянсу Ахметова–Януковича, перемістивши їх на позиції лідерів «донецького клану».

Після загибелі представників «старої гвардії» – «злодія в законі» Брагіна та олігарха Щербаня – переможці, які прагнули певної респектабельності й легітимності, розподілили між собою обов'язки:

1. «Хазяїн» – кримінальний господар терену Рінат Ахметов – керував бізнесовими питаннями.
2. «Політичний дах» – голова обласної адміністрації, очільник Партії регіонів, прем'єр-міністр, а врешті президент Віктор Янукович – допомагав злочинцям і олігархам, які хотіли здобути публічну легітимність у політиці та бізнесі.
3. Колишні зв'язки зі злочинним світом не було цілком розірвано: Борис Колесніков продовжував займатися «іншими речами», тобто незаконними оборудками.

Ахметов і Колесніков піднялися щаблями кримінальної кар'єри в Донецькій області у другій половині 1980-х – першій половині 1990-х років, а наприкінці 1990-х стали керівниками тих крил «донецького клану», які вийшли переможцями у «кримінальній війні». Колесніков очолив донецький центральний Жовтневий ринок, який наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років був підкон-

трольний Брагіну. Іншими близькими діловими та політичними союзниками Януковича стали брати Андрій та Сергій Ключєви, які, за висловом Тараса Чорновола, стали «рідніші Януковичу за жінку і синів»⁷³. Донецький мільярдер Сергій Тарута також говорив, що між Андрієм Ключєвим і Януковичем існують «особливі відносини»⁷⁴. Брати Ключєви користувалися перевагами режиму спеціальної економічної зони на Донбасі (що була «чорною дірою» для незаконної господарської діяльності) для уникнення ввізних мит та ухилення від сплати податків. Під час Революції гідності, у січні 2014 року, Андрій Ключєв змінив Сергія Львовичкіна на посаді глави президентської адміністрації Януковича і залишався з ним, аж доки той не втік із Києва.

У 1996 році Ахметов успішно пролобіював призначення Януковича на посаду заступника голови, а у 1997 році – голови Донецької обласної адміністрації. До кінця десятиліття вони завершили своє сходження на вершини регіональної влади і взяли Донбас під свій контроль, об'єднавши наявні там групи, які доти ворогували між собою, у Партію регіонального відродження (з 2001 року – Партія регіонів). Упродовж наступних чотирнадцяти років вони очолювали альянс, який забезпечував політичний захист капіталу, і водночас фінансування політичної машини Партії регіонів, що відкривало їм обом шлях до нечуваного збагачення.

Ахметов, як пише Сергій Лещенко, «став олігархом ще за часів президента Леоніда Кучми» і «відіграв вирішальну роль у становленні Віктора Януковича як політика». У наступні майже два десятиріччя фінансова імперія Ахметова виросла «за протекції Януковича». Роки, коли Янукович був прем'єр-міністром (2002–2004, 2006–2007) і президентом України (2010–2014), стали для Ахметова золотою добою⁷⁵. Упродовж цих років Ахметов значно розширив свою фінансово-промислову імперію, перебравши контроль над регіональними теплогенеруючими та енергетичними компаніями, Маріупольським металургійним комбінатом імені Ілліча і компанією «Укртелеком», що гарантувало «експоненціальне процвітання» його бізнесу⁷⁶. Ендрю Вілсон пише, що політична влада Януковича «забезпечила політичне прикриття для захоплення Ахметовим усіх місцевих бізнесів», і вони удвох «витворили природне партнерство ділових і політичних м'язів»⁷⁷.

Прізвища інших ключових постатей організованої злочинності були добре відомі українській владі, але жоден із них не був притягнутий до кримінальної відповідальності. Багато з них отримали депутатську недоторканність як депутати від Партії регіонів, були реабілітовані, або ж їхні кримінальні провадження закрили донецькі прокурори. З'являлася інформація про тісні зв'язки першого заступника генерального прокурора Рената Кузьміна з донецькою бандою братів Немсадзе. За твердженням колишнього заступника глави МВС Геннадія Москаля, під час президентства Януковича вісімнадцять депутатів від Партії регіонів були членами організованих злочинних угруповань⁷⁸.

Нижче названо відомих «злочодів у законі», пов'язаних з організованою злочинністю в Донецькій області:

1. Брати Немсадзе, як було встановлено в ході тривалого розслідування, проведеного під час президентства Віктора Ющенка, були відповідальними за 57 убивств⁷⁹. За словами экс-міністра внутрішніх справ Юрія Луценка, під час розслідування було ексгумовано понад 30 трупів бізнесменів, суддів, адвокатів, слідчих та інших осіб, убитих на Донеччині у 1990-х роках. Гіві Немсадзе повернувся в Україну за часів Януковича, коли генеральний прокурор Віктор Пшонка закрив кримінальні провадження проти нього. Київський суд пристав на версію про те, що всі убивства буцімто вчиняв не Гіві, а його покійний брат Гурам, тимчасом троє очевидців цих злочинів померли за таємничих обставин у в'язниці⁸⁰. Луценко писав, що реабілітація Гіві Немсадзе означала повернення України «у бандитські 1990-ті»⁸¹. Банда Немсадзе діяла з метою ліквідації суперників Януковича і Ахметова, які були перешкодою на шляху до їхньої монопольної влади над Донбасом⁸².
2. Юрій Іванющенко, який у 2007 році став депутатом парламенту від Партії регіонів, починав із протизаконної діяльності в Єнакієво, як-от продажу бензину, вкраденого зі складів автотранспортної бази Януковича. На початку 1990-х років, за твердженням Тетяни Чорновол, він перейшов до угруповання Брагіна–Ахметова у Донецьку⁸³. Будучи наприкінці

1980-х – першій половині 1990-х років найманим убивцею, він отримав прізвисько «Юра Єнакіївський». Іванющенку закидали причетність до убивств Брагіна та керівника Азовського морського пароплавства Анатолія Бандури, що він і найняті ним юристи активно заперечували⁸⁴.

3. Існують дві версії щодо того, хто міг стояти за скоєними у 1995–1998 роках убивствами Брагіна, Щербаня, донецького бізнесмена Олександра Момота та экс-голови правління Національного банку України Вадима Гетьмана. Перша з них стверджує, що ці злочини стали результатом боротьби між кримінальними угрупованнями Донецька і Дніпропетровська, а в ролі замовника виступав лідер одного із дніпропетровських кланів, прем'єр-міністр України у 1996–1997 роках Павло Лазаренко. Лазаренко нібито заплатив Олександрові Мільченку, який, у свою чергу, найняв для скоєння вбивства банду Євгена Кушніра. Президент Янукович намагався звинувачувати у вбивстві Щербаня Юлію Тимошенко, яка була бізнес-партнеркою Лазаренка упродовж більшої частини 1990-х років. Друга версія пов'язує ці злочини з тріумвіратом Ахметова–Януковича–Колеснікова, які фінансово виграли від цих смертей. Згідно з цією версією, до вбивства Брагіна міг бути причетний Іванющенко, який тим самим заслужив собі місце надійного союзника у світі Ахметова. Тетяна Чорновол наполягала: «Насправді всі резонансні вбивства в Донецькому регіоні дуже пов'язані. Бо пов'язані між собою були персони, які господарювали на Донбасі на початку 1990-х, у середині 1990-х, які й нині є господарями Донбасу, навіть України»⁸⁵.
4. Банда Кушніра, яка у 1990-х роках була активно залучена до всіх різновидів злочинної діяльності, вчинила 27 убивств і 17 замахів на вбивства⁸⁶. Кушнір співпрацював з лідером Ліберальної партії України Володимиром Щербанем (однофамільцем Євгена Щербаня). Між 1997, коли Януковича призначили головою Донецької обласної адміністрації, і 1999 роками банду Кушніра було ліквідовано руками підручних Немсадзе. Майже три десятки членів цієї банди, включно з її лідером,

було вбито, а восьмеро потрапили за ґрати завдяки дружнім стосункам її конкурентів із силовиками⁸⁷.

5. Банда Кранца була пов'язана із Брагіним, проте розпалася після того, як у 1992 році було вбито її боса. На кадрах зі службової зйомки МВС, що стали надбанням громадськості, можна побачити, що Ахметов і Брагін були присутні на похороні Кранца⁸⁸.
6. За твердженням різних представників влади часів президентства Ющенка, депутати від Партії регіонів Ельбрус та Роберт Тедеєви належали до кавказького організованого злочинного угруповання Бориса Савлохова («Солохи»).
7. ОЗУ «Сейлем» було пов'язане з Партією регіонів у Криму. В 1990-х роках його члени скоїли 52 замовних убивства, в тому числі одного журналіста, двох міліціонерів, 30 бізнесменів та 15 учасників організованої злочинності. Бос «Сейлема» Олександр Мельник представляв Партію регіонів і ділові інтереси Ахметова та Вадима Новинського на півострові, що відображало тісні зв'язки між криміналітетом Криму та Донбасу.

У партнерстві з головою Донецької обласної адміністрації Януковичем Ахметов замінив Євгена Щербаня у статусі найбагатшого олігарха України⁸⁹. За рік до російської агресії проти України Ахметов посідав у списку найзаможніших людей планети двадцять шосту сходинку, а його статки агентство *Bloomberg* оцінювало у \$18,9 млрд. За цим показником він випередив тоді усіх найбагатших олігархів Росії – найближчим його «переслідувачем» серед них виявився Алішер Усманов (\$19,8 млрд., 36-те місце)⁹⁰, що виглядало вражаюче, з огляду на те, що Росія є набагато багатшою за Україну на сировинні та енергетичні ресурси. При цьому варто зауважити, що у непрозорому та корумпованому середовищі, характерному для пострадянського простору загалом і України часів Януковича зокрема, навряд чи йшлося про точність та надійність таких цифр, що знайшло відображення у розбіжностях між різними рейтингами (так, за оцінкою журналу “*Forbes*”, станом на березень 2013 року Усманов та інший російський мільярдер Михаїл Фрідман були багатшими за Ахметова, але останній однак залишив позаду таких

російських багатіїв, як Віктор Вексельберг, Владімір Потанін, Роман Абрамовіч чи Олег Деріпаска⁹¹).

Вбивства Брагіна та Євгена Щербаня, а також ліквідація банди Кушніра проклали шлях нагору для тріо Ахметов–Янукович–Колесніков й «легалізації» членів організованих злочинних угруповань у ролі політиків⁹². Свідчення про інтеграцію криміналітету із Партією регіонів можна знайти в опублікованих американських дипломатичних шифрограмах із Києва та низці інших джерел. У своїй шифрограмі від вересня 2007 року посол США Вільям Тейлор цитував Сергія Таруту, який твердив про представників «донецького клану» в Партії регіонів, що «вони всі грабіжники»⁹³. Раніше колишній секретар Ради нацбезпеки і оборони України Володимир Горбулін говорив попередникові Тейлора послу Джону Гербсту, що виборчий список цієї партії характеризує наявність у ньому низки «кримінальних та антидемократичних фігур»⁹⁴. В іншій шифрограмі американського посольства було сказано, що Партія регіонів віддавна є «раєм для донецьких бандитів і олігархів», очолюваним «хрещеним батьком донецького клану Рінатом Ахметовим»⁹⁵.

БОЙОВИКИ ТА ПІДРУЧНІ КРИМІНАЛІТЕТУ

З кінця 1980-х до 2014 року, особливо впродовж 1990-х, кримінальні та політичні лідери на Донбасі набирали собі бойовиків з-поміж членів спортивних клубів, ветеранів Афганістану, курсантів шкіл міліції, колишніх шахтарів і представників нижчої ланки інших банд. Місцеві боси оргзлочинності часто були керівниками спортивних клубів⁹⁶. Отже, під час Євромайдану ці бойовики не виринули нізвідки: на той час вони мали за собою доволі тривалу традицію. Спосіб мислення, типовий для культури насильства, сформованої на Донбасі, зафіксували так звані «плівки Мельниченка». На них людина з голосом Януковича, тоді донецького губернатора, погрожує використати бойовиків для розгону мітингу прихильників Юлії Тимошенко в Донецьку і вимагає, щоб президент Кучма «прибрав» її з уряду Віктора Ющенка⁹⁷.

Силкові методи, застосовані владою вже самого Януковича проти Євромайдану, і подальше насильство, яке чинили місцеві російські маріонетки, не мають дивувати тих, кому відоме минуле депутатів парламенту від Партії регіонів. Багато з них прийшли в полі-

тику після завершення кар'єри у професійному спорті, охоронних компаніях, міліції та криміналізованому бізнесі. У цих сферах вони безпосередньо контактували з «мафіозним насиллям та фізичним усуненням конкурентів»⁹⁸. Вони розглядали насильство як незамінний інструмент у політиці, ґрунтуючись на своєму попередньому досвіді «боротьби» за збереження власних активів і захист своїх спільників. Ставлення типового депутата-«регіонала» до насильства «було зумовлене його роллю у світі пострадянського бізнесу та професійного спорту»⁹⁹.

Використання бойовиків у загальнодержавному масштабі вперше мало місце під час президентських виборів 2004 року, коли вони мали здійснювати силове прикриття та підтримку фальсифікації підсумків голосування, яка мала гарантувати перемогу Януковича. Випробувані та перевірені методи опори на державно-адміністративні ресурси і кримінальні кола було перенесено з Донецького регіону на всеукраїнський рівень.

Під час виборів 2004 року до Києва привезли десятки тисяч бойовиків і шахтарів, щоб використати їх проти учасників Помаранчевої революції, але президент Кучма не дозволив їм увійти до центру Києва. За твердженням довіреної особи кандидата Ющенка Миколи Томенка, бойовиків залучили до протистояння за рішенням тодішнього глави президентської адміністрації Віктора Медведчука і Ріната Ахметова¹⁰⁰. Якби їх кинули проти беззбройних демонстрантів, годі було б уникнути масового кровопролиття. Проте Кучма та його зять, олігарх Віктор Пінчук, голова Верховної Ради Володимир Литвин і посольство США доклали закулісних зусиль задля віднайдення мирного рішення. Окремі насильницькі напади усе ж сталися, але вони, на відміну від Євромайдану, не були масштабними й систематичними.

Друга мобілізація бойовиків відбулася напередодні наступних президентських виборів 2010 року, оскільки цього разу Янукович мав твердий намір не допустити, щоб ті, кого він вважав змовниками на короткому повідку в Заході, відібрали у нього перемогу. Починаючи з 2006 року вороже налаштовані до «Майдану» бойовики, залучені з маргінальних проросійських груп, тренувалися у російських та місцевих таборах, аби мати змогу силою зупинити

такий розвиток подій. Це був виразний знак, що Янукович «не має жодного бажання миритися з поразкою»¹⁰¹.

Служба безпеки України закривала очі на воєнізовану підготовку бойовиків, організовану російською розвідкою за потурання Партії регіонів. Ця підготовка була частиною «м'якої реакції» Росії на кольорові революції шляхом індоктринації та вишколу адептів «російського світу», що здійснювалися за програмами «Федерального агентства у справах СНД, співвітчизників, які проживають за кордоном, і міжнародного гуманітарного співробітництва» (*Рос-сотрудничество*) та фонду «*Русский мир*».

На виборах 2010 року, визнаних міжнародними спостерігачами такими, що відповідають демократичним стандартам, Янукович здобув перемогу, тож бойовики мусили тимчасово припинити дії. Але після виборів 2012 року їхня підготовка знову розгорнулася на повну силу із розрахунком на забезпечення переобрання Януковича у 2015 році¹⁰². Заохочувана порадами американського політичного консультанта Пола Манафорта, у 2012–2013 роках Партія регіонів почала використовувати електоральний успіх націоналістичної партії «Свобода» як нібито підставу для таврування усіх представників прозахідної націонал-демократичної опозиції, яких раз по раз оголошували «фашистами». Ця ідея не була винаходом Манафорта: він лише відродив кліше, які вже застосовувалися 2004 року з подачі російських політтехнологів Януковича. На влаштованих «регіоналами» загальнонаціональних «антифашистських» мітингах бойовики отримали свободу дій. У Києві, де вони напали на журналістів та прихильників «Свободи», їх охрестили «тітушками» (цей епонім постав від прізвища спортсмена Вадима Тітушка, члена бригади спортсменів-бойовиків, очолюваної регіональним провідником молодіжного крила Партії регіонів). Неочікуваний початок революції Євромайдану змусив Партію регіонів мобілізувати своїх бойовиків задовго до виборчої кампанії 2015 року.

Аби протистояти Майдану, бойовиків, зібраних звідусіль на сході та півдні України, включно із Кримом, залучили для взаємодії з міліцейським спецпідрозділом «Беркут» і внутрішніми військами МВС. Бандити, які в грудні 2013 року жорстоко побили журналістку Тетяну Чорновол після того, як вона очолила рух колони «Автомайдану» до палацу міністра внутрішніх справ Віталія Захар-

ченка, прибули із Дніпродзержинська. У Дніпропетровську голова облдержадміністрації Дмитро Колесніков та його попередник на цій посаді, тодішній віце-прем'єр Олександр Вілкул організували та озброїли бойовиків для розгону місцевого Євромайдану.

Основний корпус бойовиків, який склали вихідці з Донецька та Харкова, фінансували син президента Олександр Янукович, Юрій Іванющенко та Олександр Єфремов¹⁰³. Ресурси міської міліції були надані Захарченком, який дбав про «координацію, підбір і фінансування тітушок» з відома глави держави¹⁰⁴. 18 лютого 2014 року бандити вчинили вкрай жорстокий напад на активістів київського Євромайдану в Маріїнському парку поряд із будівлею парламенту. Вони «діяли як скоординований озброєний загін – спільно з правоохоронцями»¹⁰⁵. Для протидії учасникам протестів було накопичено величезний арсенал зброї та набоїв. Якби ними скористалися у повному обсязі, масштаб жертв міг набагато перевищити реальну кількість загиблих того дня.

У Харкові агресивні бойовики з угруповання «Оплот» співпрацювали з міським головою Геннадієм Кернесом, який сам був вихідцем із криміналітету. В «Оплоті», біля витоків якого стояли депутат-«регіонал» Олександр Бобков та один із найближчих партнерів «Сім'ї» Януковича, голова Нацбанку, а згодом перший віце-прем'єр Сергій Арбузов¹⁰⁶, гуртувалися жорстокі проросійські хулігани, задіяні в тіньовому бізнесі та рекеті. «Оплот» насаджував культ насильства та панславистські переконання, ворожість до українського «фашизму» й антизахідну ксенофобію, а також підтримував путінські «консервативні цінності», що робило його природним союзником російських націоналістів. Очолив «Оплот» колишній співробітник МВС Євген Жилін, чий світогляд можна було б охарактеризувати як «неорадянський». Жилін утік до Росії після того, як проукраїнські сили здобули перемогу в протистоянні в центрі Харкова навесні 2014 року¹⁰⁷. Російські ЗМІ повідомляли, що Жиліна було вбито в підмосковному ресторані у вересні 2016 року, хоча ця інформація не мала надійного підтвердження. Не виключено, що вона була спрямована на приховування справжнього місця його перебування.

«Оплот» брав активну участь у протистоянні з Євромайданом як бойовий загін влади; «вважають, що він стояв за багатьма викра-

деннями, катуваннями, пограбуваннями і погрозами вбивства у Києві»¹⁰⁸. «Оплотівців» розселили в таборах неподалік Києва, куди доправляли для допитів і тортур викрадених учасників Революції гідності. Український суд встановив, що «тітушки» з «Оплоту» причетні до викрадень, побоїв і тортур активістів «Автомайдану» і Євромайдану загалом¹⁰⁹. Викраденого активіста, вченого-геофізика зі Львова Юрія Вербицького, найімовірніше, вбили саме ці бойовики.

Членів «Оплоту» тренували, фінансували та екіпірували російські розвідники, частину яких таємно перекинули на схід України ще за кілька років до описуваних подій. Серед російських маріонеток, які створили угруповання «ДНР» і «ЛНР», було чимало «оплотівців», найвідомішим з яких став ватажок «ДНР» Олександр Захарченко. Вони належали до найвідданіших фанатиків українофобського російського іредентизму. Сформований ними під егідою «ДНР» батальйон (пізніше 5-та окрема мотострілецька бригада) «Оплот», початково очолюваний Захарченком, взяв участь у російсько-українській війні, зокрема у боях за Донецький аеропорт. За даними СБУ і Генеральної прокуратури України, саме бойовики бригади «Оплот», разом із російським командуванням, несуть відповідальність за обстріл пасажирського автобуса поблизу Волновахи у січні 2015 року, який вартував життя дванадцятьом мирним мешканцям Донбасу і став одним з елементів позову України до Міжнародного суду ООН¹¹⁰.

РОСІЙСЬКІ МАРІОНЕТКИ, ПОСТРАДЯНСЬКІ НЕВДАХИ ТА КРИМІНАЛІТЕТ

Навесні 2014 року на значній частині території Донбасу українська влада перестала функціонувати, виник політичний і правовий вакуум, який заповнили російські окупанти, маргінальні досі російські націоналістичні й панславістські партії, парамілітарні організації та злочинні угруповання. Відтоді численні свідчення та повідомлення з лінії фронту підтверджували наявність у цьому середовищі великої кількості злочинців. Тут вони мали змогу швидко розбагатіти завдяки мародерству, крадіжкам автомобілів, викраденню людей, контрабанді крадених товарів, корпоративному рейдерству та утискам місцевого бізнесу. Епідемія злочинів охо-

пила окуповані райони Луганщини, особливо там, де хазяйнували російські козаки, які уславилися своєю корупцією не менше, ніж порушеннями прав людини. Хоча дехто з бойовиків приєднався до російських маріонеток з ідеологічних міркувань, як-от члени «Оплоту», багато інших зробили це передусім тому, що це приносило дохід в умовах, коли вугільні копальні та заводи були закриті або знищені. За відсутності життєздатної економіки та фінансової системи захоплена Росією частина Донбасу перетворилася на «віртуальну мафіозну державу»¹¹¹.

Один із экс-лідерів «ДНР» Гіркін описав життя тих, хто мешкає на цій території, як «свинарник і бардак», карикатуру на російську олігархічну систему, де люди не мають впливу на вирішення місцевих проблем¹¹². Хоча рівень життя в «окремих районах» Донеччини й Луганщини, поза сумнівом, катастрофічно впав у порівнянні з довоєнним періодом, Гіркін у своїй оцінці оминув той факт, що олігархічна система уже давно існувала на Донбасі, а місцеві жителі як за радянських часів, так і за умов диктату місцевих кримінальних кланів та Партії регіонів, не мали жодного впливу на вирішення життєво важливих питань.

Російські окупанти та маріонетки на Донбасі не гребують грабунком домівок і без того убогих місцевих мешканців. В одному з випадків, звелівши сімейній парі сховатися у підвалі напередодні бою в районі Дебальцева, вони розграбували усе їхнє господарство, забравши подушки, ковдри, газову плиту, плазмовий телевізор і навіть чайники¹¹³. В анархічному середовищі на Донбасі «будь-яка особа може стати жертвою крадіжки, тортур, заручництва чи страсти». В умовах, коли правові норми не діють, російські військові та колаборанти можуть чинити практично будь-які злочини і розраховувати на безкарність¹¹⁴. Націоналіст-доброволець з РФ став очевидцем грабежів, крадіжок, розкрадання металобрухту та вбивств, а його досвід стосунків із російськими маріонетками спонукав його назвати їх «бандитами», які приєдналися до руху під проросійськими гаслами виключно заради наживи¹¹⁵.

Низка повідомлень свідчила про неврівноваженість декого із членів озброєних і споряджених Кремлем військових формувань. Джеймс Шер цитує офіцера російських маріонеток, який сказав:

«Переважно у нас тут схиблені»¹¹⁶. Місцеві жителі, які приєдналися до окупаційних військ, часто були, за визначенням Бена Джуди, «мстивими невдахами» і «паріями», які постраждали від пострадянських економічних перетворень і життя за «законом джунглів» у 1990-х роках. Ті, хто опинився на периферії суспільства в Росії та на Донбасі, хто належав до його «відсталой та погано поінформованої частини», стали опорою для путінської агресії та її декорацій – «ДНР» і «ЛНР»¹¹⁷.

У Росії Путіна колишні спортсмени та бойовики на кшталт Васілія Якеменка, який виріс у спортзалах і серед бандитів підмосковного пролетарського міста Люберці, поповнювали та очолювали прокремлівські молодіжні групи, такі як «*Наши*» та «*Идущие вместе*» («Ті, що йдуть разом») ¹¹⁸. Якеменко був одним із тих представників пізньорадянського покоління, які винесли з 1990-х готовність застосовувати насильство, тому виявилися вельми корисними для спецоперацій ФСБ після приходу до влади Путіна. Прикладом використання таких екстремістів властями РФ став Чемпіонат Європи з футболу–2016 у Франції, коли привезені туди російські футбольні хулігани спровокували серію жорстоких і трагічних за наслідками зіткнень з іноземними вболівальниками.

Мотивація тих, хто приєднався до пропутінських молодіжних груп, була подібною до ідеологічних штампів, що їх сповідували російські маріонетки в Україні: вони прагнули боротися з «фашизмом», запобігти нібито експортованим із Заходу революціям та спробам зміни режиму і мали параноїдальний страх перед «іноземними агентами», які буцімто чекали на першу-ліпшу нагоду, аби скористатися слабкістю Росії. На зміну потягу до свободи кінця 1980-х – початку 1990-х років прийшли страх і очікування неминучої катастрофи¹¹⁹. Такі почуття частіше давалися взнаки серед націоналістично налаштованих громадян РФ, ніж серед їхніх майбутніх союзників на сході України. Гіркіна не цікавив споживчий матеріалізм – для нього загарбання Криму, конфлікт на Донбасі та боротьба за «Новоросію» були «шансом Росії помститися за поразку в “холодній війні”»¹²⁰.

Націоналізм і ксенофобія, що культивувалися пропагандою Кремля та угруповань «ДНР» і «ЛНР», здобули широку аудиторію

серед людей, які почувалися незадоволеними своїм життям, постраждалими і зубожілими внаслідок демонтажу комуністичної системи та постання ринкової економіки¹²¹. Схожим чином британці, які вважали себе аутсайдерами в соціально-економічному плані, та американські білі робітники, що відчували себе zagrożеними перед лицем глобалізації, мусульманських та латиноамериканських міграційних хвиль, у 2016 році мобілізувалися для голосування відповідно за вихід із Європейського Союзу та обрання президентом Дональда Трампа. Це не означає, що націоналістичний популізм у Росії, Україні, ЄС чи Сполучених Штатах обмежується тими, хто болісно пережив попередні суспільні зміни – йому можуть піддаватися і представники цілком забезпечених верств, як показала підтримка анексії Криму переважною більшістю російського середнього класу, включно з багатьма представниками ліберальної антипутінської опозиції.

Середній клас на Донбасі зазвичай демонстрував більш проукраїнські настрої, ніж представники робітничих верств і ті, хто вважав себе невдахою пострадянського періоду, загруз у ностальгії за СРСР і бачив у Росії сурогат втраченої радянської батьківщини¹²². Представники середнього класу віддають перевагу Україні, «позаяк вони ототожнюють себе із вільнішим політичним кліматом Європейського Союзу», що зовсім не приваблює тих, кому перехід від радянського соціалізму до капіталізму не приніс, як їм здавалося, нічого, крім матеріальних та моральних втрат¹²³.

Російські маріонетки рекрутують поповнення для своїх збройних формувань в економічно депресивних містах, мешканці яких покладаються на субсидії та соціальне забезпечення і де наявна велика кількість пенсіонерів. Кореспондентові *“The Economist”* Тіму Джуді впала в око різниця між «простими людьми», які підтримували російсько-сепаратистський альянс, і середнім класом, який цього не робив¹²⁴. Представники середнього класу були за межами Донбасу, часто й за кордоном, іноді їхні діти навчалися в європейських школах. Вони мали що втрачати в результаті конфлікту: свій спосіб життя, нерухомість, бізнес і дорогі автомобілі. Окрім суто матеріальних передумов, зерна цих розбіжностей було закладено й у рисах характеру, які спонукали людей ставати підприємцями: самостійності, відповідальності, мобільності та відкритості

новому, які відрізняли їх від пасивних і звиклих до патрон-клієнтських відносин донбаських робітників.

Лідери російських маріонеток, які інтегрували до своїх лав чимало «місцевих наркоманів і гангстерів»¹²⁵, колишніх в'язнів із нашвидкуруч розпущених тюрем¹²⁶, часто самі мали кримінальне минуле. Росіянин «Александр», який брав участь в анексії Криму, розповів, що збройні формування, котрі Москва утримує на Донбасі, «перетворилися на банди, зайняті насильством та грабунком», а «люди ставали заручниками, і їх звільняли за викуп. Часто вони [кремлівські маріонетки] воювали між собою за сфери впливу». Зброя, жалівся він, потрапила тут до рук «злочинців і наркоманів, які грабували людність, привласнювали бізнес, будинки та авто», тож «ситуація для проекту “російського світу” стає дедалі більш катастрофічною»¹²⁷.

Денис Пушилін, колишній «спікер парламенту ДНР», проголошений після вбивства Олександра Захарченка новим «главою республіки», до 2014 року мав певну «репутацію в українському кримінальному світі»¹²⁸; у його злочинному «послужному списку» фігурувала участь у схемі скандальної шахрайської фінансової піраміди «МММ». Відомий російський співак, уродженець Донеччини Іосіф Кобзон, який під час російсько-української війни неодноразово відвідував окуповані території, був пов'язаний з організованою злочинністю ще починаючи з 1990-х років. Кобзон і Отар Квантрішвілі, убитий у 1994 році, мали тісні зв'язки з криміналітетом і очолювали нібито благодійні соціальні фонди та спортивні клуби, що насправді були інструментами для відмивання грошей¹²⁹.

Відповідаючи на запитання, чи могли б російські маріонетки розраховувати на підтримку населення Харкова у разі його збройного захоплення, місцевий мешканець відповів: «У нас також є купа наброду, який вхопиться за зброю і бігатиме колами: той, хто є нікчемною, знеацька отримує зброю, і одразу стає кимось важливим»¹³⁰. Отримавши зброю, безробітний чи частково зайнятий робітник набуває почуття цілеспрямованості та історичної значимості своїх дій¹³¹. Для багатьох із тих, хто потерпав на Донбасі після 1991 року, звичайним явищем є схилення перед силою та жорстокістю, але і воно не було безмежним. Колишній міський голова Маріуполя Юрій Хотлубей так згадував про нетривалу окупацію міста

російськими маріонетками у квітні–червні 2014 року: «Вони були звичайними злочинцями, які шантажували і гвалтували, тому їм насправді були не раді»¹³².

Морально-психологічний та загальнокультурний рівень російських маріонеток неминуче позначився на їхньому ставленні до прав людини та верховенства закону. У Луганську за ініціативи командира батальйону «Призрак» («Примара») Олексія Мозгового людину, запідозрену в зґвалтуванні, без вивчення доказів оголосили винною і засудили до смерті шляхом піднімання рук присутніх на місці глядачів¹³³. Поплічники Мозгового в околицях Северодонецька і Лисичанська та Гірка у Слов'янську без суду катували і страчували підозрюваних у мародерстві й наркоторгівлі; подібні розправи окупанти та російські маріонетки чинили і в інших місцях¹³⁴.

КРИМ

У парламенті Автономної Республіки Крим та органах самоврядування на місцях Партія регіонів об'єднала велику кількість колишніх та діючих кримінальних лідерів¹³⁵. За даними тодішнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка, на виборах до Верховної ради Криму та місцевих рад у березні 2006 року сотні кандидатів, які балотувалися від виборчих блоків «За Союз», «За Януковича!» та «Блоку Куніцина», «мали проблеми із законом». Самого Сергія Куніцина, який за президентства Ющенка був головою Севастопольської міської державної адміністрації та мав тісні зв'язки з газовим магнатом Дмитром Фірташем, у 2012 році обрали до українського парламенту від партії УДАР Віталія Кличка, а на позачергових виборах 2014 року, після здійсненої «російськомовними бюрократами та кримінальниками» за підтримки «найманих головорізів»¹³⁶ анексії Криму – від «Блоку Петра Порошенка». Фірташ, багаторічний російський агент впливу в Україні, який має бізнесові інтереси у Криму, 2010 року профінансував виборчу кампанію лідера маргінальної партії «Російська єдність» Сергія Аксьонова. Після того, як у 2014 році Аксьонов став «главою» підконтрольної Кремлю окупаційної адміністрації Криму, його заступником ненадовго стає Рустам Теміргалієв, який також має давні зв'язки з Фірташем¹³⁷.

У 2006 році до кримського парламенту від Партії регіонів було обрано двох босів організованої злочинності. Олександр Мельник та Ігор Лукашов очолювали бюджетний комітет Верховної ради Криму та були відомі як «гаманці» ОЗУ «Сейлем». Іншого «авторитета», лідера ОЗУ «*Башимаки*» Рувіма Аронова, було обрано від «Блоку Куніцина». Коли проти присутності Мельника у кримському парламенті спробував заперечувати депутат Верховної Ради України, «регіонал» Василь Кисельов, Янукович роздратовано відповів: «Я беру на себе відповідальність за нього!»¹³⁸. Мельника, політичний «дах» якому так затято забезпечував Янукович, «усі вважали захисником інтересів Ріната Ахметова у Криму»¹³⁹. Під тиском Партії регіонів кримінальні провадження проти Мельника «спустили на гальмах»¹⁴⁰.

У ході анексії півострова Росія значною мірою спиралася на місцеву організовану злочинність. «Зелені чоловічки» з РФ організували «строкату банду місцевих активістів і кримінальників»¹⁴¹, «суміш злочинців, ультраправих радикалів і нікчем»¹⁴². Біографія самого лідера кримських колаборантів Аксьонова була віддзеркаленням тісних зв'язків між кримінальними угрупованнями Донбасу та Криму. У 1990-х роках Аксьонов очолював кримінальну «бригаду» ОЗУ «Сейлем» і мав кримінальне прізвисько «Гоблін»¹⁴³. За роки, коли Аксьонов «був рядовим “бригадиром” і займався кримінальним рекетом», місцеві злочинні угруповання злилися з російськими націоналістами¹⁴⁴. Захоплюючи кримські урядові споруди та військові частини, його підлеглі разом із кадровими російськими військовими вдалися до технологій, аналогічних рейдерським. Аксьоновську партію «Російська єдність», яка отримала лише 4% на виборах 2010 року, в 2014-му році поглинула «Єдина Росія».

Після створення органів окупаційного управління кримська організована злочинність отримала пріоритетний доступ до колишніх українських державних і приватних активів, взявши участь у масштабному корпоративному рейдерському нальоті в стилі 1990-х років. Конфіскація державних і приватних активів здійснювалася «систематично і безпрецедентно». Сфера застосування корпоративного рейдерства залежить від попередніх зв'язків того чи іншого українського власника з режимом Путіна та його позиції щодо

україно-російської кризи: так, підприємства Фірташа у Криму не чіпали, натомість усі 83 активи (готелі, бюро, помешкання, туристичні курорти та АЗС) Ігоря Коломойського було націоналізовано окупантами¹⁴⁵.

ВИСНОВКИ

Фронтирний характер життя на Донбасі був пов'язаний з міграціями, насильством та тюремною субкультурою. Регіон приваблював людей без роду і племені: тут можна було сховатися і почати нове життя, а засудженим злочинцям зменшували вироки за роботу на копальнях. У регіоні був значно вищий показник кількості в'язнів, ніж в інших регіонах радянської України. Від середини 1980-х до середини 1990-х років тут тривала «кримінальна війна», коли злочинні угруповання піднялися одне проти одного. Це протистояння поставили з ніг на голову стосунки між силовиками та криміналом. Якщо в СРСР силовики, нехай і корумповані, утримували під контролем тіньовий сектор економіки та кримінальний світ, то в 1990-х усе змінилося, щойно злочинні угруповання захопили владу на Донбасі та в Криму.

У 1995–1999 роках, після усунення чільних кримінальних й олігархічних противників, Янукович і Ахметов встановили контроль над Донбасом завдяки вкрай корумпованим стосункам, де перший забезпечив другому політичний «дах», даючи їм обом змогу швидко розбагатіти. Цей тандем використовував спортсменів-бойовиків, які брали участь у корпоративному рейдерстві, для шахрайства та політичного насильства на виборах. Багато з цих бойовиків навесні 2014 року увійшли до складу загонів російських маріонеток. Вони привернули на свій бік соціальних аутсайдерів, які найбільшою мірою постраждали від пострадянських змін, а тепер здобули шанс на «самореалізацію» та швидкі гроші, отримавши підготовку, зброю й фінансову підтримку від російських військових та спецслужб. Запропонований вище аналіз феноменів злочинності й насильства слугуватиме тлом для огляду новітньої історії Донбасу, а також злету і падіння політичної машини Партії регіонів у наступних двох розділах.

Примітки

- ¹ Mark Galeotti. 'How the Invasion of Ukraine is Shaking up the Global Crime Scene', *Vice News*, 6 November 2014: <https://bit.ly/2RjyAYR>.
- ² Гіроакі Куромія, *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки* (Київ: Основи, 2002): 58.
- ³ Louise Shelley. 'Internal Migration and Crime in the Soviet Union', *Canadian Slavonic Papers*, vol. 23, no. 1 (March 1981): 77–85.
- ⁴ Куромія, *Свобода і терор у Донбасі*: 354, 477.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само: 427.
- ⁷ Інтерв'ю автора з Михайлом Поживановим, (Бірінгем, 2 травня 1996).
- ⁸ Вадим Вавилов. 'Крестный отец', *Независимая газета*, 18 июня 2004: <http://bit.ly/2LffPzX>; 'Судимості Януковича', *Українська правда*, 15 жовтня 2004: <https://pravda.com.ua/news/2004/10/15/3003244/>; Тетяна Сарахан. '«На зоні позичив у Януковича 350 рублів»', *Газета по-українськи*, 14 лютого 2012: <http://bit.ly/2RQCgy5>; Сергій Лещенко. 'Танна Герман працювала на КДБ – зізнання британського журналіста', *Українська правда. Блоги*, 24 травня 2014: <http://bit.ly/2UCiDvn>; 'Омельченко: Генерал КДБ розповів мені, як він був куратором Януковича і як його вербував', *Гордон*, 14 листопада 2017: <http://bit.ly/2QuLXpo>.
- ⁹ Інтерв'ю автора з экс-міністром внутрішніх справ України Юрієм Луценком (Київ, 1 листопада 2013).
- ¹⁰ Yuri Glazov. "Thieves" in the USSR: A Social Phenomenon', in Mark Galeotti, ed., *Russian and Post-Soviet Organized Crime* (Aldershot: Ashgate, 2002): 31–46.
- ¹¹ Інтерв'ю автора з Йосифом Зісельсом (Київ, 11 грудня 2014).
- ¹² Там само.
- ¹³ Ararat L. Osipian and Alexandr L. Osipian. 'Why Donbass Votes for Yanukovich: Confronting the Ukrainian Orange Revolution', *Demokratizatsiya*, vol. 14, no. 4 (Fall 2006): 498.
- ¹⁴ Federico Varese. 'The Society of the *Vory v Zakone*, 1930s – 1950s', in Galeotti, *Russian and Post-Soviet Organized Crime*: 9; Joseph D. Serio and Vyacheslav Razinkin. 'Thieves Professing the Code: Traditional Role of *Vory v Zakone* in Russia's Criminal World and Adaptations to a New Social Reality', *ibid.*: 95.
- ¹⁵ 'Янукович через судимості втратив 69% підтримки?' *Українська правда*, 3 червня 2004: <https://pravda.com.ua/news/2004/06/3/3000279/>; Леонид Кучма, *После Майдана: Записки президента, 2005–2006* (Москва: Время; Киев: Довіра, 2007): 507.
- ¹⁶ Відповідно до *Дзеркала тижня*, 5 червня 2004.

- ¹⁷Юлія Мосгова. 'Наказано: вижати!', *Дзеркало тижня*, ч. 3 (25 січня – 1 лютого 2013): <http://bit.ly/2EIw08D>.
- ¹⁸John A. Armstrong. *The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus* (New York: Praeger, 1959): 129–30.
- ¹⁹Zenon Zawada. 'Yevhen Stakhiv Returns to Donetsk, Where He Once Led Nationalist Underground', *The Ukrainian Weekly*, 10 July 2005. Після Другої світової війни, в діаспорі, Стахів підтримував більш продемократичне закордонне представництво Української головної визвольної ради [див.: Taras Kuzio. 'The U.S. Support for Ukraine's Liberation during the Cold War: A Study of Prolog Research and Publishing Corporation', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 45, no. 1–2 (March–June 2012): 51–64].
- ²⁰Куромія. *Свобода і терор у Донбасі*: 466.
- ²¹Yaroslav Bilinsky. 'The Communist Party of Ukraine After 1966', in Peter J. Potichnyj, ed., *Ukraine in the Seventies* (Oakville: Mosaic Press, 1975): 245.
- ²²Olga Medvedkov. *Soviet Urbanization* (London; New York: Routledge, 1990): 104, 148.
- ²³Armstrong. *The Soviet Bureaucratic Elite*: 145.
- ²⁴Shelley. 'Internal Migration and Crime in the Soviet Union': 85.
- ²⁵Roman Szporluk. 'Urbanization in Ukraine since the Second World War', in Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981): 185, 190–93.
- ²⁶Theodore H. Friedgut. 'Perestroika in the Provinces: The Politics of Transition in Donetsk' in idem and Jeffrey W. Hahn, eds., *Local Power and Post-Soviet Politics* (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1994): 163.
- ²⁷Там само: 164.
- ²⁸Mark Galeotti. *The Vory: Russia's Super Mafia* (New Haven, CT: Yale University Press, 2018): 150–80.
- ²⁹Інтерв'ю автора з головою секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Богданом Крикличенком (Київ, 17 грудня 2015).
- ³⁰*Києвские ведомости*, 21 октября 1997.
- ³¹'Область Януковича визнали бандитською', *Українська правда*, 18 жовтня 2005: <https://pravda.com.ua/news/2005/10/18/3014535/>.
- ³²Louise I. Shelley. 'Russia and Ukraine: Transition or Tragedy?' in Roy Godson, ed., *Menace to Society: Political-Criminal Collaboration around the World* (New Brunswick, NJ; London: Transaction Publishers, 2003): 206.
- ³³Джерело: Dev Kar and Joseph Spanjers, *Illicit Financial Flows from Developing Countries, 2004–2013* (Washington DC: Global Financial Integrity, December 2015): 33.
- ³⁴Владимир Бойко. 'Український непотизм в лицах: династія Пшонок', *ОРД*, 27 липня 2012: <http://bit.ly/2EG2a4A>.

- ³⁵ Igor Aleksandrov. *Committee to Protect Journalists*: <http://bit.ly/2EHVHGL>.
- ³⁶ Ирина Коцина. 'Донецкий суд оправдал 42-летнего Юрия Вередюка, обвиняемого в убийстве журналиста Игоря Александра', *Факты*, 18 мая 2002: <http://bit.ly/2Cfy8lQ>; Taras Kuzio. 'Donetsk Becomes the Most Dangerous Place in Ukraine for Journalists', *RFERL/Media Matters*, 19 September 2003: <http://bit.ly/2EGKAMX>.
- ³⁷ William Taylor. U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. 'Ukraine: Engaging Yanukovych, the Man of the Moment', 20 November 2006, *Wikileaks/The Public Library of U.S. Diplomacy* (дали *PlusD*): https://wikileaks.org/plusd/cables/06KY-IV4313_a.html.
- ³⁸ Timothy Garton Ash. 'Cameron Mustn't Visit Ukraine while Tymoshenko Remains Imprisoned', *The Guardian*, 30 May 2012: <https://bit.ly/2Cchl3e>; Moises Naim. 'Mafia States', *Foreign Affairs*, vol. 91, no. 3 (May–June 2012): 100–11.
- ³⁹ 'Looting Ukraine: The East, the West and the Corruption of a Country', Legatum Institute Transitions Forum panel discussion with Oliver Bullough and Anthea Lawson, 17 July 2017: <https://bit.ly/2PVZQaJ>.
- ⁴⁰ 'В ГПУ порахували, скільки вкрав Янукович', *Українська правда*, 30 квітня 2014: <https://pravda.com.ua/news/2014/04/30/7024075/>; 'За 2,5 роки «Сім'я» вкрала приблизно один держбюджет України – ГПУ', *Українформ*, 6 травня 2017: <http://bit.ly/2CedWRs>.
- ⁴¹ Andrew Wilson. *Ukraine Crisis: What It Means for the West* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015): 126.
- ⁴² Там само: 127.
- ⁴³ W. E. Butler. 'Crime in the Soviet Union: Early Glimpses of the True Story', in Galeotti, *Russian and Post-Soviet Organized Crime*: 77.
- ⁴⁴ Євген Шибалов. 'Донбаське identity: неукраїнська Україна', *Дзеркало тижня*, ч. 49 (22–28 грудня 2007): <https://bit.ly/2Lw9MHt>.
- ⁴⁵ Karen Dawisha, *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?* (New York: Simon and Schuster, 2014): 31.
- ⁴⁶ Anna Fournier, *Forging Rights in a New Democracy: Ukrainian Students Between Freedom and Justice* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012): 27–28.
- ⁴⁷ Там само: 84–131.
- ⁴⁸ Piotr H. Kosicki and Oksana Nesterenko. 'Eastern Ukraine Has Been a Mafia State for Years: Can Kiev Break the Cycle of Violence?' *The New Republic*, 5 June 2014: <https://bit.ly/2QPbfnd>.
- ⁴⁹ Galeotti, *Vory*: 266.
- ⁵⁰ Там само: 109–24, 255–72.
- ⁵¹ Shaun Walker. 'Kommunar, East Ukraine: "Nothing to Eat, Nothing to Do, No Point in Life"', *The Guardian*, 6 February 2015; <https://bit.ly/1C0Ze5M>.

- ⁵²Denys Kazansky and Serhiy Harmash. 'Ukraine's Illegal Coal Mines Are Dirty, Dangerous and Deadly,' *Organized Crime and Corruption Reporting Project*, 26 May 2014: <http://bit.ly/2CfgeQh>.
- ⁵³Mark Mackinnon. 'We Have No Homeland': Ukraine Dissolves as Exiles Flee,' *The Globe and Mail*, 28 November 2014: <https://tgam.ca/2GflLu0>.
- ⁵⁴Jakob Preuss, dir. *The Other Chelsea: A Story from Donetsk*. Documentary (Kloos & Co., 2010).
- ⁵⁵Tom Coupe and Maksym Obrizan. 'Violence and Political Outcomes in Ukraine – Evidence from Sloviansk and Kramatorsk,' *Journal of Comparative Economics*, vol. 44, no. 1 (February 2016): 201–12.
- ⁵⁶Fournier. *Forging Rights in a New Democracy*: 68.
- ⁵⁷Там само: 85–88.
- ⁵⁸'Олексій Шалайський, редактор порталу «Наші гроші»: «На мою думку, корупцію зупиняє не мораль. Корупцію зупиняє страх», *Час і події*, 24 жовтня 2013: <https://bit.ly/2rSH9Lv>.
- ⁵⁹Соня Кошкіна. 'Загадка Ріната Ахметова,' *Обозреватель*, 13 лютого 2006: <http://bit.ly/2CgG9a8>; Тетяна Чорновол. 'Донецька вендета–4: Кінець,' *Українська правда. Блоги*, 30 січня 2013: <http://bit.ly/2SLBnHc>; 'Донецк в 1997 году: Янукович, «Регионы» и «Обжоры»,' *Вести*, 2 сентября 2013: <http://bit.ly/2ChAUqL>; Дмитро Шурхало. 'Відповіді на питання, як Янукович очолив донецьке політичне угруповання, досі немає – політолог,' *Радіо Свобода*, 22 листопада 2017: <http://bit.ly/2SPiKC7>.
- ⁶⁰Taras Kuzio. 'Viktor Yanukovich – Mr 50 Percent,' *Financial Times*, 24 March 2014: <https://on.ft.com/2PVdSJR>.
- ⁶¹Hans van Zon. 'The Rise of the Conglomerates in Ukraine,' in Alex E. Fernandez Jilberto and Barbara Hogenboom, eds., *Big Business and Economic Development: Conglomerates and Economic Groups in Developed Countries and Transition Economies under Globalization* (London: Routledge, 2007): 386–87; Roman Kupchinsky. 'The Clan from Donetsk,' *RFERL/Poland, Belarus and Ukraine Report*, 26 November 2002: <https://bit.ly/2EMiuRi>, 10 December 2002: <https://bit.ly/2Bzlj39>.
- ⁶²Інтерв'ю автора з Тетяною Чорновол (Київ, 31 жовтня 2013).
- ⁶³У 2013 році американська юридична фірма "Akin Gump Strauss Hauer & Feld", виступаючи від імені Ахметова, погрожувала видавництву Торонтського університету позовом про наклеп, якщо воно опублікує мою книгу *Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism*, змусивши його скасувати контракт зі мною. Книгу було опубліковано у США, де законодавство про наклеп є прихильнішим до авторів.
- ⁶⁴Jaroslav V. Koshiw. *Abuse of Power: Corruption in the Office of the President* (Reading: Artemia Press, 2013): 202.

- ⁶⁵ ГУБОЗ МВС України, *Огляд найбільш небезпечних організованих кримінальних структур, що діють в Україні (станом на 1.09.1999 року)* (Київ, 1999): <http://bit.ly/2SPxhh5>. Курсив в оригіналі.
- ⁶⁶ ‘С него починались «донецкие»...’ *ОстроВ*, 31 марта 2004: <http://bit.ly/2SLWc5c>; ‘Кто руководил донецкой мафией в 90-е годы – Алик Грек или Ефим Звягильский?’ *Новости Донбасса*, 12 марта 2012: <http://bit.ly/2SRJFx4>; Денис Казанський. ‘Ахметов як міфічний персонаж’, *Український тиждень*, № 38 (24 вересня 2015): <http://bit.ly/2ЕНТеuZ>.
- ⁶⁷ Інтерв’ю автора з Тетяною Чорновол.
- ⁶⁸ Мостова. ‘Наказано: вижати!’
- ⁶⁹ ‘«Ботанік» Ахметов’, *TCH*, 29 вересня 2009: <https://bit.ly/2rRbfPS>.
- ⁷⁰ Alexander Kupatadze, *Organized Crime, Transitions and State Formation in Post-Soviet Eurasia* (London: Palgrave Macmillan UK, 2012): 74.
- ⁷¹ Dawisha, *Putin’s Kleptocracy*: 25.
- ⁷² Там само: 33.
- ⁷³ Ольга Москалюк та Оксана Перевозна. ‘Клюєв рідніший Януковичу за жінку і синів», *Газета по-українськи*, 2 березня 2012: <http://bit.ly/2EDtDDb>.
- ⁷⁴ William Taylor to Washington, DC, re. ‘Ukraine: IUD’s Taruta on Regions, Elections, and Gas Deals’, 13 September 2007, *Wikileaks/PlusD*: https://wikileaks.org/plusd/cables/07KYIV2286_a.html.
- ⁷⁵ Сергій Лещенко, *Межигірський синдром: Діагноз владі Віктора Януковича* (Київ: Bright Star Publishing, 2014): 23–24.
- ⁷⁶ Matthew A. Rojansky. ‘Corporate Raiding in Ukraine: Causes, Methods and Consequences’, *Demokratizatsiya*, vol. 22, no. 3 (Fall 2014): 427; Harriet Salem. ‘Ukraine’s Oligarchs: A Who’s Who Guide’, *Vice News*, 13 October 2014: <http://bit.ly/2rtL41j>.
- ⁷⁷ Andrew Wilson, *Ukraine’s Orange Revolution* (New Haven, CT: Yale University Press, 2005): 13; idem, *Ukraine Crisis*: 122.
- ⁷⁸ ‘Теннадій Москаль: Ті, на кого з адміністрації Ющенко давали команду «фас», платили мільйони’, *Українська правда*, 21 березня 2013: <http://pravda.com.ua/articles/2013/03/21/6986155/>.
- ⁷⁹ Тіла було знайдено у селищі Новий Світ на Донеччині.
- ⁸⁰ Тетяна Чорновол. ‘Кінець донецької мафії’, *Лівий берег*, 28 грудня 2010: <http://bit.ly/2EIVxhA>.
- ⁸¹ ‘Юрій Луценко: Всі серйозні фінансові потоки сьогодні контролюються під іменем Юри Єнакієвського’, *Українська правда*, 11 листопада 2010: <https://pravda.com.ua/articles/2010/11/11/5562068/>.
- ⁸² Alexander Kupatadze, *Transitions after Transitions: Coloured Revolutions and Organized Crime in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan*. PhD Thesis (University of St. Andrews, 2010): 133.

- ⁸³ Інтерв'ю автора з Тетяною Чорновол.
- ⁸⁴ Vlad Lavrov. 'Ivaniushchenko Works to Clean Up Reputation', *Kyiv Post*, 29 April 2011: <https://bit.ly/2GB758U>.
- ⁸⁵ 'На Януковича «повісили» вбивство Щербаня', *Gazeta.ua*, 31 січня 2013: <http://bit.ly/2EEcg5c>.
- ⁸⁶ Сергій Кузін. 'Актуальні справи минулих днів', *Дзеркало тижня*, ч. 13 (6–13 квітня 2012): <http://bit.ly/2EBUkrQ>.
- ⁸⁷ Koshiw, *Abuse of Power*: 208.
- ⁸⁸ Тетяна Чорновол. 'Донецька вендета (доповнена): Вбивство Кранца або кривава історія маєтку Ахметова в Ботанічному саду Донецька', *Українська правда. Блоги*, 28 січня 2013: <http://bit.ly/2EBnCHj>
- ⁸⁹ Ольга Мусафирова. 'Щербань: чисто донецьке убийство', *Главком*, 15 лютого 2013: <http://bit.ly/2EGKXYb>.
- ⁹⁰ 'У рейтингу мільярдерів Ахметов піднявся на 26 місце, випередивши всіх росіян', *Дзеркало тижня*, 24 січня 2013: <http://bit.ly/2ST2TCO>.
- ⁹¹ 'The World's Richest Billionaires: Full List of the Top 500', *Forbes*, 4 March 2013: <http://bit.ly/2SSfR3w>.
- ⁹² Інтерв'ю автора з Юрієм Луценком. Їхній капітал було започатковано завдяки крадіжкам, рекету, валютним операціям і хабарям (Kupatadze, *Organized Crime, Transitions and State Formation in Post-Soviet Eurasia*: 95).
- ⁹³ Taylor re. 'Ukraine: IUD's Taruta on Regions, Elections, and Gas Deals'.
- ⁹⁴ John E. Herbst, U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. 'Ukraine: Presidential Adviser Sees Possibilities in Party of Regions', 31 January 2006, *Wikileaks/PlusD*: https://wikileaks.org/plusd/cables/06KIEV400_a.html.
- ⁹⁵ Idem to Washington, DC, re. 'Ukraine: Extreme Makeover for the Party of Regions?', 3 February 2006, *ibid.*: https://wikileaks.org/plusd/cables/06KIEV473_a.html.
- ⁹⁶ Shelley. 'Russia and Ukraine: Transition or Tragedy?': 213.
- ⁹⁷ Koshiw, *Abuse of Power*: 216–17.
- ⁹⁸ Ioulia Shukan. 'Intentional Disruptions and Violence in Ukraine's Supreme Rada: Political Competition, Order, and Disorder in a Post-Soviet Chamber, 2006–2012', *Post-Soviet Affairs*, vol. 29, no. 5 (September 2013): 448.
- ⁹⁹ Там само: 449.
- ¹⁰⁰ 'Медведчук і Ахметов формують банди на вибори. І займаються рекетом?' *Українська правда*, 26 жовтня 2004: <https://pravda.com.ua/news/2004/10/26/3003556/>.
- ¹⁰¹ Wilson, *Ukraine Crisis*: 49.
- ¹⁰² Софія Кошкина, *Майдан: Нерасказанная история* (Київ: Bright Star Publishing, 2015): 155.
- ¹⁰³ Wilson, *Ukraine Crisis*: 78–79.

- ¹⁰⁴Торбатюк: Влада використовувала тітушок для злочинів проти протестувальників, *Українська правда*, 18 листопада 2015: <https://pravda.com.ua/news/2015/11/18/7089220/>.
- ¹⁰⁵Там само.
- ¹⁰⁶Павел Каньгин. 'Управляемая весна', *Новая газета*, 8 декабря 2014: <http://bit.ly/2r-wgZy3>.
- ¹⁰⁷Oliver Carroll. 'Why Ukraine's Separatist Movement Failed in Kharkiv', *The New Republic*, 22 June 2014: <https://bit.ly/2qiYR7X>.
- ¹⁰⁸Halya Coynash. 'Another Person Charged with Euromaidan Crimes Allowed to Escape?', *Human Rights in Ukraine*, 9 September 2015: <http://khp.org/index.php?id=1441742604>.
- ¹⁰⁹Марія Томак. 'Справа харківських «тітушок», або як у Києві намагалися «запустити» «ДНР»', *Радіо Свобода*, 12 серпня 2015: <http://bit.ly/2LxaDrF>; 'Харківським «тітушкам» з «Оплоту» винесли вирок', *Українська правда*, 7 грудня 2015: <https://pravda.com.ua/news/2015/12/7/7091668/>; Наталія Двалі. 'Жилін, «Оплот» і тітушки за \$200 тис.: У суді оприлюднили частину обвинувального акту щодо Крисіна і Чемеса', *Гордон*, 15 липня 2018: <http://bit.ly/2LvfVUf>.
- ¹¹⁰Україна подала позов проти Російської Федерації до Міжнародного суду ООН; МЗС України, 16 січня 2017: <http://bit.ly/2CgCZTP>; 'СБУ і ГПУ назвали виконавців теракту у Волновасі', *Українська правда*, 9 березня 2017: <https://pravda.com.ua/news/2017/03/9/7137609/>.
- ¹¹¹Roman Olearchyk. 'Life in Ukraine's Grey Zone: Dangerous and Desperate', *Financial Times*, 7 June 2015: <https://on.ft.com/2Gyt8wQ>.
- ¹¹²Гіркін: На Донбасі немає ніякої влади народу – свинарник і бардак', *Українська правда*, 18 березня 2016: <https://pravda.com.ua/news/2016/03/18/7102558/>.
- ¹¹³'Debaltseve – Gunmen, Looting and Bread Queues', *RFERL*, 19 April 2015: <https://bit.ly/2CttRLR>.
- ¹¹⁴Sheren Khalel and Matthew Vickery. 'Donetsk Has Become Eastern Ukraine's Lawless City', *USA Today*, 18 May 2015: <https://bit.ly/2RaDs2m>.
- ¹¹⁵Дмитро Волчек. '«Не їдьте на Донбас – це помилковий патріотизм» – колишній бойовик', *Радіо Свобода*, 18 квітня 2015: <http://bit.ly/2Ba5yAv>.
- ¹¹⁶James Sherr. 'A War of Narratives and Arms', in Keir Giles etc., *The Russian Challenge* (London: Chatham House, 2015): 27.
- ¹¹⁷Ben Judah, *Fragile Empire: How Russia Fell in and Out of Love with Vladimir Putin* (New Haven, CT: Yale University Press, 2013): 51, 262.
- ¹¹⁸Там само: 86.
- ¹¹⁹Там само: 109, 111–12, 114.

- ¹²⁰ Benjamin Bidder. 'Russian Far-Right Idol: The Man Who Started the War in Ukraine', *Spiegel Online*, 18 March 2015: <https://bit.ly/2B7TFMO>.
- ¹²¹ Paul Kubicek. 'Regional Polarization in Ukraine: Public Opinion, Voting, and Legislative Behaviour', *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 2 (March 2000): 282; Michael Gentile. 'West-Oriented in the East-Oriented Donbas: A Political Stratigraphy of Geopolitical Identity in Luhansk, Ukraine', *Post-Soviet Affairs*, vol. 31, no. 3 (May 2015): 219.
- ¹²² Tim Judah. 'Ukraine: Two Poets in the War', *The New York Review of Books*, 6 April 2015: <https://bit.ly/2EFws6T>.
- ¹²³ John Simpson. 'Vladimir Putin is Fighting for His Political Survival by Provoking Unrest in Ukraine', *New Statesman America*, 30 March 2015: <https://bit.ly/1EE2r1D>.
- ¹²⁴ Tim Judah. 'Ukraine: Divided and Bitter', *The New York Review of Books*, 23 March 2015: <https://bit.ly/2EJMzqv>.
- ¹²⁵ Peter Pomerantsev. 'Propagandalands', *Granta*, 17 February 2016: <http://granta.com/propagandalands/>.
- ¹²⁶ Wilson. *Ukraine Crisis*: 135.
- ¹²⁷ Sergei Loiko. 'The Unravelling of Moscow's "Novorossia" Dream', *RFERL*, 1 June 2016: <https://bit.ly/1tcFij4>.
- ¹²⁸ Devin Ackles. Maxim Eristavi and Randy R. Potts. 'A Guide to the Warlords of Ukraine's Separatist Republic', *Hromadske International*, 13 November 2014: <http://bit.ly/2rT8bCs>.
- ¹²⁹ David Satter. *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State* (New Haven, Conn: Yale University Press, 2003): 133–34; Mark Galeotti. 'The Mafia and the New Russia' in idem, *Russian and Post-Soviet Organized Crime*: 295.
- ¹³⁰ 'CBC Producer Revisits Ukraine to Explore Conflict', *CBC*, 22 February 2015: <https://bit.ly/2RaX5ak>.
- ¹³¹ Noah Snider. 'The Empire Strikes Back: A Journey through Russia and Ukraine, Where the Deep Past Shapes the Future', *The Open Rehearsal Project*, 6 November 2014: <http://bit.ly/2ruOz7E>.
- ¹³² Scott Peterson. 'At Key Ukrainian Flashpoint, Both Rebels and Loyalists Wait and Worry', *The Christian Science Monitor*, 5 March 2015: <https://bit.ly/2B1C5ZG>.
- ¹³³ Ben Hoyle. 'Cheating Mars Poll That Threatens Europe', *The Times*, 3 November 2014: <https://bit.ly/2QOewyc>.
- ¹³⁴ Amnesty International. *Summary Killings during the Conflict in Eastern Ukraine* (London: Amnesty International Publications, 2014): 8–10.
- ¹³⁵ William Taylor to Washington, DC, re. 'Ukraine: Land, Power, and Criminality in Crimea', 14 December 2006, *Wikileaks/PlusD*: https://wikileaks.org/plusd/cables/06KYIV4558_a.html.
- ¹³⁶ Nikolay Mitrokhin. 'Ukraine's Separatists and Their Dubious Leaders', *Searchlight*, 18 April 2014 (збережена копія: <https://bit.ly/2OEFkLh>).

¹³⁷ Wilson, *Ukraine Crisis*: 109.

¹³⁸ ‘Василий Киселев: На мои слова о покушении Янукович ответил: «Это ментовский разводняк»’, *Українська правда*, 19 лютого 2010: <http://pravda.com.ua/articles/2010/02/19/4788595/>.

¹³⁹ Kupatadze, *Transitions after Transitions*: 133.

¹⁴⁰ Сергей Сидоренко и Ольга Куришко. ‘Вспомнил все: Юрий Луценко рассказал суду о своих делах’, *Коммерсантъ-Украина*, 7 февраля 2012: <http://bit.ly/2rP4ZYH>.

¹⁴¹ Wilson, *Ukraine Crisis*: 126.

¹⁴² Там само: 128.

¹⁴³ Sheila Gwaltney, Deputy Chief of the U.S. Mission to Ukraine, to Washington, DC, re. ‘Ukraine: The Russia Factor in Crimea – Ukraine’s “Soft Underbelly?”’, 17 December 2006, *Wikileaks/PlusD*: <http://wikileaks.org/cable/2006/12/06KYIV4489.html>; William Taylor to Washington, DC, re. ‘Ukraine: Crimea Update – Less Tense Than in 2006: Interethnic, Russia, Land Factors Remain Central’, 8 June 2007, *ibid.*: <http://wikileaks.org/cable/2007/06/07KYIV1418.html>.

¹⁴⁴ Alex Luhn. ‘Separatist Leader with Murky Past Cements Control of Crimea’, *Vice News*, 11 October 2014: <https://bit.ly/2PV8lmD>.

¹⁴⁵ Neil MacFarquhar. ‘Seizing Assets in Crimea, from Shipyard to Film Studio’, *The New York Times*, 10 January 2015: <https://nyti.ms/1In9VVv>.

РОЗДІЛ 6

ДОНБАС І УКРАЇНА

Що, і Донбас проголосував «за» [на референдумі про незалежність України]?

Президент РФ Борис Єльцин, грудень 1991 року¹

Окрема армія не потрібна. Чому б то ми мали захищатися від наших братів із Росії та Білорусі?

В.о. голови Донецької міськради,
екс-полковник Радянської армії Віктор Бичков, грудень 1991 року²

Більшість національних держав не є етнічно чи лінгвістично однорідними; наприклад, Ельзас-Лотарингія входить до складу Франції, Каталонія – Іспанії, а Південний Тіроль – Італії. Проте згадані національні держави із громадянською дефініцією національності існують давно, вони є членами Європейського Союзу, де кордони всередині Шенгенської зони важать небагато. Російська ж ідентичність залишається примордіальною, етнічною і ґрунтується на мові та культурі, а отже, більше нагадує Європу до Другої світової війни. Країни, що визначають власні ідентичності таким чином, прагнуть об'єднати носіїв однієї мови – чи то німецької у 1930-х роках, чи російської нині.

Донбас, як і Крим, завжди мав амбівалентні стосунки з рештою України. Теодор Фрідгут, який писав за два десятиліття до теперішнього конфлікту, констатував, що після більшовицького перевороту 1917 року питанню «про приналежність [регіону] радше до Росії, а не до незалежної України судилося відіграти центральну роль у політиці на Донбасі»³. У часи великих зрушень довкола питання про лояльність Донбасу виникала напруга. У 1918 році більшовиками була створена «Донецько-Криворізька радянська республіка»

(ДКРР), що претендувала на автономію у складі Радянської Росії, проте Ленін наполіг на приналежності її території Радянській Україні. Свого часу до цих фактів апелював Путін, намагаючись довести, буцімто Ленін змусив Донбас приєднатися до України⁴. На Донбасі було 33 пам'ятники провідникові «ДКРР» Артему (Федору Сергєєву), у тому числі в центрі Донецька.

У першій половині 1990-х років донбаські еліти організували страйки шахтарів, намагаючись залякати президента Леоніда Кравчука закликами до дострокових президентських виборів у 1994 році, а під час парламентських виборів того самого року відбувся місцевий референдум щодо статусу регіону. На референдумі 80% учасників підтримали федералізм, 87% погодилися з тим, що російська мова мусить стати другою державною мовою, а понад 89% виступили за приєднання України до економічного союзу СНД та парламентської асамблеї країн Співдружності. Під час Помаранчевої революції в Северодонецьку відбувся профедералістський з'їзд, учасники якого погрожували сепаратизмом і вимагали федеративної України з автономним статусом для регіонів сходу та півдня. Упродовж Євромайдану цей регіон перебував на передньому краї ворожого до нього активності, котра переросла у збройне протистояння після втечі президента Януковича та прямого втручання Росії.

Починаючи з 1870-х років, Донбас масово заселяли росіяни зі Смоленської, Тульської та Курської губерній, оскільки місцеве населення «не бажало займатися фабричною роботою». У 1884 році людність місцевого походження становила лише чверть мешканців Юзівки (майбутнього Донецька), натомість 71% прибув із суто російських регіонів. Російське село стало основним джерелом «постачання людської маси для зосередження пролетаріату в другому після центральних промислових регіонів Росії навколо Москви та Санкт-Петербурга» осередку⁵. Згідно з переписами населення 1871 та 1897 років, «росіяни» («*русские*») становили відповідно 82,5% та 73,1% населення Донбасу. Але це відбувалося лише тому, що термін «росіяни» охоплював три східнослов'янські народи, оскільки українці та білоруси офіційно не визнавалися окремими етнічними групами. Втім, саме українці (означені як «малороси») склали у регіоні три чверті так званих «росіян».

У липні 1917 року в самому місті Юзівка мешкало 32 тисяч росіян та 10 тис. євреїв. Українці були третіми за чисельністю – їх налічувалося 7 тис. Між 1884 і 1923 роками частка росіян в етнічному складі Юзівки зменшилася з 87% до 54% завдяки зростанню єврейського населення до 38%. Але українці й у 1923 році становили лише 7% мешканців міста. У пору воєнного протистояння на теренах колишньої імперії українські селяни повернулися з індустріальних центрів до своїх сіл, де на початку 1920-х років багато з них стали жертвами масового голоду.

Донецьк «був переважно російським упродовж усього свого існування» і «залишався [в етнічному та мовному плані] російським, попри [українське] оточення». Тож і наприкінці ХХ століття нащадки переселенців із Росії вважали місто своєю домівкою та, на відміну від ситуації в балтійських країнах, не сприймалися сусідами-українцями як чужинці⁶. Найбільшу частку етнічних росіян у краї (43%), зафіксував останній радянський перепис населення 1989 року.

У часи конфліктів, що слідували за революцією 1917 року, населення Донбасу найбільше підтримувало анархістський селянський рух Нестора Махна, а в другу чергу – більшовиків. Під час виборів до Всеросійських установчих зборів останні отримали 40% голосів, а есери та меншовики – відповідно 18% і 7%. Більшовики втішались на Донбасі високою підтримкою, тоді як в Україні загалом вона не перевищувала 10%. Висока підтримка більшовиків і той факт, що в регіоні мешкала дуже велика частка від загальної кількості членів їхньої республіканської парторганізації, стали важливими чинниками, що зумовили згоду Леніна на збереження краю у складі України⁷.

Документальні джерела не свідчать про активність українських політичних партій на шахтах чи заводах Донбасу напередодні та під час революції. Українські партії активно діяли на Харківщині та в інших сусідніх губерніях, проте Донбас «був оплотом російської соціалістичної активності, а не українського націоналізму»⁸. Слабкість українського націоналізму тут була характерною і для доби незалежності України.

Цікавим аспектом історії Донбасу є питання, чому українські селяни рідше за селян із центральної Росії шукали роботу на копальнях і заводах. Українські партії здобули певну підтримку на теренах, де функціонували земства, але були відсутні на вугільних шахтах. Українські селяни вважали копальні «і етично, й етнічно чужими». Вони були переконані, що шахти тьмяні, замкнуті, запліжені, повні диму та сліпучого жару із вагранок⁹.

На відміну від Донбасу, на фабрики Москви переважно наймалися росіяни з навколишніх сіл, позаяк «вони залишалися у знайомому оточенні, яке розмовляло російською мовою, складалося із православних християн за вірою та базувалося на доволі уніфікованій селянській культурі»¹⁰. Українських же селян використовували у царській Російській імперії як страйколамів, бо вони вважали шахтарів «спроможними на будь-яку мерзоту». Селянки лякали ними дітей, розповідаючи на сон грядущий історії про привидів-вуглярів. В уяві частини українських селян шахтарі були брудними, невірними брехунами, «здатними вбити людину за пару копійок»¹¹. У 1925 році, на піку процесу «коренізації», українці становили лише 19,1% і 19,4% відповідно серед металургів і шахтарів. І нині, багато десятиліть потому, негативні стереотипи наповнюють взаємні уявлення обох сторін конфлікту на Донбасі.

Присутність значної кількості російських мігрантів на Донбасі зробила радянську політику українізації 1920-х років непопулярною. На перший погляд, все виглядало зовсім інакше: кількість російськомовних шкіл у регіоні зменшилася з 92% до 11%. Проте цей успіх був «суто поверховим», оскільки поширення української мови породжувало сильний опір, ба навіть ворожість¹².

Трансформація радянської національної політики на початку 1930-х років і Голодомор «покінчили з українізацією і привели Україну під пряме керівництво Росії»¹³. Донбас був одним із регіонів, які найбільше постраждали від сталінських злочинів проти людяності, зокрема, репресії викосили й місцеву комуністичну еліту та комсомол. Під час «великого терору» 40–50 тис. із 267 тис. арештів, здійснених у радянській Україні, припало на Донбас¹⁴. Гіроакі Куромія пише, що в 1930-х роках усіх етнічних українців на Донбасі вважали потенційними «сепаратистами і ворогами»,

а перший секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович, один із архітекторів Голодомору, «полюбляв твердити, що кожен українець – потенційний націоналіст»¹⁵.

Після Другої світової війни на Донбасі відбувалося «драматичне скорочення рівня прихильності до української мови»¹⁶, яке тривало до 1991 року, і це становище не змінилося в незалежній Україні. Радянська національна політика прагнула «міцніше прив'язати Україну до РРФСР, підтримавши російський складник її прикордонних районів»¹⁷, тож російське населення Донбасу перевершувало частку етнічних росіян у Латвії та Естонії. Українська стала мовою меншини в Донецьку, Луганську та Одесі, а частка етнічних українців у цих трьох містах та в Харкові була дуже низькою. Частка українців, які під час радянських переписів називали українську мову рідною, знизилася, а тих, хто називав рідною російську, зроста майже до 88% від міського населення Донбасу.

«Донецький басейн являє собою крайній випадок»¹⁸ абсолютно-го зниження кількості українського населення, носіїв ідентичності та мови. Водночас на сході та півдні України, особливо на Донбасі, оселилося чимало росіян. Богдан Кравченко вважає, що некваліфіковані українські робітники не могли конкурувати з російськими мігрантами, які отримували найкращі позиції в економіці. Українській ідентичності також загрожували міжетнічні шлюби й двомовність та тиск з метою асиміляції¹⁹.

Місто Юзівка було стратегічно настільки важливим, що його у 1924 році було перейменовано на Сталін, а в 1929 році на Сталіне, і це ім'я воно носило до 1961 року. Однак ще важливіше те, що Донбас був «коридором», безпосередньо пов'язаним із Москвою²⁰. Донецьк став «потужним пролетарським осердям», що давало йому в рамках радянської комуністичної міфології високий статус робітничого раю.

Донецьк мав найчисленніше регіональне членство в КП(б)У, і, що було нетипово для України, місцевий очільник комуністів був етнічним росіянином. Донбаська фракція в КП(б)У була «надзвичайно прийнятною для Москви», оскільки походила із регіону, ізольованого від української ідентичності та культури. Ба більше, регіональні еліти Донбасу були «налаштовані на мислення «всесо-

юзними», тобто централістськими категоріями»²¹. Це продовжувалося і в незалежній Україні, де їхні погляди та оцінки було зорієнтовано «більше на Москву, ніж на Київ»²². Стосунки Донбасу з іншими регіонами України, як писала Кірстін Циммер, були схожі на відносини з іноземними країнами²³. Російські друковані та електронні медіа, які від 2012 року ставали дедалі більш одержимі ненавистю, верескливо та українофобні, були основним джерелом інформації про світ для читачів і глядачів на Донбасі.

Комуністичні еліти Донбасу вороже ставилися до національного комунізму. В 1972 році вони підтримали повалення першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста і його заміну відданим Брежнєву Щербицьким, який повернувся до традиційної радянської політики асиміляції, русифікації та придушення інакомислення й опозиції. Вони працювали в «середовищі, де національної проблеми практично не існує»²⁴, тоді як ця проблема була першорядною для українських дисидентів, пов'язаних із Донбасом, таких як Василь Стус, Іван Дзюба, Надія та Іван Світличні, Петро Григоренко та Микола Руденко.

Після смерті Сталіна і аж до 1990 року Компартію України не очолювали діячі, чиє кар'єрне сходження відбувалося на Донбасі (донеччанами були останній за радянських часів лідер КПУ Станіслав Гуренко та його наступник у незалежній Україні Петро Симоненко). Водночас регіон був впливовим у профільних міністерствах, зокрема вугільному та металургійному. Перший секретар Донецького обкому КПУ Яків Погребняк у 1969–1973 роках очолював Раду профспілок республіки.

За даними двох останніх радянських переписів (1979 і 1989 років), частка етнічних росіян у Донецькій та Луганській областях зросла до 43,4%, у той час як лише 51,6% становили українці²⁵. При цьому задекларована під час перепису етнічна приналежність важила у регіоні значно менше, ніж вірність радянській та регіональній ідентичності, у яких схрещувалися українська та російська етнічні лінії. Радянський режим сприяв припливу українців на промислові підприємства та копальні Донбасу. Але українці, які перебиралися до цього регіону, потрапляли у середовище, де були

відсутні україномовні школи і медіа, де радянська та регіональна ідентичність артикулювалася нібито більш «цивілізованою» російською мовою, широко уживаною в сучасних містах та індустрії. В 1989 році заступник голови страйкового комітету Донецького басейну Петро Побережний говорив: «Ну, це не наша провина, що ми не знаємо своїх символів та історії українського народу»²⁶. Наприкінці 1980-х років складалося враження, що етнічні українці Донбасу відчують себе подібно до корінних народів Америки чи Австралії. Українські школи та дитячі садки були відсутні, і в містах ніде не звучала українська мова. Тут важко було віднайти якісь українські національно-культурні символи, а Горлівська міськрада наголошувала, що не пустить до себе «рухівців» чи «бандерівців»²⁷. За чверть століття куди більше мешканців Донбасу готові були вмирати за українські символи – і деякі справді були за це вбиті, як, наприклад, депутат тієї ж Горлівської міськради Володимир Рибак.

На референдумі в грудні 1991 року жителі Кримської АРСР, Севастополя, Луганської, Донецької, Харківської та Одеської областей висловили нижчу за решту регіонів підтримку незалежності України. У Криму «за» проголосували 54,19% тих, хто брав участь у волевиявленні, що за істотно нижчої, ніж загалом по країні, явки склало близько третини повнолітніх мешканців півострова. У всіх інших областях, окрім названих, незалежність підтримали понад 90% учасників референдуму. Частка виборців, які сказали «ні», у середньому по Україні становила 7,58%; найвищою вона була у Криму (42,22% від кількості учасників голосування), Севастополі (39,39%), на Луганщині (13,41%), Донеччині (12,58%), Одещині (11,6%) та Харківщині (10,43%). Явка виборців найнижчою була в Севастополі (63,74%), Кримській АРСР (67,5%), Одеській (75,01%), Харківській (75,68%) та Донецькій (76,73%) областях.

З-поміж цих регіонів Крим і Севастополь були анексовані Росією, Донецька і Луганська області стали ареною збройного конфлікту за участю російських військ та проросійських маріонеток, натомисть у Харкові та Одесі проукраїнські сили, зокрема представники молодого покоління, які не відчували ностальгії за СРСР, здолали російських націоналістів.

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА

Більшість із тих, хто під час радянських переписів називали себе українцями, мали російськомовну, еkleктичну радянську та регіональну ідентичність. Це знайшло свій вираз у гербі Донецька, що «є химерною сумішшю царської, радянської та української символіки»²⁸. Починаючи від 1991 року більшість тутешніх мешканців голосували не за українські національно-демократичні чи соціал-демократичні партії, а за проросійські й радянофільські КПУ, Партію регіонів і Прогресивну соціалістичну партію. У 2014 році російські маріонетки отримали найвищу підтримку в найбільш індустріалізованих і шахтарських районах на сході Донеччини та півдні Луганщини.

Для розуміння ролі Донбасу і Криму в українській історії та сучасній кризі варто зважати на те, що ці регіони не відігравали суттєвої ролі в репертуарі спільних ідей членів української «уявленої спільноти» (якщо послуговуватися концептом Бенедикта Андерсона). Вони здебільшого не посідали значного місця в українській історіографії, у програмах політичних партій, а також у дослідницькій та видавничій діяльності українознавчих наукових центрів в Україні, а особливо на Заході. Західні історії України приділяли Донецьку і Луганську набагато менше уваги, ніж, скажімо, Харкову, Дніпру чи Запоріжжю.

Політична культура, що постала упродовж десятиліть радянізації на Донбасі, витворила набір із дев'яти помітних атрибутів:

1. Радянський режим придушив незалежні ініціативи та «запровадив габітус залежності», створивши глибоко вкорінену культуру патерналізму. У 1990 році, напередодні розпаду СРСР, один шахтар заявив, що вони «навчилися нічому не вірити»²⁹. У населення було відчуття «надмірної безпорадності»³⁰. Ганс ван Зон писав: «Силу тут використовують не для того, щоб сприяти, а радше для того, щоби блокувати ініціативу з низів»³¹. Малий і середній бізнес складала лише 15% економіки Донецької області³². У Пітера Померанцева склалося враження, що протистояння Євромайдану на Донбасі було, серед іншого, виявом ураженої чоловічої гідності.

Кияни масово виступили проти корумпованого президента Януковича, натомість у Донецьку, де знали про мафіозну культуру місцевого клану, більше невдоволення викликали його противники³³. При цьому не можна забувати, що свої «євромайдани» були і в Донецьку, і в Луганську.

2. Донбаські виборці здебільшого підтримували політичні партії, які поширювали патерналістський популізм (наприклад, КПУ та Партію регіонів), але не голосували за колишніх комсомольських лідерів із Ліберальної партії України та російськомовних інтелектуалів зі СЛОна. Ігор Тодоров вважає, що ліберальна ідея не мала шансів на успіх у донецькій політиці, позаяк вона не могла конкурувати з лівопопулістськими гаслами КПУ та Партії регіонів³⁴. Ці партії обіцяли широкий спектр матеріальних благ, якщо їх оберуть, проте не мали наміру виконувати свої обіцянки, адже «недовіра і шахрайство лютували у суспільстві на всіх рівнях»³⁵.
3. Серед населення Донбасу набув поширення «синдром зачарування минулим», що спирався на віру в економічну потугу та зростання промисловості у колишньому СРСР. Цей міф був заснований на захопленні старими й відсталими галузями вугільної та металургійної промисловості, які перебували у цілковитому занепаді в усіх промислово розвинених країнах³⁶. З іншого боку, українська культурна інтелігенція оплакувала наслідки індустріалізації та урбанізації, які призвели до руйнування українських сіл, а отже – до денаціоналізації. В 1946 році Хрущов, тоді перший секретар ЦК КП(б)У, докоряв Миколі Бажану: «Ні, Ви ще скажіть, чому [українські] письменники стосовно Донбасу і взагалі індустріалізації стають в опозицію [...]?»³⁷. Після того, як Україна стала незалежною державою, міф про Донбас як промисловий локомотив СРСР перетворився на міф про те, що індустріальний Донбас «годує» Україну (тобто, як стверджувалося, вносить найбільшу частку до її бюджету), зокрема її аграрну західну частину. Цей міф непомітно трансформувався у певність, що очільники Донбасу мають природне право бути правителями України. Насправді ж Донбас отримував великі субсидії, осо-

бливо на видобуток вугілля, і величезна частина його прибутку ніколи не оподатковувалася, тож не було і внеску до державного бюджету.

4. За часів СРСР засудженим пропонували скоротити вирок за умови, що вони погодяться стати шахтарями на Донбасі, тож кожен третій вугляр мав кримінальне минуле³⁸. Чимало невеликих містечок, що вирости навколо вугільних шахт, на селяли родини, до складу яких входили колишні засуджені³⁹.
5. Для мешканців Донбасу була характерна низька мобільність через обмежені можливості та стимули для поїздок за межі їхніх населених пунктів і регіону загалом. Коли дітей із Донбасу запрошували безкоштовно відпочити на заході України під час канікул, дехто з батьків так мотивував відмову: «Ми ж їх більше не побачимо, їх же на органи розберуть!»⁴⁰. Подібні страхи поділяло далеко на все населення краю, проте вони були закономірним результатом пропаганди, що пов'язувала Захід з усіма можливими негативними явищами. Чимало місцевих жителів виявилися не готовими покращувати рівень свого добробуту шляхом виїзду на роботу за кордон або в інші частини України. Джентіле з'ясував, що бідняки становили на Донбасі стабільну групу упродовж останніх трьох десятиліть, позаяк опиралися змінам⁴¹. Разом з тим багато мешканців заходу й півдня України мігрували у пошуках зайнятості по всій Європі, а за отримані доходи, які вони переказували та привозили додому, розбудовували власний малий і середній бізнес.
6. Попри те, що можновладці ставилися до місцевого населення зі зневагою, наче до холопів, утримуваних коштом убогих місцевих служб, і жебраків, більша його частина голосувала за найбагатших олігархів України, які купують розкішні палаци й пентхауси по усій Європі. Мешканці Донбасу кляли «мафію» за високий рівень корупції, але не бачили «мафії» у себе перед очима у вигляді олігархів і Партії регіонів. Традиції патрон-клієнтських відносин з начальством і невисоке почуття ефективності були глибоко вкорінені, і вони продовжують впливати на відносини між мешканцями Донбасу

та їхніми новими правителями, російськими маріонетками. Український журналіст, який потрапив у полон до окупантів і працював разом із засудженими місцевими мешканцями на примусових роботах, розповідав: «Їх б'ють, забирають авто, відбирають майно, а вони все одно за "ЛНР". Це парадокс, який для мене був несподіванкою»⁴².

7. Вдавшись до страйку в 1989 році, донбаські шахтарі «дезавували джерело власної привілейованої ідентичності як еліти трудящих»⁴³. Їхній життєвий рівень драматично впав у 1990–2000-х роках, коли копальні зажили лихої слави особливо небезпечного місця роботи, а Україна посіла друге місце у світі за рівнем аварійності після Китаю.
8. Російську мову тут вважають мовою модерності та радянської влади. На Донбасі та у Криму після 1991 року не відбулося такого розширення мережі закладів україномовної освіти, як в інших регіонах сходу та півдня України. Станом на 2010 рік у Донецьку працювало 36 україномовних шкіл, що становило близько чверті від загальної кількості, але цей показник знову пішов донизу за президентства Януковича. За роки війни державна мова істотно зміцнила свої позиції на підконтрольних українському урядові територіях Луганщини (65% у 2016/17 навчальному році) та Донеччини (59%). Її все ще менше, ніж у Запорізькій (75%) та Дніпропетровській (81%) областях, але все ж набагато більше, ніж перед 2014 роком⁴⁴.
9. Регіональна та радянська ідентичності за поширенням переважали і українську, і російську. На це співвідношення вплинув і дуже високий відсоток змішаних українсько-російських родин, у яких ототожнити себе з однією із етнічних груп для дитини означало стати на бік одного з батьків. Лише третина шлюбів на Донбасі укладалася між українцями та українками. Тому Донбас був іще більш «радянським» за своєю ідентичністю, ніж Крим, і мав вищий рівень міжетнічних шлюбів, який у 1970-х роках сягнув 55% (до 1992 року він дещо зменшився – до 47,7%). У Криму відсоток таких шлюбів, утім, також був дуже високим. У змішаних родинах народилася ве-

лика когорта людей, які вважали себе двоетнічними українсько-росіянами і водночас радянськими людьми. У 1991 році 51% мешканців Донецька назвали себе спадкоємцями водночас і української, і російської культур⁴⁵. Ця двоетнічна самоідентифікація була вельми типовою не тільки для Донбасу, але й для інших регіонів України до 2014 року.

Слабкість етнічних ідентичностей у порівнянні з регіональною була чинником формування твердої відданості «уявленій спільноті» Донбасу⁴⁶. Проте конфлікт показав, як важко визначити контури Донбасу, оскільки вони зовсім не збігаються з адміністративними межами Донецької та Луганської областей. Російські маріонетки не змогли мобілізувати на свою підтримку мешканців україномовних сіл на північ від Луганська та районів на захід і південь від Донецька, ба навіть у цих районах Донбасу, контрольованих Києвом, існували гострі й незрозумілі відмінності. Хоча майже всі школи в Слов'янську є україномовними (окрім однієї російськомовної), президент фонду «Демократичні ініціативи» Ірина Бекешкіна констатувала, що тут існує більш проросійська орієнтація щодо внутрішніх і зовнішніх питань, ніж у Краматорську, розташованому всього за 15 км від нього⁴⁷. Так званий «заступник міністра оборони ДНР» Федір Березін (раніше відомий в амплу письменника-фантаста) стверджував, що мешканці невеликих містечок Донбасу мають проросійські настрої, тоді як населення міста Донецька поділяється навпіл на проросійське та проукраїнське⁴⁸.

Переконалися у тому, що українську ідентичність раніше репресували, можна завдяки змінам, які відбулися у підконтрольній Києву частині Донбасу від 2014 року, де українська громадянська ідентичність вперше стала популярнішою за регіональну.

Ідентичності на Донбасі можна проаналізувати за трьома напрямками:

1. У містах, звільнених від російської окупації влітку 2014 року, частка симпатиків відокремлення від України складала явну меншість – від 9 до 16% включно з тими, хто виступав за «незалежність» Донбасу та за приєднання регіону до Росії. Від

двох третин до трьох четвертих населення виступали за збереження регіону в складі України на попередніх умовах або з наданням певної форми автономії⁴⁹.

На Донбасі проросійські рухи, що прагнули самостійності краю або союзу з Росією, як-от «Рух за відродження Донбасу», «Громадянський конгрес», Слов'янська партія та «Донецька республіка», були маргінальними аж до кризи 2014 року, коли їх допустила до «влади» російська окупаційна адміністрація. На так званих «виборах», проведених окупантами на Донеччині 2014 року, «Донецька республіка» нібито посіла перше місце із 68,35% голосів, а «Вільний Донбас» – друге із 31,65%. До початку агресії РФ очільники цих маргінальних проросійських та панславистських груп були інтегровані з КПУ, Прогресивною соціалістичною партією та Партією регіонів. Базилюк, котрий завжди дотримувався антиукраїнських поглядів, був колишнім лідером Слов'янської партії, приєднавшись пізніше до «регіоналів». Сама Партія регіонів відрізнялася від центристських партій, маючи помітне панславистське та прорадянське крило, очолюване такими депутатами, як Вадим Колесніченко.

2. Протягом кількох десятиріч відбувалося прищеплення ворожості до західних українців, «буржуазних націоналістів», «фашистів» та «нацистських наймитів».
3. Вельми поширеною була недовіра та ксенофобія щодо Заходу, особливо США і НАТО.

Іронія полягала в тому, що донбаські олігархи та регіональні еліти значну частину свого життя проводили у Західній та Південній Європі, де довіряли тамтешнім банкам свої – точніше, вкрадені в Україні – гроші, купували нерухомість і віддавали дітей до приватних шкіл. Україну вони вважали чимось на зразок колонії, звідки отримували високу ренту, за яку не сплачували податків, а кошти переводили в офшорні податкові схованки.

У незалежній Україні донецькі еліти прагнули економічної автономії, аби надлишки, які раніше забирали Москва та Київ, залишалися в Донецьку для збагачення нових олігархів та еліт. Донбас

почав асоціюватися з підйомом жорстокого олігархічного класу в 1990-х роках, коли він консолідувався після десятиліття насильства. Володимир Бойко, колишній директор заводу імені Ілліча у Маріуполі, казав, що справжнім «хазяїном» у Донецькій області був найбагатший олігарх, а не глава адміністрації, призначений із Києва. За даними грудневого опитування 2005 року, 29,9% українців вважали Ріната Ахметова «кримінальним авторитетом донецької мафії», а ще 28,4% – «хазяїном» Януковича та Партії регіонів. «Хазяїн» – це еквівалент феодального лорда⁵⁰ і «самодержця», який контролює ту частину економіки та держави, на яку здатний, він нетерпимий до інакомислення і не плекає жодних обов'язків і прав стосовно своїх підданих⁵¹. Така політична культура є антитезою європейських цінностей, до яких олігархи, за їхніми словами, прагнули. Жадібність донецького клану не мала меж, що з очевидністю відобразив присвоєний Януковичем маєток у Межигір'ї, за розмірами близький до площі Монако, який обслуговували сотні працівників персоналу. Як писав Ярослав Кошів, «стілки прислуги не було у поміщика в часи кріпацтва»⁵².

Фактичні володарі Донбасу намагалися маніпулювати громадською активністю задля зміцнення своїх політичних позицій. Для цього вони намагалися направити у потрібне політичне русло протестний рух шахтарів. Останні вийшли на авансцену республіканської політики під час страйків 1989 року, коли, зневірившись у Радянському Союзі та КПРС, що втрачала свої позиції, вони підтримали ідею українського суверенітету. Це привело їх до укладення тактичного альянсу з Народним рухом України (НРУ). Але, як показав з'їзд НРУ у вересні 1989 року, їхні відносини залишалися прохолодними. Вимоги щодо проголошення повної незалежності від Москви та ствердження прав української мови і культури були більше до смаку гірникам із Червонограда на Львівщині – міста, де у липні 1990 року вперше в Радянському Союзі демонтували пам'ятник Леніну і звідки походив колишній радянський політв'язень, представник радикального крила дисидентського руху Степан Хмара, – ніж їхнім колегам зі Сходу⁵³.

Під час нової хвилі шахтарських страйків 1993 року еліти Донбасу намагалися використати їх, аби добитися автономістських поступок від Києва. Тоді гірники, вочевидь, не з власної ініціативи,

вимагали проведення одночасно з парламентськими виборами референдуму в Донецькій та Луганській областях. Такий референдум, з юридичних міркувань названий «дорадчим опитуванням», дійсно відбувся у березні 1994 року. На нього було винесено чотири питання: (1) чи має Україна стати федеративною республікою; (2) чи має російська мова стати другою державною поряд з українською; (3) чи має російська мова, поряд з українською, стати мовою діловодства, освіти і науки на обласному рівні; (4) чи має Україна приєднатися до Статуту СНД і брати повноправну участь в економічному союзі та міжпарламентській асамблеї держав Співдружності.

Страйки гірників 1989 і 1993 років дають уявлення про динаміку відносин Донбасу з Москвою та Києвом. У 1989 році шахтарі були готові розпрощатися з СРСР і пов'язати своє майбутнє з альтернативою – чи то ґорбачовським проектом Союзу Суверенних Республік у 1990–1991 роках, чи незалежною Україною після серпня 1991 року. Але станом на 1993 рік донбаські вуглярі виступали від імені свого регіону на підтримку повної інтеграції України з СНД, яке розглядалося як сурогат Радянського Союзу. Вимоги «дорадчого» референдуму 1994 року практично збігалися з тими, що їх починаючи з 2014-го публічно виголошує Путін, його фактичний довірний представник Віктор Медведчук та лідери угруповань «ДНР» і «ЛНР».

Упродовж десятиліть Росія підтримувала ідеї федералізму в Україні. Від 2014 року вона робила усе можливе задля ослаблення центрального українського уряду через впровадження федеративної системи та забезпечення своїм маріонеткам на Донбасі права вето щодо внутрішньої та зовнішньої політики Києва. Москва також ніколи не припиняла просувати ідею про надання російській мові ролі державної в Україні за зразком Білорусі. Леонід Кучма використав гасло офіційного статусу російської на регіональному рівні у президентських перегонах 1994 року, але не робив нічого задля його втілення в життя протягом наступних десяти років при владі. Такий статус російській мові надав прийнятий у липні 2012 року «закон Ківалова–Колесніченка». Наступного року Путін нагородив його ініціаторів, народних депутатів від Партії регіонів Сергія Ківалова та Вадима Колесніченка медаллю Пушкіна «за великий внесок у збереження й популяризацію російської мови та культури

за кордоном». У лютому 2018 року Конституційний суд України визнав цей закон неконституційним.

Страйки гірників 1993 року призвели до призначення виконавцем обов'язків прем'єр-міністра донецького «червоного директора» Юхима Звягільського. Його призначення підтвердило роль місцевих еліт в організації шахтарського протесту як інструменту тиску на Київ. Президент Кравчук також погодився на проведення дострокових президентських виборів, на яких поступився Кучмі. У 1996–1997 роках між Києвом і Донецьком тривали переговори щодо «пакту про ненапад», на яких голова Донецької обласної адміністрації Янукович був посередником, поручителем і «дахом». У 1999 році Донецька область стала спеціальною економічною зоною, тобто чорною дірою, через яку місцеві олігархи викачували кошти з України⁵⁴. Закон звільнив їх від сплати ввізного мита на п'ять років, від податку на прибуток упродовж трьох років і від половини податку на прибуток ще на два роки.

Як і за часів СРСР, у незалежній Україні багатолітніми конкурентами донецького клану залишалися еліти Дніпропетровська (нині Дніпро) та Харкова. Харків, місто інтелектуалів і студентів, порівняно легко вдалося кооптувати в систему, де найголовніші важелі управління було зарезервовано за центральною київською владою, а регіони були підлеглими. Складнішою була ситуація із Дніпропетровськом, оскільки тут постали свої олігархи – Павло Лазаренко, а згодом Ігор Коломойський. Конфлікт між донецькими та дніпропетровськими можновладцями протягом 1990-х років проявлявся у вбивствах і замаху на життя конкурентів, а 2014 року дався взнаки у безкомпромісній протидії прихильникам російських маріонеток з боку Коломойського, тоді голови Дніпропетровської обласної адміністрації.

Великі підприємства Донбасу були ідеальними механізмами для політичного впливу та шахрайства на виборах, адже їхні працівники, які усвідомлювали низьку ефективність цих гігантів і боялися безробіття, голосували, як скажуть начальники, – так само, як і в СРСР⁵⁵. Але донецька політична машина змогла запрацювати лише після вщухання міжкланового насильства, коли переможна сторона і голова обласної адміністрації Янукович об'єднали раніше ворожі одне до одного угруповання.

У 2000–2001 роках постала Партія регіонів, яка співпрацювала із президентом Кучмою та пропрезидентськими центристськими партіями, а після Помаранчевої революції почала діяти самостійно. Як і решта авторитарних лідерів у євразійському регіоні, Янукович цинічно вважав, що кожну людину можна купити за певну ціну, тож він може монополізувати економіку та політику цілої країни, підкуповуючи місцеві еліти, як це вчинив Путін у Чечні. Врешті наприкінці 2013 року, Путін купив його самого в обмін на непідписання Угоди про асоціацію України з ЄС⁵⁶. Однак їхній взаємний цинізм, так само як і логіка російських політтехнологів 2004 року та розвідслужб РФ десятиліттям пізніше, був непридатний для розуміння базової динаміки розвитку України.

Перехідний період від планової економіки до ринку на Донбасі поглибив залежність робітників від начальства. Ці стосунки сформувалися в умовах соціально-економічної нестабільності, коли робітники боялися втратити роботу, – на відміну від СРСР, де забезпечувалася повна зайнятість. Глибока патримоніальна залежність трудящих від їхніх босів постала водночас із піднесенням хижацької та клептократичної еліти, яка не несла відповідальності за жодні злочини, включно з убивствами, кривавим насильством, гігантськими крадіжками, виведенням активів та корпоративним рейдерством.

Донецька еліта та інші олігархи здобували вигоду від утримання України в сутінковій зоні «частково реформованої рівноваги»⁵⁷. Існування країни в умовах гібридного переходу було найкращим для олігархів та корумпованих держчиновників способом отримання фінансової користі «від арбітражу між реформованими та неререформованими галузями економіки»⁵⁸. Українська держава перебувала на межі банкрутства упродовж переважної частини свого існування, оскільки олігархам було дозволено отримувати величезну ренту завдяки «зловживанню монопольними позиціями та привілейованому доступу до державних ресурсів», маніпулюванню цінами, ухилянню від сплати податків, виведенню активів та високому рівню криміналізації⁵⁹.

«БРАТНІ НАРОДИ»

З-поміж усіх регіонів України саме на Донбасі найбільше респондентів (72%) підтримували твердження про те, що локальні громади України мають право вшановувати власних героїв і традиції, і найменше, 20% опитаних, погодилися із твердженням, що в усій Україні вони мусять бути єдиними. Люди на Донбасі демонстрували порівняно невисоку зацікавленість щодо участі у проекті українського національного будівництва та вшануванні українських національних героїв.

Прихід лідерів донецького клану до влади в Україні у 2010 році дозволив їм впровадити антинаціональну політику, яка діяла у Радянському Союзі та була популярною в їхньому рідному регіоні. Інститут національної пам'яті, створений за президентства Ющенка як центральний орган виконавчої влади, був ліквідований і повторно відкритий як підпорядкована урядові науково-дослідна установа. Призначення комуніста Валерія Солдатенка новим директором Інституту в лютому 2011 року стало відвертою образою на адресу патріотично налаштованих українців, адже він був автором постанови КПУ 1990 року, яка заперечувала штучний характер Голодомору 1932–1933 років. Та постанова стверджувала, що масовий голод стався внаслідок поганої погоди та дезорганізації, зумовленої колективізацією сільського господарства. Давній підхід Солдатенка до історії Голодомору був таким самим, як і в Януковича, і водночас відповідав духові послання президента Медведева президенту Ющенку 2009 року, що засуджувало «нав'язування міжнародному співтовариству націоналістично забарвлених трактувань масового голоду [...] як "геноциду українського народу"»⁶⁰. Міністр освіти України Дмитро Табачник також погоджувався з російським баченням Голодомору попри те, що це повністю суперечило його міжнародним зусиллям з лобювання оцінки Голодомору як геноциду в сімдесяті роковини трагедії (2003 рік), коли він керував гуманітарним блоком у першому уряді Януковича. Очевидно, неможливо уявити собі ситуацію, коли б член ізраїльського уряду зберіг свою репутацію, змінивши підхід до Голокосту від сприйняття його як геноциду до применшення його ролі протягом кількох років.

Упродовж понад двох десятиліть, від кінця 1980-х років – у радянській, відтак незалежній Україні, тривала десталінізація, пе-

рервана за часів Брежнєва. Голодомор був надзвичайно чутливою темою для суспільства, і будь-який український уряд, що недооцінював її або, ще гірше, був готовий прийняти офіційну російську точку зору як власну, мав усі шанси наразитися на гостре обурення патріотично та націоналістично налаштованих українців. Ресталінізація в Росії за Путіна та в Україні за Януковича, втілена у встановленні пам'ятників Сталіну, применшенні його злочинів і підміні історії Другої світової війни міфологемами «Великої Вітчизняної», зробила свій внесок у накопичення громадського невдоволення, яке відкрито вибухнуло під час Євромайдану. З точки зору активістів Революції гідності, Путін і Янукович виступали за відродження радянської політики українофобії.

Посиленню невдоволення в суспільстві сприяли ще два чинники. Першим було відродження притаманних радянській добі звинувачень українських націоналістів у «фашизмі», а другим – кроки до написання спільної українсько-російської історії, що підривало підвалини української незалежності, яку Янукович, відповідно до Конституції та присяги, мусив відстоювати. При формуванні єдиного підходу до минулого в російсько-українській комісії виникли труднощі стосовно оцінки початків української держави, Переяславської угоди 1654 року та українського національного руху після 1917 року.

За Януковича і Табачника до українських шкільних підручників було внесено радикальні зміни. Тепер їхній зміст суттєво відрізнявся від висновків українських істориків, що робилися з кінця 1980-х років, а особливо у незалежній Україні. Ці зміни явно копіювали ті, що їх було впроваджено у путінській Росії, та включали такі історичні міфи:

1. Нав'язувалася думка, що українці й росіяни історично не були різними народами.
2. Відтворювався імперський і радянський міф про Київську Русь як «колиску трьох братніх східнослов'янських народів».
3. Про русифікацію більше не згадувалося.
4. Міф «Великої Вітчизняної війни» витісняв історію Другої світової війни.

5. Відбулося повернення до радянської практики таврування українських націоналістів як «фашистів» та «нацистських колабораціоністів».
6. Критичний аналіз радянського досвіду було значно скорочено. Це цілком узгоджувалося з підходом Януковича, який ще у 2004 році називав виклад історії СРСР в українських книжках однобічним і аморальним, таким, що ображає пам'ять покоління батьків.
7. Значення масового громадянського активізму під час Помаранчевої революції зводилося до мінімуму, а шахрайство на виборах 2004 року ігнорувалося зовсім⁶¹.

Новий підхід до викладання історії України відображав погляди більшості населення Донбасу. Опитування, проведене вже після падіння Януковича, наприкінці 2014 – на початку 2015 років, на підконтрольних Києву територіях регіону, зафіксувало негативне ставлення до українських націоналістичних організацій, розпаду СРСР, Помаранчевої революції та Угоди про асоціацію з ЄС, а також до таких персоналій, як гетьман Іван Мазепа, провідник ОУН Степана Бандера, президенти Кравчук, Ющенко та Петро Порошенко. При цьому чверть опитаних на Донбасі (і половина мешканців України) з різних причин негативно оцінювала також і Януковича. На противагу їм, на Донбасі побутувало прихильне ставлення до Сталіна, що відрізняло цей регіон від сусідніх областей, а особливо від центральної та західної України. Мешканці Донбасу позитивно оцінювали гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславську угоду 1654 року як «возз'єднання» України з Росією, царя Петра I та утворення Російської імперії, формування СРСР та радянських вождів Леніна і Брежнєва⁶².

Прийняття путінського історичного нарративу та нове намагання використати привид «фашизму» в часи президентства Януковича підготували ґрунт для протистояння, що стало явним під час Євромайдану. Навіть якби революція не розпочалася, цілком імовірно, що напруга між Донецьком та Києвом, між Януковичем, який жадав переобрання у 2015 році, та опозицією призвела б до «вимушеної» фальсифікації з боку влади, а отже, масових протестів.

«Путінізуючи» історію України, президент Янукович та міністр освіти Табачник гралися з вогнем.

ДОНЕЦЬКИЙ КЛАН І РОСІЙСЬКІ МАРІОНЕТКИ

Ідеї сепаратизму не були чужими донецькому кланові; він, зрештою, погрожував ним Києву щодесять літ у 1994, 2004 та 2014 роках. Через цю загрозу та слабкість української держави президенти України делегували управління регіоном місцевим олігархам, як-от Ахметову. Не всі лідери та члени Партії регіонів відкрито підтримували виокремлення Донбасу, але вони здебільшого толерантно ставилися до українофобів у своїх лавах, які прагнули розпаду України. Очільники та активісти Партії регіонів були готові скористатися загрозою сепаратизму як важелем проти Києва, як це мало місце 2004 року, проте за десять років, коли ця загроза супроводжувалася силовим російським втручанням, важіль вислизнув з їхніх рук.

При аналізі відносин між Партією регіонів та сепаратистами слід враховувати шість чинників. Перший полягав у готовності до таємних домовленостей і прихильності до сепаратистських настроїв у Криму від 2006 року, а на сході та півдні України від 2010 року. Партія регіонів прагнула апелювати до широкої аудиторії, від центристськи налаштованих бізнесменів і до лівих популістів панславистської та радянської орієнтації, частина яких була схильна підтримувати сепаратизм. Янукович і «регіонали» були переконані, що зможуть контролювати радикальні сепаратистські рухи та маніпулювати ними на свою користь. Партія регіонів завжди мала у своїх лавах сепаратистів (наприклад, Олександра Базилюка чи Віктора Тихонова) та працювала спільно з радикальними проросійськими угрупованнями, такими як «Донецька республіка», що мала тісні зв'язки з чільним «регіоналом», віце-прем'єром в уряді Азарова Борисом Колесніковим. У вересні 2008 року Партія регіонів, КПУ та кримські російські націоналісти підтримали російську окупацію Південної Осетії та Абхазії⁶³.

Янукович зазвичай брехав, кажучи, що не підтримував сепаратизму наприкінці 2004 року, описуючи його як «політичну провокацію». Однак те, що одна сторона вважала автономією та федералізмом, можна було інтерпретувати і як ірредентизм. Усі донецькі

політичні партії, включно з лібералами, виступали за «місцеву автономію».

У 2014 році уживана Партією регіонів стратегія «контрольованого сепаратизму» шляхом маніпулювання, кооперування та змов із сепаратистами й українофобськими угрупованнями неочікувано призвела до протилежних наслідків. Після розпаду партії виник політичний вакуум, і в цю мить контроль за великими теренами на Донбасі перейшов до Росії та залежних від неї маргінальних груп. Зрештою, неможливо з певністю сказати, чи сепаратистів свого часу кооптували до Партії регіонів, чи вони самі проникли до її лав.

Другим чинником була глибоко вбудована у повсякдення Донбасу культура насильства. Широке використання бойовиків мафії для фальсифікації виборів, корпоративного рейдерства, нападів на журналістів та опозицію підготували атмосферу для подальшої ескалації. Чільні олігархи з Партії регіонів, зокрема Ахметов, не засудили насильства, яке розв'язав президент Янукович проти активістів Євромайдану. Деякі з бойовиків пізніше утворили осердя батальйону «Восток» («Схід»), загону спецпризначення ГРУ, очолюваного колишнім офіцером «Альфи» СБУ Олександром Ходаковським.

Під час Помаранчевої революції та Євромайдану Партія регіонів звозила до Києва членів спортивних клубів та злочинних угруповань (більшість вимушених учасників провладних мітингів були працівниками бюджетних закладів, зокрема шкіл, лікарень тощо). У 2014 році, на відміну від подій десятилітньої давності, у складі правлячої верхівки еліти забракло поміркованого крила, яке б завадило Януковичу вдатися до насильства, натомість Путін, його найближчий радник Владіслав Сурков і російська розвідка тиснули на українського президента, аби той вжив жорстких репресивних заходів проти протестувальників⁶⁴.

По-третє, донбаські олігархи залишалися пасивними, нейтральними або брали участь у подіях на боці росіян упродовж періоду від втечі Януковича наприкінці лютого 2014 року аж до вторгнення та російських «зелених чоловічків» на чолі з Гіркіним на початку квітня. Російські підрозділи здійснили скоординоване захоплення Слов'янська, Горлівки, Красного Лиману (нині Лиман), Крама-

торська, Артемівська (нині Бахмут), Красноармійська (нині Покровськ), Дружківки, Макіївки і Єнакієва. До моменту їхнього прибуття місцеві проросійські угруповання не мали фахово керованих військових сил. Починаючи із 2010 року агенти російської розвідки проникали й перебирали керівні позиції в СБУ, а під час Євромайдану таємно навчали та фінансували бойовиків-«антифашистів» і російських націоналістів⁶⁵. Важко повірити, що Ахметов не знав про ці російські таємні операції, адже він мав величезну ділову імперію, мережу Партії регіонів в органах місцевого самоврядування та повністю контролював силові структури в Донецькій області.

Ахметов відхилив пропозицію очолити Донецьку обласну адміністрацію (Сергій Тарута мав би очолити Луганську ОДА) і відмовився підтримати формування українських добровольчих батальйонів⁶⁶, – на відміну від Коломойського, який погодився на обидві пропозиції. Упродовж трьох місяців (лютий–квітень 2014 року) місцеві еліти та олігархи мали шанс заблокувати проросійських заколотників, мобілізувавши проукраїнських демонстрантів. Робітники і шахтарі залишилися пасивними і лише патрулювали за наказом Ахметова вулиці в Маріуполі, проте і це сталося набагато пізніше, у травні. Звягільський та інші очільники Партії регіонів контролювали найбільші вугільні копальні і могли мобілізувати шахтарів проти російських маріонеток.

По-четверте, лідери Партії регіонів та олігархи заохочували насильство проти учасників Майдану і, попри контроль над місцевими силовими структурами, не завадили їхній дезінтеграції та дезертирству до лав російських маріонеток. Наприклад, начальник управління МВС у Донецькій області Роман Романов залишився вірним Олександру Януковичу, а його підлеглі займали пасивні, нейтральні чи проросійські позиції.

Четвертий чинник полягав у тому, що еліти Донбасу та очільники Партії регіонів погодилися з одержимою ненавистю риторикою Росії та радикальних проросійських сил на адресу Євромайдану та політичної опозиції. Борис Колесніков, близький до Януковича та Ахметова від 1990-х років, висував непомірні вимоги у формулюваннях, які не відрізнялися від тих, що транслювало російське телебачення. Колесніков, як уже зазначалося, був пов'язаний із проросійськими радикалами з угруповання «Донецька республіка», які

незабаром здобули впливові позиції в російській окупаційній адміністрації. Декларуючи, що він виступає від імені східної України, Колесніков казав: «Вони не хочуть бачити озброєних неофашистів із Західної України та Києва у своєму регіоні. Вони не хочуть, аби усі їхні податки йшли до Києва. І вони не хочуть, аби їм вказували, якою мовою розмовляти»⁶⁷.

По-шосте, олігархічний контроль за місцевими медіями був ще одним проявом впливу, яким не скористалися для протидії сепаратистській пропаганді. Ахметов володів популярною газетою «Донецкий криж», що стала провідним рупором вимог російських маріонеток і публікувала запальну риторику проти українських збройних сил, яких називали «нацистами» та «фашистами». Газета надала колишнім співробітникам розформованого спецпідрозділу МВС «Беркут» змогу публікуватися на своїй мережевій сторінці, щоб ті могли висловити свою ворожість до Євромайдану.

І врешті, «деякі місцеві олігархи» «уклали мирні угоди із сепаратистськими лідерами». Важливо, що «мовчазне відокремлення» Донбасу «стало можливим лише завдяки співпраці місцевої влади та неформальній прихильності частини силових структур до Партії регіонів та великого бізнесу». Як вказує Ендрю Вілсон, успішні рухи вимагають ресурсів для мобілізації, підготовки та оснащення, і їх було надано місцевими елітами та Росією: «Еліти та ресурси були ключем до перетворення маргінального руху на масове явище»⁶⁸.

Ахметов виявився олігархом, публічний образ якого найбільше постраждав від його хибної поведінки на Донбасі. Сидячи між двох стільців, він розлютив українських патріотів і водночас, не підтримавши без вагань російських маріонеток, не потрапив у цілковиту неласку до них лише тому, що забезпечує працевлаштування чималої кількості мешканців регіону⁶⁹. Як і багатьох олігархів, Ахметова турбувала не національна безпека України, а те, аби його ділову імперію, промислові підприємства та палац у Ботанічному саду не націоналізували. Заводи Ахметова продовжили працювати на окупованих Донеччині й Луганщині та сплачувати податки угрупованням «ДНР» і «ЛНР»⁷⁰. Тарута і Коломойський, двоє олігархів, які погодилися стати головами обласних державних адміністрацій, втратили свої активи на Донбасі та в Криму. Місцеві еліти Партії

регіонів або активно підтримували російських маріонеток, або залишалися нейтральними.

Ахметов вичікував, прагнучи грати ту саму гру, яку зіграв донецький клан у листопаді 2004 року, коли погрожував Києву федералізмом і навіть сепаратизмом, і, «влаштувавши дубль», зберегти свій вплив⁷¹. Слова і вчинки Ахметова пролунали двозначно й тоді, коли він заявив послу США Вільяму Тейлору, що підтримує прозору політику й бізнес. Публічно Ахметов закликав до «спокою та компромісу», але за кулісами вів переговори щодо пакту про ненапад із провідниками сепаратистів⁷². Денис Пушилін та його спільники виглядали «проектном маріонеток Ахметова», а дві третини соратників самопроголошеного «народного губернатора» Губарева, за деякими даними, перебували на утриманні в Ахметова⁷³. Сам Губарев розповідав *«Російській газеті»*, що Ахметов фінансував російських маріонеток (останній, звісно, це заперечував)⁷⁴.

За однією з версій, Ахметов хотів створити на Донбасі «маріонетковий уряд», аби, як і 2004 року, «посилити свою позицію на переговорах з Києвом»⁷⁵. Тому він публічно підтримав територіальну цілісність України, але мало що зробив, аби її захистити. Коли глава Адміністрації президента Сергій Пашинський звернувся до Ахметова за допомогою, той «вийшов із процесу, хоча ми й просили його допомогти нам»⁷⁶.

Без нейтралітету або підтримки «хазяїна» Донбасу російські політичні туристи могли лише навідатися до регіону, а «місцеві бандити не могли б організувати нічого без його [бодай] мовчазного схвалення»⁷⁷. Замість цього Ахметов «обіцяв не допустити розгону бандформувань сепаратистів, не реагував на мародерство й насильство бойовиків ДНР у Донецьку, закликав [київську] владу почути російських терористів Стрелкова [Гіркіна] та Бородая, видаючи їхні вимоги за “голос Донбасу”»⁷⁸. Подвійну гру Ахметова можна побачити і завдяки тісним зв'язкам із колишнім «главою ДНР» Олександром Захарченком, який «певний час був частиною донецького клану». Згідно із твердженнями анонімного джерела, на які посилається російська «Новая газета», Ахметов запитав Суркова, чи погодиться той призначити Захарченка «главою ДНР» як спосіб гарантувати захист своїх активів⁷⁹. Починаючи від березня 2014 року, коли шляхи бойовиків організації «Оплот» й міського

голови Харкова Кернеса розійшлися, «до фінансування “Оплоту” долучилися люди з оточення Ріната Ахметова»⁸⁰. Ахметов зустрівся із представниками місцевих проросійських сил 8 квітня 2014 року та висловив їм свою підтримку лише за чотири дні до того, як Гіркін і «зелені чоловічки» прибули на Донбас, що «наводить на думку, наче він добре інформований про те, що відбувається»⁸¹. Російський аналітик Дмитрій Тренін пише, що українські ділові та політичні лідери, «які давно були близькі до Кремля, спонсорували та заохочували ранні протести в регіоні проти центральної влади в Києві»⁸².

Союзник Ахметова від 1990-х років, колишній найманий убивця Юрій Іванющенко був відверто зацікавлений у підтримці анти-майданівських бойовиків і російських маріонеток на Донбасі. Журналістка-розслідувачка, а пізніше народний депутат Тетяна Чорновол знайшла свідчення того, що Іванющенко фінансував колишніх лідерів організованої злочинності, які захопили владу в Горлівці та Єнакієво (де розташовано його палац)⁸³.

Наявні прямі докази того, що в Луганську «хазяїн» місцевого крила Партії регіонів Олександр Єфремов нишком змовився з російськими маріонетками. За даними журналістів, Єфремов, який раніше очолював фракцію «регіоналів» у Верховній Раді, «повністю контролював Луганськ, і всі помітні кадрові призначення в місті відбувалися лише після узгодження з ним»⁸⁴. За твердженням його опонента Володимира Ландика, в лютому 2014 року Єфремов зустрічався з радником російського президента Сергієм Глазєвим у своєму луганському палаці і погодився підтримати захоплення області росіянами в обмін на те, що саме він залишиться місцевим «хазяїном»⁸⁵. «ЛНР» – «це проект колишнього голови облдержадміністрації Єфремова», у якого були тісні зв'язки з «народним губернатором» Валерієм Болотовим. У штаті «ЛНР» працювали колишні члени Луганської обласної державної адміністрації, призначені під тиском Єфремова⁸⁶. Перший «глава ЛНР» Валерій Болотов був підручним Єфремова в незаконній діловій активності та корпоративному рейдерстві. До складу «уряду ЛНР» увійшли багато колишніх активістів Партії регіонів або співробітників міського голови Луганська Сергія Кравченка, якого обрали на цю посаду за сприяння Єфремова. Колишній генеральний директор Луганської

обласної державної телерадіокомпанії Родіон Мірошник також став одним із керманічів «ЛНР».

ПРОЕКТ «НОВОРОСІЯ»

Упродовж нетривалого періоду 2014–2015 років Путін неодноразово повертався у виступах до ідеї «Новоросії», яку він побічно зачепив ще в 2008 році у своїй промові в НАТО. Проте ця історія зблякла, а сам він заплутався, які ж території мають належати до «Новоросії». Як відомо, у 1764–1802 роках і 1822–1874 роках в Російській імперії існували дві адміністративні одиниці під назвою «Новоросія», до складу жодної з яких не входили Харків і Слобідська Україна. Але Путіна це не зупиняє: він дотримується прагматичного підходу до історії – незалежно від того, йдеться про християнізацію Київської Русі (у той час, коли Москви ще не існувало) чи про Новоросію.

17 квітня 2014 року Путін риторично запитав, чому радянські лідери віддали Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв і Одесу радянській Україні. Подібним чином у 1990-х роках російські націоналісти, зокрема мер Москви Юрій Лужков, ставили питання про те, чи не сп'яну Микита Хрущов «подарував» радянській Україні Крим. «Згодом, з різних причин ці території відійшли. А народ же там залишився», – заявив Путін.

Насправді Новоросія як частина Російської імперії ніколи не була населена російською більшістю: тут переважали українці, а саме українські селяни, які вирушили туди після її анексії Санкт-Петербургом. За даними царського перепису 1897 року, українські селяни становили більшість населення у всьому регіоні Новоросії⁸⁷ (як уже зазначалося, цей перепис розглядав «малоросів»-українців як підгрупу «росіян»). Ці землі також населяли євреї, румуни й татари; росіяни, до яких звично апелював Путін, масово стали прибувати значно пізніше, під час радянської індустріалізації⁸⁸.

Через нездатність РФ мобілізувати російськомовне населення у більшості південних та східних регіонів України проект «Новоросії» довелося згорнути. Навесні 2015 року Кремль «фактично визнав поразку, незалежно від того, як він намагається це прокрутити». «Мрії багатьох росіян, які ностальгують за імперією, про те, що

значні терени російськомовної України буде приєднано до Москви, зів'яли»⁸⁹. Більшість російськомовних громадян України тяжіють до Києва, а не до Москви, і навіть ті, хто мав намір втілити проєкт «Новоросія» в життя, пояснювали свій провал тим, що вони «не мають активної підтримки у східних областях України»⁹⁰. Втім, хоча проєкт так і не зрушив з мертвої точки, російські націоналісти так і не змогли визнати той факт, що російськомовні українці у переважачій своїй більшості є українськими патріотами. В інтерв'ю російському журналісту Гіркін продовжував наполягати, що «Новоросія» – це «російська держава, населена російськими людьми, такими ж, як ми з вами», які хочуть бути в складі Росії⁹¹. Вони з Путіним дуже помилялися⁹².

У рамках російського проєкту «Новоросії» планувалося розв'язання громадянської війни із застосуванням гібридних методів, що дало б Росії додаткові «підстави» для втручання. Харків і Одеса були стратегічними містами, де з лютого по травень 2014 року за підтримки з Росії тривало силове протистояння. У чотирьох сусідніх областях – Дніпровській, Запорізькій, Херсонській та Миколаївській провокації не мали громадської підтримки. З обласних центрів цих регіонів найбільш «радянським» вважався Миколаїв із його підприємствами військово-промислового комплексу і значними економічними зв'язками з Росією; проте на виборах міського голови 2015 року кандидат від прозахідної «Самопоміч» Олександр Сенкевич переміг тут кандидата «Опозиційного блоку»⁹³.

ВИСНОВКИ

Століття тому частина населення Донбасу, серед яких ті, хто підтримував найпопулярніші політичні сили – анархістів Махна і більшовиків – не бажала бути частиною України, керованою Центральною Радою чи Директорією. Цей регіон, за виключенням території колишньої Облaсті Війська Донського, раніше вже був частиною українських губерній, які було включено до складу радянської України задля розширення бази більшовицької підтримки всередині УРСР. Упродовж усієї історії радянської держави він залишався оплотом консервативних сил проти націонал-комуністів. Донбас був потужним лобістом інтересів Москви та провідни-

ком радянської національної політики й русифікації; у містах краю мало цікавилися українською історією, культурою та мовою, проте сільська людність (відсоток якої на Луганщині був вищим, ніж на Донеччині) лишалась україномовною та українокультурною. Швидкий перехід до незалежної України мало що змінив. Донбас початку XXI століття успадкував досвід і радянського минулого, і кримінальної війни 1990-х років. А після того, як 2002 року Янукович та донецький клан вийшли на загальнонаціональний рівень і двічі спробували опанувати всю Україну, громадянське суспільство відповіло масовими протестами.

Ініціатори російської гібридної війни та російські маріонетки не змогли створити «Новоросії» і захопили лише меншу частину Донбасу (близько 13% території України), продемонструвавши хибність взаємного ототожнення різних частин Луганщини і Донеччини. Після трирічної україно-російської кризи Парламентська асамблея Ради Європи назвала російську політику на Донбасі «гібридною анексією», що випливає із гібридної війни⁹⁴.

Російська окупація розділила Донбас на дві частини, одна з яких перебуває під контролем Києва, а інша – Москви. На боці, контрольованому Києвом, шириться українська ідентичність, триває декомунізація, в той час як на іншому боці відбуваються процеси, аналогічні тим, що тривають у Росії, – повторна радянізація, супроводжувана відродженням культу Сталіна та Великої Вітчизняної війни. У найближчому майбутньому єдиним місцем на Донбасі, де ще стоятимуть пам'ятники Леніну, будуть окуповані Росією райони, оскільки «Донецьк – це місто, яке відчуває себе дедалі більш русифікованим політично, економічно та соціально»⁹⁵.

У наступному розділі буде проаналізовано історичний шлях Партії регіонів, чий намагання створити в Україні мафіозну та авторитарну державу призвели до масштабної кризи.

Примітки

¹ Леонід Кравчук, *Останні дні імперії... Перші роки надії* (Київ: Довіра, 1994): 21.

² *The Independent*, 7 December 1991.

³ Theodore H. Friedgut, *Iuzovka and Revolution*, 2 vols. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989–1994), vol. 2: 309.

- ⁴Владимир Путин, выступление на заседании межрегионального форума Общероссийского народного фронта, *Президент России*, 25 января 2016: <http://kremlin.ru/events/president/news/51206>; 'Vladimir Putin Accuses Lenin of Placing a 'Time Bomb' under Russia', *The Guardian*, 25 January 2016: <https://bit.ly/2Q1eFx1>.
- ⁵Friedgut, *Iuzovka and Revolution*, vol. 1: 193–94.
- ⁶Idem. 'Perestroika in the Provinces: The Politics of Transition in Donetsk', in idem and Jeffrey W. Hahn, eds., *Local Power and Post-Soviet Politics* (London and New York: Routledge, 2015): 163–64.
- ⁷Stephen Velychenko. *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991* (New York: St. Martin's Press, 1993): 14.
- ⁸Steven L. Guthier. 'Ukrainian Cities during the Revolution and the Interwar Era', in Ivan L. Rudnytsky, ed., *Rethinking Ukrainian History* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981): 168.
- ⁹Friedgut, *Iuzovka na Revolution*, vol. 1: 207, 209.
- ¹⁰Там само: 197.
- ¹¹Там само: 207–8.
- ¹²Тері Мартин. *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)* (Київ: Критика, 2013): 119, 130.
- ¹³Гіроакі Куромія, *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки* (Київ: Основи, 2002): 287.
- ¹⁴Там само: 291, 352.
- ¹⁵Там само: 337.
- ¹⁶Bohdan Krawchenko. 'Ethno-Demographic Trends in Ukraine', in idem, ed., *Ukraine after Shelest* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983): 113.
- ¹⁷Мартин, *Імперія національного вирівнювання*: 462.
- ¹⁸Roman Szporluk. 'Urbanization in Ukraine Since the Second World War', in Rudnytsky, *Rethinking Ukrainian History*: 193.
- ¹⁹Krawchenko. 'Ethno-Demographic Trends in Ukraine': 104.
- ²⁰Olga Medvedkov, *Soviet Urbanization* (London; New York: Routledge, 1990): 104.
- ²¹Yaroslav Bilinsky. 'The Communist Party of Ukraine After 1966' in Peter J. Potichnyj, ed., *Ukraine in the Seventies* (Oakville: Mosaic Press, 1975): 245.
- ²²Володимир Кіпень, Ярослав Пасько. 'Донецька регіональна ідентичність: окремі виміри аналізу', *Національна безпека і оборона*, ч. 1 (2006): 58.
- ²³Kirstin Zimmer. 'Trapped in Past Glory: Self-Identification and Self-Symbolisation in the Donbas', in Adam Swain, ed., *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007): 115.
- ²⁴Borys Lewytkyj. 'The Ruling Party Organs of Ukraine', in Potichnyj, *Ukraine in the Seventies*: 273.

- ²⁵ Krawchenko. 'Ethno-Demographic Trends in Ukraine': 108.
- ²⁶ Самвидавний часопис *Досвітні вогні*, ч. 3 (листопад 1989).
- ²⁷ Ukraine Press Agency, press release no. 260 (11 October 1990).
- ²⁸ Zimmer. 'Trapped in Past Glory': 105.
- ²⁹ Інтерв'ю із двома представниками незалежної профспілки гірників (Українська пресова агенція, 22 грудня 1990).
- ³⁰ Hans van Zon. *The Political Economy of Independent Ukraine: Captured by the Past* (London: Palgrave Macmillan, 2000): 141.
- ³¹ Idem. 'Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development: The Case of Ukraine', *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 17, no. 3 (September 2001): 77.
- ³² 'Ukraine's Troubles: Into Battle', *The Economist*, 17 May 2014: <https://econ.st/2zhQqr5>.
- ³³ Peter Pomerantsev. 'Propagandalands', *Granta*, 17 February 2016: <http://granta.com/propagandalands/>.
- ³⁴ Інтерв'ю з професором Донецького національного університету Ігорем Тодоровим (Донецьк, 18 грудня 2013).
- ³⁵ Zon. 'Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development': 89.
- ³⁶ Idem, *Political Economy of Independent Ukraine*: 141.
- ³⁷ Сергій Екельчик. *Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* (Київ: Критика, 2008): 118.
- ³⁸ Михайло Поживанов, міський голова Маріуполя, виступ на III Форумі молодих лідерів «З вірою в майбутнє Європи» (Бірмінгемський університет, 2 березня 1996).
- ³⁹ Інтерв'ю з Ігорем Тодоровим.
- ⁴⁰ Геннадій Москаль: «Слід знайти баланс між військовими формуваннями й цивільним населенням», *Український тиждень*, № 7 (19 лютого 2015): <https://tyzhden.ua/Politics/130199>.
- ⁴¹ Michael Gentile. 'The Post-Soviet Urban Poor and Where They Live: Khrushchev-Era Blocks, "Bad" Areas, and the Vertical Dimension in Luhansk, Ukraine', *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 105, no. 3 (May 2015): 18.
- ⁴² Александра Вагнер. «Их готовят к наступлению», *Радио Свобода*, 2 января 2015: <https://svoboda.org/a/26771416.html>.
- ⁴³ Daniel J. Walkowitz. "'Normal Life": The Crisis of Identity Among Donetsk's Miners', in Lewis H. Siegelbaum and Daniel J. Walkowitz, eds., *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992* (Albany, NY: State University of New York Press, 1995): 180.
- ⁴⁴ Мова викладання у навчальних закладах: де в Україні найбільше російських шкіл, *Слово і діло*, 19 травня 2017: <https://bit.ly/2OLxobe>.
- ⁴⁵ Paul S. Pirie. 'National Identity and Politics in Southern and Eastern Ukraine', *Europe–Asia Studies*, vol. 48, no. 7 (November 1996): 1086–87.

- ⁴⁶Грем Сміг та Ентоні Вілсон помилялися, вважаючи, що не існує певної спільноти Донбасу, хоча опитування показували сильне тяжіння до регіональної ідентичності серед його мешканців [див.: Graham Smith and Andrew Wilson. 'Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in East Ukraine and North-East Estonia', *Europe-Asia Studies*, vol. 49, no. 5 (July 1997): 845–64].
- ⁴⁷Грина Бекешкіна: Повернення «ДНР» на звільнених територіях бояться більше, ніж «Правого сектору», *Главком*, 6 березня 2015: <https://bit.ly/2B64M7Q>.
- ⁴⁸Jack Hitt. 'The Russian Tom Clancy is on the Front Lines for Real', *The New Yorker*, 7 January 2016: <http://bit.ly/2LdfHRO>.
- ⁴⁹Фонд «Демократические инициативы», Центр Разумкова и "Ukrainian Sociology Service". 'Общественное мнение освобожденных районов: Краматорск, Славянск', 22–27 ноября 2014: <https://bit.ly/2L3tWIU>.
- ⁵⁰Anna Fournier, *Forging Rights in a New Democracy. Ukrainian Students Between Freedom and Justice* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012): 28.
- ⁵¹Zon. 'Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development': 74–75.
- ⁵²Jaroslav V. Koshiw, *Abuse of Power. Corruption in the Office of the President* (Reading: Artemia Press, 2013): 242.
- ⁵³Taras Kuzio and Andrew Wilson, *Ukraine: Perestroika to Independence* (London: Macmillan, 1994), 104–10; Олександра Гайдай, *Кам'яний гість: Ленін у Центральній Україні* (Київ: К.І.С., 2018): 66.
- ⁵⁴У грудні 1998 року український парламент ухвалив закон про спеціальні економічні зони та спеціальні інвестиційні регіони.
- ⁵⁵Інтерв'ю з головою донецької обласної організації Комітету виборців України Сергієм Ткаченком (Донецьк, 19 грудня 2013).
- ⁵⁶Там само.
- ⁵⁷Joel S. Hellman. 'Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions', *World Politics*, vol. 50, no. 2 (January 1998): 203–34.
- ⁵⁸Elena Kovaleva. 'Regional Politics in Ukraine's Transition' in Swain, *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region*: 72.
- ⁵⁹Hans van Zon. 'The Rise of Conglomerates in Ukraine: The Donetsk Case' in Alex E. Fernandez Tilberto and Barbara Hogenboom, eds., *Big Business and Economic Development: Conglomerates and Economic Groups in Developed Countries and Transition Economies under Globalization* (London: Routledge, 2007): 384.
- ⁶⁰Дмитрий Медведев. 'Послание Президенту Украины Виктору Ющенко', *Президент России*, 11 августа 2009: <http://kremlin.ru/events/president/news/5158>.
- ⁶¹У підручниках з історії зникли розділи «Русифікація» та «УПА», *Українська правда. Життя*, 31 березня 2011: <http://life.pravda.com.ua/society/2011/03/31/76082/>.
- ⁶²Фонд «Демократичні ініціативи» та "Ukrainian Sociology Service". 'Що об'єднує та роз'єднує українців', 25 грудня – 22 січня 2015: <https://bit.ly/2QiVNdX>.

- ⁶³Taras Kuzio. 'Party of Regions Splits over Georgia and NATO', *Eurasia Daily Monitor*, 2 September 2008: <http://bit.ly/2rxDNNU>.
- ⁶⁴Taras Kuzio. 'Russianization of Ukrainian National Security Policy under Viktor Yanukovich', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 25, no. 4 (December 2012): 558–81.
- ⁶⁵James Jones, producer. *The Battle for Ukraine*. Documentary, *Frontline*, Season 32, Episode 13 (PBS, 2014): <https://to.pbs.org/2C12DMt> (розшифровка фільму: <https://to.pbs.org/2BYGD4y>).
- ⁶⁶София Кошкина, *Майдан: Нерасказанная история* (Киев: Bright Star Publishing, 2015): 399.
- ⁶⁷Roman Olearchuk. 'Ukraine's Oligarchs Accused of Double Dealing over Separatism', *Financial Times*, 15 April 2014: <https://on.ft.com/2ruoIgh>.
- ⁶⁸Andrew Wilson. 'The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but Not Civil War', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2015): 637, 641.
- ⁶⁹Serhiy Kudelia. 'The Donbas Rift', *Russian Politics and Law*, vol. 54, no. 1 (January–February 2016): 12–13.
- ⁷⁰'Предприятия экс-регионалов переименовались и возобновили работу в Донецке', *Новости Донбасса*, 18 апреля 2016: <http://bit.ly/2rurTVd>.
- ⁷¹Andrew Wilson, *Ukraine Crisis: What It Means for the West* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015): 130.
- ⁷²Harriet Salem. 'Ukraine's Oligarchs: A Who's Who Guide', *Vice News*, 13 October 2014: <http://bit.ly/2rtL41j>.
- ⁷³Wilson, *Ukraine Crisis*: 130–31.
- ⁷⁴Юрий Снегирев. '«Наряд мученика примерять не хочу», *Российская газета*, 12 мая 2014: <https://rg.ru/2014/05/12/gubarev.html>. Кейт Гессен так само висноує, що Ахметов забезпечує сепаратистів ресурсами [Keith Gessen. 'Why Not Kill Them All?', *London Review of Books*, vol. 36, no. 17 (11 September 2014): <https://bit.ly/1tdYM0H>].
- ⁷⁵Wilson, *Ukraine Crisis*: 126.
- ⁷⁶Sergii Leshchenko. 'The Kings of the Donbas: Where Are They Now?' *New Eastern Europe*, no. 4 (2014): 103–10.
- ⁷⁷Hanna Soderbaum. 'Parallel Worlds in Ukraine', *Baltic Worlds*, vol. 7, no. 1 (24 April 2014).
- ⁷⁸Денис Казанський. 'Ахметов як міфічний персонаж', *Тиждень.ua*, 3 жовтня 2015: <http://tyzhden.ua/Society/147072>.
- ⁷⁹Павел Каныгин. 'Управляемая весна', *Новая газета*, 8 декабря 2014: <http://bit.ly/2r-wgZy3>.
- ⁸⁰Там само.
- ⁸¹Andrey Kurkov, *Ukraine Diaries: Dispatches from Kiev* (London: Harvill-Secker, 2014): 215.

- ⁸² Dmitri Trenin. 'The Revival of the Russian Military', *Foreign Affairs*, vol. 95, no. 3 (May–June 2016): 12.
- ⁸³ Тетяна Чорновол. 'Терористи Донбасу (поіменно)', *Українська правда. Блоги*, 22 квітня 2014: <http://bit.ly/2rutla7>.
- ⁸⁴ Станіслав Кметь. 'Тінь Єфремова над «ЛНР»', *Українська правда*, 24 грудня 2014: <http://pravda.com.ua/articles/2014/12/24/7053114/>.
- ⁸⁵ 'Єфремов сдал Луганск под гарантии от Путина – экс-наредп Ландик', *Online.ua*, 1 юня 2016: <http://bit.ly/2rsPxxQ>.
- ⁸⁶ Tomasz Piechal. 'The War Republics in the Donbas One Year After the Outbreak of the Conflict', *OSW Commentary*, no. 174 (17 June 2015).
- ⁸⁷ Serhy Yekelchuk. *The Conflict in Ukraine: What Everyone Needs to Know* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2015): 118.
- ⁸⁸ Див.: Marlene Laruelle. 'The Three Colors of Novorossiia, or the Russian Nationalist Mythmaking of the Ukrainian Crisis', *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 1 (January 2016): 55–74.
- ⁸⁹ Owen Matthews. 'Russia's Ukrainian Retreat', *Newsweek*, 8 June 2015: <https://bit.ly/2Pv1u31>.
- ⁹⁰ 'Обзор: «Проект Новороссиа» – game over?' *BBC News Україна*, 4 червня 2015: <https://bbc.in/2rvufIy>.
- ⁹¹ '«Совершив переворот в Киеве, Запад приставил пистолет к виску России»: Игорь Стрелков в интервью «Коммерсантъ FM»', *Коммерсантъ*, 14 ноября 2014: <https://kommersant.ru/doc/2611911>.
- ⁹² За іронією долі, представникам української діаспори також не завжди вдавалося вбачати в російськомовних українцях українських патріотів.
- ⁹³ Hannah Thoburn. 'Mykolayiv Makes a Surprising Turn Toward the West', *Atlantic Council*, 1 December 2015: <https://bit.ly/2zRZIUN>.
- ⁹⁴ 'Ukraine Must Remain High on Our Agenda', *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, 19 April 2016: <http://bit.ly/2rtPIBI>.
- ⁹⁵ Roman Olearchyk. 'Donetsk Faces a Creeping Russification', *Financial Times*, 5 June 2016: <https://on.ft.com/2K4NaNL>.

РОЗДІЛ 7

ПАРТІЯ РЕГІОНІВ

*Я кажу про це як науковець, який багато уваги
в своєму житті приділив питанням інвестицій.
Я створював таку науку і 8 років
очолював кафедру в університеті.*

Доктор Віктор Янукович,
виступ під час візиту до Берліна, 2010 рік¹

Партія регіонів ніколи не була центристською політичною партією – це була лівопопулістська, патерналістська й авторитарна політична сила. «Неідеологічні авторитарні» політичні сили керують завдяки потужним політичним машинам, які використовують ефективний репресивний апарат. Але, як пише Іван Крастєв, «малоймовірно, щоб прихильники авторитаризму утрималися при владі у невеликих і слабких країнах, які розташовані поруч із Європейським Союзом або Сполученими Штатами, потребують кредитів МВФ, економічно та культурно пов'язані із Заходом, і де бракує жорсткої правлячої партії, яка не зможе або не захоче стріляти у протестувальників»².

Усі ці фактори стосувалися України, яка межує з чотирма членами НАТО та ЄС, постійно перебуває в умовах економічної кризи та потребує фінансової допомоги Заходу. Хоча Партія регіонів і була політичною машиною, вона ніколи не могла серйозно сподіватися монополізувати владу в Україні, збираючи близько третини голосів на пропорційних парламентських виборах 2006 та 2007 років. Результати «Єдиної Росії» у відсотках були удвічі вищими,

і Владімір Путін був набагато популярнішим у Росії, ніж Віктор Янукович в Україні. На відміну від авторитарних режимів у Євразії, режим Януковича був значно менш ефективним, не зумівши утримати владу в протистоянні з Євромайданом. Силовики Януковича вбили близько сотні протестуючих, що було не набагато менше за кількість жертв розправи в Андижані у травні 2005 року, коли від рук узбецьких сили безпеки, за офіційними даними, загинуло 187 осіб. На хвилі суспільного гніву та обурення, втративши підтримку частини силовиків, президент Янукович утік із країни, тоді як його колега Іслам Карімов залишився в Узбекистані, його авторитарний режим встояв, і репресії продовжилися.

Слов'янофільські та радянофільські орієнтири Партії регіонів не забезпечили їй політичної стабільності та монополії на владу, в досягненні яких великодержавні імперці та радянські націоналісти посприяли відповідно Путіну та Александрові Лукашенку. У країні такого регіонального розмаїття, як Україна, ці орієнтири не були привабливими для більшості виборців, багато з яких активно діяли у структурах громадянського суспільства чи націоналістичних угрупованнях. Вони зуміли мобілізувати своїх прихильників проти «совка» Януковича та «Інших» із Партії регіонів, які блокували європейську інтеграцію України. У Росії та Білорусі великодержавні імперці та радянські націоналісти були привабливими для більшості, натомість прозахідні ліберали в Росії та антиросійські націоналісти у Білорусі втішалися лише підтримкою меншості.

Адміністрація губернатора Януковича створила в 1997–2002 роках у Донецьку таку модель управління, яку він під час свого президентства намагався поширити на решту України. Керстін Ціммер пише: «Партію регіонів не слід розглядати як актора, окремого від місцевої та регіональної влади. Місцеві чиновники також не сприймали цього “фундаментального” функціонального розмежування. Ресурси міста цілеспрямовано й централізовано використовувалися для втілення “мандату” партії»³. Донецька модель управління полягала у «злитті політичної та економічної влади, а водночас у цілковитому придушенні інакомислення та нестримній корупції» і багато у чому (хоча, звісно, не у демонстрації власних статків) була «продовженням радянської цивілізації». Ганс ван Зон описує цю

модель як «напівфеодальний олігархічний капіталізм із командно-адміністративним підходом до управління, в якому не допускається жодної незгоди»⁴. У роки свого президентства Янукович прагнув застосувати цю ж модель у загальнонаціональному масштабі, проте не зміг, бо Донбас – це ще не вся Україна.

Але чи змогли б колишні злочинці стати респектабельними бізнесменами і грати за правилами, пішовши шляхом західних баронів-розбійників? Посол США у Києві Вільям Тейлор був типовим західним політиком і експертом, якому наївно хотілося вірити словам Ріната Ахметова про те, що саме так і має статися. Ці політики й експерти недооцінили неприборкану жадібність олігархів, їхню самозакоханість, потребу в державі (як і в Заході) для запровадження нових правил гри, їхню здатність діяти так, аби здобути величезну ренту, а також готовність європейських держав і офшорних податкових схованок приймати їхні брудні гроші. Посол Тейлор у своїх шифрограмах із Києва повідомляв, що багато разів зустрічався з Ахметовим, коли переконався, що той підтримує відкрите та прозоре бізнес-середовище. У своєму виступі 2006 року Ахметов сказав: «Я, безумовно, за європейський вибір. Я, безумовно, за європейські цінності»⁵.

Але слова нічого не варті, важливі справи. Немає жодних доказів, що Ахметов суворо дотримувався закону в часи президентства Януковича, коли розширив свою бізнес-імперію за рахунок інсайдерської приватизації та державних замовлень, а його підприємства «експоненційно процвітали»⁶. Парламентська група Ахметова у фракції Партії регіонів проголосувала за «диктаторські закони» від 16 січня 2014 року. Ахметов лише говорив західним політикам і послам те, що вони хотіли чути, і так само, як Путін, упродовж багатьох років практикував радянські ігрища, обманюючи наївних представників Заходу і вдаючись до дипломатичної форми «маскировки» («маскування»).

Посол Тейлор повідомляв, що Янукович хоче змінити свій негативний образ, сформований після виборів 2004 року, і подолати лиху славу авторитарного правителя й корупціонера. Тейлор описав його як «стримуючий центр у партії», який «прагне покращити свій образ і захистити український суверенітет»⁷. Ці думки Тейлору

нав'яз Пол Манафорт, американський політтехнолог, чий каламутні таланти згодом привернули увагу кандидата у президенти США Дональда Трампа, який найняв його для проведення власної передвиборчої кампанії 2016 року. Впродовж років до цього Манафорт успішно лобіював лагідний образ Януковича в американських та європейських посольствах у Києві.

Янукович ніколи не міняв оперативного стилю, і в часи свого президентства створив мафіозну державу, недовге існування якого закінчилося кровопролиттям і зрадою. Янукович не був готовий істотно змінювати свій образ, а якби й захотів, це потребувало б масштабного «капітального ремонту» його особистості. Такі люди, як Янукович, були готові вислуховувати поради, як зміна іміджу спрацює їм на користь, але не збиралися змінювати манеру своєї політичної поведінки щодо союзників та підлеглих, так само як і власні погляди на радянське минуле, Росію та Україну. Людмила Павлюк показала, що під час передвиборчої кампанії 2004 року Янукович зловживав державно-адміністративними ресурсами і запальною антизахідною риторикою та демонстрував свій «радянський авторитарний стиль [...] у найбільш первозданному вигляді»⁸.

Віднайти свідчення позитивних змін у донецькому клані, як того хотілося західним політикам, неможливо. Врешті-решт, не всі політичні лідери задивляються на Захід і намагаються наслідувати Європейський Союз. Ван Зон пише, що паразитизм еліт, короткотермінові корупційні перспективи, цинізм, неповага до верховенства закону і прав людини – це «домодерні» й «антимодерні практики», які є «дуже стійкими, оскільки кореняться в родовому світогляді»⁹.

ОПАНУВАННЯ РЕГІОНУ ТА МОНОЛІТНА ЄДНІСТЬ

Єдиною партією влади в Україні, здатною опанувати певний регіон і мобілізувати сталу виборчу базу, була Партія регіонів. У 1990-х роках Народно-демократична партія (НДП) спиралася на Харків і Дніпропетровськ, два міста, вихідці з яких тривалий час правили радянською Україною. Багато членів НДП свого часу входили до «Демократичної платформи» і тому підтримували квазіліберальну ідеологію. Міжрегіональний блок реформ (МБР) мав подібні ре-

гіональні центри і комсомольський родовід, а також підтримував ліберальну, але ще більш російськомовну платформу. Обидві партії злилися у 2000 році. Наприкінці 1990-х років в НДП стався великий розкол, подібний до того, якого зазнала КПРС наприкінці радянської доби, розділившись на «номенклатуру» та «Демократичну платформу». Одну частину підтримував прем'єр-міністр Валерій Пустовойтенко, а ті, хто відколовся, створили Партію «Реформи і порядок» (ПРП), яку впродовж тривалого часу очолював Віктор Пинзеник.

Важливим фактором, що перешкоджав відродженню дніпровського клану в пострадянській Україні зусиллями НДП, була спроможність ділових еліт об'єднатися в єдиний регіональний клан. Розбіжності безугавно ускладнювали стосунки між Віктором Пінчуком, Ігорем Коломойським, Павлом Лазаренком та Юлією Тимошенко. Сергій Тігіпко, союзник Пінчука, увійшов до складу уряду прем'єр-міністра Миколи Азарова, а його партія «Сильна Україна» (раніше «Трудова Україна») злилася з Партією регіонів у 2012 році.

У 1990-х роках електоральних невдач зазнали також наближена до ділових кіл Ліберальна партія (створена колишніми комсомольськими лідерами) та низка партій, створених «червоними директорами». Більшість із них пізніше влилися до Партії регіонів. Ліберальна партія виникла у Донецьку в жовтні 1991 року. Її очолили колишні комсомольські очільники та олігархи Володимир і Євген Щербані, які так ніколи і не змогли стати місцевою партією влади. У 1994–1998 роках парламентську фракцію Ліберальної партії «Соціально-ринковий вибір» очолював колишній голова СБУ Євген Марчук, що свідчило про зміну відносин між силовиками та криміналітетом, про яку йшлося раніше. Лідер лібералів, депутат Верховної Ради Євген Щербань був застрелений у листопаді 1996 року на летовищі Донецька. Ліберали та Партія праці об'єднали свої зусилля у блоці «Разом» на виборах 1998 року, однак не змогли пройти до парламенту, отримавши усього 1,89% голосів. Донецька Партія регіонального відродження України (ПРВУ) того ж року здобула менше 0,9%.

У 2012 році Партія регіонів відзначала своє п'ятнадцятиліття.

Вона вела свій родовід від ПРВУ, засновником якої був свого часу тодішній донецький міський голова Володимир Рибак. У 2012–2014 роках Рибак очолюватиме Верховну Раду України.

У 2000 році в Донецьку завдяки об'єднанню ПРВУ, Партії праці, Всеукраїнської партії пенсіонерів, партії «Солідарність» Петра Порошенка та партії «За красиву Україну» майбутнього міського голови Києва Леоніда Черновецького постала регіональна партія влади. Партію регіонального відродження «Трудова солідарність України» перейменували на Партію регіонів у березні 2001 року, коли вона створила депутатську фракцію «Регіони України». Після об'єднання із фракцією «Європейський вибір» майбутнього прем'єр-міністра Азарова «Регіони України» стали другою за величиною фракцією (після «Нашої України») у парламенті 2002–2006 років.

Об'єднання донецького клану забезпечило Партії регіонів велику фінансову підтримку місцевих олігархів, зокрема Ахметова, а після 2006 року – «газового лобі» на чолі з Дмитром Фірташем, Юрієм Бойком та Сергієм Львовичкіним. Янукович скористався приєднанням «газового лобі» для збільшення своєї автономії від донецьких олігархів і поглинання Республіканської партії України, партії «газового лобі». Завдяки цьому Партія регіонів отримала альтернативне джерело фінансування. У 2010–2012 роках очільники «газового лобі» Львовичкін, Бойко та Костянтин Грищенко посіли впливові посади голови адміністрації президента, міністра енергетики й вугільної промисловості та міністра закордонних справ відповідно. Натомість у часи правління Януковича, Фірташ, Ахметов і син глави держави Олександр Янукович, який очолив «сім'ю» (особистий клан президента), уклали найбільшу кількість приватизаційних угод. В умовах українського високого рівня недовіри в українському суспільстві українські можновладці вважали, що «довіряти можна лише вузькому колу родичів і друзів»¹⁰.

Чотирирічний період клептократії та корпоративного рейдерства Януковича сприяв стрімкому збагаченню президентського клану – «сім'ї». Опанування держави та накопичення активів «сім'ї» дозволили Януковичу стати «хазяїном» України та досягти своєї мети – стати фінансово незалежним від донецьких олігархів і «газового лобі». У 2011 році Олександр Янукович, отримавши

левову частку державних тендерів і вдаючись до корпоративного рейдерства, увійшов до списку 100 найбагатших людей України¹¹. «Сім'я» взяла під контроль державні фінанси (міністерство фінансів, включно з колишньою державною податковою адміністрацією, та Національний банк України) і «силові» відомства (міністерство внутрішніх справ, міністерство оборони та СБУ).

Партія регіонів боролася з тими, кого вважала ворожими політичними силами, скажімо «Нашою Україною» Віктора Ющенка та «Блоком Юлії Тимошенко» (БЮТ). Після того як президентські повноваження перейшли до Ющенка, Партія регіонів залишилася найвпливовішою партією в Україні, а провідні члени менших центристських партій приєднувалися до неї, шукаючи захисту від можливих кримінальних проваджень. Партія регіонів виступала в ролі страхового поліса для колишніх державних службовців, звинувачених у зловживанні службовим становищем, надаючи їм місця в парламенті та імунітет від переслідування, а отже, «Партія регіонів – осередок кучмістської еліти»¹². У 2005–2006 роках колишні прокурмівські еліти боялися, що гасло виборчої кампанії Ющенка «Бандитам – тюрми!» буде застосоване до них на практиці, а арешт Бориса Колеснікова у квітні 2005 року донецька еліта розцінила як «оголошення війни». Коли Ющенко навідався до Донецька, декому здавалося, ніби він «поводився як конкістадор, який прибув на завойовану територію»¹³. У ті часи посольство США в Києві повідомляло, що Партія регіонів «згуртувала більшу частину політичної опозиції до президента Ющенка». Тож Тарас Чорновіл, який відіграв провідну роль у Партії регіонів у 2005–2012 роках, описує її не як «політичну партію», а як клуб знайомих, які зібралися гуртом, щоб вижити і захистити інтереси одне одного¹⁴.

СТАБІЛЬНА ВИБОРЧА БАЗА

Стала, дисциплінована та організована за авторитарним принципом виборча база, котра економічні пріоритети й стабільність цінує понад демократію, сприяла донецькому кланові у створенні монолітної партійної машини та монополізації влади Партією регіонів на сході та півдні України. Упродовж першого десятиліття після розпаду СРСР на Донбасі склалося неопатримоніальне ін-

ституційне середовище, де не було дозволено інакомислення, натомість політика, бізнес і злочинність були взаємно інтегровані, а державні та ділові імперії нагадували цілі радянські галузі державних міністерств¹⁵. Українські експерти почали описувати Донбас як тутешню «Білорусь» ще у 2002 році, коли Януковича призначили прем'єр-міністром¹⁶.

Патримоніальна політична культура сприяла закріпленню радянської патерналістської залежності робітничого класу від еліт, тим самим підносячи колективізм понад індивідуалізмом та особистою ефективністю. Партія регіонів мала стабільну електоральну базу виборців, що налічувала від чверті до третини осіб з правом голосу, значна частина яких не мала вищої освіти; більшість були робітниками, пенсіонерами та ветеранами війни чи праці. У 1994 і 1998 роках, коли Партії регіонів ще не існувало, чимало з них голосували за КПУ. Подібний за суспільно-економічними показниками електорат створив президентові Лукашенку стабільну базу підтримки серед білоруських виборців.

Виборці Партії регіонів не підтримували політичні сили, очолювані російськомовними інтелектуалами, скажімо МБР (1994), СЛОН (1998) і «Команду озимого покоління» (2002). Вони б не віддали стільки голосів за олігархів-вихідців із середнього класу, на зразок Тігіпка, якби він був кандидатом від влади на виборах 2004 року. На виборах 1998 року лише 12 400 з-поміж 2,4 млн. виборців Донецької області підтримали СЛОН. Ліберальні за ідеологією політичні партії, що вийшли із комсомолу, не змогли здобути численної бази виборців, адже середній клас ще не з'явився у момент переходу України до ринкової економіки. Виборча база Партії регіонів була діаметрально іншою, вона спиралася на великий бізнес і виборців із робітничого класу. Тимчасом донецькі еліти не цікавилися «ідейними, політичними й культурними аспектами незалежності, а також ідеєю історичної справедливості»¹⁷.

Значна частина колишніх виборців КПУ та Прогресивної соціалістичної партії України перейшли до Партії регіонів, а підтримка КПУ скоротилася від 20% у 2002 році до 3% на виборах 2006 року і лише в 2012 році знову зросла до 12% за рахунок Партії регіонів. Від двох третин до трьох четвертих виборців Партії регіонів до-

тримувалися соціалістичної та комуністичної орієнтації¹⁸. Партія замінила КПУ в ролі домінуючої регіональної політичної сили, а комуністи поступово кооптувалися з нею, приєднуючись до парламентських коаліцій у 2006–2007 і 2010–2012 роках. У 1990-х роках КПУ та місцеві ділові еліти тісно співпрацювали, коли «донецькі бізнесмени діяли в тіні комуністичної партії», а після створення партії регіонів «у 2002 році донецький бізнес повністю вийшов із тіні КПУ»¹⁹. Партія регіонів і Янукович залишалися лояльними до Кучми, поки той перебував при владі, ставши незалежною політичною силою в 2005 році, а відтак підписали угоди про співпрацю з путінською партією «Єдина Росія» та російськими націоналістичними партіями в Криму.

ЛІВАЦЬКИЙ ПОПУЛІСТ І АВТОРИТАРНИЙ ЛІДЕР

В «ідеологічному» арсеналі євразійських авторитарних лідерів Януковича та Путіна *стабільність* втілювала дисципліну і здатність забезпечувати виконання завдань. Посол України в Білорусі Віктор Тихонов, один із очільників Партії регіонів, високо оцінив авторитарний режим у Білорусі за гарантію «стабільності». Партія регіонів зневажала «хаос» і називала президентство Ющенка «помаранчевим беззаконням»²⁰. Донецькі виборці у своїй більшості шанують міцну структуру влади з чітко визначеною ієрархією та владним «керівником» («босом») і «хазяїном»²¹. Янукович непохитно вірив, що *стабільність* – це ключовий елемент «демократії».

Позаяк Партія регіонів була авторитарною політичною силою, її з'їзди виглядали як «партійні збори радянських часів», що відбувалися «за кращими канонами з'їздів КПРС»²². У парламенті Партія регіонів та КПУ були дуже дисциплінованими та одноставними під час голосування, а Янукович «поводився як партійний бос радянської доби»²³. Коли Партія регіонів перебувала при владі у 2006–2007 та 2010–2014 роках, вона підкуповувала, шантажувала або змушувала депутатів опозиції дезертирувати до складу урядової коаліції. «Чорна книга», знайдена у штаб-квартирі Партії регіонів під час пожежі 18 лютого 2014 року, показала, що вона витратила \$2 млрд. на підкуп депутатів, урядовців та інших державних чиновників²⁴. За словами тодішнього депутата від блоку «Наша

Україна–Народна самооборона» Юрія Гримчака, членам парламенту пропонували хабарів на суму \$6 млн., щоб вони перейшли на бік Януковича. «Чорна книга» кидає світло на масштабну програму корумпування держави та її посадових осіб, що розпочалася напередодні виборів 2010 року, і свідчить про те, що Янукович прийшов до влади незаконно завдяки хабарництву.

Виборча програма Партії регіонів 2006 року визначила першочерговими завданнями досягнення «стабільності, добробуту й перспектив розвитку», а прем'єр-міністр Янукович пообіцяв навести в країні «лад». Того ж року, заочно відповідаючи на критику з боку президента Ющенка, він заявив: «І ми будемо все робити, щоб так і відбувалося, і наводитимемо лад у державі. [...] Узурпація? Хай буде узурпація. Якщо вона йтиме на користь державі і людям – хай називають так. [...] Стримувати нас можна. Але чи це піде на користь? Я б цього не радив ні політикам, на президентові». У 2010 році він ще раз задекларував вірність своєму кредо: «Демократія – це в першу чергу порядок»²⁵. Янукович мав таку ж, як і Путін, антипатію до суспільно-політичних процесів, якими не можна керувати «згори»; перший побачив «анархію» в Україні після Помаранчевої революції, другий називав ситуацію в Росії 1990-х років «хаосом». Вирішення проблеми, на думку обох лідерів, була керована демократія та авторитарний «порядок», який забезпечив би «стабільність». Виборчі кампанії Януковича зосереджувалися на обіцянках стабільності та досягненні мети за допомогою дисципліни²⁶. Цей дискурс залишається ключовим у пропаганді на окупованому Донбасі, де російські маріонетки стверджують, що борються за те, щоб не було олігархів і «щоб ми мали стабільність»²⁷.

Програма Партії регіонів на дострокових виборах 2007 року мала назву «Стабільність і добробут», а під час виборів Янукович наголосив, що принципи його партії полягають у «відновленні справедливості та перемозі політичних сил, які працюють на стабільність». Американська дипломатична шифрограма з Києва повідомляла: «Янукович знову і знову повторив, що пріоритетом для партії регіонів є стабільність»²⁸. Парламентські коаліції на підтримку Януковича називалися «Стабільність і добробут» (2006–2007) та «Стабільність і реформи» (2010–2012). Під час передвиборної кам-

панії 2012 року Партія регіонів використовувала рекламні щити з гаслами «Від стабільності до процвітання», «Стабільність досяжна!» та «Руїну подолано, стабільності досягнуто!».

Виборчі програми Партії регіонів наголошували на економіці, проте мало уваги приділяли верховенству закону, свободі медій, демократії, вільним виборам і корупції. Виборчі промови та програми Януковича й заяви Ахметова підкреслювали економічне зростання та високі стандарти життя, водночас вони промовисто мовчали стосовно демократизації та боротьби з корупцією²⁹. Партія регіонів, яка спиралася на колишніх комуністичних виборців та робітничу базу, була однією з найбільш популістських партій в Україні. Виборча програма Януковича 2010 року, розроблена спільно з рудиментом радянської епохи, Федерацією профспілок, містила екстравагантні обіцянки про підвищення соціальних витрат і пенсій, звільнення від оподаткування малого та середнього бізнесу, субсидованих комунальних тарифів.

Ті українці, які плекали східнослов'янську та радянську ідентичність і яких легко було спіткати в Криму та на Донбасі, демонстрували більші проавторитарні тенденції та надавали пріоритет економіці та стабільності перед демократією³⁰. У 2014 році демократію вважали найбажанішим типом державного управління близько 40% опитаних на Донбасі, у південних регіонах – ще менше (35,5%), тоді як на заході та в центрі України таких було понад 55%³¹. Найбільше українців, переконаних у тому, що для функціонування демократії необхідна опозиція, мешкало на заході країни (81%), найменше – на сході (46%)³².

Пріоритет стабільності, економічного зростання, рівня життя та порядку перед демократією зумовлений вищим рівнем радянської ностальгії, який спостерігається в таких регіонах, як Донбас. Опитування Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦИОМ) показало, що 64% росіян проголосували б за збереження СРСР, якби нині відбувався референдум, подібний до того, що відбувся 17 березня 1991 року, коли радянських громадян запитували, чи слід зберегти країну в її тогочасній формі. Виборці зі східної та південної України, де громадяни здебільшого надавали пріоритет

економічного розвитку (50% і 64% відповідно) перед демократичними правами (20% і 22%), були частіше схильні голосувати за Партію регіонів і КПУ.

І навпаки, у західній і центральній Україні, зокрема у столиці, 41%, 48% та 45% виборців відповідно віддавали перевагу демократичним правам над економічним розвитком (32%, 35% і 36%). Станом на 2013 рік «більшість населення (55%) [була] певна, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. Тих, хто вважає, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний, [було] значно менше – 19%; ще 14% виявляють байдужість до того, демократичний режим у країні чи ні (решта 13% не визначилися)». 35% українців вірили, що країні потрібна «сильна рука» (порівняно з 43% у Росії)³³. Підтримка авторитаризму як державного ладу, привабливішого за певних обставин за демократію, була найвищою серед виборців Партії регіонів та КПУ (36%); серед електорату Партії регіонів їх було 23%, що було більше, ніж серед прихильників «Батьківщини» і навіть націоналістичної «Свободи» (16% і 20% відповідно).

За даними дослідження *IFES*, апатія у ставленні до демократичного розвитку була найвищою на сході, півдні та півночі України, де 39% опитаних висловилися двозначно. Менше українців зі сходу вважали Україну демократією, ніж із заходу (47% проти 36%). Найменше підтримували демократію виборці КПУ (31%), а найвищим показник підтримки був у виборців «Батьківщини» (59%). Серед виборців націоналістичної «Свободи» на користь демократії схилилася більша частка, ніж з-поміж тих українців, які голосували за Партію регіонів (відповідно 55% та 51%).

ДЕРЖАВНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС ТА ВИБОРЧІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ

Донецька політична машина спиралася на клієнтелізм³⁴, силовий примус і ефективне використання державно-адміністративного ресурсу для виборчих фальсифікацій, які виявилися успішними на місцевих, парламентських та президентських виборах³⁵. Ендрю Вілсон писав, що Партія регіонів – це «клієнтелістська та авторитарна організація, яка винагороджує друзів і карає ворогів»³⁶. Вла-

да означала доступ до фінансових ресурсів для патронажу та клієнтелізму, можливість навести «порядок», перемогти «противників» і купити когось із опонентів. 15% виборців Партії регіонів вважали, що для виграшу на виборах потрібні фінансові та адміністративні ресурси, що вдвічі перевищувало частку виборців «Нашої України» та «Блоку Юлії Тимошенко», які дотримувалися подібних поглядів.

Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки у Донецьку відбувався за принципом «нехай переможе найсильніший», коли конкурентів відтісняли на узбіччя «нечесними й часто кримінальними методами»³⁷. Найжорсткіші і найнещадніші піднімалися на вершину, використовуючи неперебірливі методи. «Червоні директори» завдяки напівкримінальним методам взяли під контроль державні підприємства, що дало їм ресурси для «забезпечення підтримки адміністративних, ділових і кримінальних структур»³⁸. Основний спосіб, послуговуючись яким екс-директори державних підприємств і злочинці стали олігархами, «базувався на розграбуванні державних компаній за співучасті державних органів»³⁹. «Червоні директори» Донбасу створили Партію праці на чолі з Володимиром Ландиком. Вона передусім була лобістською групою, покликаною добиватися державних субсидій для великого бізнесу, проте також співпрацювала з панславістським «Громадянським конгресом» і Слов'янської партією.

Державно-адміністративні ресурси заходилися використовувати в Донецькій області починаючи з виборів 1999 року, за три роки потому, як Януковича призначили головою облдержадміністрації. На плівках, нібито записаних у той час президентським охоронцем Миколою Мельниченком, особа з голосом, схожим на голос Януковича, похвалялася, що її люди повністю контролюють область⁴⁰. Полегшення доступу до державно-адміністративного ресурсу сприяло формальному зростанню явки (тобто кількості кинутих бюлетенів) на місцевих виборчих дільницях від 66% на виборах 1994 та 1998 років до 79% у другому турі виборів 1999 року та 97% у шахрайському другому турі виборів 2004 року. У грудні 1998 року голова облдержадміністрації Янукович заснував блок «За єдність, злагоду і відродження», який об'єднав сімнадцять донецьких НУО та партій задля підтримки переобрання Кучми, і приєднався до прокучмістського Всеукраїнського громадсько-політичного руху

«Злагода». Янукович ніколи не приховував того факту, що глави місцевих адміністрацій організовували структури блоку «За єдність, злагоду і відродження» під егідою його ОДА. Державно-адміністративні ресурси підтримали переобрання Кучми у 1999 році та просування блоку «За єдину Україну» на виборах 2002 року.

У 1999 році використання державно-адміністративних ресурсів збільшило відсоток голосів, поданих за Кучму в другому турі порівняно з першим, на 21%. На Донеччині Кучма у першому турі виборів став другим після лідера КПУ Петра Симоненка, але завдяки використанню державно-адміністративного ресурсу кількість відданих за нього у другому турі голосів різко зростає – із 32% до 53% (результат Симоненка порівняно з першим туром натомість зріс менш ніж на 2%). На плівках, нібито записаних Миколою Мельниченком, зафіксовано, як людина голосом Януковича доповідає співрозмовнику з голосом Кучми: «Хлопця аж туди ми такого ми [sic] поставили, який виконав завдання. А реально, реально [лідер Соціалістичної партії Олександр] Мороз у нас третій. Грубо кажучи, це 12–13%». Офіційні підсумки першого туру віддали Морозу на Донеччині удвічі менше – лише 6,3% – і четверте місце⁴¹.

На виборах до Верховної Ради 2002 року Донецька область забезпечила успіх пропрезидентському блоку «За єдину Україну». То був єдиний регіон України, де цей блок посів перше місце із 37% голосів⁴². «Завдяки технологіям, які були задіяні у Донецьку, “За ЄдУ”⁴³ пройшла у парламент»⁴⁴, – сказав Євген Марчук. Кучма віддячив донецьким елітам за цю лояльність, зробивши Януковича того ж року прем’єр-міністром, а 2004 року – кандидатом від влади на президентських виборах.

Носії євразійської авторитарної політичної культури виявилися неспроможними збагнути незаконність фальсифікації виборів, що й сталося з авторитарною Партією регіонів. Янукович перетворився на серійного фальсифікатора, підробляючи результати волевиявлення громадян у ролі голови облдержадміністрації на виборах 1999 та 2002 років, у ролі прем’єр-міністра на виборах 2004 року та як президент на виборах 2012 року. В інтерв’ю трьом українським телеканалам у лютому 2012 року Янукович знову наполягав, що у

2004 році фальсифікації виборів не було, тож він чесно переміг у другому турі виборів⁴⁵. Помаранчева революція та пізніший Євромайдан були, на думку Януковича, просто переворотами за сценарієм Заходу, які позбавили перемоги порядного кандидата у президенти у першому випадку та влаштували «фашистський» заклот проти законно обраного президента у другому.

МОНОПОЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ

Упродовж 2005–2007 років Партія регіонів успішно позбулася конкуренції з боку інших «центристських» партій шляхом їхньої маргіналізації, злиття або кооптування. Партія регіонів домовилася про локальні союзи з російськими націоналістичними партіями в Криму, з партією Маркова «Родина» («Вітчизна») в Одесі та партією «Єдиний центр» Віктора Балого на Закарпатті, трьох регіонах України, де вона була електорально й структурно слабкою. Злиття у березні 2012 року партії «Сильна Україна» з Партією регіонів усунуло ще одну загрозу для останньої на парламентських виборах того ж року, а також нейтралізувало Тігіпка, який посів третє місце на виборах 2010 року, в ролі потенційного кандидата на майбутніх президентських виборах 2015 року. «Сильна Україна» була останньою центристською партією на сході та півдні України, яку слід було усунути задля забезпечення монополії Партії регіонів на владу в цьому регіоні.

Партію регіонів започаткувало злиття «червоних директорів» (ПРВУ на чолі з Володимиром Рибаким, Партія праці на чолі з Ландиком і Юхимом Звягільським) та нових олігархів (Ахметов, Колесніков, Андрій та Сергій Ключєви) у середовищі донецьких еліт. Ця партія також об'єднала донецьких і кримських панславівців, скажімо, Вадима Колесніченка із псевдоправозахисного громадського руху «Російськомовна Україна» та Олексія Костусєва з партії «Союз». У 2006 та 2012 роках було поглинено лідерів двох дніпропетровських партій влади – «Трудової України» (Володимир Сівкович, Валерій Коновалюк, Дмитро Табачник) та її наступниці «Сильної України» на чолі з Тігіпком, який став заступником голови Партії регіонів. Вона також поглинула ще три політичні партії: «Нову генерацію України» (Юрій Мірошніченко), «Нову демокра-

тію» (Євген Кушнар'юв) та Республіканську партію України, підконтрольну газовому лобі.

У Криму Партія регіонів спочатку шукала союзу з місцевими політичними силами, що зійшли на узбіччя у роки президентства Кучми. Президент Путін допоміг їй у цьому за посередництва політехнолога Костянтина Затуліна, який звів Партію регіонів та місцевих російських націоналістів, що приєдналися до кримського блоку «За Януковича!» на виборах 2006 року⁴⁶. США вважали, що «завдяки “Регіонам” “Російський блок” набув неабиякої політичної популярності у 2006 році шляхом формування єдиного кримського виборчого списку та надання їм місць у кримській Раді, бо самі б вони не змогли перемогти»⁴⁷. У 2006–2010 роках Партія регіонів співпрацювала у Верховній раді Криму з російськими націоналістами (партія «Союз») та Прогресивною соціалістичною партією. Подібної коаліції президент Кучма ніколи б не підтримав. Сумнівний альянс призвів до ухвалення Верховною радою Криму у вересні 2008 року єдиної в СНД (поза межами Росії та анклавів заморожених конфліктів) резолюції на підтримку «незалежності» Південної Осетії та Абхазії; спроба ухвалити аналогічну резолюцію в українському парламенті не отримала достатньої підтримки. У 2014 році російські націоналістичні союзники Партії регіонів, як от партія «Російська єдність» на чолі з Сергієм Аксьоновим, стали місцевою опорою і ширмою для російської окупації Криму.

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ ТА КОЛАПС ПАРТІЇ РЕГІОНІВ

Янукович утік з посади 22 лютого 2014 року після того, як втратив підтримку парламентської фракції Партії регіонів та сил безпеки. Збройні сили України під час Помаранчевої революції та Євромайдану відмовилися брати участь у придушенні протестів. Режим розсипався через небажання домогтися компромісу впродовж кризи Євромайдану: скажімо, неготовність замінити прем'єр-міністра Азарова ще у грудні 2013 року (це сталося вже наприкінці січня), а також міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка. Провокації на кшталт ухвалення антидемократичного законодавства 16 січня 2014 року розбухали політичну кризу. На сході України від 31% до 36%, а на півдні – 42% мешканців негативно ставилися до Євро-

майдану⁴⁸, що віддзеркалювало не тільки лють від того, що з подачі російського та місцевого телебачення сприймалося як незаконний путч, але й певність у тому, що владу в Януковича одного разу вже було «вкрадено» десять років тому. Значна частина населення Донбасу вірила у міф промислового та економічно потужного регіону і в те, що «схід» завжди виграє вибори, а якщо це не вдалося 2004 року, то лише через західну змову⁴⁹. Інтенсивне використання спецпідрозділу міліції «Беркут» 30 листопада 2013 року та згодом упродовж усього Євромайдану лише збільшувало кількість протестувальників та рішуче налаштовувало їх триматися до перемоги, яку маніфестанти розуміли як усунення Януковича від влади.

Партія регіонів дистанціювалася від Януковича наступного дня після його втечі з України⁵⁰. Партію почало розривати зсередини, коли стало відомо про кількість убитих демонстрантів, у той час як «хазяїн» утік, а до влади прийшли політичні лідери, які підтримали революцію. Ціммер пише: «“Команда” залежить від покровителя в політичному центрі, і коли той втрачає свій вплив, “команда” має тенденцію до того, щоб розсипатися»⁵¹. Першими залишили фракцію Партії регіонів кооптовані та підкуплені, а також депутати, які походили не з Донецької та Луганської областей чи Криму, – трьох регіональних фортець партії. Упродовж наступних дев'яти місяців фракція Партії регіонів скоротилася наполовину, від 206 до 105 депутатів⁵², в той час як її популярність на сході та півдні України стрімко впала.

Спочатку очільники Партії регіонів сподівалися використати публічні акції протесту в Донецьку для тиску на Київ, так само, як у випадку із севєродонецьким з'їздом у листопаді 2004 року. Прихильники федералізму та запеклі опоненти Євромайдану в лавах Партії регіонів, скажімо, Михайло Добкін та ентузіаст «Новоросії» Олег Царьов, сподівалися підняти хвилю регіонального невдоволення. Проте незабаром їх відсунули на другий план досі маргінальні місцеві та імпортовані російські націоналісти, підтримані прихованим російським вторгненням⁵³.

На Донбасі розпад Партії регіонів витворив політичний вакуум, який окупанти вирішили заповнити проросійськими організаціями, що їх у 2006–2007 роках тренувала, фінансувала та оснащува-

ла російська розвідка. Бойовики, які брали участь в Антимайдані, проросійські активісти з організації «Донецька республіка» та колишні члени Партії регіонів відчували подвійну зраду – Києва та лідерів місцевого донецького клану. Вони також були розгнівані на власні донецькі регіональні еліти. Як і в Криму, їх обурювало те, як зневажливо повелися обидві сторони зі спецпідрозділом «Беркут», трьох співробітників якого було застрелено першими 20 лютого 2014 року⁵⁴ (загалом сімнадцять силовиків загинули у Києві під час Євромайдану). Невдоволені могли пройти додаткове навчання в таборах російської розвідки. Їх підтримали «зелені чоловічки» з російського спецназу, які прибули на Донбас на початку квітня 2014 року. Невдоволених також підсилив вплив «політичних туристів» – російських націоналістів і неонацистів, переконаних, що Путін має намір приєднати до Росії так звану «Новоросію» так само, як він вчинив у Криму.

Підтримка Партії регіонів ще більше знизилася після того, як Росія анексувала Крим, де 82 зі 100 депутатів парламенту автономії перебували в її лавах. За підсумками інсценований у вересні 2014 року «виборів» більшість в утвореній окупантами «державній раді Республіки Крим» здобула «Єдина Росія», до якої влився кримський осередок колишніх «регіоналів».

Колапс Партії регіонів став очевидним під час дострокових президентських та парламентських виборів, проведених в Україні відповідно навесні та восени 2014 року. Осередки партії порушили партійну дисципліну і не висунули єдиного кандидата у президенти. З-поміж 24 кандидатів, зареєстрованих для участі у президентських виборах, щонайменше одинадцятьоро були пов'язані з режимом Януковича, були вихідцями з Партії регіонів або мали з нею тісні зв'язки⁵⁵. Ба більше, популярність Партії регіонів зазнала непоправної шкоди з огляду на підтримку, надану нею кандидатові у президенти Михайлу Добкіну⁵⁶. Добкін здобув близько 3%, посівши шосте місце, що було дуже далеко від 44% і 48%, отриманих Януковичем на попередніх президентських виборах у грудні 2004 та лютому 2010 року.

У жовтні 2014 року Партія регіонів ухвалила рішення не брати участі у виборах, проте її лідери потрапили до парламенту за спи-

ском від «Опозиційного блоку», який посів четверте місце, здобувши 9,43%. Це знов-таки було дуже далеко від 30–34%, отриманих Партією регіонів на виборах 2006, 2007 і 2012 років.

За іронією долі, агресія Путіна проти України лише прискорила втрату «регіоналами» електоральної бази, яку вони накопичували роками. Як вказує Пол д'Аньєрі, під окупацією РФ на Донбасі та у Криму опинилися 29 одномандатних виборчих округів та 3,75 млн. (16%) українських громадян, які мають право голосу. Це приблизно те саме, якби у волевиявленні не могли взяти участі жителі трьох областей Галичини – Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської. Під час виборів 2010 року 89% виборців на тих українських теренах, що нині перебувають під контролем Кремля, голосували за Януковича. У 2012 році кандидати від Партії регіонів перемогли у 26 із 29 округів, мешканці яких зараз живуть в окупації, ще два місця дісталися тоді самовисуванцям і одне – представнику проросійської партії «Союз». Щоби продемонструвати вплив утрати цих виборців на електоральні результати, д'Аньєрі показує, що, якби гіпотетично ці землі перебували під окупацією 2010 року, Юлія Тимошенко перемогла би на президентських виборах із десятивідсотковим відривом (насправді вона програла Януковичу з різницею у 3%). Тож доки Росія незаконно утримує владу над частиною території України, доти вона позбавляє проросійські сили реальних шансів на перемогу на виборах – із цієї причини Путін та його підручний Віктор Медведчук прагнуть інтеграції донецької та луганської псевдореспублік до складу України⁵⁷.

«ОПОЗИЦІЙНИЙ БЛОК»

Ганебний розпад Партії регіонів був зумовлений одкровеннями щодо масштабів корупції у часи мафіозної клептократії Януковича, вбивствами протестуючих на Євромайдані та підозрами у розпалюванні конфлікту. Після цього лідери «Опозиційного блоку» (що сформувався довкола двох основних груп – очолюваного Ахметовим, Борисом Колесніковим та Олександром Вілкулом донецького клану та газового лобі Сергія Львовичкіна і Юрія Бойка) вже не мали змоги масово підкуповувати чи шантажувати компроматом депу-

татів-мажоритарників, змушуючи приєднатися до їхньої фракції, як це робилося до 2014 року. Другою проблемою для «Опозиційного блоку» був колапс дисципліни, яка робила Партію регіонів цільним політичним механізмом. Як і «регіонали» у травні 2014 року, «Опозиційний блок» не був готовий висунути єдиного кандидата на наступних президентських виборах 2019 року, що призвело до виключення з його парламентської фракції Бойка і Львовчкіна: донецьке крило партії на чолі з Ахметовим виступило проти їхнього прокремлівського альянсу з партією «За життя» Медведчука і Вадима Рабіновича. Третя група, очолювана лідером партії «Наші» Євгеном Мураєвим, який раніше належав до фракції «Опозиційного блоку» та очолював політраду партії «За життя», також вирішила самостійно брати участь у майбутніх виборах.

ВИСНОВКИ

В Україні створення згуртованої партійно-політичної машини увінчалось успіхом лише на Донбасі. У Дніпрі місцеві клани розділилися на ворогуючі групи, очолювані Віктором Пінчуком, Сергієм Тігіпком, Ігорем Коломойським, Павлом Лазаренком і Юлією Тимошенко. Соціал-демократична партія України (об'єднана) не змогла опанувати Києва, який традиційно підтримував націонал-демократичні та «помаранчеві» партії, а після того, як Кучма залишив свою посаду, стала маргінальною політичною силою. Аграрна партія не змогла мобілізувати селян і землеробів. У 1990-х роках «центристські» партії, створені колишніми комсомольськими очільниками й орієнтовані на середній клас та ліберальних виборців, не змогли забезпечити собі підтримку на сході та півдні України, де лівопопулістська й олігархічна Партія регіонів привласнила електоральне поле.

Янукович та Партія регіонів успішно інтегрували еліти з числа «червоних директорів», новоспечених олігархів, панславівців, колишніх комуністів і кримінальних елементів в організацію, що захищала свої інтереси від зовнішніх загроз та надавала широкий патронат її членам. Радянські історичні міфи та ностальгія, стабільна база виборців, агресивна та авторитарна оперативна культура, доступ до великих обсягів фінансів і державних адміністратив-

них ресурсів перетворили партію на гігантську, дисципліновану та уніфіковану політичну машину, яка в період між Помаранчевою революцією та Євромайданом досягла монополії на владу на сході та півдні країни. Партія регіонів була єдиною «центристською» політичною партією, що пережила епоху після Кучми, маючи дві потужні регіональні бази на Донбасі та в Криму. Сателіти з КПУ додавали Партії регіонів 5–12% до її коаліцій у представницьких органах влади.

Президентство Януковича негативно позначилося на демократизації України та її національній інтеграції з чотирьох причин. По-перше, підтримка русофільської та неорадянської культури й українофобії посилила регіональну та етнокультурну напруженість, проявом чого стало зростання підтримки націоналістів зі «Свободи» на виборах 2012 року. Міжрегіональна напруженість була доволі високою починаючи з 2004 року з огляду на шквал російської телевізійної та дипломатичної пропаганди, яка змальовувала «помаранчевих», а отже, і прихильників Євромайдану, «фашистами» та «агентами Заходу». Конфлікт на Донбасі почався як контрреволюція, спрямована проти незаконного, на думку місцевої людності, усунення обраного лідера (Януковича), який втішався підтримкою більшості на Донбасі, але хутко перейшов у фазу російської агресії, коли вже не мало істотного значення, під якими гаслами вона відбувалася. Криваве збройне протистояння в регіоні не почалося би без іноземного вторгнення, адже саме російський спецназ і найманці, зброя, гроші та підготовка бойовиків із боку Росії перетворили локальні протести проти зміни влади у столиці на повномасштабну війну.

По-друге, «сім'я» Януковича за жодних обставин не хотіла поступатися владою, що з великою ймовірністю послужило причиною кровопролиття під час Євромайдану. Цим події зими 2014 року відрізнялися від ненасильницької Помаранчевої революції, коли Кучма вже готувався залишити посаду президента⁵⁸. Насильство проти Євромайдану посилювало напруженість у Криму й на Донбасі та сприяло розпалюванню конфлікту.

По-третє, культура гри з правилами, а не за правилами негативно позначилася на парламенті та судочинстві, адже обидві ці гілки

влади були корумпованими та залежними від виконавчої вертикалі⁵⁹. Для підкupu опозиційних політиків, суддів і державних службовців витрачалися значні суми готівки.

По-четверте, схильність до монополізації економічної та політичної влади посилила корупцію, погіршила діловий клімат, зменшила іноземні інвестиції та залишила на узбіччі багатьох представників донецьких еліт, які відчували себе людьми «другого сорту». Вони були першими, хто залишив Партію регіонів під час Євромайдану й особливо після втечі Януковича до Росії. Янукович і Азаров, будуючи мафіозну державу, привели Україну до економічної кризи та фінансового банкрутства, а відтак вона потребувала мільярдів доларів західної допомоги, щоб уникнути дефолту.

Дії Януковича містили ознаки державної зради, адже він дозволив росіянам захопити владні важелі в СБУ і розвалити військо, а після втечі з України публічно висловив підтримку вторгненню Росії до Криму. Янукович та його союзники вже давно використовували бойовиків мафії для тиску на виборах і корпоративного рейдерства, підтримували й захищали російські націоналістичні та панславистські групи (як-от організацію «Донецька республіка»), а під час Революції гідності оплачували й озброювали учасників Антимайдану. У квітні–травні 2014 року ці групи за підтримки Путіна та Росії перетворилися на інструменти ведення гібридної війни, що є предметом розгляду в наступному розділі.

Примітки

¹Сергій Лещенко, *Межигірський синдром: Діагноз владі Віктора Януковича* (Київ: Bright Star Publishing, 2014): 97.

²Ivan Krastev. 'Paradoxes of the New Authoritarianism', *Journal of Democracy*, vol. 22, no. 2 (April 2011): 11.

³Kerstin Zimmer. 'The Comparative Failure of Machine Politics, Administrative Resources and Fraud', *Canadian Slavonic Papers*, vol. 47, no. 3–4 (September 2005): 374.

⁴Hans van Zon. 'The Rise of Conglomerates in Ukraine: The Donetsk Case', in Alex E. Fernandez Tilberto and Barbara Hogenboom, eds., *Big Business and Economic Development: Conglomerates and Economic Groups in Developed Countries and Transition Economies under Globalization* (London: Routledge, 2007): 390, 394.

⁵Рінат Ахметов, виступлення в Донецьке: Я из бедной семьи, спали мы на полу, на

- раскладушке...’ *Українська правда*, 20 лютого 2006: <https://pravda.com.ua/articles/2006/02/20/3067236/>.
- ⁶ Harriet Salem. ‘Ukraine’s Oligarchs: A Who’s Who Guide’, *Vice News*, 13 October 2014: <http://bit.ly/2rtL41j>.
- ⁷ William Taylor, U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. ‘Ukraine: Engaging Yanukovich, the Man of the Moment’, 20 November 2006, *Wikileaks/The Public Library of U.S. Diplomacy* (далі *PlusD*): https://wikileaks.org/plusd/cables/06KY-IV4313_a.html.
- ⁸ Lyudmilla Pavlyuk. ‘Extreme Rhetoric in the 2004 Presidential Campaign: Images of Geopolitical and Regional Divisions’, *Canadian Slavonic Papers*, vol. 47, no. 3–4 (September–December 2005): 308.
- ⁹ Hans van Zon. ‘Alternative Scenarios for Ukraine’, *Futures*, vol. 34, no. 5 (June 2002): 408.
- ¹⁰ Idem. ‘Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development: The Case of Ukraine’, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 17, no. 3 (September 2001): 77.
- ¹¹ Катерина Каплюк. ‘Расследование: обогащение Александра Януковича’, *Forbes Украина*, 23 октября 2012 (збережена копія: <http://bit.ly/2GgzTmW>).
- ¹² Ігор Жданов. ‘Переможна команда Юценка vs переможеної команди Януковича, або кого обираємо у 2006 році’, *Українська правда*, 8 грудня 2005: <http://pravda.com.ua/articles/2005/12/8/3030470/>.
- ¹³ *Глауред*, 5 і 7 квітня 2005.
- ¹⁴ Тарас Чорновіл: ‘Коли Януковичу дзвонили з Москви, він шипів охоронцю «Меня нет»’, *Українська правда*, 29 травня 2012: <http://pravda.com.ua/articles/2012/05/29/6965540/>.
- ¹⁵ Hans van Zon. *The Political Economy of Independent Ukraine: Captured by the Past* (London: Palgrave Macmillan, 2000): 39.
- ¹⁶ Oleksandr Sushko. ‘The 2002 Parliament Elections as an Indicator of the Sociopolitical Development of Ukraine’, *Demokratizatsiya*, vol. 10, no. 4 (Fall 2002): 572; Anders Aslund. ‘Is Viktor Yanukovich Ukraine’s Putin?’, *The Washington Post*, 1 May 2011: <https://wapo.st/2Gh8Rfg>.
- ¹⁷ Elena Kovaleva. ‘Regional Politics in Ukraine’s Transition: The Donetsk Elite’, in Adam Swain, ed., *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007): 66.
- ¹⁸ Іван Соколовський. ‘Електоральні прихильності громадян України та їх зв’язок із соціально-структурними характеристиками під час президентських виборів 2004 року’, *Політичний портрет*, ч. 33 (2005): 79–84.
- ¹⁹ Ararat L. Osipian and Alexandr L. Osipian. ‘Why Donbass Votes for Yanukovich: Confronting the Ukrainian Orange Revolution’, *Demokratizatsiya*, vol. 14, no. 4 (Fall 2006): 502.

- ²⁰ Anna Fournier, *Forging Rights in a New Democracy: Ukrainian Students Between Freedom and Justice* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012): 97, 114–15, 118, 121.
- ²¹ Ціммер (Zimmer. ‘Comparative Failure of Machine Politics, Administrative Resources and Fraud’) зазначає, що в Донецьку відчували захоплення «міцним господарем».
- ²² Сергій Лещенко, Тетяна Ніколаєнко та Мустафа Найєм. ‘Машина часу Віктора Януковича – назад у «совок», *Українська правда*, 25 квітня 2010: <http://pravda.com.ua/articles/2010/04/25/4969640/>.
- ²³ Stefan Wagstyl and Roman Olearchyk. ‘Their Ukraine’, *Financial Times*, 15 June 2007 (збережена копія: <http://bit.ly/2GdLumE>).
- ²⁴ Сергей Лещенко, Антон Марчук и Севгиль Мусаева-Боровик. ‘Рукописи не горят: Черная бухгалтерия Партии регионов. Фамилии, даты, суммы’, *Українська правда*, 31 мая 2016: <http://bit.ly/2GbOY9c>.
- ²⁵ ‘Янукович не радить Ющенко стримувати його’, *УНІАН*, 1 грудня 2006: <http://bit.ly/2GfzFWB>.
- ²⁶ Fournier, *Forging Rights in a New Democracy*: 118.
- ²⁷ Joshua Yaffa. ‘The Search for Petr Khokhlov’, *The New York Times Magazine*, 7 January 2015: <https://nyti.ms/2AlxKuc>.
- ²⁸ William Taylor to Washington, DC, re. ‘Ukraine: Yanukovich Suggests Won’t Accept Orange; Wants Yushchenko to Agree to Broad Coalition’, 4 October 2007, *Wikileaks/PlusD*: <http://wikileaks.org/cable/2007/10/07KYIV2522.html>.
- ²⁹ Янукович заявляв, що його метою є «сильна та квітуча Україна» й «забезпечення економічного зростання по всій країні» (‘Янукович знайшов національну ідею’, *Українська правда*, 19 жовтня 2004: <https://pravda.com.ua/news/2004/10/19/3003351/>; *Перший національний*, 24 лютого 2006). Те саме говорив і Ахметов, за словами якого, «щастя» на Донбасі – «це коли ми маємо сильну економіку, нові робочі місця, високу зайнятість, хорошу зарплату і хороше життя» (‘Quotable Notes’, *The Ukrainian Weekly*, 9 April 2006: <http://bit.ly/2rK7PhP>; Isaac Webb. ‘Billionaire Akhmetov Denies Claims that He Finances Separatism’, *Kyiv Post*, 12 May 2014: <http://bit.ly/2rAxxSp>).
- ³⁰ Stephen Shulman. ‘National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine’, *Slavic Review*, vol. 64, no. 1 (Spring 2005): 59–87.
- ³¹ Центр Разумкова. ‘Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості’, 11–23 грудня 2015, *Національна безпека і оборона*, ч. 3–4 (2016): 31.
- ³² Їхнє ж. ‘Опозиція в Україні: стан, умови діяльності, відносини з владою’, там само, ч. 7–8 (2011): 8.
- ³³ Фонд «Демократичні ініціативи» (далі ФДІ). ‘Україні – 22: думка громадян’, 17–22 травня 2013: <http://bit.ly/2GdcxOP>.

- ³⁴ Клієнтелізм – форма політичного зв'язку з метою підтримки та взаємного обміну послугами між особами, які мають нерівні можливості у суспільстві, тобто, «патрон» надає покровительство в обмін на підпорядкування з боку «клієнта». – *Прим. пер.*
- ³⁵ Zimmer. 'Comparative Failure of Machine Politics, Administrative Resources and Fraud': 361–84.
- ³⁶ Andrew Wilson. 'Ukraine's Crisis of Governance', *Open Democracy*, 30 April 2007: <http://bit.ly/2rAOK1a>.
- ³⁷ Zon. 'Rise of Conglomerates in Ukraine': 384.
- ³⁸ Kovaleva. 'Regional Politics in Ukraine's Transition': 69.
- ³⁹ Zon. 'Rise of Conglomerates in Ukraine': 381.
- ⁴⁰ Jaroslav V. Koshiw, *Abuse of Power: Corruption in the Office of the President* (Reading: Artemia Press, 2013): 212.
- ⁴¹ 'Мороз навів запис Мельниченка, де Янукович фальсифікував вибори', *Українська правда*, 14 липня 2004: <http://pravda.com.ua/news/2004/07/14/3001142/>.
- ⁴² У багатьох інших регіонах перші місця здобули «Наша Україна» та КПУ.
- ⁴³ Іронічна назва блоку «За єдину Україну». – *Прим. пер.*
- ⁴⁴ 'Євген Марчук: Рушієм політики є не ідеологія, а принципи', *День*, 19 лютого 2005: <http://bit.ly/2GfRsU1>.
- ⁴⁵ 'Інтерв'ю Президента журналістам Євгену Кисельову, Савіку Шустеру та Андрію Куликову', *Офіційне інтернет-представництво Президента України*, 27 лютого 2012 (збережена копія: <http://bit.ly/2GiFWax>).
- ⁴⁶ William Taylor to Washington, DC, re. 'Ukraine: The Russia Factor in Crimea – Ukraine's "Soft Underbelly?"', 17 December 2006, *Wikileaks/PlusD*: <http://wikileaks.org/cable/2006/12/06KYIV4489.html>.
- ⁴⁷ Idem to Washington, DC, re. 'Ukraine: Crimea Update – Less Tense Than in 2006', 17 December 2006, *ibid.*: <http://wikileaks.org/cable/2006/12/06KYIV4489.html>.
- ⁴⁸ ФДІ та "Ukrainian Sociology Service". 'Що об'єднує та роз'єднує українців', 25 грудня – 22 січня 2015: <https://bit.ly/2QiVNdX>; ФДІ. 'До Дня незалежності: Що українці думають про Україну?', 26 червня – 18 липня 2015: <https://bit.ly/2G4sqXZ>.
- ⁴⁹ Osipian and Osipian. 'Why Donbass Votes for Yanukovich'.
- ⁵⁰ 'Відповідальність за події в Україні лежить на Януковичі і його найближчому оточенні – заява фракції Партії регіонів', *Інтерфакс-Україна*, 23 лютого 2014: <http://bit.ly/2A0rRsS>.
- ⁵¹ Kerstin Zimmer. 'Donetsk in Kyiv and Kyiv in Donetsk: Centre-Periphery Linkages in the Post-Soviet Context' (доповідь на щорічному зібранні Асоціації досліджень національностей, Колумбійський університет, Нью-Йорк, 5 квітня 2003).
- ⁵² 'Фракцію Партії регіонів залишили ще два депутати', *Дзеркало тижня*, 11 квітня

2014: <http://bit.ly/2PCMP5Z>.

⁵³Царьов заявив, що готовий очолити сепаратистів, *Українська правда*, 11 квітня 2014: <http://pravda.com.ua/news/2014/04/11/7022153/>.

⁵⁴Євген Шибалов. «ДНР» зсередини: короткий лікнеп, *Дзеркало тижня*, 27 вересня 2014: <https://bit.ly/2PCUh0Q>.

⁵⁵До них належали переможець виборів, один зі співзасновників Партії регіонів та экс-міністр економічного розвитку в уряді Азарова Петро Порошенко, колишні члени того ж уряду Сергій Тігіпко, Юрій Бойко, Наталія Королевська (зняла свою кандидатуру) та Василь Цушко, підтриманий з'їздом Партії регіонів экс-губернатор Харківщини Михайло Добкін, колишні «регіонали» Олег Царьов (зняв свою кандидатуру) та Валерій Коновалюк, перший заступник генпрокурора часів Януковича Ренат Кузьмін, лідер КПУ Петро Симоненко та олігарх Вадим Рабінович.

⁵⁶Див.: 'Единая страна-2014: Предвыборная программа кандидата в Президенты Украины от Партии регионов Михаила Добкина' (збережена копія: <http://bit.ly/2PAOqJn>).

⁵⁷Paul D'Anieri. 'Gerrymandering Ukraine? Electoral Consequences of Occupation,' *East European Politics and Societies*, vol. 33. no. 1 (forthcoming 2019).

⁵⁸Taras Kuzio. 'Yanukovich Awaits a Third Term or a Third Sentence,' *Eurasia Daily Monitor*, 6 February 2012: <http://bit.ly/2zXP11A>.

⁵⁹Idem. 'Ukraine Continues to Play with the Rules, Not by the Rules,' *ibid.*, 17 April 2013: <http://bit.ly/2zWYIPi>.

РОЗДІЛ 8

ПІДРИВ І РОЗЧЛЕНУВАННЯ УКРАЇНИ

*Основною проблемою, з моєї точки зору,
є важка імперська спадщина Росії. Чомусь усі думають,
що Росія залишається імперією, та продовжують
ставитися до неї як до імперії.*

Прем'єр-міністр РФ Владімір Путін, 1999 рік¹

*Я не знаю, де закінчується штучне і починається справжнє.
Енді Воргол, американський митець українського походження²*

Під час україно-російської кризи 2014–2015 років і революції Євромайдану, учасники якої прагнули інтеграції України до пост-модерної Європи, українцям довелося зіштовхнутися з імперіалістичною Росією XIX століття. В основі цього зіткнення лежали три чинники. Перший – неспроможність більшості мешканців Російської Федерації визнати, що українці є окремим народом. Таке ставлення опитування фіксували ще у 2000 році, коли Путіна вперше обрали президентом³. Стівен Коткін пише, що «на відміну від Сталіна, Путін не визнає існування української нації, окремої від російської»⁴. Втім, Путін аж ніяк не був творцем подібного способу сприйняття, тож цей чинник не зникне, якщо він перестане бути російським очільником після 2024 року. Чимало українців оптимістично сподіваються на поліпшення взаємин з РФ у післяпутінську еру, але їхній оптимізм не враховує того факту, що російський націоналізм щодо України та українців існує і поза владною вертикаллю Путіна. Впливова частина російської опозиції, включно з Алексеем Навальним, у різних формах підтримала анексію Криму.

Другим чинником була широко розповсюджена думка про те, що Україна не є незалежною і суверенною державою, а лише інструментом, за допомогою якого Захід сприяє ослабленню Росії. Коткін стверджує, що Путін, так само, як і Сталін, вбачає в сусідах «зброю в руках західних держав, які наміряються використати їх [сусідів] проти Росії»⁵. Політика Москви щодо України та інших колишніх радянських республік, як нібито позбавлених суверенітету, несумісна з міжнародно прийнятими нормами. Потреба Росії в тому, щоб її визнавали першою серед нерівних і шанували пріоритет російських інтересів у Євразії, відображає «прагнення до сюзеренітету». Сюзерен обмежує зовнішній суверенітет і дозволяє васалові повну внутрішню автономію, забезпечуючи захист і допомогу⁶. Прикладом таких відносин є взаємини між Росією та Білоруссю; російські пропозиції щодо врегулювання кризи на Донбасі мають на меті перетворити Україну на підлеглу сторону в рамках подібних відносин. Е. Вейн Меррі пише, що «більшість російської еліти не здатна думати про Україну інакше як про клієнта сюзерена»⁷. Але, як ми бачили в попередніх розділах, ця політика ігнорує ту обставину, що Україна – це не Білорусь.

Третім чинником є російська точка зору, згідно з якою Крим і населені російськомовними громадянами схід та південь України було помилково включено радянським режимом до складу України. Путін за різних нагод повторював цю тезу всупереч тому, що на зламі ХХ століття більшість мешканців східної та південної України були українцями. Російські претензії засновані на безпідставному зарахуванні російськомовних українців до числа росіян і «співвітчизників». Що стосується Криму, то хоча зв'язки українського етнокультурного ядра з ним були історично слабшими, ніж з іншими регіонами, зокрема Донбасом, російський підхід не має нічого спільного з розумінням історії формування території країн світу. Якби він послідовно уживався стосовно самої Росії, довелося б проводити референдуми, щонайменше, на Північному Кавказі, Курильських островах та в Калінінграді. Далєбі, Крим історично більшою мірою пов'язаний із тюркським світом, у межах якого він існував від ХІІІ до ХVІІІ століття, аніж з Росією, намісники, якої правила на півострові упродовж 170 років.

КОНФЛІКТ МІЖ ЗАХІДНИМИ ОЧІКУВАННЯМИ ТА РОСІЙСЬКОЮ ВИНЯТКОВІСТЮ

До україно-російської кризи усе ще жевріла надія, що, залишаючись недосконалою системою з певними складнощами, Російська Федерація перейшла до політичної системи, котра нарешті хоча б нагадує західні демократичні ринкові економіки. У 1998 році, ще до того, як Путіна обрали президентом, Росії запропонували приєднатися до «Великої сімки», хоча в неї була слабка економіка та недосконала демократія. Росія залишалася членом «Великої вісімки» у 2005–2014 роках, коли *Freedom House* визначав її як державу, що не є вільною та має «консолідований авторитарний режим». Членство Росії свідчило про приязнь західних лідерів і політиків, захоплених «ліберальнішим» російським президентом Дмитрієм Медведевим⁸, проголошена яким «модернізація» насправді була ілюзорною⁹.

Едвард Лукас почав писати свою книгу «Нова холодна війна» після вбивства ворога Кремля, колишнього офіцера ФСБ Росії, політемігранта і британського підданого Александра Литвиненка в Лондоні у листопаді 2006 року. Він нагадує: «Коли її опублікували 2008 року, книжку високо оцінили яструби, які уважно стежать за подіями в Росії, зокрема східноєвропейські. Проте у Лондоні, Вашингтоні, Берліні та інших столицях одноставно погодилися, що моя книжка – панікерська нісенітниця». Так трапилося тому, що «Росія, на думку широкого загалу, була капіталістичною країною, хоча й не без вад. Вона мала плюралістичну політичну систему з виборами, судами та інституціями. Путін був огидний, але він запровадив у своїй країні стабільність і повернув їй національну гордість. Ми могли б мати справи з ним – і у сфері комерції, і в дипломатії»¹⁰.

Як зазначалося у висновку комітету в справах Європейського Союзу британської Палати лордів у 2015 році, відносини між ЄС та Росією «занадто довго були засновані на оптимістичному припущенні, що Росія нібито перебуває на шляху до демократичної “європейської” країни», проте ці сподівання не справдилися¹¹. Про еволюцію Росії до більш націоналістичного «консолідованого авторитарного режиму», де відсутня свобода, було відомо майже за десятиліття до україно-російської кризи. Однак «Заходи на той

час простіше було нехтувати цим і багатіти думкою, буцімто Росія просувається до ліберально-гібридної моделі, з якою Захід може відчувати себе комфортно»¹². З цим пов'язане припущення про те, що російська національна ідентичність еволюціонує нормальним шляхом завдяки рішенням, які раціонально ухвалюють її еліти, і тому в Росії не відбувається нічого незвичайного¹³.

Ті, хто вірив, що Росія перебуває в розпалі заплутаної трансформації, але, попри це, рухається у західному напрямку, в жодному разі не могли передбачити майбутньої україно-російської кризи. «Війна в Україні почасти є результатом заснованого на невтручанні підходу Заходу до Росії», – підсумовує свою доповідь *Chatham House*¹⁴. Захід принципово хибно оцінював Росію напередодні україно-російської кризи і «не розгледів, що хоча небагато росіян прагнули повернення до радянського комунізму, більшість із них ностальгували за статусом наддержави, чим Путін і скористався»¹⁵.

Панування над Україною має ключове значення для Росії, чії еліти та громадяни прагнуть статусу великої держави, а захист Україною свого суверенітету в рамках європейської ідентичності розглядається ними як зрада гаданих «споконвічно братніх» відносин. Тому російські лідери цілковито погоджуються із твердженням Збігнева Бжезінського про те, що Росія не може бути імперією без України.

Хоча в цьому розділі основна увага приділяється відносинам Путіна з Україною, ми не можемо залишити поза увагою й Бориса Єльцина, який був лідером Росії від 1990 до 2000 року. Зазвичай його вважають демократичнішим за Путіна. Леонід Кучма протиставляв Єльцина Путіну, кажучи, що перший приязніше ставився до України. З точки зору Кучми, Єльцин був демократом «у душі», який на кожній зустрічі з українським колегою готовий був «капітулювати і змінити свою позицію»¹⁶.

Попередник Кучми Леонід Кравчук має інакшу точку зору, вважаючи, що Єльцина та Путіна годі чітко розмежувати у їхньому ставленні до України. На думку Кравчука, обидва президенти РФ не поважали суверенної України і погоджувалися, що вона має бути частиною Росії. Єльцин риторично питав Кравчука: «Ви дійсно вірите, що Україна увійде в Європу?» і сам відповідав словами,

які можна було б почути і з вуст Путіна: «Е ні, ми 330 років разом, все пронизано цим словом «разом», і розірвати нас неможливо». За Кравчуком, Єльцин був переконаний: більшість росіян вважають, що не можна дозволити Україні рухатися до Європу, покинувши Росію¹⁷. Усі українські президенти, за винятком Януковича, сходилися в переконанні, що мета Путіна – «знищити Українську державу», а Єльцин відрізнявся від нього тим, що не ризикнув би втягнути Росію у війну з Україною.

Поворот Путіна до націоналістичної та реваншистської зовнішньої політики, українофобія та ксенофобія були чітко артикульовані вже у лютому 2007 року в його промові на Мюнхенській конференції з питань безпеки та у квітні наступного року у виступі перед Радою НАТО–Росія у Бухаресті¹⁸. 2008 року Росія також провела перший від радянських часів грандіозний парад збройних сил за участі наземної та повітряної військової техніки¹⁹. Проте Бен Джуда вважає, що «великий поворот» у політиці Путіна стався ще 2003 року, бо відтоді він більше не тримався політичної спадщини Єльцина²⁰. Вирішальним чинником у зміні ставлення Путіна до України та Заходу стала Помаранчева революція, яка стала зовнішньополітичним еквівалентом дефолту 1998 року і яку російський політолог Глеб Павловський описує як «одинадцять вересня» Путіна²¹.

У своїх промовах 2007 та 2008 років Путін переконував, що Росія знову є могутньою, великою державою, яка вимагає поваги з боку Заходу. Коли Росія була слабкою, вона втрачала території, як під час укладення Брест-Литовського договору з Німеччиною 1918 року та розпаду СРСР 1991-го. Путін наче говорив Заходові: «Досить!» і сигналізував, що захистить російські «національні інтереси», не слухаючи західних заперечень²².

Повернення до радянської, кадебістської практики та відродження російського націоналізму можна було легко зауважити у вбивстві Александра Литвиненка, що його правовий експерт лондонської поліції охарактеризував як «ядерну атаку на вулицях Лондона»²³. Цей злочин, говорить американський аналітик Браян Вітмор, «означив момент, коли путінська Росія переступила межу. Це був момент, коли Москва перейшла від клопіткого партнерства

із Заходом до міжнародного беззаконня. Путін навіть припинив удавати, що гратиме за міжнародними правилами... Це був момент, коли гангстерська держава Путіна відкрито вийшла на міжнародний рівень».

Вітмор продовжує:

«Після цього вбивства громадянина Великої Британії відбулися вторгнення до Грузії, анексія Криму, вторгнення на Донбас, було збито літак рейсу *MHI7*, викрадено громадянина Естонії розвідника Кохвера та українську громадянку Надію Савченко. У листопаді 2006 року Росія повністю пустилася берега, і їй це минулося безкарно [...] практично без жодних наслідків. І відтоді з наслідками усього цього живемо ми»²⁴.

ДЕМОКРАТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ ТА РАДЯНСЬКІ ЗМОВИ

Варто ще раз нагадати, що Путін прийшов до влади саме тоді, коли авіація країн НАТО бомбардувала територію Югославії, Косово відокремлювалося з тим, щоб у майбутньому стати незалежною державою, а Бульдзерна революція в Сербії стала першою з подій, які заходилися називати «кольоровими», або демократичними революціями. Російські та інші пострадянські лідери соціалізувалися під впливом конспірологічних теорій, тому вони розглядали «кольорові» революції як єдиний ланцюжок подій. Ці страхи ще глибше закорінені у свідомості офіцера КДБ Путіна, який 1989 року в Дрездені став очевидцем демократичної революції та краху комуністичного режиму НДР. «І всі ці далекі роки прокинулися в нього усередині»²⁵, коли він побачив революції на теренах, які вважав підконтрольними винятково Росії.

Повернення до радянського змовницького світогляду супроводжувалося відродженням антиамериканізму, що засвідчили президентські вибори 2004 року в Україні. Виборча кампанія Віктора Януковича, яку провадили відряджені Путіним російські політтехнологи, була заснована на стратегії «керованого хаосу».

Помаранчеву революцію Путін розцінив як особисту зовнішньополітичну невдачу, власне «одинадцять вересня», і задумав контрреволюційну помсту. Проевропейська Україна стала б для нього «стратегічною поразкою та приниженням»²⁶. Після обрання

Януковича у 2010 році Путін втішався тим, що отримав потенційного сатрапа; питання полягало лише в ціні, яку слід було запропонувати йому за перехід у цю роль. Хоча Янукович виконував майже усі вимоги Росії, цього було недостатньо для того, щоб Москва знизилася ціну на газ для України, яка продовжувала платити за нього найбільше в Європі. Водночас Янукович, будучи першим українським президентом, який виступав проти членства України в НАТО, офіційно продовжував підтримувати укладення угоди про асоціацію з ЄС (хоча де-факто підривав цю можливість своєю внутрішньою політикою, зокрема ув'язнюючи опозиційних лідерів). Тому Андрій Циганков помиляється, стверджуючи, що у Януковича з Путіним склалися дуже добрі стосунки²⁷. Насправді між ними продовжувала існувати напруженість, бо незалежно від того, що робило українське керівництво для задоволення вимог Кремля, йому завжди було мало.

Усунення Януковича від влади завело Путіна у безвихідь: одне приниження 2004 року – це ще півбіди, але двох упродовж одного десятиріччя було забагато. Путін схибив і під час Помаранчевої революції, і під час Євромайдану, позаяк те, що йому радили політтехнологи, розвідслужби, націоналістичні союзники й консультанти, спиралося на царські та радянські історичні міфи. У 2004 році російські політтехнологи Глеб Павловський, Константін Затулін, Марат Гельман і Сергій Марков непохитно вірили, що розуміють Україну, хоча насправді усі вони цілковито помилялися²⁸. Так, наприклад, Павловський виключав повторення грузинської Революції троянд в Україні. Ілюзія того, що більшість українців налаштована проросійськи і лише меншість на заході України не хоче близької співпраці з Росією, породила в них певність, що на президентських виборах в Україні в будь-якому разі переможе проросійський кандидат. У 2014 році російські розвідувальні служби та «сірі кардинали», скажімо, Владіслав Сурков, геть хибно розуміли ідентичності та лояльності російськомовних громадян України. При цьому Путін був схожий на більшість російських громадян, твердо переконаних, що Помаранчеву революцію фінансували США, Віктор Ющенко був американським лакеєм, його дружина – агенткою ЦРУ, а українські націоналісти «зганяли нещасних українців палицями на головні міські майдани і примушували їх скандува-

ти перед телекамерами «Ю-щен-ко»²⁹. Тенденційне перекручення про американську змову було потрібне росіянам, аби спробувати пояснити дії «*тупых хохлов*», які організували революцію, не питаючи «старшого брата» – того «брата», який не здатен організувати подібну революцію в Росії.

Після Революції троянд і Помаранчевої революції Росія та інші авторитарні держави заходилися готувати контрреволюційні стратегії, які Томас Амброзіо називає «опірними»³⁰. Розпливчасті законодавчі норми проти зарубіжного фінансування поціляло в неурядові об'єднання, чії цілі та завдання нібито становили загрозу для «суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності, національної єдності, унікальності, культурної спадщини та національних інтересів Російської Федерації»³¹. Скероване проти НУО законодавство стало частиною низки заходів, покликаних запобігти революціям, та слугувало виправданням для придушення опозиційних груп³². Опозиційні й неполітичні НУО, що сприяли розвитку громадянського суспільства, потрапили до тієї ж категорії «зрадників», що і в СРСР: за цією логікою, якщо їх фінансують і підтримують з-за кордону, вони позбавлені «природних» коренів удома. Всього лише за рік після Помаранчевої революції Путін заявив, що відповідні законодавчі новації необхідні для захисту російської політичної системи від «зовнішнього втручання», а також для того, «щоб захистити наше суспільство та громадян від поширення якоїсь терористичної ідеології, людиноненависницької ідеології, що може функціонувати під тією чи іншою вивіскою»³³.

Крім того, російська публічна дипломатія «спирається на традицію радянської публічної дипломатії»³⁴. Вони обидві діяли, відкрито вдаючись до переконувань і умовлянь, водночас нишком не гребуючи маніпуляцією, дезінформацією та обманом. Нащадки КДБ, ФСБ та Служба зовнішньої розвідки РФ таємно діють через агентів впливу та підставні організації, а іноді вдаються до «активних заходів» (тобто вбивств). Убивство Литвиненка в Лондоні вписується у давню традицію замахів, здійснених радянським спецслужбами, жертвами яких були, зокрема, лідери українських націоналістів та інші еміграційні діячі. Відкриті різновиди діяльності включають канал *RT* (раніше "*Russia Today*"), експансію інформаційних центрів, як-от «*РИА Новости*» та «*Спутник*», дискусії у

Валдайському клубі з іноземними експертами, створення аналітичних центрів, скажімо, Інституту демократії і співробітництва, та укладення контрактів із західними піар-агенціями.

Влада РФ фінансує діяльність прокремлівських НУО у власній країні, таких як Євразійський союз молоді (відгалуження Міжнародного євразійського руху), «Наші», «Росія молода» та «Молода гвардія». З російської скарбниці також отримують кошти проросійські НУО за кордоном, зокрема радикальні угруповання, як-от Міжнародна молодіжна корпорація «Прорив!», що активно діяла у зонах заморожених євразійських конфліктів³⁵. Проросійські НУО почали з'являтися, наче гриби, в Україні у 2009 році, напередодні президентських виборів, а особливо після 2012 року, коли Путін заступив на третій президентський термін³⁶.

У січні 2015 року в Росії постала організація «Антимайдан», покликає, як і давніші організації, приміром «Наші», «запобігати кольоровим революціям, вуличним заворушенням, хаосу та анархії» в Росії. «Антимайдан», який згуртував суміш невдах, екстремістів і середньовічних «пекельних ангелів», скажімо, «Нічних вовків», запровадив воєнізовану підготовку своїх членів у спеціальних таборах. Ідеологія «Антимайдану» заснована на традиційній українофобії та антизахідній ксенофобії з такими гаслами, як «Майдан = фашизм», «Не забудемо! Не пробачимо!» і «Майдан потрібен ворогам Росії!». Мітинги проти Майдану відбуваються під прапорами Росії, «ДНР»/«ЛНР» і так званої «Донецької Русі»³⁷.

Російські національні меншини в СНД дедалі частіше стали розглядати як «активних агентів впливу». Перша мобілізація представників російської діаспори відбулася довкола питання про перенесення пам'ятника радянським солдатам часів Другої світової війни з центру естонської столиці Таллінна навесні 2007 року. Ключовим спільником російської «народної дипломатії» стала Російська православна церква, яка використовувала свої впливи на території колишнього СРСР. Фонд «Російський світ», заснований 2007 року зі щедрим державним фінансуванням, мав нагадувати Британську раду, але ця схожість була суто поверховою, зокрема з огляду на те, що частина коштів, що надавалися фондом російським меншинам сусідніх країн, також призначалася радикальним проросійським угрупованням.

ГРУЗІЯ ЯК ПРЕЦЕДЕНТ ДЛЯ КРИМУ

У часи президентства Єльцина Росія шляхом відкритого та прихованого втручання сформувала в Грузії та Молдові, а також в Азербайджані, ситуації заморожених конфліктів. Путін пішов ще далі, здійснивши вторгнення в Грузію та Україну й окупувавши окремі регіони цих країн. Санкції Заходу, запроваджені після вторгнення Росії в Грузію в серпні 2008 року та визнання Москвою незалежності Південної Осетії та Абхазії, виявилися запізнілими та млявими. Росія погрожувала агресивними діями щодо України, коли президент Ющенко не дав кораблям Чорноморського флоту, які брали участь в агресії проти Грузії, дозволу повернутися на базу в Севастополі³⁸. Через шість років Путін вирішив, що Захід поставиться до нього так само поблажливо і після анексії Криму.

Рамкові параметри анексії Криму були розроблені Росією ще 2008 року. Путін не планував чогось нового у Криму – «він кружляв довкола знаного терену», адже кримська операція спиралася на грузинський шаблон. Те, що Кліффорд Гедді і Фіона Гілл називають «операцією на випадок непередбачених обставин», було «підготоване задалегідь і готове до застосування, якщо буде така потреба, – але тільки за потреби»³⁹. Загальні обриси потенційної анексії Криму були давно відомі, проте Київ і Захід ігнорували їх⁴⁰. Москва інвестувала у гібридну війну, що розгорталася в Україні, спираючись на організовану злочинність, розвідку та сили спеціальних операцій⁴¹. Лінійні бойові операції невоєнного характеру стали в Україні «нагодою для підготовки і тренувальною базою»⁴².

Млява реакція Заходу на вторгнення в Грузію показала Путіну, що вторгнення і розчленування сусідньої держави може йому минути безкарно. Після російсько-грузинської війни американський президент Обама намагався «перезавантажити» стосунки з Росією, компанія, яку очолив колишній канцлер Німеччини Гергард Шредер, збудувала газогін з Росії до Німеччини, а окремі лідери ЄС упали за Росією і постачали їй військову техніку. Німеччина побудувала тренінговий центр для російських «зелених чоловічків»⁴³, які вторглися у Крим навесні 2014 року⁴⁴. Ініційована Заходом реакція на анексію Криму та гібридну війну на Донбасі була такою ж млявою, як і на вторгнення в Грузію. Жорсткіші

санкції було запроваджено лише після того, як у липні 2014 року російський зенітно-ракетний комплекс «Бук» знищив цивільний авіалайнер *MN17*⁴⁵, та після відкритого вторгнення збройних сил РФ на схід України за місяць потому.

Надсилаючи Путіну неправильні сигнали, західні політики та експерти, які ігнорували чи применшували його націоналізм, не розуміли, що він тепер не просто виступає проти розширення НАТО, а чинить спротив розширенню впливу ЄС на «Євразію», регіон, який президент Медведєв у 2009 році назвав «зоною привілейованих інтересів» Росії. Москва заявляла про своє право на втручання задля захисту росіян і «співвітчизників» на всій території колишнього СРСР від тих чи інших загроз починаючи з 1990-х років. Російські очільники та міжнародні організації по-різному характеризували загрози. У березні 2014 року, коли жодних загроз в Україні для них не було, а моніторингова місія Ради Європи «не зауважила ескалації насильства проти російськомовного населення на сході та півдні України»⁴⁶, Росія під приводом захисту російськомовного населення вторглася в Крим.

Сучасна російська зовнішня політика продовжує «доктрину Брежнєва», що передбачає втручання у справи сусідніх держав у разі, якщо інтереси РФ нібито загрожені. Радянське «вибіркове ставлення до міжнародного права» було таким самим, що й у сучасній Росії – країні, де відсутнє верховенство права, яка грає правилами, а не за правилами і вдома, і за кордоном. Російська політична культура припускає можливість і навіть необхідність нехтування законністю в інтересах специфічно витлумаченої «справедливості», як це видно з неодноразових посилянь Путіна на останню в контексті включення Криму до складу РФ.

Окрім цього, колишні радянські республіки в душі традиційного російського шовінізму розглядалися у Росії як несuverенні держави, що нібито виправдовувало російське «прагнення до суверенітету»⁴⁷. З погляду Росії, в Україні відсутня економічна, військова та культурна самовпевненість як атрибут суверенітету, а отже, Києвом завжди управлятиме іноземна влада; питання лише в тому, хто нею буде – Захід чи Москва. Російські чиновники пояснювали міністрові закордонних справ Польщі Радославу Сікорському, що Україна є «недосуверенною»⁴⁸.

Українці висловили рішучу незгоду з «доктриною Медведєва–Путіна». Так, наприклад, у 2016 році лише 2% опитаних на переважно російськомовній Дніпропетровщині підтримували можливість використання російської армії для «захисту російськомовних громадян» в Україні, натомість 84% повністю чи частково відкидали таку можливість⁴⁹; 80% респондентів виступали проти анексії Криму Росією (10% згодні з нею), зокрема 71% вважали, що анексія була незаконним вторгненням і окупацією (4% з цим не погодилися), а 56% підтримали використання будь-яких засобів для повернення Криму (20% виступили проти цього)⁵⁰. Це опитування показало, до якої міри російські дії не мали нічого спільного з інтересами російськомовних українців.

Російськомовні громадяни України не відчували, що їхній мові щось загрожує ані до, ані після 2014 року. На запитання, чи громадянам, чією рідною мовою є російська, щось загрожує, 82% опитаних на Дніпропетровщині відповіли «ні» (12% – «так»)⁵¹. Редактор тижневика «*Новое время*» Віталій Сич заперечував, що російськомовні, до яких належить і він сам, зазнають репресій: навпаки, вони можуть вільно розмовляти російською на публіці, на телебаченні та в органах влади, а мас-медії задовольняють їхні потреби⁵². Як уже зазначалося, з-поміж українських політичних журналів, подібних до «*Time*» і «*Newsweek*», три виходять російською мовою («*Новое время*», «*Фокус*», «*Корреспондент*») і два україномовні («*Країна*» та «*Український тиждень*»). Мешканці великих міст з кращою освітою купують ці журнали та є толерантними до мовних питань.

У 2010 році Росія створила Митний союз, який мав у майбутньому перетворитися на Євразійський економічний союз. Янукович після саміту Україна–ЄС у Вільнюсі говорив українським олігархам, що відмова від Угоди про асоціацію представляє поворот на 180 градусів у зовнішній політиці України⁵³. Східне прикордоння ЄС справді є зоною суперництва Росії з її західними сусідами, де тільки одна сторона володіє потужною силою. Прагнучи вивести Україну з російської «зони привілейованих інтересів», ЄС – з точки зору Москви – не тільки «посягнув» на територію поза своїми межами, а й вдався до віковичної стратегії розколу «російського народу», іншими словами, у цій картині світу ЄС і його американський

«ляльковод» підтримали «український сепаратизм» на терені природного дому росіян у межах «російського світу».

Непримиренне ставлення Росії до «Східного партнерства» стало шоком для Європейського Союзу. Брюссель «прогавив» найбільшу після Другої світової війни кризи в Європі, хоча «ЄС не слід дивуватися. Докази були перед очима у всіх»⁵⁴. Грузія та Молдова, два учасники «Східного партнерства», які прагнуть інтегруватися до Європи, також є сусідами РФ, проте грузин і молдован у Москві не вважають частиною «єдиного (російського) народу», і тому російське ставлення до них ніколи не було таким ревним, як до України.

ПУТІН І ЯНУКОВИЧ

Партія регіонів і КПУ, найбільш проросійські та радянськості політичні партії в Україні поза межами Криму, маючи свою базу на Донбасі, надали історичну, регіональну та ідеологічну опору для мобілізації виборців і захоплення й подальшого розграбування власної держави. Спершу Янукович на виборах 2004 року, а відтак Партія регіонів на наступних виборах розігрували мовну карту та поглибили розкол між регіонами у такому масштабі, на який не зважилися б раніше їхні центристські союзники за часів президентства Кучми. Ще під час виборів 2004 року Янукович і Партія регіонів закликали провести референдум щодо зміни статусу російської мови, яка мала б стати другою державною. Їхні наполягання до того ж супроводжувалися провокаційною риторикою та вимогами припинити буцімто наявну в Україні дискримінацію російської мови. Ця риторика пролунала ще до того, як до неї долучилася пропагандистська машина Путіна.

У роки президентства Кучми співпрацюю з Росією керував президент, а Партія регіонів виступала як частина непростого коаліції з центристськими силами, що були набагато менш проросійськими. Деякі з них навіть симпатизували Ющенку, і більшість, зокрема й сам Кучма, не підтримували зміну статусу російської мови. Окрім мовного, Янукович і Партія регіонів також порушили питання продовження оренди Росією бази Чорноморського флоту в Севастополі після 2017 року та «фліртували з ідеєю приєднання до Митного союзу»⁵⁵.

Після 2005 року Партія регіонів стала незалежним політичним актором з претензіями на монополізацію російськомовного сходу й півдня України та знищення, інтегрування або підкуп конкурентів. «Регіонали» закріпили рішучішу проросійську лінію, уклавши 2005 року угоду про співпрацю з партією «Єдина Росія», а наступного року – неформальний виборчий пакт із російськими націоналістами-іредентистами у Криму. Посередником при укладанні обидвох угод був кремлівський політолог Константін Затулін. Щоб підписати другу з них, Азаров і Борис Колесніков, хрещений батько северодонецького з'їзду 2004 року, навідалися до Москви⁵⁶.

Таблиця 4. Віктор Янукович, Партія регіонів (ПР) та Росія

Рік	Подія
2004	Росія підтримує кандидатуру Януковича на виборах, зокрема через знижки на постачання газу через «Росукренерго»
Вересень 2004	Ющенко отруєно біологічно активними речовинами
2005	ПР і «Єдина Росія» підписують угоду про співпрацю
Січень 2006	Російсько-українська газова криза
2006	ПР та російські націоналісти створюють виборчий блок «За Януковича!» для участі в місцевих виборах у Криму
2006	Створено радикальну проросійську організацію «Донецька республіка»
2008	ПР, КПУ і кримські російські націоналісти підтримують визнання Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії
Січень 2009	Російсько-українська газова криза
2009	Президент Медведєв окреслює російські вимоги у відкритому посланні президенту Ющенку
Весна 2010	Янукович реалізує майже всі вимоги Росії, формально лишаючись прихильним Угоді про асоціацію з ЄС

2011	Тимошенко ув'язнюють за сумнівними звинуваченнями
2012	Нове мовне законодавство підвищує статус російської мови
Березень і травень 2013	Починається підготовка до проведення «антифашистської» кампанії на виборах 2015 року, в якій Янукович мав протистояти лідерові «Свободи» Олегу Тягнибоку
Липень 2013	Путін відвідує Україну з нагоди відзначення 1025-ї річниці християнізації Київської Русі
Жовтень 2013	Янукович і Путін зустрічаються в Сочі
Листопад 2013	Український уряд відмовляється підписувати Угоду про асоціацію з ЄС
Грудень 2013	Путін пропонує заклопотаному Януковичу кредити та знижку на газ
Січень 2014	Янукович і Путін зустрічаються на Валдаї
Лютий 2014	Янукович втікає до Росії. Відбувається вторгнення російських військ до Криму
Березень 2014	Перебуваючи в Росії, Янукович закликає Путіна втрутитися для «для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України». Це прохання вже не стосувалося Криму, анексію якого Росією він прийняв як здійснений факт. Микола Азаров, виступаючи від імені самопроголошеного «уряду» в екзилі, підтримує загарбання Криму РФ.

27 липня 2013 року, за кілька місяців до Євромайдану, Путін прибув до України, щоб разом з Януковичем відсвяткувати 1025-річчя хрещення Київської Русі. Наступного дня Путін поїхав до Севастополя. Путінська риторика трималася російського націоналістичного та православного дискурсу про «Святу Русь» як колиску і довічний союз трьох східнослов'янських народів, складових «*єдиного русського народу*». Своїм візитом Путін немовби хотів нагадати українським «молодшим братам», що вони з росіянами – «єдиний народ» зі «спільним історичним корінням і спільною долею, ми маємо спільну релігію, спільну віру, ми маємо дуже схожу культу-

ру, мову, традиції та менталітет...»⁵⁷. Прийняти цю концепцію для українців означало погодитися на статус «молодшого брата», існувати в «російському світі» та сповідувати російську й радянську міфологію, що прославляла життя в імперії. Путін, відмовляючись визнати будь-які нарікання українців на царську й радянську владу (тобто заборону української мови та Голодомор), високо оцінював перебування України у складі Росії, яке начебто «змінити життя мешканців України та її еліти на краще».

Влітку 2013 року Путін вдався до потрійного підходу щодо Януковича, щоб спонукати його відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС (яка і без цього перебувала під загрозою через перебування в тюрмі Юлії Тимошенко)⁵⁸. У липні того року Росія розпочала проти України «торгівельну війну», порушивши свої зобов'язання як члена Світової організації торгівлі.

Передусім Путін скористався риторикою «східнослов'янського братерства», щоб лобювати відмову України від європейської інтеграції. За його ідею, після переобрання Януковича президентом у 2015 році (за потужної підтримки з боку РФ), Україна мала приєднатися до Євразійського союзу (колишнього Митного союзу) та погодитися на керований Росією консорціум з управління своєю газотранспортною системою. Янукович чотири рази зустрічався з Путіним напередодні та під час Євромайдану. Перша зустріч відбулася 27 жовтня 2013 року в Сочі. 9 листопада 2013 року вони зустрілися на російській військовій базі, де Путін нібито погрожував Януковичу тим, що у разі підписання Угоди про асоціацію Росія анексує Крим і «Новоросію». 17 грудня 2013 року Путін і Янукович підписали План дій, за яким Росія мала придбати українські еврооблігації на суму \$15 млрд., а ціну на газ планувалося знизити до 268 \$ за 1000 кубометрів (таку ціну платив посередник, холдинг Фірташа *Ostchem*, упродовж усього президентства Януковича). Три мільярди розчинилися в повітрі «як плата за послуги, надані Путіну», ще до того, як Янукович утік із президентського кабінету⁵⁹. «Облігації були, по суті, хабарем Віктору Януковичу», – констатував британський журнал *“The Economist”*⁶⁰.

Протягом попередніх років президентства Януковича Росія відмовлялася знизити найвищу ціну на газ в Європі, яку платила

Україна, попри численні поступки з боку останньої. Путін і Янукович вкотре зустрілися на Валдаї за тиждень до парламентського голосування 16 січня, яке юридично перетворило Україну на автоторитарну державу і призвело до першого спалаху насильства на Євромайдані.

По-друге, Путін почав «закручувати гайки» у взаєминах з Україною, вдаючись до арсеналу жорстких політичних заходів, починаючи від торговельних ембарго, особистого компромату, шантажу, фінансових стимулів і аж до погроз анексувати Крим. Президент Білорусі Александр Лукашенко ще у травні 2013 року бачив плани анексії Росією південно-східної України⁶¹, регіону, який Путін наступного року назвав «Новоросією». «Також були повідомлення про те, що кремлівські оперативники відверто обговорюють проект анексії території, починаючи з літа 2013 року», – свідчив экс-глава польської дипломатії Радослав Сікорський⁶². Він додав, що «в МЗС Польщі пролунали тривожні дзвінки, оскільки “ми дізналися, що Росія прораховує, які регіони буде вигідно захопити”»⁶³. Ці плани нагадували ті, що потрапили у розпорядження «*Новой газеты*» і які фокусувалися на російській анексії Запоріжжя, Дніпра та Одеси, але виключали Донбас як збитковий⁶⁴. У вересні 2013 року Сергій Глазьев попереджав, що підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС матиме фатальні наслідки; зокрема, він погрожував, що Росія більше не гарантуватиме існування української держави та може втрутитися, «якщо проросійські регіони країни звернуться безпосередньо до Москви»⁶⁵. Таке звернення планували прийняти Янукович і тодішній губернатор Харківщини Михайло Добкін на з'їзді так званого «Українського фронту» в Харкові у лютому 2014 році. Цей з'їзд так і не відбувся, проте вже незабаром з'явилося інше «прохання про допомогу» – цього разу особисто від Януковича, який на той час уже втік до Росії.

По-третє, Росія мала додатковий, особистісний важіль впливу на Януковича. Збір компромату має давню історію в Росії. У цьому їй допомагають успадковані від СРСР гігантські обсяги даних про радянських громадян, зібрані мільйонами інформаторів. Як уже йшлося вище, КДБ після двох термінів ув'язнення зробив Януковича інформатором, і той повідомляв спецслужби про діяльність

організованих злочинних угруповань у Донецьку. Існує велика ймовірність того, що Путін скористався компроматом на Януковича у 2013–2014 роках. Радослав Сікорський, один із переговорників ЄС, залучених до врегулювання кризи під час Євромайдану, який, судячи з усього, мав інформацію від спецслужб Польщі та ЄС, розповідав: «Я відчув, що Путін щось сказав йому в Сочі. Думаю, що Путін мав компромат на Януковича: тепер ми знаємо, що раз на тиждень вантажівка регулярно вивозила готівку (вкрадену з українського бюджету) із грошового траншу. І я думаю, що він сказав йому: “Не підписуй Угоди про асоціацію, інакше ми захопимо Крим”. Тому він зламався»⁶⁶. Український журналіст-розслідувач Сергій Лещенко вважає, що дозвіл на проникнення російської агентури до українських сил безпеки, відмова від підписання Угоди про асоціацію, ухвалення «диктаторських законів» у січні 2014 року та врешті заклик до російської збройної інтервенції відображали глибину контролю, який Путін здійснював над особою Януковича.

ПІДГОТОВКА ДО КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ

У 2003–2004 роках Революція троянд і Помаранчева революція звели нанівець плани Путіна та Януковича і спонукали їх вдаватися до контрреволюційних стратегій на майбутніх виборах. Важливим етапом була підготовка до протистояння із протестуючими на виборах 2010 та 2015 років, на яких обидва рази мав перемогти Янукович. З ідеологічної точки зору Партія регіонів спиралася на типовий пострадянський популізм на тлі соціальної демагогії та ностальгійних мотивів – як і Лукашенко, але не як Путін, котрий мав змогу активно використовувати націоналізм титульної нації. На виборах 2015 року Партія регіонів мусила б спиратися на маргінальні проросійські організовані злочинні угруповання та групи бойовиків (як-от «Оплот» у Харкові та силове крило партії «Родина» в Одесі) з метою недопущення нової потенційної «кольорової» революції, що завадила б їй утриматися при владі.

Російські націоналістичні організації не можуть діяти в авторитарній Росії, не будучи насиченими агентурою російських спецслужб. Це було очевидним у випадку з офіцером ГРУ Гіркіним, який брав участь у численних військових операціях у Росії та за

кордоном, долучався до реконструкцій битв білогвардійців під час російської громадянської війни та є членом монархічних націоналістичних організацій. Дослідження антифашистського журналу “*Searchlight*” показало, що до складу кожної великої неонацистської групи в Росії входили один або декілька співробітників спецслужб. Російських ультраправих готувала розвідка, залучаючи офіцерів спецназу ФСБ та ГРУ. Російське керівництво дозволило націоналістам, козакам та їм подібним тренуватися, рекламувати себе в інтернеті, збирати пожертви та безперешкодно перетинати кордон з Україною. Російські козаки були «на підтанцювці», виступаючи в ролі підрозділів «місцевої» самооборони; вирішальну роль відігравали кадрові російські військові⁶⁷. Александр Можаяєв із «вовчої» козачої сотні сказав: «Для козаків, для вовків відкритий коридор», і «вони [російські прикордонники] навіть не ставили штамп у моєму паспорті»⁶⁸.

На Донбасі панславистські та проросійські групи існували з часів розпаду СРСР, співпрацюючи з КПУ і ПСПУ, а згодом Партією регіонів. Їхні активісти заробляли на прожиття і здобували кошти для своїх організацій, працюючи у виборчих кампаніях Януковича та Партії регіонів. Щоліта «Донецька республіка», найвідоміша з цих проросійських груп, відправляла своїх членів до Росії для участі у воєнізованих тренуваннях разом із членами Євразійського союзу молоді Дугіна, де співробітники ФСБ та ГРУ навчали їх шпигунства, диверсійних навичок і тактики партизанської війни. Дугін і Сурков читали їм ідеологічні лекції та проводили у цих таборах семінари. Світлини членів «Донецької республіки» з Росії, Донбасу та Криму, які брали участь у цих таборах, розміщувалися в соцмережі *ВКонтакте*⁶⁹. Учасниками тренінгів були, серед інших, майбутні «прем'єр-міністр ДНР» Андрій Пургін та «депутат парламенту ДНР» Олександр Фролов.

У роки президентства Януковича російське ГРУ «створило глибоко приховану, але добре структуровану мережу агентів, пов'язаних із проросійськими організаціями, що займаються незаконною діяльністю в багатьох частинах України». Колишній голова СБУ Валентин Наливайченко стверджував, що російські спецслужби «набирають та оплачують місцевих кримінальників», ладних приєдна-

тися до проросійських протестів: «Вони дуже небезпечні, добре озброєні і багато років готувалися до того, що вони зараз роблять»⁷⁰.

Підготовка бойовиків активізувалася під час президентства Януковича з огляду на перспективу президентських виборів 2015 року. Навчальні програми допомагали проникненню агентів ФСБ до СБУ, а ГРУ – до української військової розвідки. Воєнізована підготовка здійснювалася в рамках щорічних літніх таборів «Здорова Україна» у кримському Судаку та в Євразійському молодіжному таборі у Донузлаві. Від 2006 року Євразійський союз молоді проводив свій табір «під носом» у СБУ, поруч із колишньою українською військово-морською базою; інакше кажучи, він безперешкодно діяв упродовж чотирьох років президентства Ющенка, коли СБУ очолював Наливайченко. Після Помаранчевої революції на Кримському півострові як таємно, так і цілком відкрито «почала працювати мережа різних російських націоналістичних організацій, що агітували за приєднання до Росії». До них належали «Російська громада Криму», «Прорив!» (базований у районах заморожених конфліктів у Молдові та Грузії), воєнізоване козацтво, Євразійський молодіжний рух Дугіна та Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія»⁷¹. Останні дві організації українська влада заборонила, Дугіну було також заборонено відвідувати Україну. Проте «Російський блок» і партія «Російська єдність» на чолі з майбутнім очільником окупаційної адміністрації Криму Аксьоновим вважалися легально існуючими в Україні аж до квітня 2014 року.

Під час президентства Януковича було полегшено нарощування мереж проросійських та екстремістських активістів і радикалів, що створило загрозу територіальній цілісності України⁷². СБУ не вживала жодних превентивних заходів проти російських націоналістів-іредентистів у Криму впродовж усього президентства Януковича, в тому числі у 2013–2014 роках, коли аксьоновська «Російська єдність» остаточно розпочала підготовку до застосування воєнізованих формувань⁷³.

МЗС Росії, фонд «Російський світ» та Інститут країн СНД виступали співорганізаторами Євразійського молодіжного табору. Перед учасниками з України, Росії, Білорусі, Молдови та зон заморожених конфліктів виступали Константин Затулін і російські наці-

оналісти, які зазвичай закликали до східнослов'янської єдності та знущалися з європейської інтеграції. На веб-сторінці табору «Здорова Україна» розміщували антисемітські та російсько-націоналістичні публікації, коментарі й зображення. Політичну підтримку табору надавали КПУ, Прогресивна соціалістична партія, «Український вибір» Медведчука та «*Омнор*» («Відсіч»), який, як пише антифашистський журнал “*Searchlight*”, «балансує між неонацизмом та неосталінізмом»⁷⁴.

Обов'язком ГРУ «було підготувати банди [бойовиків і воєнізованих активістів], а робота спецназу, контрольованого ГРУ, полягала у підготовці повстанців»⁷⁵. Про підготовку проросійських силових угруповань до участі у виборах 2015 року, що так і не відбулися, розповів у березні 2014 року бойовик «Оплоту» «Ігор»: за його словами, вони мали зустрітися із представниками російської розвідки перед вічами та акціями протесту для отримання інструкцій. «Ігор» визнав, що його «куратори належать до російських військових та розвідувальних структур»⁷⁶.

Під час президентства Ющенка СБУ відкрила кримінальне провадження проти членів організації «Донецька республіка», а трьом її очільникам інкримінували плани насильницького захоплення влади в державі, підрив територіальної цілісності України та посягання на расову і національну рівність. Ці обвинувачення, звісно, відпали після приходу до влади Януковича, коли «Донецька республіка» відновила свою діяльність. У 2014 році вона взаємодіяла з РНЄ при насильницькому захопленні державних установ на Донбасі⁷⁷. Більшість інших радикальних проросійських та воєнізованих груп СБУ проігнорувала. Андрій Курков пише: «Іноді складається враження, що СБУ не помічала навіть власного існування»⁷⁸.

Групи бойовиків, чия діяльність загрожує територіальній цілісності України, належали до сфери спільної відповідальності СБУ та прокуратури, проте у випадку останньої прагнення розслідувати такі злочини спостерігалось рідко. За бездіяльність Генеральної прокуратури несуть відповідальність і президенти України, які вносили подання щодо призначення того чи іншого генерального прокурора. У роки президентства Ющенка СБУ

вперше вдалася до активних заходів проти сепаратистів у Криму, Севастополі, Одесі та Донецьку, що призвело до вигнання деяких російських «дипломатів»⁷⁹. Але у підсумку ці кримінальні провадження зайшли у глухий кут, оскільки Ющенко дозволив Партії регіонів контролювати прокуратуру. Згодом голова СБУ Наливайченко сказав: «Саме блокування боротьби із сепаратизмом на рівні парламенту і Генеральної прокуратури в 2008–2009 рр. призвело до наслідків, які ми зараз маємо, – анексований Крим, окупована частина Донбасу»⁸⁰. Наливайченко, схоже, не зауважив, що саме президент призначає прокурорів, і Ющенко мав повноваження для зміни агента впливу донецького клану, генерального прокурора Олександра Медведька.

Україна *ніколи* не чинила рішучих заходів проти кримських сепаратистів, за винятком 2008–2009 років. Леонід Кучма визнавав, що російські консульства від 1994 року роздавали російські паспорти громадянам України. У 2003 році Кучма перервав закордонний візит і наказав українським військовим зупинити військове просування росіян у напрямку коси Тузла на східній околиці Криму. Кучма заявив: «[Україна] буде захищати свою територію, як належить, як передбачено в нашій Конституції»⁸¹. Янукович, навпаки, підтримав анексію Криму та вторгнення на схід України.

ПРОРОСІЙСЬКІ СИЛИ В РОКИ ПРЕЗИДЕНТСТВА ЯНУКОВИЧА

Не обмежуючись донецьким кланом, у 2006 році Янукович дозволив лідерам проросійського газового лобі приєднатися до Партії регіонів, а ставши главою держави, залучив їх до роботи у своїй адміністрації та уряді. Під час президентства Януковича газове лобі контролювало зовнішню політику через Костянтина Грищенка та Леоніда Кожару, енергетичні відносини з Москвою (Дмитро Фірташ і міністр палива Юрій Бойко) через голову адміністрації Сергія Львовочкіна⁸². Анатолій Орел, який мав тісні зв'язки з Москвою, був призначений старшим радником президента. Тарас Чорновіл, який багато років був депутатом від Партії регіонів, назвав Фірташа, Львовочкіна, Валерія Хорощковського та Бойка «московським кватетом»⁸³.

Західні експерти з української проблематики у більшості своїй

недогледіли чи недооцінили міру поглинання й ослаблення росіянами сил безпеки України у часи президентства Януковича, а мої власні оцінки цього процесу в період «путінізації» українських силових структур свого часу зазнали критики як «перебільшення»⁸⁴. Завдяки доказам, зібраним після повалення Януковича, можна констатувати, що я аж ніяк не перебільшував міри російського проникнення до сил безпеки України⁸⁵. Проникнення агентів РФ і практика штатних сил безпеки в Криму, набраних за принципом проживання у регіоні, у подальшому посприяли анексії півострова. Про масштаб цього явища свідчить те, що навіть такі високопоставлені військові керівники, як Павло Лебедев, колишній міністр оборони України, утекли до Криму, а контр-адмірал Денис Березовський дезертирував на бік росіян. З-поміж 18,8 тис. українських військових, які служили в Криму, лише близько 4300 залишилися вірними Збройним силам України⁸⁶.

Про попередника Лебедева на посаді глави оборонного відомства Дмитра Саламатіна, який мав паспорт РФ, Сергій Лещенко пише: «Російський міністр оборони України розвалював обороноздатність збройних сил в інтересах сусіда-агресора, паралельно задаровуючи Януковича військовою технікою часів Другої світової війни. Американською технікою!»⁸⁷. Лещенко мав на увазі джип «Студебекер US6-62», одне з численних старовинних авто, знайдених у палаці в Межигір'ї.

Публікація стенограми засідання РНБО від 28 лютого 2014 року підтверджує глибину державної зради, вчиненої у часи президентства Януковича⁸⁸. Цікавими є чотири аспекти цього документу.

По-перше, це визнання масової підтримки РФ серед мешканців Криму, що не дивує, оскільки проросійські сентименти в цьому регіоні завжди були високими.

Другим є визнання чималої кількості перебіжчиків і побоювань зради серед місцевого персоналу кримських сил безпеки. Перехід більшості офіцерів та персоналу МВС, СБУ, армії та прокуратури на бік ворога є одним із найбільших актів державної зради в сучасній європейській історії. У Бахчисарайському районі Криму 80% військових, 90% прокурорів і 100% співробітників СБУ та МВС змінили за одну ніч свою присягу з української на російську⁸⁹. Упро-

довж лише восьми місяців, до березня 2016 року, 30 працівників СБУ було заарештовано за корупцію та зраду⁹⁰.

Третій аспект – це відчуття дезорієнтації у підході офіційного Вашингтона у поєднанні з нерішучою позицією президента Барака Обами.

По-четверте, звертає на себе увагу консенсус стосовно того, що збройний опір марний, оскільки Україна не має великих і добре споряджених сил безпеки. Фактично протокол засідання РНБО підтверджує, що в Україні було лише 6 тис. військовослужбовців, яких можна було задіяти для організації опору на початку весни 2014 року.

І, нарешті, п'ятим важливим аспектом є млява політична воля багатьох лідерів Євромайдану, які не підтримали введення воєнного стану в Україні. Виконувач обов'язків глави держави Олександр Турчинов планував відвідати Крим, але Москва відрядила його від цього, погрожуючи, що його літак можуть збити⁹¹.

Водночас протокол засідання РНБО розповідає нам набагато більше, вказуючи, що чільним державним зрадником був президент Янукович. Він зрадив Україну вже за місяць після свого обрання, коли через Верховну Раду без дискусії було протягнуто Харківські угоди, попередньо відхилені парламентськими комітетами⁹². Голосування було фарсом і призвело до сутичок у стінах парламенту і поза ним. Де-факто втрата українського суверенітету над Кримом розпочалася навесні 2010 року, коли Янукович домовився про продовження угоди щодо базування Чорноморського флоту в Севастополі до 2042–2047 років. Угода 1997 року про Чорноморський флот дозволила «тимчасове» 20-річне базування, яке мало б завершитися 2017 року. На додачу до бази Чорноморського флоту Янукович погодився повернути російські розвідувальні підрозділи, вислані звідти за президентства Ющенка. Партія регіонів, КПУ та «Блок Литвина»⁹³ одноставно проголосували за Харківські угоди. Чільні особи, які стоять за Харківськими угодами, добре відомі, але жоден із них не став фігурантом кримінального провадження, а деякого у 2014 році переобрали депутатами від «Опозиційного блоку»⁹⁴.

П'ять чинників допомогли майбутній російській анексії:

1. Партія регіонів створила альянс із російськими націоналістами у Криму.
2. Російська розвідка надавала приховану та явну оперативну допомогу і тренувала своїх агентів та інформаторів.
3. Україна припинила контррозвідувальні операції проти російських спецслужб.
4. Росія збільшила свою військово-морську присутність у Криму.
5. Російські службовці військово-морських сил завжди ставилися до Севастополя та Криму як до фактично російської території⁹⁵.

Правоохоронні структури України на Донбасі та у Криму контролювали олігархи та регіональні клани: старші офіцери виконували радше їхні розпорядження, а не ті, що надходили з Києва, зокрема від уряду, очолюваного політичними лідерами, які підтримали революцію Євромайдану. У Криму й на Донбасі «ми мали майже повну зраду» працівників МВС. Міліція або покинула місця дислокації, або перейшла на бік окупантів та їхніх маріонеток, особливо у Криму⁹⁶. Старший офіцер МВС у Криму Володимир Мерцалов розповів, як перетворив своїх людей на проросійський воєнізований підрозділ і співпрацював із російськими бортовими підрозділами при захопленні аеропорту Сімферополя 27 лютого 2014 року⁹⁷.

У часи перебування на посаді міністра оборони Саламатіна, який був громадянином Росії, комісаріати знищили бази даних призовників⁹⁸. Коли міністрами оборони були Михайло Єжель, Саламатін і Лебедев, військовий бюджет України суттєво скоротився, а військове обладнання було продане або передане Росії. Саламатін планував скоротити збройні сили України до 75 000 осіб у 2017 році. Дочка Єжеля була одружена з адміралом Тихоокеанського флоту Росії⁹⁹. Під час вторгнення військ РФ до Криму навесні 2014 року українське військово-морське командування не знищило документацію, яку незабаром потому захопила російська розвідка. Після Євромайдану 40% військовослужбовців провалили

перевірку на поліграфі, а 15 із 25 старших офіцерів армії не витримали атестаційний іспит, включно із двома генералами й чотирма полковниками¹⁰⁰. Після 2014 року деякі українські службовці Військово-морського флоту продовжили свої відпустки в окупованому Росією Криму¹⁰¹.

Російське проникнення до українських сил безпеки було також пов'язане із параноїдальним ставленням до можливості змови проти президента Януковича та його схильністю довіряти власну безпеку не вітчизняним, а російським фахівцям.

Технічно за охорону президента відповідає Управління державної охорони України, проте Янукович не користувався персоналом цієї структури з двох причин. По-перше, він побоювався замахів, які були частиною української політики 1990-х років. У вересні 2004 року під час передвиборної кампанії планувалося, що його, одягнутого в куленепробивний жилет під застебнутим пальто, обстріляють холостими набоями, а у «злочині» звинуватять «українських націоналістів». Страх був таким великим, що коли Янукович побачив, що в його бік із натовпу летить якийсь предмет, він запанікував і впав, примовляючи, що його застрелили¹⁰². «Закон Мерфі» іноді може стати на шляху втілення найретельніших планів: тоді івано-франківський студент кинув у Януковича звичайне куряче яйце. Другий чинник, який зумовив недовіру до українських спецслужб, сягав часів Помаранчевої революції, коли у вирішальний момент офіцери СБУ підтримали Ющенка. Відтак Янукович звернувся за послугами до Росії, і головою особистої охорони Януковича став громадянин РФ В'ячеслав Заневський¹⁰³.

Упродовж президентства Ющенка спецслужби Росії працювали таємно, контррозвідка СБУ вистежувала їхніх співробітників, а відтак їх виселяли з України. За часів Януковича українським спецслужбам наказали припинити операції проти Росії, і, за словами колишнього голови Служби зовнішньої розвідки Миколи Маломужа, «СБУ, яка мала би ловити сепаратистів і терористів, майже повністю припинила моніторинг на сході України та у Криму»¹⁰⁴. Російським розвідувальним службам дозволили відкрито і безперешкодно діяти у Криму, на Донбасі та в інших регіонах¹⁰⁵. Оперативна робота СБУ в 90% випадків була спрямована проти

опозиції та полягала в нелегальному прослуховуванні, негласному стеженні та підготовці бойовиків для фальсифікації виборів і чинення насильства проти опозиціонерів і журналістів¹⁰⁶. ФСБ тримала СБУ під контролем і мала повні дані про 22 000 співробітників та інформаторів. Напередодні вторгнення в Україну жорсткі диски та флеш-накопичувачі з оперативною інформацією або доправили в Росію, або знищили: ФСБ забрала «все, що є основою для фахової розвідки»¹⁰⁷. ФСБ також повідомляла, що впровадила технологію стеження до мобільної телефонної мережі України¹⁰⁸. Голова СБУ Олександр Якименко, його попередник, громадянин РФ Ігор Калінін та четверо керівників української розвідки втекли до Росії.

Міра проникнення російської розвідки до українських спецслужб далася взнаки навесні–влітку 2014 року. Тоді дії сил «антитерористичної операції» (АТО) опинилися під загрозою через витік розвідданих, які давали росіянам та їхнім союзникам-маріонеткам достатньо часу для зміцнення своїх позицій у перші, критично важливі місяці конфлікту¹⁰⁹. Навесні 2016 року СБУ опублікувала список прізвищ 1391 свого співробітника, які перейшли на бік Росії у Криму, багато з них продовжили службу як офіцери ФСБ¹¹⁰. Заступник командувача АТО, високий за званням офіцер СБУ, виявився російським агентом¹¹¹. Після Євромайдану в лавах СБУ було заарештовано 235 іноземних агентів, 25 з них обвинувачено в державній зраді, у тому числі заочно – екс-начальник контррозвідки.

Під час Євромайдану тридцять офіцерів ФСБ тричі відвідували Україну (13–15 грудня 2013, 26–29 січня та 20–22 лютого 2014 року), використовуючи санаторій СБУ в Кончі-Заспі під Києвом як базу для своєї діяльності¹¹². Їхнім головним зв'язковим був керівник контррозвідки СБУ Володимир Бук. Щоразу їхній візит співпадав у часі із загостренням конфронтації: довкола відставки прем'єр-міністра Азарова та міністра внутрішніх справ Віталія Захарченка (10–11 грудня 2013 року), ухвалення антидемократичного законодавства і перших убивств демонстрантів (16 та 22 січня 2014 року), апогею силового протистояння та перемоги Євромайдану (18–22 лютого 2014 року)¹¹³. Їхня мета полягала в тому, щоб:

- а) зміцнити захист російських активів;
- б) забезпечити постійний доступ до даних СБУ, спеціальних комунікацій і штаб-квартири Служби;
- в) проводити тренінги з «антитерористичної» діяльності;
- г) постачати спеціальне обладнання для масового придушення протестів.

З цією метою до Києва прибули два військові вантажні літаки із п'ятьма тоннами засобів контролю за терористами й натовпом, якими незабаром скористаються спецпідрозділи СБУ «Альфа» та МВС «Беркут»¹¹⁴.

Інтригуючим аспектом стосунків Януковича з Путіним є лист президента-втікача із закликом до інтервенції російських військ в Україні. Під час прес-конференції в Ростові-на-Дону Янукович закликав Путіна «відновити порядок», оскільки, на його думку, «Росія повинна і зобов'язана діяти». Янукович захищав вторгнення Путіна в Крим як «природну реакцію на бандитський переворот у Києві». Першого березня 2014 року, перебуваючи на російській території, він звернувся до Путіна зі словами:

«У країні панують хаос та анархія, життя, безпека і права людей, особливо на південному сході та в Криму, – під загрозою. Під впливом західних країн здійснюється відкритий терор і насильство, люди переслідуються за політичними та мовними ознаками.

У зв'язку з цим звертаюся до Президента Росії В. В. Путіна з проханням використати Збройні Сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності та захисту населення України»¹¹⁵.

Згодом анексію Криму підтримав екс-прем'єр Азаров, який заявив, що цей регіон історично не був частиною України¹¹⁶.

На початку лютого 2014 року в Харкові було створено «Український фронт», символом якого стала помаранчево-чорна «георгіївська стрічка» і який мав стати організаційним оформленням для сил Антимайдану. Голова Харківської облдержадміністрації Добкін заявив на установчому з'їзді організації в Харкові: «За 70 років в Україні з'являється новий Український фронт¹¹⁷, який наче спадкоємець буде визволяти нашу землю за прикладом наших дідів і прадідів, як у далекі сорокові роки». У з'їзді «Українського фрон-

ту», призначеному на 22 лютого, мали взяти участь голови ОДА зі східної та південної України, які б оголосили про створення нової автономної територіальної одиниці. Після втечі з Києва Янукович спочатку прибув до Харкова, де мав «скликати збори депутатів усіх рівнів Південно-Східного та Кримського регіонів, щоб повторити сценарій створення у 2004 році Південно-Східної Української Автономної Республіки». Цей план провалився, позаяк наступного дня Януковича вже не було у місті¹¹⁸. Вимога «Українського фронту» про запрошення російських військ в Україну також пролунала з посиланням на необхідність «захисту російськомовних громадян» від «фашистів». Події на місцях випередили ці плани через стрімкий розпад режиму Януковича після кривавих убивств протестуючих на Євромайдані.

План проведення конгресу «Українського фронту» так і не втілювався після того, як Михайло Добкін повідомив Януковичу, що не може гарантувати його безпеку, оскільки ситуація з нею у місті погіршилася і місцеві еліти почали евакуювати свої сім'ї. Вийшовши з Харківського палацу спорту, юні футбольні фанати з Харкова, Дніпропетровська та Полтави, які перебували в агресивному настрої після бійні на Євромайдані, прорвали лінію дружинників у приміщенні, де збирався з'їзд. Зачитавши на телебаченні звернення, де йшлося про «бандитизм, вандалізм і державний переворот», Янукович намагався вилетіти до Москви на своєму приватному реактивному літаку «Сокіл», проте йому перешкодили. Разом зі своїм ближчим оточенням він приїхав до Донецька, де зустрівся з олігархом Ахметовим, який порадив йому піти у відставку, а потім вирушив до Криму¹¹⁹.

Задовго до цього Александр Дугін писав про майбутню «російську весну», під час якої мешканці «Новоросії» піднімуться проти «каральної націоналістичної диктатури» та «київських князів». Це призведе до кривавої «громадянської» війни з Москвою, яка забезпечить захист російськомовних громадян, а Захід і НАТО підтримають «фашистів». Дугінська «російська весна» мала би закінчитися «визволенням» України за участі збройних сил Росії та «Новоросії» аж по річку Дніпро та приєднанням південно-східної України до Євразійського союзу¹²⁰.

Сергій Лещенко висловлював думку про те, що із самого початку не було плану евакуації Януковича з України до Росії, а слова Путіна про російських силовиків, які супроводжували його втечу з Києва, не відповідають дійсності¹²¹. Справді, питання полягало в тому, чому Януковичу довелося самотужки долати шлях до Криму із зупинками в Харкові та Донецьку. Пізніше стало відомо, що російські військові гелікоптери зустріли Януковича біля Бердянська Запорізької області й доставили на російську військову базу в Криму. Лещенко, схоже, помилявся, бо, згідно з новими даними, Януковича ще від Києва супроводжували офіцери спецназу ГРУ Александр Мішкін (оперативне ім'я «Александр Петров») та Анатолій Чепіга («Руслан Боширов»). Імовірно, за здійснення цієї спецоперації президент Путін присвоїв їм звання героїв Росії. Пізніше, у 2018 році, Мішкіна-«Петрова» та Чепігу-«Боширова» обвинуватили у причетності до хімічної атаки проти колишнього російського шпигуна Сергея Скрипаля на території Великої Британії. До цього варто додати, що экс-прем'єр-міністр Азаров опинився в Росії ще за два дні до втечі Януковича з Києва¹²².

Кремль заздалегідь формулював різні сценарії розвитку ситуації. Глазєвська погроза щодо можливого втручання Росії на «запрошення» з України вже передбачала можливість відступу Януковича на східну Україну, де він міг би очолити з'їзд «Українського фронту», а відтак надіслати прохання про військову допомогу Росії для «захисту» російськомовних громадян України¹²³.

Янукович дійсно утік до Харкова, але провал російського плану зумовили два чинники. По-перше, виявилось неможливим провести з'їзд «Українського фронту» в цьому місті через слабку підтримку з боку еліт та громадськості сходу й півдня України.

На запитання, чи Росія мала право втрутитися для захисту російськомовних громадян, лише 5% українців відповіли «так», тимчасом 87% відповіли негативно. Найбільша кількість прихильників цієї ідеї проживала на сході, але й тут з цією перспективою погодились лише 15%, натомість понад 66% сказали «ні»¹²⁴. Тож друга причина провалу в тому, що російськомовні українські громадяни надали вкрай слабку підтримку російським маріонеткам у російськомовних областях східної та південної України. Інтервенція РФ

була вмотивована не бажаннями місцевого населення, а неадекватними планами путінської верхівки. Окупаційні війська просунулися не туди, де на них нібито чекали, а туди, де змогли закріпитися у протистоянні з вірними урядові України силами.

ПУТІН І «КОЛЬОРОВІ» РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ

У 2009 році почали поширюватися чутки про те, що Путін ненавидить Януковича. Хоча це може до певної міри стосуватися його злочинного минулого, було б помилкою припускати, наче усе зводиться саме до цієї сторінки його біографії. Стверджували, що Путін також дотримується невисокої думки про президента Білорусі Лукашенка, чие ім'я не пов'язане із кримінальними та корупційними скандалами. Путін, схоже, відчував зневагу до обох «*русских*» глав держав, вважаючи їх недостатньо покiрними «нахлібниками» на утриманні РФ. Як уже зазначалося, продажність Януковича була здавна «добре задокументована», тому його було «порівняно легко підкупити», зробивши уразливим до шантажу, яким Путін міг користуватися як важелем¹²⁵.

Путін дивився на двох президентів по-різному. Лукашенко завжди жорстко реагував на загрози своєму режиму, натомість незворушно ставився до західних критиків його політичних репресій. Лукашенко, як і Путін, завжди демонстрував рішучість, натомість Янукович лякався і відступав. Попри потужну підтримку російських розвідників і силовиків, Янукович не зміг повернути собі ініціативу на вулицях Києва таким чином, як це успішно зробив Путін під час масових акцій протесту в Москві у 2011–2012 роках чи Лукашенко за шість років до того під час невдалої «Джинсової революції». З точки зору Кремля, Янукович проявив слабкість, вчасно не надавши силовикам усіх необхідних повноважень для придушення протесту; він зарано допустив втрату контролю влади над ситуацією, а незначний, за російськими мірками, масштаб насильства лише заохочував населення до участі в революції¹²⁶.

Путін приховано і явно підтримував Януковича під час Помаранчевої революції та Євромайдану. У першому випадку він відвідував Київ напередодні першого і другого турів виборів, щоб висло-

вити тому свою підтримку. Утім цей крок лише ослабив підтримку Януковича і збільшив явку виборців у столиці. Росія виділила \$300 млн. на підтримку його виборчої кампанії 2004 року, що офіційно завжди заперечувала¹²⁷. Подальші фінансові стимули було надано завдяки газовій угоді, укладеній влітку 2004 року, коли Москва запропонувала Києву платити за газ україні низьку ціну, \$55 за тисячу кубометрів, хоча й за участі новоствореного газового посередника «Росукренерго» (РУЕ). Але, безсумнівно, найважливішу підтримку кампанії Януковича надали тимчасово «позичені» йому російські політтехнологи. Тодішній голова парламенту Володимир Литвин заявляв, що в Україну «понаїхало безліч політтехнологів, які не гидують ніякими методами й переконані, що гроші не пахнуть. Вони вважають: чим “чорніша” акція, тим вище вона цінуватиметься»¹²⁸.

Діяльність цих піар-експертів розбурхала громадськість і спровокувала Помаранчеву революцію через нерозуміння ними специфіки української внутрішньої політики та ідентичності. Рівень обізнаності російських політтехнологів із ситуацією був настільки ж обмеженим, як і ФСБ, що рекомендувала Путіну в 2014 році спертися на російськомовних українців, які нібито мали підняти повстання проти Києва. Надбанням громадськості стала аналітична довідка, підготована для адміністрації президента Росії ще до падіння Януковича, яка стосувалася пропутінських повстань, починаючи з Харкова, а не з Донецька. Втім знання тих, хто укладав довідку про східну Україну було неадекватним, – це легко зауважити з того факту, що тодішнього голову Харківської обласної адміністрації Михайла Добкіна в документі названо «*Н. Добкиным*», мером Харкова (яким він перестав бути за чотири роки до цього)¹²⁹. Цей документ також засвідчив цілковитий брак усвідомлення масової та широкомасштабної підтримки Євромайдану, котрий нібито тримався на «футбольних фанатах і представниках криміналітету», яким допомагав Захід. У документі стверджувалося, що в Харкові «місцеві еліти як ніколи раніше мотивовані до руху назустріч новим інтеграційним ініціативам Росії», що також було помилкою, оскільки єдиною мотивацією мера міста Геннадія Кернеса було здобуття прибутку. Харків опинився у центрі уваги через його символічну важливість як першої столиці радянської України.

Саме тут було запропоновано провести «неформальні збори» (тобто установчий з'їзд «Українського фронту») за участі місцевих еліт південних та східних регіонів. Як і в інших аналітичних документах, що потрапили до журналістів, планувалося таємно заохочувати акції громадянської непокори, використовувати пропаганду в медіях, вимагати референдумів, федералізації та об'єднання сходу й півдня України з Росією.

ПІДГОТОВКА ДО АНЕКСІЇ КРИМУ

Міжнародна реакція на анексію Криму була стриманішою, ніж на подальшу гібридну агресію на Донбасі, хоча перша була більш відкритим і нахабним проявом кремлівського імперіалізму. Домовленості, досягнуті лідерами європейських країн на переговорах 2008 та 2014–2015 років із Росією щодо припинення просування її військ углиб територій Грузії та України, мають схожі риси. У серпні 2008 року переговорникам із ЄС не йшлося про відновлення територіальної цілісності Грузії – так само питання Криму не фігурувало в Мінських угодах¹³⁰. Під час президентської передвиборчої кампанії 2016–2017 років у Франції колишній глава держави Ніколя Саркозі, який претендував на повернення на цю посаду, недвозначно висловився на користь визнання анексії Криму. Низка західних експертів дотримується думки про те, що Крим повернувся до своєї «природної домівки»¹³¹. Річард Саква виправдовує анексію Криму, описуючи його як «осердя російської нації», водночас Раджан Менон та Юджин Румер називають його «безперечно російською територією»¹³². Подібні твердження ґрунтуються на уявленні про те, що історія Криму начебто почалася наприкінці XVIII століття, від часу його інкорпорації до складу Російської імперії. А проте доти на його території існувала держава кримських татар – Кримське ханство. Більшість часу свого існування, тобто понад 300 років, воно було васалом Османської імперії. Під російським управлінням Крим перебував у 1783–1954 роках (тобто 170 років), а отже, був частиною радянської і незалежної України. Кримські татари і турки управляли Кримом набагато довше за Росію, яка тепер претендує на роль «домівки» для кримчан. Важливіше те, що жодні історичні аргументи, історично вивірені або хибні, не мо-

жуть слугувати виправданням для агресії, порушення територіальної цілісності та суверенітету іншої держави.

Воєнні плани Росії стосовно вторгнення та приєднання Криму не були реакцією на повалення Януковича, адже вони вимагали багатомісячної підготовки. Починаючи з літа 2013 року кремлівський лідер погрожував Януковичу розчленуванням України. На медалі Міністерства оборони РФ «За повернення Криму» викарбувано дати спецоперації з його захоплення: 20 лютого – 18 березня 2014 року. Точкою відліку є день, коли Янукович ще був президентом України. Путін брехав про відсутність російських окупаційних військ у Криму в лютому–березні 2014 року, але насамкінець визнав прямо протилежне. Він виправдовував анексію як відповідь на «державний переворот», здійснений «націоналістами, неонацистами, русофобами і антисемітами»¹³³.

Російська розвідка провела «тривале й скрупульозне приготування» до вторгнення в Крим, яке мало розгортатися за умови, що там не буде українського опору. Так звані «зелені чоловічки» з ГРУ були доволі нечисленними, бо у Кремлі керувалися припущенням, що українці воювати не будуть, інакше «це було б нерозважливим починанням»¹³⁴. Легкоозброєному спецназу «зелених чоловічків» допомагали перш за все морські піхотинці Чорноморського флоту, а також колишні офіцери «Беркуту», розлючені тим, що відбулося в Києві (де загинули 17 силовиків, зокрема троє кримчан, яких на півострові проголосили героями)¹³⁵, бойовики партії «Російська єдність» Аксьонова та члени організованих злочинних угруповань, які приєдналися до загонів «самооборони Криму». Українські війська були деморалізовані, їхнє спорядження вичерпалося за роки президентства Януковича, а керівництво держави і збройних сил після перемоги Євромайдану не віддавало жодних конкретних наказів. Київ міг наказати наземним військам відступити до Херсона, а кораблям відплисти до Одеси, або боронити свої бази та відбиватися, якби на них напали. Стратегічний відступ, мабуть, став б кращим варіантом, ніж приниження, яке зумовило би подальшу деморалізацію українського війська. Застосування зброї могло призвести до жертв серед цивільного населення, оскільки російські воєнізовані угруповання та «зелені чоловічки» використовували

цивільних осіб як живі щити, розмістивши їх попереду, щоб вони блокували українські військові бази¹³⁶.

Зрада у сфері безпеки була примножена зрадою в політичній сфері. Партія регіонів, партія «Російська єдність» та козацькі організації об'єдналися в регіональне відділення партії «Єдина Росія». У 2014 році на влаштованих окупантами у Криму незаконних «виборах» «Єдина Росія» здобула 70 із 75 місць, решта п'ять дісталися ЛДПР. З-поміж 60 тис. колишніх членів Партії регіонів 15 тис. прийняли до «Єдиної Росії», декому з колишніх «регіоналів» дозволили вступити до «Справедливої Росії» та ЛДПР¹³⁷. «Александр», один із росіян, які брали участь в анексії Криму та подальшій гібридній війні на сході України, говорив, що «вся Партія регіонів органічно влилася в “Єдину Росію”, тоді як люди чекали чогось зовсім іншого. Вони хотіли нової влади»¹³⁸.

У ПОШУКАХ «ЯЛТИ-2»

Американський історик Тімоті Снайдер пояснює ідеологію мислення Путіна його ностальгією за Ялтинською системою і «великою угодою» лідерів наддержав¹³⁹. Він порівнює виправдання Путіним своїх дій захистом російськомовних з аргументами Гітлера, який виступав на захист носіїв німецької мови та ідентичності в сусідніх країнах у 1930-х роках. Як і Гітлер, президент РФ пояснює своє небажання погодитися з існуючими кордонами тим, що вони, на його думку, «несправедливі».

Російські націоналісти завжди вважали, що Росія мусить об'єднатися з Україною без її західних областей, які не були частиною царської імперії і вороже налаштовані щодо Росії, а отже, не є культурно східнослов'янськими і «російськими». Західна Україна була головним пострахом у Радянському Союзі, адже її мешканцям безугавно дорікали за примарну «співпрацю з нацистами» під час Другої світової війни. Вирішення «українського питання», запропоноване режимом Путіна та російськими націоналістами, полягало в тому, щоб позбутися неспокійної та «русофобської» Західної України й отримати від Заходу визнання решти території України легітимною сферою впливу Росії. Хоча ці аргументи виглядають надуманими, американські реалісти¹⁴⁰, найвизначні-

шим з яких був Генрі Кіссінджер¹⁴¹, пропонували пристати на них, так само, як і ультраліві вчені й журналісти, які підтримують ідею невступу України до ЄС і НАТО та її нейтрального статусу, який де-факто означав би її перебування у сфері впливів Росії¹⁴². «Як би неприємно це не звучало, – наполягав Стівен Коткін, – але перед Вашингтоном постала перспектива спробувати виробити шляхом переговорів велике територіальне врегулювання з Росією, що передбачало б визнання російської сфери впливу¹⁴³. Саква, Менон і Румер наївно вважають, що російські лідери здатні погодитися з тим, щоб у нейтральній Україні діяла демократична система, ігноруючи поширену у них масштабну параною – страх підхопити від сусідів «демократичну пошесть».

Голова Державної думи (2011–2016) та Служби зовнішньої розвідки РФ (із 2016 року) Сергій Нарішкін, член вузького «пiтерського» кола путінських силовиків-високопосадовців, високо оцінював Ялтинську угоду 1945 року, завдяки якій, на його думку, упродовж півстоліття на планеті зберігався мир. Нестабільність, казав він, виникла тоді, коли Захід розширив НАТО до кордонів Росії та заходився пропагувати «пронацистські сили» в Україні. Нарішкін скористався ювілеєм Ялтинської конференції для обґрунтування потреби в «Ялті-2», яка однозначно віднесла б Україну до російської сфери впливу. Такий компроміс буцімто призвів би до припинення розпаду України та зменшення напруженості між Росією й Заходом¹⁴⁴.

Навесні 2014 року Росія запропонувала великим державам сісти, як у Ялті 1945 року, за стіл переговорів і відродити поділ світу на сфери впливу. Російські лідери мріють зустрітися з європейськими та американськими лідерами і, розклавши на столі мапу, «поділити Європу в ялтинському стилі або стилі Молотова-Ріббентропа». «З точки зору Росії, – вважає російський військовий експерт Павел Фельгенгауер, – мусить бути карта і лінія на карті»; мало того, «їм би хотілося таємного додатку»¹⁴⁵.

Як зазначав глава польського МЗС Сікорський, «Путін хоче, щоби Польща ввела в Україну війська [...] Це була одна з перших фраз, яку Путін сказав моєму прем'єр-міністрові Дональдові Туску, коли той відвідав Москву. Далі він заявив, що Україна є штучною

державою, і що Львів – це польське місто, і чому б нам просто не владнати цього разом». Сікорський продовжував: «Тому Кремль закинув у Варшаві вудку, запропонувавши Польщі устами спікера російського парламенту клоуна Жириновського п'ять областей Західної України. У Варшаві були переконані: це послання було пробною кулею найбільш сокровених кіл Кремля»¹⁴⁶. Не дивно, що Польща відхилила цю пропозицію.

У Кремлі переконані, що Росія – єдина справжня суверенна країна в пострадянській Євразії, тому інші держави, особливо «штучна» Україна, потребують патерналістського піклування про них з боку «старшого брата». Росія, опанувавши неросійські держави регіону, стабілізувала би Євразію, а отже, припинила нову «холодну війну» між Росією та Заходом¹⁴⁷. Гілл, характеризуючи російського лідера як «практикуючого адепта *realpolitik* у її найбільш очевидній формі», пише про те, «чого насправді хоче Путін»¹⁴⁸:

1. Поваги до Росії у старомодному розумінні цього терміну як схиляння перед сильним.
2. Повернення в минуле, до «Ялти» 1945 року, «наполягаючи на новому розподілі сфер впливу».
3. Щоб російська сфера впливу збігалася з історичними кордонами Російської імперії та СРСР (без Західної України), де Росія утримуватиме монополію на владу.
4. Щоб Росія була єдиною країною в Євразії з унікальною православною та культурною цивілізацією, імперською історією й міцною економікою, а також здатністю захищати свою територіальну цілісність та демонструвати силу.
5. Щоб усі колишні радянські республіки були «придатками Росії», які «мусять демонструвати вірність Москві».

Щоб у процесі пошуку «Ялти-2» Росії дозволили відкинути домовленості, досягнуті після закінчення «холодної війни», слідувати традиційній радянській політиці розмежування США та Європи й шукати нового європейського порядку, керованого великими державами, а також покінчити з американським однополярним світом.

Росія прагне до «великої угоди» з США, в якій буде переглянуто статус-кво, досягнутий після розвалу комуністичного блоку, і задля цього намагається підірвати НАТО та ЄС. На початку 2016 року західні політики раптом згадали про ці плани, звинувативши Росію в невивірковому бомбардуванні цивільних цілей у Сирії задля створення масового потоку біженців. Наплив іммігрантів до Європи мав би призвести до виснаження європейських ресурсів і збільшення підтримки виборцями антиєвропейських ультраправих партій, деякі з яких, скажімо Національний фронт у Франції, фінансує Кремль. Пропозиції Росії щодо нового європейського договору про колективну безпеку передбачають створення «парасолькової» ради з НАТО, ЄС, ОБСЄ та Договору про колективну безпеку СНД, що покінчило б з домінуванням НАТО в Європі й дало б Росії змогу просувати свій порядок денний у сфері європейської безпеки¹⁴⁹. Визнавши російську зону «привілейованих інтересів», Захід більше втручався б у справи «Євразії», заохочуючи поширення демократії та розширення НАТО і ЄС.

«БОСНІЗАЦІЯ»

Неофіційні російські націоналісти, які вирушили на Донбас для участі у путінській гібридній війні, очікували на анексію (з їхньої точки зору – «возз'єднання») цього регіону та інших шести областей уявної «Новоросії»; інакше кажучи, вони були переконані, що російський уряд діятиме тут так само, як і у Криму. Навесні 2014 року проросійські юрми в Харкові, Одесі та інших містах на сході й півдні України, хоча й не мали більшості та значної підтримки в суспільстві, також очікували, що після Криму російська анексія пошириться і на їхні регіони. Записи переговорів Глазьева й Затуліна у лютому–березні 2014 року свідчать про міру втручання Путіна в Україні. «У мене прямий наказ від керівництва [Кремля] – піднімати людей на Україні, там, де ми зможемо», – каже Глазьев, додаючи: «Президент [Путін] указ [про військове втручання в Україні] уже підписав. Операція почалася». Протестувальники за підтримки офіцерів російської розвідки мали захопити адміністративні будівлі, змусити місцевих чиновників оголосити про свою лояльність до Росії та закликати до її втручання¹⁵⁰.

Гібридні війни вимагають імітації місцевої підтримки, яка маскує зовнішнє втручання іноземної країни, проте навіть такої декорації на сході та півдні України поза межами Донбасу забракло. Глазьев скаржився на невелику кількість протестувальників, які вийшли на вулиці в шести областях поза Донбасом. «Чому Запоріжжя мовчить?» «Де вони? Де козаки?» – запитує Глазьев. У його рідному Запоріжжі зібралися мізерні 1500 прихильників Росії, та й вони хутко розійшлися після того, як скуштували яєць і борошна від набагато численнішої проукраїнської юрби.

Путін не приєднав Донбасу та інших областей, які відносив до «Новоросії», з двох причин. По-перше, такий крок означав би, що він не зможе більше приховувати втручання Росії за рахунок гібридної війни. Їхня анексія трактувалася б Заходом так само, як і загарбання Криму. Друге вторгнення та анексія української території запустили б механізм жорстких міжнародних санкцій і зумовили б труднощі для західних політиків, які намагаються протидіяти наданню військової допомоги Україні.

У восьми областях сходу та півдня України, незграбно названих Путіним «Новоросією», підтримка населенням чужоземної інтервенції виявилася нижчою, ніж очікували у Москві, навіть на терені найбільш проросійських Донецької та Луганської областей. Ключовими відмінностями Донбасу від інших регіонів були не суспільні вподобання, а позиція його еліт та силовиків навесні 2014 року. Місцеві можновладці не проявили достатнього патріотизму, бодай із прагматичних міркувань, а силовики демонстрували таку ж низьку лояльність до Києва, як і в Криму. В Одесі, Херсоні та Миколаєві відмінність ситуації була обумовлена ще й віддаленістю від російського кордону.

Залишаючи Донбас у складі України, Росія змушувала Київ обрати один із п'яти варіантів:

- (1) Погодитися з вимогою надати автономію нині окупованим РФ районам Донбасу, які управляються через маріонеткові «ДНР» і «ЛНР». Це повернуло б проросійськи налаштованих виборців до українського електорального поля, з огляду на що цей сценарій підтримує політичний альянс Бойка–Рабіновича. Останні також домагаються відмови від курсу на членство

України в НАТО і ЄС на користь нейтрального статусу. Ці політики, втім, не спроможні відповісти на питання, яким чином нейтралітет (або «позаблоковий статус», який просував Янукович) захистив Україну 2014 року. Підваріантом було б досягнення компромісу з Москвою шляхом визнання її «суверенітету» над Кримом в обмін на те, що російські окупаційні війська та адміністрація повністю залишать Донбас. Цю ідею в коментарі *“The Wall Street Journal”* у 2016 році озвучив український олігарх Віктор Пінчук¹⁵¹; її повторили російські перемовники у Тресторонній контактній групі зі врегулювання ситуації на сході України представникові України Євгену Марчуку в листопаді 2018 року¹⁵².

У Москві, імовірно, також мають надію, що Юлія Тимошенко є тим політиком, з яким можна домовлятися про певну угоду, враховуючи досвід укладання газового контракту 2009 року. За даними опитування, проведеного у серпні 2018 року, 46,5% українців вірили, що фаворитом РФ на майбутніх президентських виборах є Юрій Бойко, 37,9% вважали таким Вадима Рабіновича, а 28,4% – Тимошенко (приблизно стільки ж, 28,7%, навпаки, висловили думку, що вона є небажаним для Росії кандидатом)¹⁵³.

- (2) Розпочати воєнну кампанію задля повернення територій, контрольованих російськими маріонетками. Деяка частка українських виборців була готова підтримати цю опцію, зокрема, якщо перемогу на президентських виборах 2019 року здобув би колишній міністр оборони України Анатолій Гриценко. Подібний сценарій намагався реалізувати у Південній Осетії в серпні 2008 року грузинський президент Міхеїл Саакашвілі, що безпосередньо передувало російсько-грузинській «п'ятиденній війні» та окупації Південної Осетії й Абхазії з боку РФ. Спроба України повернути захоплені Росією та проросійськими колаборантами райони Донбасу також могла б призвести до прямого зіткнення з армією РФ, як уже було в серпні 2014 та січні 2015 року. Путін прагне збереження контролю над російсько-українським кордоном саме для того, щоб гарантувати захист своїх маріонеток із «ДНР» та «ЛНР», які існують лише

завдяки російському військово-технічному та фінансовому забезпеченню. Так звані «1-й армійський корпус ДНР» та «2-й армійський корпус ЛНР», які разом налічують 35 тис. бойовиків, перебувають під командуванням офіцерів ГРУ та де-факто підпорядковані Південному військовому округу Росії.

- (3) Домовитися про введення до зони бойових дій миротворчих сил ООН. Україна та уряди західних країн підтримують такий варіант розвитку подій, наполягаючи, що миротворці обов'язково мають бути розміщені й на російсько-українському кордоні. Натомість Путін хоче, щоб вони, якщо і з'являться на Донбасі, перебували лише на лінії зіткнення. У цьому Путін слідує прикладу Єльцина, який свого часу домігся введення російських «миротворчих» контингентів на території уздовж ліній зіткнення у Молдові та Грузії. Саме присутність «миротворців» РФ на десятиліття заблокувала розв'язання заморожених конфліктів у цих країнах.
- (4) Залишити конфлікт на Донбасі у тому вигляді, в якому він є зараз, бо перша і друга з попередніх альтернатив є ще гіршими. За час президентства Петра Порошенка Україна створила потужну армію, здатну запобігти чи протидіяти широкомасштабному російському вторгненню та забезпечувати ефективний контроль над районами Донбасу, звільненими від окупаційних військ. Україна не без успіху позивається проти РФ до низки міжнародних судів за порушення прав людини та незаконне привласнення ресурсів на загарбаних територіях. За відсутності голосів значної частини проросійських виборців, які проживають на цих територіях, Україна може цілком розраховувати на обрання проєвропейського президента та парламентської більшості, що стане запорукою незмінності її євроінтеграційного курсу принаймні до 2024 року.
- (5) Відмовитися, принаймні на досить тривалий період, від ідеї повернення районів, нині окупованих РФ. Цю опцію підтримують деякі мешканці Західної України, зокрема письменники Юрій Андрухович та Микола Рябчук. Загалом 44% громадян України підтримують винесення питання про майбутній статус так званих «окремих районів Донецької та Луганської областей» (ОРДЛО) на загальнонаціональний референдум¹⁵⁴.

Олександр Мотиль підтримує політику тимчасового призупинення над ними суверенітету України й відтермінування організації та проведення виборів за участі ОБСЄ чи ООН. Гіпотетично Україна також може «призупинити» зусилля щодо реінтеграції ОРДЛО на десять років, а відтак попросити ОБСЄ або ООН простежити за проведенням референдуму про самовизначення на окупованому Донбасі, що дозволило б громадянам обрати між поверненням в Україну, незалежністю або приєднанням до Росії¹⁵⁵. Мотиль уже давно запропонував відмовитися від реінтеграції¹⁵⁶: справді, у такому випадку «українізацію» та «європеїзацію» країни в подальшому не було б загалюмовано. Водночас відмова від пріоритету відновлення територіальної цілісності навряд чи може мати місце в найближчому майбутньому. В кожному разі вона приречена бути контраверсійною, адже ветерани війни на Донбасі рішуче виступили б проти; крім того, вона вимагала б загальнонаціонального референдуму та змін до Конституції.

Так чи інакше, з плином часу вільна частина України та окуповані райони Донеччини і Луганщини все більше розходиться у напрямку свого розвитку, що робитиме їхню реінтеграцію все складнішою. Насамкінець постане питання стосовно того, хто платитиме за цю реінтеграцію, заново створюючи інфраструктуру, придатну для мирного життя, адже відновлення заводів, лікарень, доріг, мостів та житлового фонду коштуватиме мільярди доларів¹⁵⁷.

Росія рішучіше налаштована утримати під своєю владою анексовану нею територію Криму, ніж Україна – силоміць виборювати її повернення. Лише 18,5% українців готові воювати за повернення Криму, тоді як за Донбас – 62,8%¹⁵⁸. Український партизанський рух існує на окупованому Донбасі – але не на Кримському півострові.

На міжнародних переговорах щодо врегулювання ситуації на сході України офіційний Київ вимагає від Росії виконати умови Мінських угод:

1. Забезпечити дотримання режиму припинення вогню.
2. Відвести військову техніку.

3. Вивести з української території іноземних військовослужбовців та найманців.
4. Провести обмін військовополоненими.
5. Повернути Україні контроль над усією протяжністю її східного кордону.

Після виконання цих п'яти кроків Україна має провести вибори в ОРДЛО згідно з українським законодавством та під наглядом ОБСЄ і прийняти законодавчі норми, які би деталізували механізм здійснення особливого порядку самоврядування на деокупованих територіях.

Росія не погоджується із цією послідовністю й вимагає від України перш за все:

1. Ухвалити конституційні зміни щодо децентралізації та «федералізації» держави.
2. Погодитися на проведення місцевих виборів без відновлення контролю Києва над східним кордоном.
3. Ухвалити конституційні зміни, якими встановити «особливий статус», котрий би інтегрував структури, створені незаконними угрупованнями «ДНР» і «ЛНР», до органів місцевої влади та самоврядування.

Лише після цього Росія висловлює готовність здійснити кроки, яких вимагає Україна.

Виконання других Мінських домовленостей від лютого 2015 року виявилось неможливим, оскільки Росія не погоджується на встановлену ними послідовність дій. З-поміж тринадцяти кроків, перелічених в угоді «Мінськ-2», надання ОРДЛО особливого порядку самоврядування та проведення місцевих виборів мають відбутися саме після передачі кордону під контроль Києва та «виведення усіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також найманців з території України під наглядом ОБСЄ» і «роззброєння усіх незаконних груп».

Не дивно, що в українському керівництві ніхто не вірить у те, що Росія виконає власні зобов'язання, навіть якщо Україна почне

втілювати свою частину першою. У щорічному посланні до Верховної Ради у вересні 2016 року президент Порошенко закликав зробити пріоритетними виклики безпеки: «Будь-яким крокам з політичного врегулювання має передувати очевидний і беззаперечний прогрес у безпекових питаннях: стале припинення вогню, вивід російських військ та техніки з окупованої території, роззброєння бойовиків і врешті-решт відновлення контролю за нашим же кордоном». Порошенко наполягав, що Росія мусить піти на це, перш ніж Україна схвалить адміністративно-політичні реформи та проведе місцеві вибори¹⁵⁹.

Вимагаючи, щоб Україна поступилася першою, Росія прагне легітимізувати «владні» повноваження своїх маріонеток із «ДНР» і «ЛНР». Розширивши повноваження українських регіонів, Кремль сподівається отримати право «вето на можливість інтеграції України в НАТО та ЄС» завдяки «своєрідній боснізації», яка перетворить її на «неефективну та роздроблену державу»¹⁶⁰. У посланні до парламенту Порошенко заявив: «Росія з окупованих нею територій Донеччини та Луганщини хоче утворити, як хтось сказав, протекторат Донбас і на своїх умовах інфільтрувати його до складу України, щоб підірвати нас ізсередини». Він додав: «ми цього робити не дозволимо, і так не буде»¹⁶¹.

Угода «Мінськ-2» нездійсненна ще й тому, що підписана під тиском у виняткових обставинах. Багато українців вважають її несправедливою. Українські народні депутати не розглядають Мінські угоди як міжнародно-правові акти, оскільки їх ніколи не подавали до парламенту для ратифікації (натомість їх було схвалено резолюцією Ради безпеки ООН); справді, неясно, чи мали представники України законне право їх підписувати. Екс-президент Леонід Кучма, голова українських переговорників, розповідав, що «нам фактично висунули ультиматум. Або ми прийнемо його [Путіна] умови і припинимо будь-який опір, або перестанемо існувати як незалежна держава»¹⁶². Канцлер Німеччини Ангела Меркель під час мінських переговорів переконувала президента Порошенка взяти на себе більші зобов'язання, ніж він міг виконати в дійсності.

Маріонетки Кремля підтримують «возз'єднання» територій із російськомовним населенням з «Матінкою-Росією», проте у них

немає іншого вибору, окрім підпорядкування стратегії Путіна щодо повернення усього Донбасу до складу України. Варто зауважити, що план так званої «федералізації» України із наданням широкій автономії нині окупованим районам Донеччини і Луганщини не містить у собі нічого принципово нового. У 2003 році Росія запропонувала Молдові «План [Дмитра] Козака», що передбачав створення «асиметричної федерації», а насправді конфедеративного союзу Молдови, Придністров'я та Гагаузії. Молдовський президент, комуніст Владімір Воронін відмовився підписувати угоду щодо втілення його умов. Практично ніхто з українських політичних лідерів (за винятком хіба Юрія Бойка чи Вадима Рабіновича, які не мають шансів посісти президентську посаду) також не погодиться на подібний план, бо російська «федералізація» не має нічого спільного з міжнародно визнаними концепціями федеративних політичних систем, натомість веде до горезвісної «боснізації».

Стратегія Путіна полягала в тому, щоб перетворити Україну на слабку державу, чого завжди бажала російська націоналістична думка. З погляду російських націоналістів, Україна існувала лише завдяки тому, що Росія їй це дозволила, а отже, поза московськими патерналістськими обіймами вона приречена на провал. Очільник «Російської громади Криму» Сергій Цеков говорив, що Переяславська угода 1654 року має важливе значення, бо без неї «вочевидь сьогодні не було б і такої держави, яка називається Україною»¹⁶³. Згідно з новим виданням давнього «плану Козака» матеріалізовані химери «ДНР» і «ЛНР» мають стати «іграшковими провінціями» та проросійськими рупорами всередині України¹⁶⁴. Міністр закордонних справ РФ Сергей Лавров, наче повторюючи виступ Путіна в НАТО 2008 року, заявив, що «лише неприєднана Україна може уникнути подальшого територіального розпаду»¹⁶⁵. Призначений Москвою ватажок «ДНР» Денис Пушилін попереджав: «Будь-які кроки, які Київ може зробити у напрямку НАТО чи будь-якого іншого антиросійського альянсу, будуть неприйнятними для нас»¹⁶⁶.

Але навіть слабкої української держави, яка не має жодних прагнень щодо членства в ЄС і НАТО, було б недостатньо, адже Росія потребує гарантій свого впливу. Підкуп Януковича, щоб той відмовився підписати Угоду про асоціацію з ЄС, мав на меті створити

своєрідну «сатрапію», подібну до кадировської Чечні. Російський експерт з проблем безпеки Павел Фельгенгауер вважає, що кінцевою метою Путіна є знищення незалежності України шляхом встановлення цілком лояльного йому режиму:

«Він хоче знайти Рамзана Кадірова, який став російською маріонеткою в Чечні. Він міг би захопити Тбілісі. Але він цього не зробив. Замість цього він знайшов Бідзіну Іванішвілі, який дещо змінив Грузію. В ідеалі Росія хоче знайти Іванішвілі для України – контрагента, який розуміє стару політику Кучми, дозволить Україні залишатися російським домініоном із обмеженим суверенітетом якогось типу, без Криму, але з конституційними гарантіями влади для “донецьких хлопців”, щоб вони могли накласти вето на спроби руху Україну на Захід. Путін хотів би, щоб цей лідер був керованим»¹⁶⁷.

ВИСНОВКИ

Україно-російську кризу спричинили не розширення ЄС та НАТО чи просування демократії, як переконують ультраліві експерти та політики-«реалісти» – її зумовили два чинники. Перший – це російське і, зокрема, путінське небажання визнати, що українці є окремим народом, а Україна – незалежна держава, яка має суверенне право визначати свою геополітичну приналежність. Другий – схильність Віктора Януковича і очолюваного ним донецького клану до монополізації влади, підпорядкування держави собі, корпоративного рейдерства держави та намагання пристосуватися практично до будь-якої московської вимоги, що завершилося великомасштабною зрадою. Це було пов'язано з переходом до радянської та українофобської національної політики і поверненням до радянського стилю ставлення до політичних опонентів. Загалом ця політика зробили народні протести невідворотними, найпізніше на виборах 2015 року, але вони сталися на рік раніше, після того, як Янукович скорився російському тиску та відмовився підписувати Угоду про асоціацію з ЄС. Ці протести, своєю чергою, радикалізувалися у відповідь на спроби Партії регіонів і КПУ знищити українську демократію шляхом ухвалення «драконівського» законодавства, відмови президента від компромісу, використання ним

бойовиків та загонів спецпризначення для політичних репресій, тортур і вбивства демонстрантів.

Росія, очевидно, не відмовиться від анексованого Криму найближчим часом, тож ситуація на півострові залишатиметься замороженим конфліктом у Європі. Хоча Захід запровадив санкції проти Росії за загарбання півострова, кримське питання лишилося поза переговорами стосовно перших і других Мінських угод. Ще важливіше те, що ЄС і США буде складно скасувати санкції, водночас не заохотивши Росію до нових вторгнень і анексій іноземних територій.

Росія довго шукатиме «українського Кадирова» з огляду на два чинники. Передусім, проросійський табір значно порідів, і дуже непросто знайти українського лідера, який свідомо прийняв би роль сатрапа Путіна. Другий чинник полягає в тому, що політика Путіна змусила українців відмовитися від Росії та євразійської інтеграції. Донбаський конфлікт годі вирішити, доки теперішній кремлівський господар залишається «довічним президентом»¹⁶⁸, відповідальним за становище в Росії, оскільки, за словами вбитого лідера російської опозиції Бориса Немцова, війна на Донбасі – це «війна Володимира Путіна»¹⁶⁹. Позаяк російських умов щодо врегулювання конфлікту досягти неможливо, нерегульоване протистояння на Донбасі може тривати невизначено довго, що ми й проаналізуємо в наступному розділі.

Примітки

¹ Цит. за: ИТАР-ТАСС, 9 октября 1999.

² Gretchen Berg. 'Nothing to Lose: An Interview with Andy Warhol', in Michael O'Pray, ed., *Andy Warhol: Film Factory* (London: British Film Institute, 1989): 60.

³ Михайло Пашков та Валерій Чалий. 'Міжнародний імідж України: погляд із Росії', *Національна безпека і оборона*, ч. 3 (2000): 65.

⁴ Stephen Kotkin. 'Russia's Perpetual Geopolitics', *Foreign Affairs*, vol. 95, no. 3 (May–June 2016): 4.

⁵ Там само: 4.

⁶ E. Wayne Merry. 'The Origins of Russia's War in Ukraine: The Clash of Russian and European "Civilizational Choices" for Ukraine', in Elizabeth A. Wood, William E. Pomerantz, E. Wayne Merry and Maxim Trudolyubov, *Roots of Russia's War in Ukraine* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2016): 29–31.

⁷ Там само: 37–38.

⁸ Ronald D. Asmus, *A Little War That Shook the World: Georgia, Russia and The Future of the West* (New York: Macmillan, 2010): 193.

⁹ 'Inside the Bear', *The Economist*, 22 October 2016: <https://econ.st/2EzAdeD>.

¹⁰ Edward Lucas. 'Now That Litvinenko's Murder "Probably" Points to Putin, What's Next for British Relations with Russia?', *The Daily Telegraph*, 24 January 2016; <https://bit.ly/1Qsexjv>.

¹¹ UK Parliament, House of Lords, EU Committee, *The EU and Russia: Before and Beyond the Crisis in Ukraine* (London: Stationery Office, 2015): 23.

¹² Keir Giles etc. *The Russian Challenge* (London: Chatham House, 2015): VII.

¹³ Olga Malinova. 'Obsession with Status and Resentment: Historical Backgrounds of the Russian Discursive Identity Construction', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 3–4 (September 2014): 291.

¹⁴ Giles. *Russian Challenge*: VII.

¹⁵ Ivan Krastev and Mark Leonard. 'Europe's Shattered Dream of Order: How Putin is Disrupting the Atlantic Alliance', *Foreign Affairs*, vol. 94, no. 3 (May–June 2015): 48–58.

¹⁶ Леонид Кучма. *После Майдана: Записки президента, 2005–2006* (Москва: Время; Киев: Довіра, 2007): 472.

¹⁷ 'Леонід Кравчук: Росія – ворог номер один для України', *Радіо Свобода*, 25 лютого 2016: <http://bit.ly/2Eytvrc>.

¹⁸ Владимир Путин. 'Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности', *Президент России*, 10 февраля 2007: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>; 'Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года)', *УНИАН*, 18 апреля 2008: <https://bit.ly/2PnteeW>.

¹⁹ Yitzhak M. Brudny. 'Soviet and Post-Soviet Remembrances of World War II and Its Aftermath' (доповідь на конференції "Contested Ground: The Legacy of the Second World War for Eastern Europe", Альбертський університет, Едмонтон, 23 жовтня 2015).

²⁰ Ben Judah. *Fragile Empire: How Russia Fell in and Out of Love with Vladimir Putin* (New Haven, CT: Yale University Press, 2013): 164.

²¹ Там само: 84.

²² Clifford G. Gaddy and Fiona Hill, *Mr. Putin: Operative in the Kremlin* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2015): 379–81.

²³ 'Impact of Litvinenko Poisoning Equal to "Nuclear Attack" – Inquiry', *The Moscow Times*, 30 July 2015: <http://bit.ly/2EyMtfI>.

²⁴ Brian Whitmore. 'It All Began with Litvinenko', *RFERL/The Daily Vertical*, 21 January 2016: <https://bit.ly/2ErkLk8>. Це було не перше вбивство, у якому явно прослідковується роль російської влади. У лютому 2004 року в Катарі було убито че-

- ченського лідера Зелімхана Яндарбієва. 7 жовтня 2006 року, в день народження Путіна, у Москві було вбито журналістку Анну Політковську.
- ²⁵ Chris Bowlby. 'Vladimir Putin's Formative German Years', *BBC News Magazine*, 27 March 2015: <https://bbc.in/2EzRUuU>.
- ²⁶ F. Stephen Larrabee, Peter A. Wilson and John Gordon IV. *The Ukrainian Crisis and European Security: Implications for the United States and U.S. Army* (Santa Monica, CA: Rand Corporation, 2015): 25.
- ²⁷ Andrei Tsygankov. 'Vladimir Putin's Last Stand: The Sources of Russia's Ukraine Policy', *Post-Soviet Affairs*, vol. 31, no. 4 (July 2015): 280.
- ²⁸ Див.: коментар Федора Лук'янова, редактора журналу *Россия в глобальной политике*, в Bootie Cosgrove-Mather. 'Putin to World: Hands Off Ukraine!' *CBS News*, 16 December 2004: <https://cbsn.ws/2EqxX8I>.
- ²⁹ Едуард Глезін. «Продана» революція, *День*, 18 лютого 2005: <http://bit.ly/2EugxID>.
- ³⁰ Thomas Ambrosio. 'Insulating Russia from a Color Revolution: How the Kremlin Resists Regional Democratic Trends', *Demokratization*, vol. 14, no. 2 (April 2007): 236.
- ³¹ Там само: 239.
- ³² Vitali Silitski. 'Preempting Democracy: The Case of Belarus', *Journal of Democracy*, vol. 16, no. 4 (October 2005): 83–97.
- ³³ Стенографический отчет о совещании [Владимира Путина] с членами Правительства, *Президент России*, 5 декабря 2005: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/23315>.
- ³⁴ Sinikukka Saari. 'Russia's Post-Orange Revolution Strategies to Increase Its Influence in Former Soviet Republics: Public Diplomacy *po russki*?', *Europe-Asia Studies*, vol. 66, no. 1 (January 2014): 61.
- ³⁵ Anton Shekhovtsov. 'How Alexander Dugin's Neo-Eurasianists Geared Up for the Russia-Ukraine War in 2005–2013', *Anton Shekhovtsov's blog*, 25 January 2016: <https://bit.ly/2PpcW5g>; Ekaterina Levintova and Jim Butterfield. 'Historical Education and Historical Remembrance in Contemporary Russia: Sources of Political Attitudes of Pro-Kremlin Youth', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 43, no. 3 (September 2010): 139–66.
- ³⁶ Peter Pomerantsev. 'Propagandalands', *Granta*, 17 February 2016: <http://granta.com/propagandalands/>.
- ³⁷ Evgeny Feldman and Christopher Miller. 'One Year Later, Kiev and Moscow Remember Ukrainian Uprising in Very Different Ways', *Mashable*, 21 February 2015: <https://bit.ly/2ExHWdt>; «Антимайдан»–2015 в Москве, *Центр «Сова»*, 21 февраля 2015: <http://bit.ly/2Eph0vq>.
- ³⁸ Judah. *Fragile Empire*: 164.
- ³⁹ Gaddy and Hill. *Mr. Putin*: 263, 390.
- ⁴⁰ Taras Kuzio. *The Crimea: Europe's Next Flashpoint?* (Washington, DC: Jamestown Foundation, 2010).

- ⁴¹ James Jones, producer. *The Battle for Ukraine*. Documentary, *Frontline*, Season 32, Episode 13 (PBS, 2014): <https://to.pbs.org/2C12DMt> (розшифровка фільму: <https://to.pbs.org/2BYGD4y>); Mark Galeotti. 'Moscow's Spy Game: Why Russia is Winning the Intelligence War in Ukraine', *Foreign Affairs*, 30 October 2014: <https://fam.ag/1DS2sKm>.
- ⁴² Gaddy and Hill. *Mr. Putin*: 341.
- ⁴³ Костянтин Машовець. 'Російський спецназ на Донбасі: диверсанти, рейдери, «туристи»', *Еспресо*, 31 липня 2015: <http://bit.ly/2EqtNOe>.
- ⁴⁴ Josh Rogin. 'Germany Helped Prep Russia for War, U.S. Sources Say', *The Daily Beast*, 22 April 2014: <https://thebea.st/1f0c9j1>.
- ⁴⁵ Див.: Dutch Safety Board. *Crash of Malaysia Airlines Flight MH17, Hrabove, Ukraine, 17 July 2014* (The Hague, 2015).
- ⁴⁶ Council of Europe. Committee of Ministers, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. 'Situation in Ukraine', CM(2014)46 (2 April 2014): <http://bit.ly/2Ep2bZP>.
- ⁴⁷ Charles T. Baroch. *The Soviet Doctrine of Sovereignty: The So-Called Brezhnev Doctrine* (American Bar Association, 1970), Tor Bukkvoll. 'Why Putin Went to War: Ideology, Interests and Decision-Making in the Russian Use of Force in the Crimea and the Donbas', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016): 273, Merry. 'Origins of Russia's War in Ukraine', 30; Elizabeth A. Wood. 'A Small Victorious War? The Symbolic Politics of Vladimir Putin', in Wood, Pomerantz, Merry and Trudolyubov, *Roots of Russia's War in Ukraine*: 98.
- ⁴⁸ Luke Harding. *A Very Expensive Poison: The Definitive Story of the Murder of Litvinenko and Russia's War with the West* (London: Guardian Books, 2016): 317.
- ⁴⁹ Соціологічна група «Рейтинг». 'Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні', 28 травня – 14 червня 2016: <https://bit.ly/2Er8Dzm>: 53.
- ⁵⁰ Там само: 54, 56.
- ⁵¹ Там само: 52.
- ⁵² Інтерв'ю автора з Віталієм Сичем (Київ, 29 липня 2016).
- ⁵³ Bukkvoll. 'Why Putin Went to War': 278.
- ⁵⁴ Giles. *The Russian Challenge*: 2.
- ⁵⁵ John F. Tefft, U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. 'National Security Adviser Jone's Attendance at Yanukovich Inauguration', 23 February 2010, *Wikileaks/The Public Library of U.S. Diplomacy*: https://wikileaks.org/plusd/cables/10KY-IV275_a.html.
- ⁵⁶ William Taylor. U.S. Ambassador to Ukraine, to Washington, DC, re. 'Ukraine: Regions Party Congress: A Handshake, a Communist, and the Russians', 8 August 2007, *ibid.*: https://wikileaks.org/plusd/cables/07KYIV1940_a.html.
- ⁵⁷ Andrew Wilson. *Ukraine Crisis: What It Means for the West* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015): 148.

- ⁵⁸ У своїй книзі *Frontline Ukraine* Річард Саква цілковито ігнорує російський тиск на Януковича, покладаючи всю відповідальність за кризу на ЄС.
- ⁵⁹ Віталій Мельничук, Любомир Шавалюк. 'Хабар із зашморгом від Путіна: Анатомія «боргу Януковича». Чи мусить повертати Київ цю позику?' *Український тиждень*, ч. 26 (1–7 липня 2016): 14–17.
- ⁶⁰ 'A Short History of the World's Wackiest Bond', *The Economist*, 8 September 2015: <https://econ.st/2EwU9iB>.
- ⁶¹ Сергій Лещенко. *Межигірський синдром: Диагноз владі Віктора Януковича* (Київ: Bright Star Publishing, 2014): 215.
- ⁶² Сенсаційні заяви Лукашенка й Сікорського згодом підтвердило Міністерство юстиції України ('Росія готувалась анексувати Крим у 2013 році: Мін'юст зібрав достатньо доказів', *УНІАН*, 9 лютого 2017: <https://bit.ly/2Qyga6Z>).
- ⁶³ Ben Judah. 'Putin's Coup: How the Russian Leader Used the Ukraine Crisis to Consolidate His Dictatorship', *Politico*, 19 October 2014: <https://politi.co/2T4NfoF>.
- ⁶⁴ Там само; '«Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России»', *Новая газета*, 24 февраля 2015: <https://bit.ly/2wVvyRl>.
- ⁶⁵ 'Беседы «Сергея Глазьева» о Крыме и беспорядках на востоке Украины: Расшифровка', *Meduza*, 22 августа 2016: <https://bit.ly/2berBPw>.
- ⁶⁶ Judah. 'Putin's Coup'.
- ⁶⁷ Valery Dzutsati. 'Terek Cossacks Reveal Their Extensive Participation in the Annexation of Crimea', *Eurasia Daily Monitor*, 6 December 2016: <https://bit.ly/2SV1P1c>.
- ⁶⁸ Simon Shuster. 'Meet the Cossack "Wolves" Doing Russia's Dirty Work in Ukraine', *Time*, 12 May 2014: <https://bit.ly/1lvscnj>.
- ⁶⁹ Paul A. Goble. 'Pre-History of the "Donetsk Republic" Goes Back Almost a Decade', *Euro-romaidan Press*, 30 July 2014: <https://bit.ly/2rGku52>.
- ⁷⁰ 'Intelligence Chief: 100 Russian Officers Are Leading Ukraine's Uprisings', *Atlantic Council/New Atlanticist*, 22 April 2014: <https://bit.ly/1heIOjG>.
- ⁷¹ Elizabeth A. Wood. 'Introduction', in Wood, Pomerantz, Merry and Trudolyubov, *Roots of Russia's War in Ukraine*: 8–9.
- ⁷² 'Василий Киселев: На мои слова о покушении Янукович ответил: «Это ментовский разводняк»', *Українська правда*, 19 лютого 2010: <http://pravda.com.ua/articles/2010/02/19/4788595/>.
- ⁷³ Simon Shuster. 'Moscow's Man in Crimea is Ukraine's Worst Nightmare', *Time*, 24 March 2014: <https://bit.ly/Pmk5jr>.
- ⁷⁴ Nikolay Mitrokhin. 'Ukraine's Separatists and Their Dubious Leaders', *Searchlight*, 18 April 2014 (збережена копія: <https://bit.ly/2OEFkLh>).
- ⁷⁵ 'Russian GRU Military Spy Chief Igor Sergun Dies', *BBC*, 5 January 2016: <https://bbc.in/2LpAh1b>.

- ⁷⁶ Jones, *Battle for Ukraine*.
- ⁷⁷ Александр Мищенко. 'Донецкий бумеранг сепаратизма для Януковича', *Главком*, 9 апреля 2010: <https://bit.ly/2Lph3ZL>.
- ⁷⁸ Andrey Kurkov, *Ukraine Diaries: Dispatches from Kiev* (London: Harvill-Secker, 2014): 171.
- ⁷⁹ Taras Kuzio, 1) 'Russia's Ideological Crusade against Ukraine', *Eurasia Daily Monitor*, 12 June 2009: <https://bit.ly/2UOVlxA>; 2) 'SBU Challenges the FSB in Crimea', *ibid.*, 14 July 2009: <https://bit.ly/2EEz7i7>; 3) 'Ukraine Tightens the Screw in Sevastopol', *ibid.*, 23 July 2009: <https://bit.ly/2ECCp5m>; 4) 'Russia-Ukraine Diplomatic War', *ibid.*, 31 July 2009: <https://bit.ly/2BsQDX3>; 5) 'Ukrainian-Russian Diplomatic War Intensifies', *ibid.*, 17 August 2009: <https://bit.ly/2EBmRP9>.
- ⁸⁰ Валентин Наливайченко: «Усі злочини Кремля та їхніх терористів на території України ми документуємо для трибуналу в Гаазі», *День*, 1 квітня 2015: <https://bit.ly/2EcdpRk>.
- ⁸¹ Кучма, *После Майдана*: 399–40.
- ⁸² Зиновій Фрис. 'Янукович не виконає обіцянок Заходів звільнити Тимошенко – Чорновіл', *Радіо Свобода*, 17 жовтня 2011: <http://bit.ly/2GtbU40>.
- ⁸³ Чорновіл: Если так пойдет дальше, то в 2015-м посадят Януковича', *ЛІГАБізнесІнформ*, 24 декабря 2010: <https://bit.ly/2PLZraU>.
- ⁸⁴ Taras Kuzio. 'Russianization of Ukrainian National Security Policy under Viktor Yanukovich', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 25, no. 4 (December 2012): 558–81.
- ⁸⁵ Idem, 1) 'Gas Lobby Takes Control of Ukraine's Security Service', *Eurasia Daily Monitor*, 18 March 2010: <https://bit.ly/2A6QXX7>; 2) 'Pro-Russian Old Guard Returns to Run Ukrainian Security Forces', *ibid.*, 26 March 2010: <https://bit.ly/2CldLnX>; Wilson, *Ukraine Crisis*: 142.
- ⁸⁶ Ben Hoyle. 'Divisions Leave Ukraine Troops in Despair', *The Times*, 26 March 2014: <https://bit.ly/2SX9BHE>.
- ⁸⁷ Лещенко, *Межигірський синдром*: 146.
- ⁸⁸ Стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в.о. Президента України, Голови Верховної Ради України О. В. Турчинова, 28 лютого 2014: <http://rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf>.
- ⁸⁹ Shaun Walker. 'Crimea Still Erasing Its Ukrainian Past a Year after Russia's Takeover', *The Guardian*, 13 March 2015: <https://bit.ly/1H0G6fb>.
- ⁹⁰ 'За 8 місяців арештували більше 30 співробітників СБУ', *Українська правда*, 29 лютого 2016: <http://pravda.com.ua/news/2016/02/29/7100681/>.
- ⁹¹ Белавенцев – в інтерв'ю НТВ: дали понять Турчинову, что до Симферополя он не долетит', *НТВ*, 13 марта 2016: <http://ntv.ru/novosti/1613061/>.
- ⁹² Марта Пугач. 'Вони здали Крим. Поіменний список: Хто бився за «Харківські угоди», які дозволили Росії почати окупацію', *Тексти*, 1 березня 2016: <https://bit.ly/2QGzE9A>.

- ⁹³ За Харківські угоди проголосували 160 (із 161) членів фракції Партії регіонів, всі 27 депутатів від КПУ та всі 20 депутатів від «Блоку Литвина». Їх підтримали 9 (із 154) депутатів від «Блоку Юлії Тимошенко» та 7 (із 72) депутатів від блоку «Наша Україна–Народна самооборона».
- ⁹⁴ Ключовими дійовими особами, які забезпечили ухвалення Харківських угод, були Володимир Литвин, Андрій Ключев, Володимир Сівкович, Владислав Лук'янов, Олег Царьов, Вадим Колесніченко, Володимир Олійник, Дмитро Саламатін, Павло Лебедев, Нестор Шуфрич, Василь Стельмашенко та Ельбрус Тедеєв (Пугач. 'Вони здали Крим').
- ⁹⁵ Taras Kuzio, 1) 'Yanukovych's Election Opens Up Crimean Separatist Threat', *Eurasia Daily Monitor*, 3 March 2010: <https://bit.ly/2Gv5W2y>; 2) 'Yanukovych Will Ignore Russian Espionage against Ukraine', *ibid.*, 12 March 2010: <https://bit.ly/2S4cHtv>; 3) 'The FSB Returns to Ukraine', *ibid.*, 24 May 2010: <https://bit.ly/2Evi9Se>.
- ⁹⁶ Антон Герашенко: Близько 500 осіб вважаються зниклими безвісті. Знайти живими їх навряд чи вдасться, *Українська правда*, 30 вересня 2014: <http://pravda.com.ua/articles/2014/09/30/7039343/>; Simon Shuster. 'Ukraine Powerless to Act as East Slips under Russian Control', *Time*, 14 April 2014: <https://bit.ly/1t1BSLQ>.
- ⁹⁷ Андрей Сухотин. 'Покушение на Крым', *Новая газета*, 25 апреля 2016: <https://bit.ly/2SW1TOg>.
- ⁹⁸ Петро Порошенко, виступ перед студентами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 26 березня 2015.
- ⁹⁹ Kuzio. 'Russianization of Ukrainian National Security Policy under Viktor Yanukovych'.
- ¹⁰⁰ 'Переатестацію у МО не пройшла більшість керівників – Бірюков', *Українська правда*, 16 квітня 2016: <http://pravda.com.ua/news/2016/04/16/7105759/>; 'Перевірку на поліграфі не пройшли 40% керівного складу Міноборони', там само, 24 квітня 2016: <http://pravda.com.ua/news/2016/04/24/7106600/>.
- ¹⁰¹ Комиссия Минобороны: командующий ВМСУ развел кумовство, тыл флота разорен, а офицеры проводят отпуска в оккупированном Крыму, *Думская*, 10 марта 2016: <http://bit.ly/2R2thge>.
- ¹⁰² Лещенко. *Межигірський синдром*: 56–57.
- ¹⁰³ Taras Kuzio: 1) 'Yanukovych's Assassination-Phobia Deepens', *The Jamestown Foundation/Commentaries*, 28 October 2010: <https://bit.ly/2rM9iUJ>; 2) 'Russians Control Yanukovych', *ibid.*, 13 October 2010: <https://bit.ly/2S9MKJ1>; 3) 'Assassination Phobia Spreads in Ukraine', *Eurasia Daily Monitor*, 28 June 2010: <https://jamestown.org/program/assassination-phobia-spreads-in-ukraine/>.
- ¹⁰⁴ Veronika Melkozerova. 'Ukraine Tries to Catch Up to Russia in Intelligence War', *Kyiv Post*, 19 August 2015: <http://bit.ly/2R8btQw>; Luke Harding, *A Very Expensive Poison: The Definitive Story of the Murder of Litvinenko and Russia's War with the West* (London: Guardian Books, 2016): 381.
- ¹⁰⁵ Kuzio: 1) 'Yanukovych Will Ignore Russian Espionage against Ukraine'; 2) 'FSB Returns to Ukraine'.

- ¹⁰⁶ Валентин Наливайченко: «Усі злочини Кремля та їхніх терористів на території України ми документуємо для трибуналу в Гаазі».
- ¹⁰⁷ Christopher Miller. 'Ukraine's Top Intelligence Agency Deeply Infiltrated by Russian Spies', *Mashable*, 30 July 2014: <https://bit.ly/2GqDeQw>.
- ¹⁰⁸ Джерело в СБУ повідомило про це інформанта, з яким автор провів інтерв'ю (Київ, 16 грудня 2014).
- ¹⁰⁹ Александр Коц и Дмитрий Стешин. 'Ополченцы взяли в плен трех офицеров «Альфы»', *Комсомольская правда*, 27 апреля 2014: <https://bit.ly/2S7xhJx>.
- ¹¹⁰ СБУ оприлюднила поіменний список співробітників-зрадників, *Українська правда*, 26 березня 2016: <https://pravda.com.ua/news/2016/03/26/7103394/>.
- ¹¹¹ Заступник начальника штабу АТО виявився російським шпигуном – СБУ, *ТСН*, 16 червня 2016: <http://bit.ly/2R76HTE>.
- ¹¹² Kurkov. *Ukraine Diaries*: 210.
- ¹¹³ Соня Кошкина. *Майдан: Нерасказанная история* (Київ: Bright Star Publishing, 2015): 254.
- ¹¹⁴ Mark Galeotti. 'Moscow's Spy Game: Why Russia is Winning the Intelligence War in Ukraine', *Foreign Affairs*, 30 October 2014: <https://fam.ag/1DS2sKm>.
- ¹¹⁵ Лист Януковича до Путіна з проханням ввести війська: *Цензор.НЕТ* публікує історичний документ, *Цензор.НЕТ*, 18 січня 2017: <http://bit.ly/2Gs2UvZ>.
- ¹¹⁶ «В Москве два состава правительства Украины сидят»: Экс-премьер-министр Украины Николай Азаров рассказал об украинской революции и будущем Крыма, *Коммерсантъ*, 17 февраля 2017: <http://bit.ly/2EwBIK0>.
- ¹¹⁷ Алюзія до назви оперативно-стратегічного об'єднання радянських військ часів Другої світової війни. – *Прим. пер.*
- ¹¹⁸ Kimitaka Matsuzato. 'Domestic Politics in Crimea, 2009–2015', *Demokratizatsiya*, vol. 24, no. 2 (Spring 2016): 244.
- ¹¹⁹ Кошкина, *Майдан*: 312, 321, 323–32.
- ¹²⁰ Robert Zubrin. 'Putin Adviser Publishes Plan for Domination of Europe', *National Review*, 10 March 2014: <https://bit.ly/2EvyFl8>.
- ¹²¹ Лещенко, *Межигірський синдром*: 214.
- ¹²² Bellingcat Investigation Team: 1) 'Skripal Suspect Boshirov Identified as GRU Colonel Anatoliy Chepiga', *Bellingcat*, 26 September 2018: <https://bit.ly/2OсKp1e>; 2) 'Full report: Skripal Poisoning Suspect Dr. Alexander Mishkin, Hero of Russia', *ibid.*, 9 October 2018: <https://bit.ly/2A0GaxX>.
- ¹²³ Anton Shekhovtsov. 'The "Ukraine Crisis" Is a Long-Planned Operation', *Anton Shekhovtsov blog*, 29 August 2014: <https://bit.ly/2BvNAc9>.
- ¹²⁴ Kyiv International Institute of Sociology. *The Ukrainian People on the Current Crisis* (College Park, MD: Program for Public Consultation, University of Maryland, 2015): 14–15.

- ¹²⁵ Gaddy and Hill. *Mr. Putin*: 361.
- ¹²⁶ Там само: 362.
- ¹²⁷ Український політтехнолог Михайло Погребинський назвав це «чистою брехнею» (див.: *The Washington Post*, 31 October 2004).
- ¹²⁸ Володимир Литвин: Верховна Рада має стати гарантом відкритості й демократичності президентських виборів, *Дзеркало тижня*, ч. 25 (25 червня – 2 липня 2004): <http://bit.ly/2EwE9ME>.
- ¹²⁹ «Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России».
- ¹³⁰ Див.: Asmus. *Little War That Shook the World*: 166, 172–73, 179–81, 187, 193, 201–2, 206–7.
- ¹³¹ Rajan Menon and Eugene Rumer, *Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post-Cold War Order* (Cambridge, MA: MIT Press, 2015): 98.
- ¹³² Там само: 98; Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis on the Borderlands* (London: Tauris, 2016): 52.
- ¹³³ Владимир Путин, обращение к депутатам Государственной Думы, членам Совета Федерации, руководителям регионов России и представителям гражданского общества, *Президент России*, 18 марта 2014: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>.
- ¹³⁴ Владимир Воронов. 'Крым и Кремль: от плана «А» к плану «Б»', *Радио Свобода*, 15 марта 2015: <http://bit.ly/2EwHkDO>.
- ¹³⁵ Офіцерів «Беркуту», що повернулися до Криму з Києва 22 лютого 2014 року, зустріли вигуками «Молодці!», «Треба було більше [убивати]!», «Герої!» та «Слава "Беркуту!"» ('Crimea Welcomes Riot Cops after Murdering Euromaidan Protesters', *EMPR*, 22 February 2014: <http://bit.ly/2rvl1GT>).
- ¹³⁶ Кошкина. *Майдан*: 353–54.
- ¹³⁷ Matsuzato. 'Domestic Politics in Crimea': 251.
- ¹³⁸ Sergei Loiko. 'The Unravelling of Moscow's "Novorossia" Dream', *RFERL*, 1 June 2016: <https://bit.ly/1tcFij4>.
- ¹³⁹ Timothy Snyder. 'Putin's New Nostalgia', *The New York Review of Books*, 10 November 2014: <http://bit.ly/2EwOurH>.
- ¹⁴⁰ John J. Mearsheimer. 'Why the Ukraine Crisis is the West's Fault', *Foreign Affairs*, vol. 93, no. 5 (September–October 2014): 77–89.
- ¹⁴¹ Alexander J. Motyl. 'Kissinger's Vapid Vision Thing', *Atlantic Council*, 15 February 2016: <https://bit.ly/2Ew3F4s>.
- ¹⁴² Напр.: Sakwa, *Frontline Ukraine*.
- ¹⁴³ Stephen Kotkin. 'The Resistible Rise of Vladimir Putin', *Foreign Affairs*, vol. 94, no 2 (March–April 2015): 151.
- ¹⁴⁴ Pavel Felgenhauer: 1) 'Russia Proposes a Yalta-2 Geopolitical Tradeoff to Solve the Ukraine Crisis', *Eurasia Daily Monitor*, 26 February 2015: <https://bit.ly/2UX121u>;

- 2) 'Putin Calls on Germany to Mend Fences by Recognizing Russian 'National' Interests', *ibid.*, 14 January 2016: <https://bit.ly/2A6inMt>.
- ¹⁴⁵ Pavel Felgenhauer: Putin's Aim Is to Destroy Ukraine's Independence, Defeat West', *Kyiv Post*, 25 January 2015: <https://bit.ly/2SfnsJ5>.
- ¹⁴⁶ Judah. 'Putin's Coup'.
- ¹⁴⁷ Gaddy and Hill. *Mr. Putin*: 394–96.
- ¹⁴⁸ Fiona Hill. 'This is What Putin Really Wants', *The National Interest*, 24 February 2015: <http://bit.ly/2EDNEuq>.
- ¹⁴⁹ Yuval Weber. 'Why the U.S. Does Nothing in Ukraine', *The Washington Post*, 18 March 2015: <https://wapo.st/2GtpDYz>.
- ¹⁵⁰ ГПУ оприлюднила докази причетності радника Путіна до війни в Україні', *УНІАН*, 22 серпня 2016: <http://bit.ly/2EConM7>.
- ¹⁵¹ Taras Kuzio. 'Victor Pinchuk Shows Why It Is Wrong to Trust Oligarchs', *Kyiv Post*, 29 December 2016: <https://bit.ly/2r7EAF6>.
- ¹⁵² Відмова України від Криму: Марчук розповів про неофіційні пропозиції щодо розв'язання конфлікту на Донбасі', *112 Україна*, 8 листопада 2018: <https://bit.ly/2r6shsy>.
- ¹⁵³ Київський міжнародний інститут соціології, Центр Разумкова та Центр "Socis". 'Соціально-політична ситуація в Україні', 30 серпня – 9 вересня 2018: <http://bit.ly/2EDtXTr>.
- ¹⁵⁴ Інформаційний бюлетень Центру Разумкова, ч. 40 (13 жовтня 2016): 5.
- ¹⁵⁵ Alexander J. Motyl. 'Time for Ukraine to Take the Initiative', *World Affairs/Ukraine's Orange Blues*, 23 March 2016: <https://bit.ly/2QJA3br>.
- ¹⁵⁶ Idem. 'Why Reintegrating the Donbas Is Suicide for Ukraine', *ibid.*, 25 February 2016: <https://bit.ly/1Tljsig>.
- ¹⁵⁷ Taras Kuzio. 'Russia Annexes Donbas but Loses Ukraine', *Financial Times*, 4 November 2014: <https://on.ft.com/2AwiEIH>.
- ¹⁵⁸ Про відвоювання Криму у Росії мріє тільки 20% українців – опитування', *Дзеркало тижня*, 4 січня 2015: <http://bit.ly/2EDpjEO>; Taras Kuzio. 'Farewell, Crimea: Why Ukrainians Don't Mind Losing the Territory to Russia', *Foreign Affairs*, 13 March 2014: <https://fam.ag/2LnZUPW>.
- ¹⁵⁹ Петро Порошенко, щорічне Послання до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2016 році», *Офіційне інтернет-представництво Президента України*, 6 вересня 2016: <https://bit.ly/2E4kc00>.
- ¹⁶⁰ Hrant Kostanyan and Stefan Meister. 'Ukraine, Russia and the EU: Breaking the Deadlock in the Minsk Process', *CEPS Working Document*, no. 423 (June 2016): <http://bit.ly/2EBVb61>. Іван Крастев проводить подібну аналогію з Росією, яка прагне до «боснізації» України, де «окремі райони» Донбасу нагадуватимуть Республіку Сербську в Боснії та Герцеговині (див.: Ivan Krastev. 'What Does Russia Want and Why?' *Prospect*, 6 March 2014: <https://bit.ly/2LoEhz3>).

- ¹⁶¹ Порошенко, щорічне Послання до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2016 році».
- ¹⁶² 'Допомога серйозна буде, але потурань не дочекаємось...' *Голос України*, 26 лютого 2015: <http://bit.ly/2EFXagg>.
- ¹⁶³ Генконсул РФ у Криму вважає, що Переяславська рада – це «навіки», *Історична правда*, 18 січня 2011: <http://bit.ly/2EzUp0>.
- ¹⁶⁴ Ben Hoyle. Maximilian Clarke and Tom Coghlan. 'Truce at Breaking Point as Rebels March On', *The Times*, 21 February 2015.
- ¹⁶⁵ Pavel Felgenhauer. 'Minsk Ceasefire Agreements Are Dead, but the Russian Offensive Is Faltering', *Eurasia Daily Monitor*, 29 January 2015: <https://bit.ly/2SYNhgW>.
- ¹⁶⁶ Ben Hoyle. 'Russian Tanks Spotted as Ceasefire Unravels', *The Times*, 17 February 2015.
- ¹⁶⁷ Pavel Felgenhauer: Putin's Aim Is to Destroy Ukraine's Independence, Defeat West'.
- ¹⁶⁸ Кошкина. *Майдан*: 403.
- ¹⁶⁹ Борис Немцов. 'Навіщо Путін воює з Україною?' *Українська правда*, 1 вересня 2014: <https://pravda.com.ua/articles/2014/09/1/7036345/>.

РОЗДІЛ 9

ВТОРГНЕННЯ, АНЕКСІЯ ТА ГІБРИДНА ВІЙНА

*Що зробила Росія? Росія загарбала Крим.
Росія фінансує війська, які у нас тут воюють.
Росія надсилає сюди озброєння. Росія робить усе.
А хто винен у всьому цьому? Америка!*

Сардонічний гумор у Харкові¹

*Звісно, Кремль упевнений, що всі його невдачі –
це наслідок західних (американських) змов та інтриг
з метою позбавити Росію її самопроголошеного права
на панування над Україною.*

Російський військовий аналітик Павел Фельгенгауер²

«Російська весна» 2014 року була сумішшю сталінізму, російського православного фундаменталізму та фашизму, які Марлен Ларуель назвала червоним, білим і коричневим компонентами триколірного проекту «Новоросія»³. Голова департаменту громадських зв'язків Федерації єврейських громад Росії Борух Горін говорив: «Не секрет, що на боці сепаратистів воюють також справжні російські нацисти»⁴. Початок 2014 року на сході України був «весняною порою для російських ультранаціоналістів і неонацистів»⁵.

Агресивна політика Кремля щодо України в першій половині 2014 року включала три компоненти. Першим було відкрите вторгнення до Криму та його анексія, другим – «прихована» гібридна війна на Донеччині й Луганщині, а третім – ще більш прихована підготовка до проведення терористичної кампанії в областях із переважно російськомовним населенням поза межами Донбасу. Перший компонент був успішним і натрапив на незначний опір українських силових структур у Криму. Другий увінчався лише обмеженим успіхом при захопленні частини Донбасу, на якій окупанти

проголосили створення кишенькових «республік». Останній компонент, як і проект «Новоросія», створення якої він передбачав, обернувся ганебним провалом.

У 2014 році в рамках цих компонентів тактика російської гібридної війни проти України пережила еволюцію, пройшовши чотири стадії:

1. Січень–березень 2014 року: Антимайдан і місцевий заколот.

На цьому етапі значну роль у подіях відігравали місцеві іредентисти (прихильники об'єднання з Росією), зокрема ті, хто раніше, починаючи з 2006 року, пройшов підготовку в російських військових таборах. Члени українофобських організацій «Російський блок» (із Криму) та «Донецька республіка» регулярно відвідували табори, організовані дугінським Міжнародним євразійським рухом, де опановували технології насильницького протесту з використанням зброї, «коктейлів Молотова» та вуличних бійок. За президентства Януковича російських націоналістів із Донбасу тренувала й фінансувала розвідка РФ. У ці роки (2010–2014) місцеві проросійські та панславистські угруповання мали високопоставлених патронів, які потурали їхній антиукраїнській та сепаратистській діяльності. Антон Шеховцов, фахівець із націоналістичних рухів в Україні та Європі, пише, що російські націоналісти «здійснювали підрив українського суверенітету та територіальної цілісності з 2005 року», а Міжнародний євразійський рух «був зосереджений на створенні сприятливого ґрунту для підготовчої фази війни»⁶. У 2014 році в Криму не приховували альянсу між російським спецназом та організованими злочинними угрупованнями «Башмаки» і «Сейлем» (лідером останньої був Сергій Аксьонов), багато членів яких поповнили лави так званої «кримської самооборони». На Донбасі залучення оргзлочинності було зручним і дешевим інструментом гібридної війни, котрий допомагав Москві відстоювати власну «непричетність» до того, що Марк Галеотті характеризує як «контрольований, насичений зброєю хаос». Тож «немає сумніву, що Донбас є [ареною] кримінальної війни, і не тільки з точки зору міжнародного права»⁷.

Окрім представників місцевого криміналу, групи людей, які штурмували будівлі місцевих адміністрацій та силових органів у Донецьку, Луганську та Харкові, склалися з російських спецназівців та «політичних туристів», привезених з Ростова, а в одеському випадку – з контрольованого маріонетками Кремля Придністровського регіону Молдови. На допомогу їм прибули російські націоналісти, які посіли під час заколоту керівні посади в незаконних «органах влади». Російські націоналістичні організації вели відкриту агітацію, вербування та вишкіл бойовиків для участі у захопленні влади на сході України. Дехто з них визнавав, що вони мали контакти з ФСБ. Звісно, в Росії не було відкрито жодної справи за статтями 208 (організація незаконних збройних формувань) та 359 (найманство) Кримінального кодексу РФ.

2. **Квітень–червень 2014 року: російський спецназ і націоналісти-добровольці.** Місцеві радикали-іредентисти отримали підтримку від професійних військових (наприклад, Гірка) і націоналістів-добровольців, які прибули з Росії. Разом з цим підкріпленням проросійським бойовикам було поставлено зброю, в тому числі для ураження українських літаків і вертольотів, перші переносні системи протиповітряної оборони (зенітно-ракетні комплекси для стрільби з плеча), а згодом і складніші в управлінні ракетні системи класу «земля–повітря». Спецназ російського ГРУ у складі батальйону «Восток» почав облогу Донецького летовища.
3. **Липень–серпень 2014 року: вторгнення російської армії задля порятунку сил «ДНР» і «ЛНР».** Масовий приплив зброї і танків супроводжувався інтенсивними обстрілами українських підрозділів, які охороняли кордон або намагалися відновити раніше втрачений контроль над ним, з території Росії. Вторгнення регулярних частин Збройних сил РФ наприкінці літа не дозволило українським силам розгромити збройні формування «ДНР» і «ЛНР», спонукавши Петра Порошенка до переговорів та укладення перших Мінських угод. У серпні Росія також відправила на Донбас свій перший так званий «гуманітарний конвой» із озброєнням, амуніцією та військовим персоналом.

4. Від вересня 2014 року: збройний супровід «державного будівництва». Після підписання перших Мінських угод відторгнені від України райони Донбасу та квазіструктури угруповань «ДНР» і «ЛНР» остаточно потрапили під повний військовий, економічний і фінансовий контроль Москви. Російські офіцери реорганізували загони бойовиків на два армійські корпуси чисельністю 35 тис. вояків. Росія забезпечує їх сучасним обладнанням, фінансуванням та вишколом. «Перший армійський корпус ДНР» та «Другий армійський корпус ЛНР» підпорядковуються командуванню Південного військового округу РФ; нині вони фактично є частиною 8-ї армії зі штабом у місті Новочеркаську. Управління та моніторинг за цими корпусами здійснюють від 5 до 10 тис. офіцерів російської військової розвідки, спецназу та інших елітних (зокрема, десантних) підрозділів. Як зазначає спецпредставник США у справах України Курт Волкер, «це на 100% очолювана Росією операція»⁸.

Три спільні риси єднають російських військових, зокрема спецназ, розвідслужби і націоналістів-добровольців. По-перше, це ксенофобська неповага та страх перед Заходом, бо Росія начебто оточена імперіалістами, які прагнуть її розчавити⁹. По-друге, це ностальгія за антидемократичним радянським минулим та підтримка сучасного російського авторитаризму, який радник Путіна Владіслав Сурков свого часу означив як «суверенну демократію». Третью рисою є шовіністичний погляд на Україну як штучну країну й імперсько-зверхне трактування українців як частини «*русского*» народу.

Цей розділ містить шість підрозділів. У перших двох розглядається стан українських та російських військових формувань в Україні, зокрема в контексті анексії Криму та гібридної війни на Донбасі. Наступні два підрозділи присвячено російським націоналістам-добровольцям, козакам та місцевим маріонеткам Кремля. Далі йдеться про керовану та підтримувану з Москви терористичну кампанію в регіонах України поза Донбасом. У заключному підрозділі проаналізовано причини втрат українців та росіян у цій війні, які перевершили воєнні втрати Радянського Союзу в Афганістані та Сполучених Штатів в Іраку.

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКА І «АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ»

Власне воєнну складову конфлікту на Донбасі слід розділити на дві фази. Перша тривала у квітні–липні 2014 року, коли Україна з її нечисленними боєздатними збройними силами та добровольчими батальйонами, більшість з яких була укомплектована активістами Євромайдану, здобула низку перемог над військами російських маріонеток і повернула під свій контроль західну та південну частини Донеччини й північну частину Луганщини. Упродовж цього періоду Росія утримувала на Донбасі обмежену кількість вояків спецназу («зелених чоловічків») та офіцерів розвідки, а місцеві сили були дезорганізовані й кепсько керовані. Друга фаза розпочалася влітку 2014 року, коли Путін, відчуваючи, що його маріонетки опинилися на межі поразки, пішов на вторгнення в Україну частин регулярної російської армії. Ці частини вирішили долю битви під Іловайськом, де у «котлі» загинули щонайменше 366 українських вояків, ще 429 були поранені, а 128 осіб потрапили в полон¹⁰.

Незадовільна координація дій підрозділів Збройних сил України та добровольчих батальйонів, що формально підпорядковувалися МВС, застарілі підходи командування, обмежені мобілізаційні ресурси, жалюгідний стан військового спорядження та насиченість українських спецслужб російськими агентами з часів Януковича – разом спричинили Іловайську трагедію. Не менш важливими були наслідки радянської пропаганди, котра десятиліттями нав'язувала ідею про росіян та українців як «братні народи». Цей стереотип особливо дався взнаки серед російськомовних громадян України. У 2014 році російські солдати, чия свідомість роками оброблялася антиукраїнською риторикою, були готовими вбивати українців, тоді як російськомовні українські солдати нерідко не були готові вбивати озброєних окупантів із Росії. До того ж, «мабуть, найбільшого прорахунку зазнало [українське] політичне керівництво, яке, схоже, не враховувало можливості [прямого] російського військового вторгнення».

За подальші роки російської агресії змінилося надзвичайно багато: Україна створила потужну армію, її лідери вже не мають ілюзій щодо моральних бар'єрів Кремля, а російськомовні українські солдати не відчувають розгубленості, коли стріляють у загарбників.

У період між підписанням перших та других Мінських угод (вересень 2014 року – лютий 2015 року) Кремль збільшив кількість російських військовослужбовців в Україні та безпосередньо підпорядкував своїх маріонеток російським командирам. Різноманітні загоны росіян та місцевих колаборантів першої фази конфлікту перетворилися на централізовану військову структуру, що налічувала більше, ніж національні збройні сили половини країн НАТО. Нехтуючи підписаними в Мінську домовленостями, Путін продовжував постачати озброєння та військовослужбовців на Донбас і створювати нові великі бази неподалік україно-російського кордону¹¹.

Поки Путін використовував Мінські угоди для створення армійських корпусів російських маріонеток, США, Канада та ЄС відмовлялися постачати в Україну оборонну військову техніку. Західні уряди та ОБСЄ пояснювали це тим, що Мінські угоди потребують часу, щоб всі побачили, що вони «працюють», – натомість Путін скористався припиненням вогню для зміцнення власних позицій.

Аж до квітня 2018 року дії українських військових на Донбасі формально мали статус «антитерористичної операції» (АТО), а не війни. АТО в теорії є операцією короткотермінового характеру, призначена для боротьби з терористичною групою або відсічю терористичного нападу та здійснюється під керівництвом СБУ, а не військового командування. Залучені для проведення АТО українські збройні сили були обмежені за визначенням: їх вистачило для того, щоб зупинити реалізацію кремлівської стратегії, що полягала в опануванні восьми областей, віднесених Путіним до «Новоросії», але їх бракувало для розгрому ворога та повернення всієї окупованої території під український суверенітет.

Вторгнення російських збройних сил поблизу Іловайська, Дебальцева та Новоазовська (відповідно у серпні 2014 та лютому 2015 року) самі по собі були короточасними набігами, хоча і з довготерміновими наслідками. Звичайні російські військові підрозділи не мають такого спорядження, як спецназ, морські піхотинці і десантники, які захоплювали Крим, тож Марк Галеотті вважає, що 50 чи навіть 100 тис. вояків РФ було б недостатньо для прокладання «наземного мосту» між російсько-українським кордоном та окупованим півостровом¹². Добре оснащені військові частини РФ спроможні здійснити обмежене вторгнення з використанням спе-

ціальних сил та елітних підрозділів, через задіяння яких українські війська і потрапляли у критичне становище на Донбасі¹³. Росія здатна на конфлікти низької інтенсивності та зовнішнє втручання, але не на пряме вторгнення, яке вимагає використання призовників та авіації, чого не приховаєш за завісою гібридної війни¹⁴.

Росія вважає за краще вдаватися до гібридної війни, а не вести відкриту війну з державою, набагато більшою за Молдову та Грузію, де значно менші російські сили завдали поразки урядовим військам. Тбілісі лише на 40–50 км віддалений від південно-східної адмінмежі Південної Осетії, в той час як для того, щоб доїхати з Донецька до Києва швидкісним потягом «Інтерсіті», знадобиться сім годин. На думку Галеотті, російська армія залишається оборонною, а повномасштабні зовнішні вторгнення їй не по силах¹⁵. Мобілізація 90 тис. російських військових навесні 2014 року охопила 28 різних військових підрозділів. До лютого 2015 року російські війська на сході України довелося комплектувати службовцями з десяти російських армій, тобто майже усіх, за винятком двох, розташованих на теренах від Владивостока до Курильських островів.

У Дебальцевому, за приблизним розрахунком (точні цифри невідомі), 5000 із 8000 російських вояків були професійними військовослужбовцями-контрактниками. Проте російським фаховим військовим знадобилося чимало часу, щоб витіснити з Донецького лєтовища українських «кіборгів». Для тривалішого вторгнення та окупації України Путін мусив би застосувати половину або й більшу частину своїх збройних сил.

Спроба «пробити» сухопутний «міст» через Маріуполь до Одеси була б чимось неймовірним, позаяк армії вторгнення довелося б пересуватися великою територією через чотири області та непривітну місцевість. Гібридна війна успішна лише тоді, коли «зелені чоловічки» можуть сховатися серед місцевих прихильників, знайти яких виявилось складно навіть на більшості теренів Донбасу. Путінська головоломка в Україні полягає в тому, що його концепція «російського світу» не може похвалитися популярністю в Україні. У разі спроби просування вглиб української території російські окупаційні сили ризикують натрапити на ворожість місцевого населення та партизанський спротив. У роки Другої світової війни українські націоналісти та сталінський режим сумарно мобілізува-

ли в Україні близько 300 тис. партизанів. Російський доброволець, який воював на боці «ДНР» і не приховував своїх фашистських поглядів, розповідав про свій досвід спілкування з місцевими жителями, які долучилися до збройних формувань кремлівських маріонеток: «Починаєш пояснювати, що ти російський націоналіст, приїхав битися за “Новоросію”, за російських людей. Вони кажуть: “Які росіяни? Ми – українці. Яка “Новоросія”? Ми взагалі хочемо жити автономно що від Росії, що від України”»¹⁶.

На першому етапі конфлікту чималу частину бойових дій вели українські добровольчі батальйони. Хоча західні медіи зосередили увагу головню на націоналістичних підрозділах і батальйонах, фінансованих олігархами, які разом становили меншість серед п'яти десятків добровольчих формувань, набагато цікавіше, що значну частину добровольців у націоналістичних батальйонах склали російськомовні бійці. Командир батальйону «Азов», уродженець Харкова Андрій Білецький зазначав, що «половина “Азова” говорить російською мовою. Але вони вмирають і вбивають за Україну»¹⁷. Сотні етнічних росіян з України та Росії, які воювали у «Правому секторі» та «Азові», пояснювали свою підтримку України зовсім не антиросійськими мотивами. «Помор» із Мурманська розповів: «Це не російсько-українська війна. Це війна між *ватниками* і *неватниками*, путінцями та антипутінцями». Інший російський опонент Кремля в українських лавах Ілля Богданов наполягав, що путінський режим насправді не є націоналістичним, оскільки не піклується про свій народ і звинувачує в усіх соціальних проблемах Захід. «Справжній націоналіст визнає помилки своєї країни і намагається їх виправити», – додав він. Богданов зазначив, що деякі російські націоналісти підтримували Євромайдан, проте Путін спокусив їх приєднанням Криму¹⁸.

Добровольчі батальйони не були «набродом неконтрольованих ультраправих екстремістів», а мали «високий рівень мотивації та патріотичного обов'язку»¹⁹. Саме їхньою заслугою є те, що 2014 року Росія не змогла окупувати значно більшу територію²⁰. «Добровольчий український корпус» «Правого сектора» (ДУК) був першим підрозділом, який прорвав російське кільце облоги навколо Донецького аеропорту (ДАП) і прийшов на допомогу його захисникам.

Українські оборонці ДАП стали відомими як «кіборги» за те, що витримали облогу професійних російських військових, у тому числі морських піхотинців, та маріонеток упродовж 242 днів, з травня 2014 по січень 2015 року. «Кіборги» та вояки українських аеромобільних бригад із Житомирщини і Миколаївщини – двох областей, представники яких зазнали непропорційно високих втрат особового складу, – були високо мотивовані, добре навчені й завдали значних втрат противнику.

На наступному етапі конфлікту майже всі добровольчі батальйони було інтегровано до Збройних сил та Національної гвардії. Попри побоювання, жоден із них не став приватною армією когось із олігархів і не відмовився виконувати накази української влади²¹. Єдиним добровольчим формуванням, яке так і лишилося поза державними силовими структурами, є ДУК.

Без добре організованого громадянського суспільства та військових добровольців у 2014 році Україна опинилася б у значно складнішому стані, а її державність і суверенітет перебували б під великою загрозою. Перемоги на полі бою та припинення путінської агресії значною мірою завдячують цим добровольчим батальйонам, резервістам і масовій підтримці українських громадян²². Маріуполь не вдалося б повернути, якби не мотивація бійців батальйону «Азов»²³. Є і ще більш вражаючі приклади, коли висока мотивація добровольчих підрозділів, наприклад «Айдару», уможливлювала ефективно звільнення українських міст і швидке просування вперед, попри запеклий опір ворога.

Помаранчева революція та Євромайдан показали стійкість і силу духу українців, їхню здатність адаптуватися та використати всі доступні їм ресурси. Україна, на відміну від Заходу, не є суспільством бездумного споживання: речі не викидають, якщо вони можуть знадобитися в майбутньому. Як кажуть українці, «може стати у пригоді». Під час Євромайдану активісти сконструювали саморобні механічні пристрої для метання бруківки та запальної суміші, а добровольчі батальйони перетворювали мирні транспортні засоби на бронетехніку. Навички накопичення продовольства для військових, збирання техніки зі старих комплектуючих та організація збору пожертв узяли на озброєння групи цивільних волонтерів, які допомагають Збройним силам і Національній гвардії.

З-поміж усіх українських олігархів лише Ігор Коломойський та Сергій Тарута стали на продержавну позицію, погодившись стати головами державних адміністрацій критично важливих областей на сході України та фінансувати добровольчі батальйони. Натомість Віктор Пінчук і Рінат Ахметов відмовилися від пропозицій очолити відповідно Запорізьку та Донецьку ОДА. Коломойський заявляв: «Коли відбулася революція, я показав, на що здатний», додаючи: «Я був на боці української держави в її найважчі миті»²⁴. Він фінансував батальйони «Дніпро» і «Донбас» та зайняв дуже жорстку позицію проти будь-яких проявів сепаратизму на Дніпропетровщині, навіть пропонуючи винагороду в розмірі \$10 000 за кожного полоненого російського солдата. Радник міністра внутрішніх справ України Антон Геращенко стверджував, що навесні 2014 року «ряд російських агентів, намічених ГРУ на роль дніпропетровських Губарева, Болотова і Безлера, одразу після призначення Коломойського були вивезені на прогулянку в ліс, де з ними була проведена роз'яснювальна робота на предмет того, як треба любити Україну. І загрозу сепаратизму в Придніпров'ї як рукою зняло»²⁵.

Патріотично налаштовані українці, зокрема ветерани війни на Донбасі, хочуть мати певність, що їхні зусилля «не будуть змарновані для захисту корисливих інтересів або збереження нефункціональної системи»²⁶. Тим часом українську владу непокоїть самостійність добровольчих батальйонів та загроза для політичної стабільності з їхнього боку. Ці тривоги вийшли назовні на тлі заворушень під стінами Верховної Ради 31 серпня 2015 року, коли під час розгляду проекту змін до Конституції (серед яких була згадка про особливий порядок місцевого самоврядування в ОРДЛО) в результаті розриву гранати загинули четверо бійців Національної гвардії. Наявність значної кількості бойової зброї на руках у приватних осіб і надалі залишатиметься клопотом для влади.

Аналізуючи військові сили України під час війни з Росією, варто зауважити шість чинників:

1. Чисельність і якість Збройних сил України скорочувалася упродовж усього періоду незалежності України. Разом з тим, саме за правління Януковича і Партії регіонів здійснювалася навмисна

і цілеспрямована зрадницька політика руйнування Збройних сил, в результаті чого навесні 2014 року Україна мала лише 6 тис. військовослужбовців, готових у моральному та професійному сенсі стати на її захист. Хоча Янукович і його найближчі союзники втекли до Росії, інші представники його колишнього оточення мешкають у Монако, Австрії та Великій Британії, де вони придбали нерухомість, а треті потрапили до українського парламенту наступного скликання у складі фракції «Опозиційного блоку». Важко повірити, наприклад, що Сергій Львовичкін, голова президентської адміністрації за часів Януковича (а також один із чільних представників газового лобі, яке після колапсу Партії регіонів фінансувало одне з крил «Опозиційного блоку»), не знав про зрадницьку діяльність свого шефа, зокрема про фактичний перехід українських спецслужб під контроль ФСБ²⁷.

2. У 2000 році тодішній президент Кучма розпустив Національну гвардію України, оскільки не хотів переведення її під спільний контроль президента й парламенту. Національну гвардію було відроджено в 2014 році, коли вона замінила внутрішні війська МВС, успадковані від Радянського Союзу.
3. Громадянське суспільство продовжує надавати ресурси (хоча в істотно меншому обсязі, ніж у 2014–2015 роках) у формі продуктів харчування, транспорту, ліків і медичного обладнання, одностроїв, теплих постільних речей та військової техніки, як-от біноклі нічного бачення і тепловізори, військовим в зоні Операції об'єднаних сил (що формально прийшла на зміну АТО у квітні 2018 року). Українці, які добровольцями пішли до армії чи Нацгвардії, витрачали тисячі доларів зі своїх накопичень на власне спорядження. За спорядження одного із «кіборгів», який воював у Донецькому аеропорту і з яким я мав змогу пізніше поспілкуватися, заплатила київська приватна компанія, де він працював²⁸.

Нерідко амуніція, яку постачало Міністерство оборони, була неякісною, і добровольці мусили збирати пожертви, аби придбати пристойну заміну. Тим часом витрати на бронезилети, зброю, прилади нічного бачення та однострої з розрахунку \$2000–2500 на особу – це велика сума для будь-якого українця²⁹.

У квітні 2015 року у Волновасі на Донеччині я спостерігав, як волонтери передавали офіцерові української армії партію уживаних американських військових штанів, позаяк ті, котрі надавала держава, були поганої якості. За рік потому я поїхав на лінію фронту з волонтерами, які привезли бійцям британську армійську форму. Вона також раніше була в ужитку, проте мала кращу якість, зокрема вищу за український аналог протипожежну опірність, і водночас коштувала майже удвічі дешевше (відповідно 800 і 1500 гривень).

Головна проблема для української держави, що виникла внаслідок придбання українськими військовими спорядження на власні або зібрані небайдужими співвітчизниками кошти, полягає в тому, що майно військового призначення залишається у їхній особистій власності після повернення з лінії фронту. Збільшення обігу зброї на українському чорному ринку призвело до того, що вартість автомата Калашникова знизилася в чотири рази – з \$800 до \$200. Мені розповідали, що патрони можна роздобути за ціною пляшки горілки.

4. Отже, волонтерські спільноти та приватні жертводавці споряджали, озброювали, забезпечували харчуванням, одягом та засобами захисту українських вояків (так, 1 млн. гривень було зібрано на закупівлю спорядження для батальйону «Азов», який офіційно входив до складу Національної гвардії, а отже МВС). Але якщо однострої української армії коштували удвічі більше, ніж британська уніформа, проте мали гіршу якість і вогнетривкість, це означає, що у цій сфері неодмінно була наявна корупція. Справді, «чому бійці мусять за гроші отримувати в державі те, що держава мусить поставляти їм безоплатно?»³⁰.
5. Хоча варто віддати належне президентові Порошенку за його внесок у розбудову найкращої армії, яку будь-коли мала Україна, не можна оминати увагою тих викликів, що давали, а значною мірою і надалі даються взнаки. Непотизм і корупція помітні на рівні старших офіцерів. Показово, що в Україні до 2014 року було аж 400 генералів, тимчасом у США їх налічувалося лише 40. Більшість проблем української армії породжені якісним складом її генералітету. До інших проблемних сфер нале-

жать погані комунікації, брак взаємодії військових підрозділів на лінії фронту, а також некомпетентні та пронизані ворожою агентурою розвідувальні служби. Для 2014–2015 років була характерною слабка координація між українськими підрозділами, відсутність спільних радіочастот, порушення безпеки через постійне використання мобільних телефонів та плутанина між тактикою та стратегією. Під час боїв під Іловайськом українська військова розвідка повідомляла командування відомості, які кардинально розходилися з тим, що насправді відбувалося на місцевості, що, імовірно, спричинило трагедію³¹.

6. Україна почала отримувати американське оборонне озброєння у 2017–2018, за президентства Дональда Трампа; його попередник Барак Обама раніше виступав проти цього. В обох палатах Конгресу США підтримка надання військової допомоги Києву виявилася практично одностайною як серед демократів, так і серед республіканців. Постачання військової техніки має відбуватися паралельно з перепідготовкою та реформуванням корпусу старших офіцерів України й Генерального штабу. Україна має повне право купувати іноземну зброю, позаяк вона не підпадає під жодне міжнародне ембарго, а вторгнення Росії та анексія Криму засуджені ООН, ОБСЄ, НАТО та ЄС.

РОСІЙСЬКІ СИЛИ ТА ГІБРИДНА ВІЙНА

Взимку та навесні 2014 року російські силові структури в Україні склалися з таких компонентів:

- 1) морської піхоти і військово-морських розвідувальних служб Чорноморського флоту, що діють із радянських часів у порту Севастополя. Ці підрозділи допомагали російським «зеленим чоловічкам» із ГРУ захопити Крим навесні 2014 року.
- 2) ворожих до Євромайдану груп, проросійських угруповань і майбутніх російських маріонеток на сході та півдні України, які із 2010 року готувала, фінансувала та оснащувала російська зовнішня та військова розвідка, що глибоко проникла всередину українських спецслужб.

- 3) російських «зелених чоловічків» зі спецназу, які здійснювали анексію Криму, а у квітні 2014 року вторглися на схід України. Вони були чудово підготовлені для ведення війни в місті, споруджували укріплення та виступили головною рушійною силою хаосу на Донбасі. Вони нападали на державні й урядові будівлі, а потім передавали контроль над ними російським маріонеткам³².
- 4) підрозділів Збройних сил РФ, розміщених на Донбасі та на українсько-російському кордоні від серпня 2014 року.

Одним із найвідоміших російських підрозділів керував Гіркін, який, за його власним зізнанням, ще у квітні «спустив гачок війни». Він стверджував, що проросійські лідери з Донбасу, Харкова, Одеси та Миколаєва вирушили до Криму, щоб знайти підтримку для своїх заколотницьких планів. Як і Гіркін, вони були переконані, що Путін дасть наказ російським військам вторгнутися на схід України для «захисту російськомовних», а відтак анексує «Новоросію» так само, як і Крим. Тоді, однак, цього не трапилося: чималі сили військ РФ прийшли на допомогу російським маріонеткам лише у серпні 2014 року, коли ті опинилися на межі поразки. Відтоді Путін визнав, що російські маріонетки не зможуть вистояти без масованої військової допомоги Росії³³. Улітку 2014 року він більше не міг приховати «той факт, що російські гроші, зброя та, цілком ймовірно, бійці потоком ідуть через кордон»³⁴.

Хоча Путін та інші російські очільники продовжували заперечувати наявність російських збройних сил на сході України, свідчення їхньої присутності були очевидні українським і незалежним російським медіям, уважним користувачам соцмереж, західним журналістам, а також зафіксовані завдяки супутниковим знімкам та джерелам США і НАТО. Українська військова розвідка оприлюднила докладний список російських офіцерів, які контролюють підрозділи російських маріонеток³⁵. Дослідники з аналітичної мережі *Bellingcat* провели поглиблений аналіз даних про нагородження медалями РФ російських солдатів, які воювали в Україні³⁶. Правозахисні НУО надали незаперечні докази обстрілу України з території Росії влітку і восени 2014 року³⁷.

До весни 2015 року російські солдати на сході України більше

не приховували своєї присутності. У березні 2016 року заступник голови моніторингової місії ОБСЄ в Україні Александер Гуг визнав, що представники організації упродовж двох років спостерігали постачання російських військ і зброї до України³⁸. Путін публічно продовжував відкидати факт присутності своїх військ на сході України, проте чимало російських учасників бойових дій, а також лідери російських маріонеток на місцях свідчили про протилежне. Націоналіст із Санкт-Петербурга Дмитрій Сапожников, який командував відділенням так званого «спецназу ДНР», визнав, що російські танки мали вирішальне значення у боях під Дебальцевим («це всі уже визнають, і росіяни визнають»), тимчасом російські генерали керують «усіма операціями, особливо такими масштабними, як “котли”»³⁹.

Інший російський націоналіст-доброволець, Антон Раєвський, підтвердив, що всі офіцери середньої та найвищої ланки збройних формувань, які протистоять Україні, від бригади до батальйону, є росіянами, а військова техніка, котру використовували так звані сили «ЛНР», була «вся з Росії». «Російські радники є безпосередніми “командирами” на місцях, задають військовий ритм усій машині, – пояснив він. – Можливо, в локальних конфліктах вони [російські маріонетки] і беруть безпосередню участь, віддають накази, але в цілому за ходом військових баталій стежать, контролюють, віддають накази російські військові радники, які в свою чергу отримують накази, звичайно ж, з Москви»⁴⁰. РФ постачала на Донбас важке озброєння з травня 2014 року; деякі його різновиди, скажімо танки Т-72Б3, вперше помічені у серпні того ж року під Іловайськом, щойно у 2013 році були представлені як новинка російського оборонної промисловості⁴¹.

За твердженнями української військової розвідки та СБУ, загальне керівництво збройними формуваннями російських маріонеток здійснював заступник командувача Сухопутних військ Росії генерал-полковник Александр Ленцов⁴². Російських генерал-лейтенантів Валерія Асапова та Сергея Юдіна, генерал-майорів Алексея Завізьона, Сергея Кузовлева та Євгенія Нікіфорова було ідентифіковано як осіб, які по чергово командували армійськими корпусами російських маріонеток⁴³. Високопоставлені російські офіцери відіграли особливо важливу роль в операціях під Іловайськом і

Дебальцевим. В останньому випадку перемогу здобули підрозділи, 90% особового складу яких становили військові Збройних сил РФ. Російська армія «несе на собі основне навантаження бойових дій», і свідчення про це «надходять від російських журналістів або матерів загиблих солдатів», зазначав британський оглядач у березні 2015 року⁴⁴. Окрім цього, російські збройні сили на кордонах України здійснювали підготовку та оснащення російських маріонеток і націоналістів-добровольців. За попередніми підрахунками, величезний арсенал російської військової техніки, поставленої донбаським маріонеткам, включав 600 танків, 1300 бронетранспортерів, 700 артилерійських гармат і 500 реактивних систем залпового вогню.

Аналізуючи гібридну війну Путіна, слід мати на увазі три важливі моменти:

1. Гібридна війна може бути успішною лише за умови місцевої підтримки, але на захоплених окупантами півдні Луганщини та сході Донеччини вона виявилася доволі слабкою. Це ще більшою мірою стосується решти регіонів, зарахованих Путіним до «Новоросії»⁴⁵.
2. Якби кремлівські маріонетки діяли самостійно, без підтримки Росії, вони зазнали б поразки у серпні 2014 року. Якщо Росія припинить використовувати свої війська, фінанси та матеріально-технічні засоби для підтримання їхнього існування, вони зазнають колапсу в майбутньому. «Донбас сам по собі не може забезпечити ресурсів для продовження війни на тому рівні, на якому вона ведеться сьогодні», тож без російської підтримки вони приречені⁴⁶.
3. Поразка російських маріонеток означатиме кінець впливу Путіна на Україну.

Українські «кіборги» на Донецькому летовищі в основному протистояли російським військовим⁴⁷, у тому числі морським піхотинцям, чії військові відзнаки помилково показав канал RT. «Мова, якою вони говорили, акцент, жаргон, словниковий запас – усе було російським. Російським, а не притаманним росіянам з України»⁴⁸.

Путін заявив, що не допустить поразки своїх маріонеток на Донбасі. За словами джерела, близького до Кремля, «усе, що слід зробити [для недопущення розгрому «ДНР» і «ЛНР»], буде зроблено, аж до прямого військового втручання, якщо воно знадобиться»⁴⁹. Україну натомість стримує реакція Заходу на будь-які контрнаступальні дії з її боку. Багатовекторний підхід Путіна до конфлікту – це та сама стара історія про те, як зберегти торт і водночас їсти його: він передбачає, з одного боку, участь у мирних переговорах, а з іншого – постачання озброєнь, вишкіл бойовиків та залучення командних кадрів, що лише розпалює конфлікт.

Але Путін дуже «недооцінив стійкість України»⁵⁰. У 2014–2015 роках українські Збройні сили дали Росії рішучу відсіч і, «якщо їх озброїти та організувати, вони покажуть у бою, на що здатні»⁵¹.

Для Кремля піти на повномасштабне вторгнення в Україну означало б:

1. Готовність до ще жорсткіших санкцій, тоді як російська економіка та фінансова система перебувають у жалюгідному стані.
2. Згоду на переведення своїх військових до України зі стратегічних пунктів на китайському кордоні, в Центральній Азії, Калінінградській області та на Кавказі.
3. Надання ресурсів для підтримки довгострокового окупаційного режиму.
4. Асигнування великих коштів для підкупу потенційних колабораціоністів на місцях.
5. Застосування засобів боротьби з масштабним повстанським рухом на значній території, де три чверті населення вважають Росію винною у розв'язуванні війни.

Російські війська забезпечують командні та контрольні функції, експлуатують складне військово-обладнання (зокрема, управляли системами керування ракетного комплексу «Бук») і утворюють «своєрідну паралельну командну структуру, що звітує перед Москвою»⁵². Генерал-лейтенант Фредерік Бен Ходжес, командувач об'єднаних сухопутних сил НАТО, підкреслював: «Це пряме росій-

ське військове втручання [...] вони не сепаратисти, вони маріонетки президента Путіна»⁵³. Лідер російських маріонеток сказав росіянину-помічникові журналіста *“The Times”*: «Тут багато твоїх співвітчизників»⁵⁴. За ситуацію в тилу бойовиків відповідають підрозділи дивізії імені Фелікса Дзержинського, яка раніше входила до складу внутрішніх військ МВС Росії, а нині належить до військ Нацгвардії РФ. Вона має служити запобіжником на випадок ненадійності ватажків кремлівських маріонеток та протидіяти дезертирству російських солдатів, серед яких далеко не всі почувають себе щасливими від того, що їх використовують як «гарматне м'ясо».

Російська гібридна війна включає в себе політичні диверсії, торговельну війну, територіальну дестабілізацію, політичну пропаганду та обман. Вілсон описує гібридну війну як експансію внутрішньоросійських практик: це зовнішня політика у формі рейдерства⁵⁵. Це державне корпоративне рейдерство, спрямоване на крадіжку територій і активів у сусідніх країн із використанням воєнізованої форми політичної технології, що поєднує в собі заперечення усього, цинізм і подвійні стандарти.

Військове спорядження та інші матеріали росіяни доправляли «гуманітарними конвоями», де система працювала так: «Гаразд, ви отримуєте гуманітарну допомогу, але не все це гуманітарка. Ви візьмете свою частку, а військові візьмуть свою»⁵⁶. Місія США при ОБСЄ заявила у лютому 2015 року:

«Сепаратистський рух на цьому етапі є де-факто прибудовою російських військових та інструментом російської державної влади. Російські військові запровадили на сході України потужну командну структуру, починаючи від російських генералів, які здійснюють нагляд за операціями, і до молодших офіцерів. Російський персонал забезпечує зв'язок, збір розвідувальних даних, керує військовими операціями та допомагає коригувати артилерійський вогонь. Бойовики сепаратистів публічно визнають, що вони діють за інструкціями з Москви»⁵⁷.

Камуфлювання російських військових, які не мали жодних знаків державної приналежності або вдавали з себе місцевих маріонеток, – не нова стратегія: її використовував ще НКВС у 1940-х роках для боротьби з УПА на заході України. Загони чекістів, одягнені в

однострої українських повстанців, чинили масові убивства селян, а зображення їхніх жертв радянська пропаганда використовувала, аби продемонструвати «звірства українських фашистів». «*Маскировка*» була радянським мистецтвом заперечення, дезінформації та обману, коли вторгнення супроводжували хитрощі, заперечення власної причетності та заплутування слідів, а межа, що відокремлює правду від ілюзії, розмивалася. У пострадянську епоху Україна вперше пережила усе це на президентських виборах 2004 року, коли російські політтехнологи, які працювали на кампанію Януковича, скористалися концепцією «керованого хаосу»⁵⁸. Гібридна війна є воєнізованою формою «керованого хаосу», що включає в себе агітацію та пропаганду, захоплення державних інституцій, заколоту та війну чужими руками, як це сталося у 2014 році. В обох випадках «спрямований хаос» та гібридна війна мали конкретні політичні цілі, чи йшлося про спроби дискредитації Віктора Ющенка та перемогу кандидата від влади, чи про більшу мету – блокування європейської інтеграції України та покарання лідерів і учасників Євромайдану за повалення Януковича.

Перш ніж атакувати Дебальцеве та «бомбити хохлов», російські військові намалювали нове маркування на своїх танках і прибрали шеврони з одностроїв. Ідентифікаційні документи (в тому числі паспорти та військові квитки) й мобільні телефони у військово-службовців відібрали на ростовській тренувальній базі поблизу українського кордону⁵⁹. Поранений під Дебальцевим російський танкіст, який прибув із Бурятії, розповідав кореспонденту незалежної «*Новой газеты*»: «Нам сказали, що на навчання, але ми знали, куди їдемо. Ми всі знали, куди їдемо. Я уже був морально і психічно налаштований, що доведеться на Україну. [...] Зрозуміли всі, що кордон перетинаємо»⁶⁰.

Важливим аспектом гібридної війни в Росії є послідовна брехня, у якій Путін дуже добре підкований. Під час вторгнення до Криму він заперечував, що «зелені чоловічки» – це російські військові, а коли журналісти наполягали, відповів: «Погляньте на пострадянський простір. Там повно форми, яка схожа на [російську військову] форму... Підійть до крамниці в нас, і ви придбаєте там будь-яку форму»⁶¹. Наступного місяця він визнав, що то все ж

були російські військовослужбовці⁶². У лютому 2015 року під час Мюнхенської конференції з безпеки (на якій Петро Порошенко продемонстрував присутнім зразки документів російських солдатів, загиблих або захоплених у полон на українській території) глава МЗС Росії Сергей Лавров знову уникав будь-яких натяків на участь військових своєї країни в агресії. Натомість він розповідав про «народні дружини», що нібито врятували Крим від вторгнення «Правого сектора», та про мешканців Донбасу, які «живуть на своїй землі та воюють за неї» проти України⁶³. Пітер Померанцев писав, що Путін і Лавров у своїх шахрайських вивертах слідують радянській традиції «маскировки», в межах якої «життя – це лише один блискучий маскарад, де кожна роль і будь-яка позиція чи переконання змінюються»⁶⁴.

Путін та інші російські керівники завжди говорили неправду про присутність своїх військових на Донбасі та продовжують безсоромно брехати далі. «Жодних російських армійських підрозділів чи військових інструкторів на південному сході України не було й немає», – говорив Путін у червні 2014 року⁶⁵. Представники Міноборони РФ заперечували факти маневрів поблизу українського кордону, обстрілів України зі своєї території в серпні 2014 року⁶⁶ та проникнення російських солдатів й озброєння на Донбас, тимчасом як міжнародні спостерігачі фіксували перевезення «вантажу-200» (тіл загиблих військових) назад до Росії⁶⁷. Така категорична брехня, можливо, могла б спрацювати кілька десятиліть тому, але не сьогодні, в епоху супутників і соціальних мереж, тож неодноразові російські заперечення присутності російських військ в Україні викликали у західних лідерів лише роздратування. Ці заперечення були, звісно, невибагливими. Ключовими джерелами відкритої інформації про російські війська та жертви на сході України стали соціальні мережі *ВКонтакте* та *Facebook*, де російські солдати, які перебувають в Україні, публікують свої фото.

Один із мотивів розв'язування гібридної війни – прагнення Путіна покарати Україну за зраду «святої Русі» та «російського світу». Він зневажливо висловлювався про бойові здібності українських військовослужбовців, які нібито зазнали поразки від «вчорашніх шахтарів і вчорашніх трактористів»⁶⁸. Численні жертви, уготовані

Україні, стали формою особистої помсти Путіна українським революціонерам, які двічі спантеличили його упродовж одного десятиліття. Леон Арон пише, що «мета Путіна полягала в тому, щоб покарати, дестабілізувати, розчленувати, а в кінцевому підсумку зруйнувати та зламати нову націю»⁶⁹.

Українські вояки, які вирвалися з оточення під Іловайськом і Дебальцевом, розповідали про шок від «агресивності та жорстокості» противника. В обох випадках російські сили намагалися вбити якомога більше українців. Під час спроби українських комбатантів вирватися з «дебальцевського котла» російським воякам було наказано стріляти в них на ураження, а не роззброювати їх і брати в полон⁷⁰. В Іловайську обіцянка безпечного коридору для виведення українських сил була нахабною і зумисною брехнею для того, щоб заманити українців у пастку, а відтак перебити їх усіх. У Дебальцевому росіяни та їхні маріонетки блокували українські війська, атакуючи голову та кінець колони, а тоді «знищували усі транспортні засоби та людей, які в них перебували»⁷¹.

Глибину ненависті, яку російські націоналісти відчували до свого ворога, можна зауважити у погрозах лідера РНЄ Александра Баркашова:

«Усіх [українських] військових начальників, які віддали наказ [щодо застосування зброї на Донбасі], буде знищено без суду і слідства. Всіх київських *укрополитиков* буде знищено. Усі *правосеки* [членів «Правого сектора»] і *гомосеки* [гомосексуали] будуть знищені. Ми виявимо і знайдемо всіх з усіх лісових схронів – дістанемо. Знайдемо у будь-якому закордонні. Помрете – всі – навіть якщо на це нам доведеться витратити 2–4 роки. Нікого не залишимо в живих. Подумайте про сім'ї – це будуть сім'ї ворогів народу з усіма відповідними наслідками. Ми повісимо навіть неповнолітніх *западенських* [із Західної України] футбольних хуліганів, які за гроші олігархів лупцюють [радянських] ветеранів. Ми не лякаємо – ми хочемо, щоб ви знали про це. [...] За кожного мого соратника в Донецьку, Луганську, Харкові, Слов'янську ми знищимо 100 ваших [українських] солдатів. Не тих, хто загине у бою, а тих, хто залишиться живим. Ми їх повісимо»⁷².

РОСІЙСЬКІ ДОБРОВОЛЬЦІ-НАЦІОНАЛІСТИ, ГІРКІНСЬКІ «ЗЕЛЕНІ ЧОЛОВІЧКИ»

На початку квітня 2014 року група із 52 добре підготовлених спецназівців, які брали участь в окупації Криму, на чолі з Гіркиним вторглася на територію Донецької області. Першою метою загарбників було місто Слов'янськ. Підрозділ Гіркина підтримали 150–200 місцевих жителів, яким роздали зброю, викрадену зі складів МВС і СБУ. Наступного дня цей загін захопив сусідній Краматорськ. Сам Гіркин стверджував, що до кінця травня до сил угруповання «ДНР», які він формально очолював, нібито зголосилося 28 тис. місцевих добровольців, проте багатьом довелося відмовити, оскільки це були «кримінальні елементи». У Слов'янській бригаді, яка перебувала в його безпосередньому розпорядженні, налічувалося близько 5 тис. бійців⁷³.

Гіркин нахвалявся: «Якби наш загін не перейшов кордон, то все врешті закінчилося б як у Харкові, як в Одесі». Це було правдою лише до певної міри, адже ФСБ та ГРУ упродовж тривалого часу активно вербували, навчали та фінансували групи проросійських бойовиків на Донбасі. З іншого боку, Гіркин та його «зелені чоловічки» дійсно прокладали собі шлях углиб української території, надаючи силову та організаційну підтримку місцевим російським маріонеткам, що дозволяло останнім захопити будівлі місцевих державних адміністрацій, рад, міліції та СБУ.

Гіркин планував закріпитися на Донбасі й чекати російського вторгнення з подальшою анексією «Новоросії». Проте він натрапив на запеклий український опір, а підлеглі йому бойовики були недостатньо численними. Через обмежені людські ресурси російські маріонетки в Маріуполі зазнали поразки від батальйону «Азов», а підрозділи Гіркина у липні 2014 року відступили із західних районів Донеччини. Гіркин навіть висловив щось подібне до поваги стосовно мотивації «націоналістичної» Нацгвардії України та українських добровольчих батальйонів, які переважно і несли на собі тягар бойових дій.

Російське керівництво завжди стверджувало, що росіяни, які вирушали воювати в Україну, чинили це виключно за власним бажанням. Проте в авторитарній Росії, де силовики контролюють

телефонний зв'язок, інтернет та соціальні медіа, неможливо вести веб-сторінки для набору добровольців до військових формувань, проводити тренувальні табори, оснащувати й транспортувати бойовиків до кордону без відома ФСБ. «Можливо, таємничість навіть заохочує до такої діяльності», – йдеться в повідомленні *ВВС* про російських монархістів, добровольців війни в Україні⁷⁴.

Російські добровольці, які воювали на Донбасі, були членами груп військових реконструкторів, козаків, «пекельних ангелів» (байкерів), неонацистів, ветеранів воєн у Чечні та Абхазії. Вони мали чимало спільного, зокрема, були ненависниками ромів, антисемітами та українофобами, які примандрували в Україну боротися з «фашистами» та НАТО. Гіркін стверджував, що ніхто у державних структурах РФ не відряджав його добровольців на Донбас. У що важко повірити, адже до цього він уже взяв участь у захопленні Криму, де перебував ще з 21 лютого 2014 року⁷⁵, тобто за день до того, як Янукович утік з Києва. Гіркін – офіцер російської розвідки, який давно піднімався щаблями кар'єри, беручи участь у конфліктах за кордоном і на території РФ; врешті-решт, недаремно кажуть, що «колишніх шпигунів» не існує. Гіркін був учасником реконструкцій бойових епізодів за участі російської білої армії, і він використав Донбас як поле для втілення своїх фантазій про «відновлення традицій російської імператорської армії» в реальному житті⁷⁶. Гіркіну співчували вояки російських націоналістичних підрозділів, у тому числі «Російської православної армії» та «Імперського легіону», на прапорі якого було написано «Бог, Цар, Нація»⁷⁷.

Так звана «російська весна» аж ніяк не була спонтанним повстанням місцевого населення; від самого початку її характеризувало широке залучення праворадикалів, що прибули з РФ. Кремлівські маріонетки на Донбасі отримали підтримку від російських ультранационалістичних угруповань, зокрема нацистської РНЄ.

Колишній член РНЄ Павло Губарев очолив юрму, котра штурмувала Донецьку обласну держадміністрацію, вивісив над нею російський прапор, а себе проголосив «народним губернатором» Донецчини. На одному із загальнодоступних фото Губарев виразно позував у чорній уніформі РНЄ⁷⁸. Говорячи про Губарева, донецький бізнесмен Енріке Менендес сказав: «Просто так уже трапилося, що

він завжди був російським фашистом»⁷⁹. Воєнізовані підрозділи РНЄ брали участь у бойових діях на Донбасі пліч-о-пліч із російськими маріонетками⁸⁰. «Скінгеди, одягнені в однострої, були явно не місцевими, – зауважував Антон Шеховцов, – їхні голені голови та шкіряні куртки вже давно вийшли з моди навіть серед правих»⁸¹.

Російські неонацистські та фашистські угруповання, які виникли в 1980-х роках, завжди демонстрували прихильність до насильства як інструменту політики (зокрема, це мало місце у 1993 році, під час збройного протистояння між російським парламентом і президентом Єльциним)⁸². Деякі неонацисти, зокрема Алексей Мільчаков, Кірілл Рімкус та їхні поплічники, які рушили воювати на Донбас, належали до ультраправих угруповань Санкт-Петербурга⁸³. Серед інших відомих російських неонацистів, що проявили себе на Донбасі, були перший так званий «прем'єр-міністр ДНР», экс-редактор московської фашистської газети «Завтра» Александр Бородай, «генеральний прокурор ДНР» Равіль Халіков, націонал-більшовик, лідер регіонального відділення партії «Інша Росія» на Уралі Ростислав Журавльов, «заступник міністра закордонних справ ДНР», лідер Євразійського союзу молоді в Південному федеральному окрузі РФ Александр Просьолков (убитий в липні 2015 року) та экс-лідер антиіммігрантського руху «Щит Москви» Алексей Худяков. Браян Вітмор саркастично зазначає, що, припинивши постачання газу до України, Росія «заходила експортувати південній сусідці своїх мафіозі та неонацистів»⁸⁴.

Добровольці з РФ, які підтримували неонацистську та фашистську ідеологію, здійснювали воєнізоване навчання активістів радикальних проросійських груп, скажімо, організації «Донецька республіка». Таке навчання у російських таборах пройшли співзасновники останньої Андрій Пургін («перший віце-прем'єр ДНР» у 2014 році) та Олександр Цуркан, а також лідер кримського відділення Євразійського союзу молоді, пізніше очільник пропагандистського центру «Південно-східний фронт» Костянтин Книрик і «депутат парламенту ДНР» Олег Фролов.

Нацистські татування на руках і плечах російських маріонеток – це наслідок їхнього членства або в неонацистських організаціях, або у кримінальних угрупованнях із подальшим ув'язненням.

Роман Толстокоров, який дезертирував із російських окупаційних сил і потрапив у полон до бійців «Добровольчого українського корпусу», мав велике нацистське татування на спині, яке, за його словами, йому нанесли у в'язниці, де він відбував термін за крадіжку і поширення наркотиків⁸⁵.

Націоналістів-добровольців також залучили з великих скінгедських угруповань Росії, які давно співпрацювали із проросійськими і панславистськими скінгедами в Криму та на сході України. Прихильники жорсткої поведінки, демонстративні мачо, расисти й антизахідники, ворожі до іммігрантів і антисеміти за переконаннями, вони вважають конфлікт на Донбасі частиною «механізму», що сполучає їх з іншими скінгедами шляхом набуття досвіду насильства. Протягом кількох років, починаючи з 2006 року, скінгеди узурпували заснований Путіним День народної єдності. З нагоди цього свята вони влаштовували «*Русский марш*», під час якого крокували зі своїми прапорами і плакатами, здобуваючи можливість «видовищно пропагувати свій порядок денний серед широкої публіки»⁸⁶.

Ці профашистські хулігани показали себе під час чемпіонату з футболу Євро-2016, коли багатьох із них на чолі з їхнім ватажком Александром Шпригіним затримали й депортували з Франції за організоване насильство. Шпригінське «*Всеросійське об'єднання вболівальників*» підтримує Кремль. Повідомлялося, що він [Шпригін] дотримується ультраправих поглядів і був сфотографований, демонструючи нацистське вітання»⁸⁷. Він вимагав, аби на домашньому Чемпіонаті світу збірну Росії представляли «слов'янські обличчя», і водночас казав, що він «на 100% антифашист» і не має «нічого проти євреїв»⁸⁸.

Ще одна група екстремістів, яка ринули в Україну, – байкери. Члени угруповання «Нічні вовки» прибули з Москви «для захисту своєї батьківщини», примандрувавши на Донбас, «аби повернути російські землі». У відеозвіті журналіста газети “*The Gurdian*” про філію «Нічних вовків» в окупованому Луганську в їхніх бараках видно портрети Сталіна⁸⁹. «Нічні вовки», як і їхні спонсори в державних структурах РФ, вбачають у подіях на Донбасі «релігійну і духовну війну» і сподіваються, що проект «Новоросії» не помер.

РОСІЙСЬКІ МАРІОНЕТКИ ТА КОЗАЧІ ЗАГОНИ

Від початку бойових дій у 2014 році російські командири скаржилися на слабку підтримку з боку населення сходу України та труднощі, які спіткали їх при наборі бійців. Твердження Гіркаша щодо 28 тис. бажаючих вступити до них, вочевидь, було перебільшенням: російські сили у Слов'янську мали обмежений успіх у вербуванні місцевих мешканців, а серед тих, хто зголосився добровільно, не бракувало суспільних маргіналів, звичайних люмпенів⁹⁰. Організації та незаконні збройні формування, що виступили проти України на Донбасі, були такими ж різними, як і політичні, релігійні та кримінальні угруповання, що їх заснували:

- Організацію «Донбаська Русь» підтримував «Російський блок», союзник Партії регіонів у Криму;
- «Донецька республіка» на чолі з Андрієм Пургінім була заборонена в Україні, її члени навчалися в російських таборах від літа 2006 року;
- Організація «Народне ополчення Донбасу» була пов'язана з РНЄ та Павлом Губаревим;
- «Оплот», одна із низки російських маріонеткових організацій, чия назва фігурує у санкційних списках уряду США, виникла у середовищі організованої злочинності Харкова, де вона була пов'язана з мером міста Геннадієм Кернесом. Ватажок «ДНР» Захарченко очолював донецьку філію «Оплоту»⁹¹;
- Батальйон (пізніше бригаду) «Восток» («Схід») у 2014 році очолив колишній командир спецпідрозділу «Альфа» донецького обласного управління СБУ Олександр Ходаковський;
- Донських козаків, які прибули на Луганщину з Росії, очолював отаман Ніколай Козіцин;
- Батальйон «Призрак» («Привид») очолював колишній артист художньої самодіяльності Олексій Мозговий (убитий в травні 2015 року);
- Батальйон «Спарта» очолював колишній працівник автомийки Арсен Павлов («Моторола»), на якому лежить провина за тяжкі воєнні злочини, зокрема розстріли і катування українських військовополонених (убитий в жовтні 2016 року).

Історія козацтва на Дону та Кубані являє собою крайній прояв «стокгольмського синдрому». В результаті влаштованих радянським режимом колективізації, штучного голоду, «великого терору» та депортацій було вбито близько мільйона козаків. Кубань, населена козаками, чиїх предків царська влада переселила сюди з України, була переважно україномовною до 1930-х років, коли цей регіон, як і Українську СРР, спустошив Голодомор, а сам він зазнав високого рівня русифікації. В 1990-х роках багато кубанських козаків разом зі своїми сусідами, донськими козаками, стали непримиренними російськими націоналістами та імперіалістами в регіоні, який відносять до «червоного поясу» Росії, оскільки він забезпечував високу підтримку КПРФ. Російські козаки, яких у гігантських масштабах винищували комуністи, химерним чином стали націонал-більшовиками і пов'язали себе зі своїми «лютими ворогами» в «дивній і цілком нелогічній коаліції»⁹². Козаки виступали проти деколективізації відібраних у них багато десятиліть тому земельних наділів, натомість підтримували крайній расизм у ставленні до нехристиянських меншин на Кавказі та орієнтованих на Захід грузинів.

Козача «Вовча сотня» претендує на столітню історичну спадщину (за відсутності безперервної спадкоємності) починаючи від 1915 року, коли полковник царської армії Андрей Шкуро створив одноіменний кубанський козачий підрозділ. У роки Другої світової війни Шкуро співпрацював із нацистами, був схоплений британцями і виданий СРСР, де його судили і стратили 1947 року. Верховний суд Росії відхилив клопотання про скасування його вироку та реабілітацію. «Ми вирішили відвоювати історично більш російські землі», – так козак сучасної «Вовчої сотні» Александр Можаяев пояснював вторгнення на українську територію. Міркуючи про терени, звідки походять його предки, він сказав: «Не існує жодної України. Є лише російське прикордоння, і те, що воно стало відоме як Україна після революції [1917 року], – що ж, ми маємо намір виправити цю помилку»⁹³.

Отже, упродовж менш ніж столітньої денационалізації чимало кубанських козаків стали не лише імперіалістами, а й шовіністами-українофобами. Інші російські козаки також кажуть: «України для нас не існує. Немає народу, званого українцями». І хоча вони

ненавидять євреїв «типу Троцького», звинувачуючи їх у розбраті між слов'янськими народами, і є палкими антисемітами, козаки вдають, що воюють із «фашизмом» в Україні⁹⁴.

Російські козаки найбільше проявили себе на окупованій Луганщині, де були задіяні у різних формах злочинної діяльності, включно із розкраданням гуманітарної допомоги, та порушенні прав людини у випадку українських військовополонених і цивільних бранців. Козачий батальйон «Всевелике військо Донське» з Новочеркаська на чолі з Павлом Дрьомовим (убитий в грудні 2015 року) розмістився у Стаханові на захід від Луганська. Їхня база – це архетипове місто Донбасу, де радянська ностальгія обертається довкола місцевого героя, шахтаря Олексія Стаханова, який уславився рекордним перевищенням виробничих показників під час сталінської індустріалізації в 1935 році.

РОСІЙСЬКИЙ ТЕРОРИЗМ⁹⁵

Західні оглядачі, політики та експерти, приділяючи увагу гібридній війні Кремля на Донбасі, ігнорували поширення російського тероризму по всій Україні. У той час як для більшості українців бойові дії на сході здавалися чимось далеким, серія терактів наблизила війну до них упритул. Це засвідчили вибухи в Харкові, від яких постраждало 20 осіб, і Запоріжжі, де з рейок зійшов потяг. 20 січня 2015 року Рада національної безпеки і оборони України запровадила посилені заходи безпеки по всій країні через збільшення кількості терактів, у причетності до яких обґрунтовано підозрювалися РФ.

За висновками українських спецслужб, ці терористичні атаки не є роботою «самотніх вовків», як у Бостоні (квітень 2013 року) чи Оттаві (жовтень 2014 року), натомість частиною добре скоординованої кампанії, що її провадить диверсійне крило розвідки РФ. Координаційний центр «*Новая Русь*» проводить навчання груп, що складаються із трьох–п'яти українських і російських громадян кожна, у Белгороді, Тамбові, Таганрозі та Ростові-на-Дону, в окупованому Криму та Придністров'ї. Заняття ведуть офіцери ГРУ та ФСБ.

Співробітники СБУ та української військової контррозвідки затримали підозрюваних у тероризмі членів угруповань «Сват», «Харківські партизани» та інших. Затримані із групи «Сват», які ді-

яли в околицях Маріуполя, дали свідчення про перебування у тренувальних таборах у Севастополі, де їх навчали виготовляти бомби та вести партизанські бойові дії в місті, розвідувальні операції в заплілі у ворога⁹⁶. Російську зброю та вибухові речовини також перехоплюють при пересиланні через приватні поштові служби. Так само й на контрольно-пропускних пунктах знаходять вибухові речовини та зброю, сховані в автомобілях та вантажівках, що їдуть до Києва зі сходу України.

Найбільша концентрація терористичних нападів спостерігалася у кількох стратегічних пунктах: у столиці, в Одесі та Харкові, де політична обстановка лишалася непевною, та у портовому місті Маріуполі. Експерт Центру Разумкова з питань безпеки Олексій Мельник вважає, що у цих чотирьох містах «російські сили відчували, що все ще існує можливість дестабілізувати ситуацію».

В СБУ вважають, що до терактів у Харкові були причетні члени «Оплоту», які підпільно діють у місті. Цілями терористів стали місцева прокуратура, військова лікарня, меблева фабрика, що належала учаснику Революції гідності, та рок-паб «Стіна», де збиралися активісти Євромайдану. В жовтні 2014 року в Харкові закрили підпільну майстерню, де виготовляли вибухівку, та друкарню, а діяльність низки радикальних проросійських організацій і терористичних груп заборонено. Під час однієї з антитерористичних операцій у Харкові було схоплено членів терористичної організації «Исход»⁹⁷.

У вересні 2014 року в Одесі затримали групу із п'яти підозрюваних у тероризмі, які пройшли підготовку в Росії. Ця група планувала на весну 2015 року силове захоплення державних установ, як було вчинено на Донбасі. У вересні 2014 року один із терористів випадково підірвав себе, встановлюючи бомбу в будівлі військової академії в Одесі.

Іншими цілями терористичних нападів стали волонтерські спільноти, які збирають спорядження для українських військових, крамниці, що належать активістам, лінії залізничного транспорту та вантажні вагони, якими транспортують нафту. 20 січня 2015 року в Одесі застрелили трьох українських патріотів, у тому числі волонтера, який збирав спорядження для української армії.

Українські сили безпеки затримують підозрюваних у тероризмі по всій країні, починаючи від Закарпаття, Львова, Житомира, Хмельницького та Вінниці до Запоріжжя, Одеси, Херсона, Миколаєва та Дніпра, а також у київському метро й аеропорту Бориспіль. Було скоєно два терористичних напади на оселю міського голови Львова Андрія Садового, лідера партії «Самопоміч», яка посіла третє місце на парламентських виборах у жовтні 2014 року. Дніпропетровський регіон перебуває на передовій конфлікті на Донбасі та є ключовим для постачання підрозділів української армії і Національної гвардії, лікування постраждалих від поранень. СБУ затримала групу, підтримувану КПУ, що планувала влаштувати низку терористичних актів у Дніпрі проти банків та військових баз. Відділення «ПриватБанку», що належав Ігорю Коломойському і його діловим партнерам, також ставали мішенями терористів в українських містах.

Вишколені в Росії терористичні групи покликані реалізувати кілька завдань, що вкладаються у стратегію гібридної війни проти України:

1. Залякування населення, провокування паніки й дестабілізації в регіонах за допомогою підриву залізничних колій і адмінбудівель, невеликих за масштабами атак на військово-промислові підприємства, вибухів бомб на урочистостях з нагоди річниць завершення війни з нацизмом та проголошення незалежності України, у центрах військового вербування та навчальних закладах Національної гвардії.
2. Збір розвідданих про переміщення українських Збройних сил і підрозділів Національної гвардії. Терористи змішуються із цивільним населенням, виконуючи роль коригувальників для артилерії російських маріонеток і ракетних атак проти українських сил. Зловмисників затримували при шпигуванні за стратегічними пунктами, скажімо, портом Маріуполя, де вони планували майбутні теракти.
3. Створення підпільних друкарень для публікації проросійських листівок і газет, що пропагують ідеологію «Новоросії» та ворожість до проєвропейських «фашистів».

4. Проникнення до підрозділів української Національної гвардії для збору інсайдерської інформації про їхню дислокацію, переваги і слабкості та воєнні плани.

Своїми діями в Україні Росія порушила Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму, схвалену резолюцією Генасамблеї ООН у 1999 році⁹⁸. Є безліч доказів того, що Росія забезпечує навчання та військову підтримку для своїх маріонеток і терористичних угруповань в Україні. Використання російського спецназу навесні 2014 року для започаткування насильницьких протестів, масоване постачання Москвою високотехнологічної зброї бойовикам (включно із завезенням самохідного зенітно-ракетного комплексу «Бук», яким було знищено малайзійський цивільний “Boeing 777” рейсу *MH17*) та підготовка терористичних груп дають підстави для класифікації Росії як держави-спонсора тероризму.

Незалежна британська мережа дослідників “Bellingcat” встановила, що ракету, яка поцілила в малайзійський авіалайнер, було запущено з установки «Бук» під номером 332, приписаної до 53-ї російської зенітно-ракетної бригади в Курську⁹⁹. Система «Бук» укомплектована екіпажем із чотирьох осіб, пересувається на гусеничному ході, включає в себе радарну систему спостереження та пускову установку з чотирма ракетами. Установка «Бук» здатна збивати літаки навіть на більшій висоті, ніж та, яку мав літак рейсу *MH17*. Складна система обслуговування «Буку» практично виключає його використання російськими маріонетками: запуск ракети мусив здійснювати російський військовий екіпаж¹⁰⁰. У травні 2016 року родичі загиблих пасажирів рейсу *MH17* подали до Європейського суду з прав людини позов проти Росії, а у вересні того ж року голландські слідчі органи оприлюднили звіт, який покладає відповідальність за злочин на військових Збройних сил РФ.

«Бук», яким було знищено авіалайнер, наприкінці червня 2014 року прибув із Курська до Донецька та Сніжного. Одразу після трагедії він вирушив назад до Росії через Луганськ, причому одна з чотирьох його ракет була відсутня. Дослідники “Bellingcat” написали: «Ми хочемо сказати сім'ям постраждалих, що за це відповідальна Росія, ба навіть більше, членів цього підрозділу можна притягнути

до відповідальності». *“Bellingcat”* поклав провину за терористичну атаку на Путіна та офіцерів російської армії, які наказали перевезти «Бук» до України¹⁰¹.

У Брюсселі та Вашингтоні бракує політичної волі визнати Росію державою-спонсором тероризму, а «ДНР» і «ЛНР» – «терористичними організаціями». Отримавши такий статус, Росія, подібно до Ірану, Судану чи Сирії, не змогла б стати учасницею мирних переговорів у Мінську.

РОСІЙСЬКІ ВТРАТИ В НЕОГОЛОШЕНІЙ ВІЙНІ

Перш ніж вести мову про втрати від війни, слід коротко охарактеризувати культурне середовище Росії, для правителів якої людське життя традиційно не важило нічого. За радянських часів люди слугували «сировиною» для досягнення вищих цілей¹⁰². Після колапсу комунізму «марнотратне ставлення до індивіда панувало в посткомуністичній Росії, і це відображалось на індивідуальних долях»¹⁰³. Байдужість російської влади до прагнення близьких дізнатися про долю членів своєї родини підтвердилася як упродовж Чеченських воєн, так і під час конфлікту на Донбасі¹⁰⁴. В останньому випадку ставлення українських чиновників далеко не завжди відрізнялося у кращий бік.

В Україні при аналізі питання про жертви постає низка проблем. По-перше, у військовослужбовців були відсутні армійські жетони¹⁰⁵. По-друге, внаслідок масованого використання ракет системи «Град» тіла солдатів зазнають цілковитого знищення, що вкрай ускладнює їхнє розпізнавання. Третім чинником є відсутність бази даних українських солдатів. Четвертий чинник полягав у тому, що лабораторії аналізу ДНК, підпорядковані різним українським міністерствам, до жовтня 2014 року не було інтегровано до єдиної національної бази даних. Нарешті, ще одним чинником була «офіційна байдужість та некомпетентність» у ставленні до родичів загиблих, для яких життя складається з «розшуків, страждань, обіцянок, виправдань, відмовок»¹⁰⁶. Мати, яка протягом десяти місяців безуспішно шукала сина, зниклого під Іловайськом, говорила про ставлення держави: «Нічого не змінюється, ніхто не бере на себе відповідальність»¹⁰⁷. Українська громадська ініціатива

«Чорний тюльпан» розшукує і повертає рідним рештки загиблих солдатів без державної допомоги, витрачаючи на кожне своє відрядження \$3000, отриманих завдяки добровільним пожертвам.

Бракує і точних цифр втрат місцевих маріонеток Кремля та націоналістів-добровольців із РФ, які до літа 2014 року зазнали високих втрат, зокрема через те, що були погано навчені й споряджені неналежним чином. На відміну від загиблих військовослужбовців Збройних сил РФ, чії тіла перевозили на батьківщину як «вантаж-200», рештки російських націоналістів навряд чи транспортували до Росії – імовірніше, їх ховали в безіменних могилах на Донбасі¹⁰⁸. Через мізерну повагу до людського життя дуже небагато загиблих російських націоналістів і маріонеток було поховано офіційно.

Таблиця 5. Військові та цивільні втрати в чотирьох конфліктах

СРСР у Афганістані, 1979–1989	Ольстер, Британія, 1968–1998	США в Іраку, 2003–2016	Донбас, від 2014 (оціночні дані)
14,4 тис. радянських військових, 2 млн. цивільних	1 тис. британських військових та поліцейських, 530 терористів 2 тис. цивільних	4,5 тис. американських військових, 200 тис. цивільних	10 тис. російських маріонеток, російських націоналістів-добровольців і російських військових, 11 тис. українських військових, добровольців і цивільних

Українські сили склалися з військовослужбовців Збройних сил, Національної гвардії, СБУ, Державної прикордонної служби і бійців добровольчих батальйонів (до 2015 року, коли добробати, за виключенням «Добровольчого українського корпусу», було включено до лав армії або Нацгвардії).

У перші місяці російсько-української війни 6 із 10 українських вояків наклали головами через слабку координацію між різними

підрозділами, погане спорядження та невміння користуватися зброєю¹⁰⁹. Особливо високими були втрати серед вояків українських добровольчих батальйонів у 2014 році, коли вони взяли на себе основний тягар боїв, перш ніж Україна перебудувала свою армію¹¹⁰.

Офіційні дані щодо жертв з українського боку виглядають сумнівно. Один із українських військових медиків радив: «Візьміть офіційні цифри загиблих і поранених і помножте на три»¹¹¹. Дійсно, оприлюднені державними органами цифри, 4 тис. загиблих українських бійців, варто оцінювати як занижені, враховуючи відсутність у військовослужбовців ідентифікаційних жетонів у 2014–2015 роках та не враховані показники втрат добровольчих батальйонів. Сумарна кількість загиблих в російсько-українській війні серед комбатантів з обох сторін та цивільного населення (див. таблицю 5) перевищує 20 тис. людей. Утім, враховуючи, що у конфліктах малої інтенсивності співвідношення втрат антиурядових і урядових сил становить приблизно 3 до 1, я підозрюю, що реальні цифри можуть виявитися ще більшими.

Кількість загиблих зростатиме надалі, оскільки Донбас – це тліючий, а не заморожений конфлікт, на терени якого довічний президент Путін продовжуватиме постачати озброєння та солдатів і сприятиме перекиданню туди російських націоналістів-добровольців, які воюють пліч-о-пліч із російськими маріонетками. З часу підписання других Мінських угод на Донбасі загинули сотні українських солдатів. Такі гібридні війни можуть тривати дуже довго.

Найбільш заплутаним є питання кількості загиблих на Донбасі військовослужбовців Збройних сил РФ. На словах Росія «не воює» на Донбасі, а її військові втрати віднесено до державної таємниці¹¹². Активісти російської громадської ініціативи «Вантаж-200 з України до Росії» на чолі з Єленою Васільєвою склали попередній список із близько двох тисяч громадян РФ та осіб із не встановленим громадянством, убитих та зниклих безвісти на сході України, а водночас, посилаючись на анонімні «довірені джерела» у Міноборони РФ, припускали, що реальна кількість загиблих росіян є багатократно більшою¹¹³.

Батькам і родичам солдатів, відправлених до України, «наказують» поводитися спокійно. На російсько-українському кордоні російських солдатів «шикують і наказують перетнути його», женучи їх, наче «худобу на забій»¹¹⁴. Російський солдат пояснив, яким чином діяла технологія «добровільної» відправки на Донбас: «Звісно, ми їхали добровільно. Ніхто нас туди не посилав. Вони віддали нам наказ: хто хоче добровільно? І ми підняли руки на знак згоди»¹¹⁵.

Тіла загиблих росіян доправляли в Росію для поховання або, як стверджували деякі джерела, утилізували на Донбасі за допомогою пересувних установок, уживаних для спалення сміття та решток бродячих собак. В Україну було навіть завезено чотири пересувних крематорії. Російських десантників відряджали для «вчинення злочинів на території сусідньої країни», проте їхні свідчення про смерть цілковито неправдиві. У них писали: «Помер унаслідок вибуху газу, інфаркту або інсульту. Місце смерті залишалось порожнім», – розповідав Лев Шлосберг, правозахисник і депутат псковського обласного парламенту від опозиційної партії «Яблоко»¹¹⁶. «Тепер мені зрозуміло, що мого сина убили, і ніхто не може мені нічого пояснити, – говорила мати російського солдата «Сергея». – Ми намагалися зв'язатися з його командирами та товаришами по службі, проте вони відмовлялися сказати нам хоч щось». Задля того, щоб родичі мовчали про своє горе і не спілкувалися з журналістами, власті видавали їм по 100 000 рублів (\$1600)¹¹⁷.

Численні повідомлення про російські втрати публікували різні джерела. Місцева незалежна газета «Псковская губерния», яку видає Лев Шлосберг, оприлюднила стенограму розмов між двома російськими десантниками, яка свідчить, що від 70 до 140 військовослужбовців першого полку псковської 76-ї десантно-штурмової дивізії загинули на сході України¹¹⁸. Після того, як Шлосберг відвідав похорон вояків 76-ї дивізії у Пскові, на нього напали і жорстоко побили. На журналістів російського телеканалу «Дождь» та кількох інших ЗМІ, які намагалися з'ясувати деталі загибелі псковських десантників, також було скоєно напад¹¹⁹.

Відомості, зібрані російськими громадянськими об'єднаннями, вказують на інтенсивність боїв та чималі жертви серед російських окупаційних сил у 2014–2015 роках. Це дані є черговим підтвердженням того, що йшлося про реальну війну між двома країнами.

Хоча авторитарний режим Путіна зробив чимало для знищення свободи слова, у світі інтернету та соціальних медій навіть він неспроможний перекрити всі канали інформації про власне вторгнення на Донбас. До того ж, існує чимало вільних російськомовних ЗМІ в самій Україні, а їхні публікації доступні для російських читачів та активістів громадянського суспільства, які мають доступ до мережі.

У міру того, як західні санкції, зниження цін на нафту та економічна криза болісно вдаряють по російській економіці, підтримка націоналістичного мілітаризму в зовнішній політиці Путіна зменшується. Ще у вересні 2015 року в Москві 50 тис. росіян вийшли на марш проти війни Україні. Опитування, проведене авторитетним російським соціологічним «Левада-Центром» показало, що від 65% до 70% росіян виступають проти направлення російських військ на схід України¹²⁰. Як і за часів радянської агресії проти Афганістану, в сучасній Росії деякі солдати калічать себе, аби лише на потрапити на Донбас. «Один військовий розповідав мені, як умисно зламав собі ногу, – каже Єлена Васільєва. – Він придумав технологію, як це зробити: щільно обв'язує ногу, прикладає лід, щоб вона майже задубіла, і тут по ній уже можна бити. Другий розповів мені, як він зробив собі величезний опік на стегні за допомогою нашатирного спирту»¹²¹.

«ГІБРИДНА АНЕКСІЯ»

Путін схвалив двокомпонентний підхід до «вирішення української проблеми». Першим компонентом мали бути переговори (що матеріалізувалися у Мінських домовленостях), покликані представити його як миротворця і запобігти передачі Україні західного оборонного озброєння. Другий компонент – це те, що представники Парламентської асамблеї Ради Європи назвали гібридною анексією». «Після незаконної анексії Криму повзуча гібридна анексія окупованих районів на Донбасі є неприйнятною з точки зору міжнародного права», – заявили доповідачі ПАРЄ після відвідин сходу України навесні 2016 року¹²². Цілі обох цих компонентів є такими ж суперечливими, як і цілі Росії, яких президенти Єльцин і Путін прагнули досягти завдяки замороженим конфліктам у Придністров'ї, Південній Осетії та Абхазії. Російські лідери, публічно ого-

лошуючи про намір реінтегрувати постраждалі від війни терени відповідно з Молдовою, Грузією (до 2008 року) й Україною та відновити їхню територіальну цілісність, водночас перетворили зони заморожених конфліктів на сателітні Росії квазідержавні утворення.

Після підписання перших Мінських угод Путін встановив цілковите домінування Росії над економікою, фінансами та сферою безпеки окупованих районів Донбасу – всупереч документам, які сам погодив. Він трансформував угруповання «ДНР» і «ЛНР» на фіктивні військово-адміністративні структури, на 70–90% залежні від російського фінансування. Нахабні подвійні стандарти Путіна легко зауважити завдяки хронології подій: менш ніж за три з половиною місяці після укладення перших Мінських угод у Москві було утворено де-факто «тіньовий уряд» для управління загарбаною частиною Донбасу, а лише за два місяці після підписання угоди «Мінськ-2» Росія запровадила на цих територіях рубль як основний засіб розрахунків. Російську готівку щомісяця доправляють на три вузлові залізничні станції Донбасу броньованими потягами¹²³. Факт асигнування Росією коштів на виплату пенсій, соціальних виплат і заробітної плати «державних службовців» на окупованій території підтвердив колабораціоніст Олександр Ходаковський, який зазнав невдачі в боротьбі за лідерство в «ДНР»¹²⁴. За підрахунками німецького видання *“Bild”*, річний обсяг субсидування Кремлем окупованих територій Донбасу (не рахуючи власне воєнних витрат) наближається до мільярда євро або 0,6% видатків державного бюджету Росії.

Створення московського «тіньового уряду» для відторгнених від України районів Донеччини і Луганщини було рівнозначне їхньому трактуванню «як частин суверенної території Росії. [...] Замість того, щоб передбачити реінтеграцію цих регіонів в Україну в середньостроковій перспективі, цей план має на меті забезпечити їхнє довгострокове існування під цілковитим російським контролем»¹²⁵. «Тіньовим урядом» (формально – міжвідомчою комісією, що працює під наглядом ФСБ) керують віце-прем'єр РФ Дмитрій Козак, відомий своїм меморандумом про «федералізацію» Молдови, та заступник міністра фінансів РФ Леонід Горін. Козак, як це притаманно багатьом членам правлячої еліти Росії, безпосередньо пов'язаний з організованою злочинністю в Іспанії¹²⁶. Цьому «ура-

дові» підпорядковано шість робочих груп, які відповідають за фінанси та оподаткування, зарплати та комунальне обслуговування, промисловість, енергетику, електропостачання і транспорт¹²⁷.

Путінська «гібридна анексія» у період між «Мінськом-1» та «Мінськом-2» також передбачала перетворення різношерстих бандитських формувань на достатньо велику й добре оснащену маріонеткову армію. Це відбувалося саме тоді, коли європейські уряди та США відкидали можливість постачання оборонної військової техніки Україні, щоб дати «мирному процесу шанс запрацювати». Путін ніколи не мав подібних намірів. Бойовиків було об'єднано під управлінням і контролем формальних військових структур РФ.

У той час, коли Путін вів переговори щодо других Мінських угод, його війська розгорнули наступ з метою захоплення Донецького летовища і Дебальцева. Дослідникам вдалося довести, що ці операції очолювали російські військові. За десять днів після підписання угоди «Мінськ-2», 21 лютого 2015 року, міністр оборони РФ Сергій Шойгу особисто вручив нагородні годинники російським солдатам, пораненим у цих двох операціях¹²⁸.

Мінські угоди не привели до мирного процесу, на що сподівалися на Заході, тож українське керівництво не забажало грати за російськими правилами. Екс-директор Національного інституту стратегічних досліджень, радник президента України Володимир Горбулін дав зрозуміти, що Україна не піде на легалізацію російських маріонеткових структур «ДНР» і «ЛНР»¹²⁹. Мінські угоди не змогли запрацювати саме тому, що Росію, яка є стороною конфлікту, було запрошено на мирні переговори як посередника.

Закономірно, що восени 2016 року лише 11,9% українців позитивно оцінювали поточні результати Мінських угод, а 39,1% зазначили своє негативне ставлення до них. Лише частка невелика опитаних ладна була підтримати перетворення своєї країни на федеративну республіку, як того бажають у Кремлі: 61% респондентів підтримав унітарний устрій і лише 8% – федеративний. Проти ідеї «особливого статусу Донбасу» виступали 50% опитаних (зокрема 68,4% в західних регіонах), тоді як схвалювали її 23,8% (на підконтрольній Україні частині Донбасу – 35,2%); 31,2% українців підтримали пропозицію амністії для російських маріонеток, які не скоїли тяжких злочинів, а 42,3% висловилися проти неї¹³⁰.

ВИСНОВКИ

Після Євромайдану Росії вистачало сил, щоб відверто анексувати Крим і приховано допомагати російським маріонеткам на Донбасі. До цих сил належали стаціонарні підрозділи Чорноморського флоту у складі морської піхоти, системи протиповітряної оборони та військово-морської розвідки, яким допомагали загони російських націоналістів, козацьких воєнізованих формувань і бойовиків мафії (часто це були одні й ті ж особи), які до цього проходили воєнізований вишкіл за мовчазної згоди Служби безпеки України. У роки президентства Януковича СБУ була насичена агентурою і практично поглинута ФСБ, тимчасом як в армії зрадники проникали на найвищі щаблі управління, а на нижчих рівнях відбувалася деградація.

Навесні 2014 року до місцевих російських націоналістів і козацьких формувань, які брали участь у заворушеннях на сході України, приєдналися російські нацисти, євразійці, білі монархісти і православні фанатики, які навмисно прибували до уявної «Новоросії» для боротьби з «українськими фашистами».

Російська агресія залишалася прихованою, а Путін продовжував заперечувати наявність російських військ в Україні поза Кримським півостровом. Проте на практиці кількість загиблих серед російських військових і націоналістів-добровольців перевищила втрати армії США під час багаторічної війни в Іраку. Водночас для трансформації путінської тактики в Україні від гібридної війни до широкомасштабного вторгнення, скажімо, для створення «сухопутного мосту» від російсько-українського кордону на схід від Маріуполя до Криму, Росія потребувала би значно більших військових сил. Великі військові операції такого штибу призвели б до ще більших втрат особового складу та зростання невдоволення на тлі зниження рівня життя російських громадян. Росіяни майже всіх політичних переконань щиро підтримують анексію Криму, але завжди були обережнішими щодо вторгнення на схід України.

Інший аспект російської анексії Криму й гібридної війни на Донбасі полягав у застосуванні політичних, культурних і релігійних репресій, порушеннях прав людини та скоєнні військових злочинів. Він є предметом розгляду в наступному розділі.

Примітки

- ¹ 'CBC Producer Revisits Ukraine to Explore Conflict', *CBC*, 22 February 2015: <https://bit.ly/2RaX5ak>.
- ² Pavel Felgenhauer. 'Fortress Russia: Pushing Foreigners Back', *Eurasia Daily Monitor*, 28 April 2016: <https://bit.ly/2DRSVwW>.
- ³ Marlene Laruelle. 'The Three Colors of Novorossiia, or the Russian Nationalist Mythmaking of the Ukrainian Crisis', *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 1 (January 2016): 55–74.
- ⁴ Sam Sokol. 'Top Rebel Leader Accuses Jews of Masterminding Ukrainian Revolution', *The Jerusalem Post*, 22 June 2015: <https://bit.ly/2SlAyo9>.
- ⁵ Brian Whitmore. 'Gangsters and Fascists and Separatists – Oh My!' *RFERL/The Power Vertical*, 5 June 2014: <http://bit.ly/2EFOpML>.
- ⁶ Anton Shekhovtsov. 'Aleksandr Dugin's Neo-Eurasianism and the Russian-Ukrainian War', in Mark Bassin and Gonzalo Pozo, eds., *The Politics of Eurasianism: Identity, Popular Culture and Russia's Foreign Policy* (London; New York: Rowman & Littlefield International, 2017): 191, 195, 199.
- ⁷ Mark Galeotti. *The Vory: Russia's Super Mafia* (New Haven, CT: Yale University Press, 2018): 243, 248–49.
- ⁸ Курт Волкер: Росія командує, фінансово утримує, здійснює контроль над політичними структурами «народних республік»... Так що це на 100% очолювана Росією операція, *УНІАН*, 4 жовтня 2018: <https://bit.ly/2Pi3V9e>.
- ⁹ Lucy Kafanov, producer. *The Kremlin's Secret War: Russia's Ghost Army in Ukraine*. Documentary (*Vice News*, 2015): <http://bit.ly/2UVd3Ex>.
- ¹⁰ Lucian Kim. 'The Battle of Ilovaysk: Details of a Massacre Inside Rebel-Held Eastern Ukraine', *Newsweek*, 4 November 2014: <http://bit.ly/2EGbfdC>; Lily Hyde. 'The Missing: What Have They Done with Our Sons?', *The Guardian*, 3 February 2016: <https://bit.ly/1SrXLmv>.
- ¹¹ Bellingcat Investigation Team. 'Russia ante Portas: Updated Satellite Imagery Shows Border Crossings and Artillery Sites', *Bellingcat*, 15 June 2016: <http://bit.ly/2EDZ7dq>.
- ¹² Mark Galeotti. 'Putin's Countermove', *Foreign Policy*, 11 February 2015: <https://bit.ly/2CkCb08>.
- ¹³ Idem. 'Don't Buy the Hype: Russia's Military Is Much Weaker than Putin Wants Us to Think', *Vox*, 23 February 2016: <https://bit.ly/21nJj0j>.
- ¹⁴ Ryan Faith. 'Why Russia Spent 2015 Half-Assing It in Ukraine', *Vice News*, 31 December 2015: <http://bit.ly/2EGbOnK>.
- ¹⁵ "The West and Russia Are Already at War": An Interview with NYU's Mark Galeotti', *Meduza*, 13 February 2015: <http://bit.ly/2EVEheB>.
- ¹⁶ Дмитро Волчек. 'Зброя бойовикам йшла з Москви – російський фашист, який не любить Путіна, але воював за «Новоросію»', *Радіо Свобода*, 9 березня 2016: <http://bit.ly/2Ba5Av>.

- ¹⁷‘Андрей Билецкий: «Половина “Азова” говорит на русском языке. Но они умирают и убивают за Украину», *Левый берег*, 10 декабря 2014: <http://bit.ly/2ED6DVF>.
- ¹⁸Allison Quinn. ‘Foreigners Who Fight and Die for Ukraine: Even Those Killed Get No Recognition’, *Kyiv Post*, 24 April 2015: <https://bit.ly/2EgDZZI>.
- ¹⁹Rosaria Puglisi. ‘Heroes or Villains? Volunteer Battalions in Post-Maidan Ukraine’, *IAI Working Papers*, no. 15 (8 March 2015): <http://bit.ly/2ED8cDg>.
- ²⁰Montana Hunter. ‘Crowdsourced War: The Political and Military Implications of Ukraine’s Volunteer Battalions, 2014–2015’, *Journal of Military and Strategic Studies*, vol. 18, no. 3 (2018): 96.
- ²¹Реалісти висловлювали обидва застереження [див.: Rajan Menon and Eugene Rumer, *Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post–Cold War Order* (Cambridge, MA: MIT Press, 2015): 149].
- ²²Puglisi. ‘Heroes or Villains?’
- ²³‘Рік тому Маріуполь звільнили від бойовиків: Геращенко розповів подробиці операції», *УНІАН*, 13 червня 2015: <http://bit.ly/2EzY3pM>.
- ²⁴Guy Chazan and Roman Olearchyk. ‘Ukraine: An Oligarch Brought to Heel’, *Financial Times*, 25 March 2015: <https://on.ft.com/2ED9JZN>.
- ²⁵‘Геращенко розповів про подвиги і помилки Коломойського’, *Українська правда*, 25 березня 2015: <https://pravda.com.ua/news/2015/03/25/7062592/>.
- ²⁶Puglisi. ‘Heroes or Villains?’
- ²⁷Andrew Wilson, *Ukraine Crisis: What It Means for the West* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015): 158.
- ²⁸Інтерв’ю автора з українськими «кіборгами» «Денисом», «Ванею» і «Севером».
- ²⁹Aleksandr Lapko. ‘Ukraine’s Own Worst Enemy: In War Time, Corruption in Ukraine Can Be Deadly’, *The New York Times*, 7 October 2014: <https://nyti.ms/2KQd34a>.
- ³⁰Дмитро Менделеев. ‘«Тінь» війни», *Дзеркало тижня*, ч. 31 (5–12 вересня 2014): <http://bit.ly/2ECDWby>.
- ³¹Max Seddon. ‘Ukrainian Troops Withdraw from Key Town in Humiliating Defeat’, *BuzzFeed*, 18 February 2015: <http://bit.ly/2EDQuzt>.
- ³²Scott Peterson. ‘In Slaviansk, Rebels Leave a Trail of Russian Expertise – and Ukrainian Ruin’, *Christian Science Monitor*, 30 July 2014: <http://bit.ly/2EE9Swm>.
- ³³International Crisis Group. ‘The Ukraine Crisis: Risks of Renewed Military Conflict after Minsk II’, *Crisis Group Europe Briefing*, no. 73 (1 April 2015).
- ³⁴Joshua Yaffa. ‘The Search for Petr Khokhlov’, *The New York Times Magazine*, 7 January 2015: <https://nyti.ms/2AIXKuc>.
- ³⁵Головне управління розвідки Міністерства оборони України (далі ГУР МОУ). ‘Військові злочинці – офіцери 5-ї окремої мотострілецької бригади (військова частина 08805, Макіївка) 1-го армійського корпусу (Донецьк) Центру територі-

альних військ (Новочеркаськ) Південного військового округу (Ростов-на-Дону) збройних сил Російської Федерації»: <https://bit.ly/2KOYhdR>.

- ³⁶Bellingcat Investigation Team. 'Russia's War in Ukraine: The Medals and Treacherous Numbers' (August 2016): <http://bit.ly/2EE4EQT>.
- ³⁷International Partnership for Human Rights, Norwegian Helsinki Committee and Ukrainian Helsinki Human Rights Union, *Where Did the Shells Come from? Investigation of Cross-Border Attacks in Eastern Ukraine* (Brussels, 2016).
- ³⁸OSCE "Sees Russian Soldiers, Weapons in Ukraine for Two Years", *Kyiv Post*, 26 March 2016: <http://bit.ly/2ECjuYr>.
- ³⁹Андрей Горянов и Ольга Ившина, Боец «спецназа ДНР»: помощь России была решающей, *Русская служба BBC*, 31 марта 2015: <https://bbc.in/2KW2QDv>.
- ⁴⁰Волчек. 'Зброя бойовикам йшла з Москви'.
- ⁴¹Jonathan Ferguson and N. R. Jenzen-Jones, *Raising Red Flags: An Examination of Arms & Munitions in the Ongoing Conflict in Ukraine*, Armament Research Services Report no. 3 (November 2014): 67; Михаил Жирохов. 'Последний козырь: Росийские танки Т-72 в боях на Донбассе', *Begemot.media*, 13 июля 2017: <https://bit.ly/2Q6rk2B>.
- ⁴²Генерал РФ Ленцов, що працював з ОБСЄ і українцями, тепер керує бойовиками, *Українська правда*, 10 серпня 2015: <https://pravda.com.ua/news/2015/08/10/7077331/>; 'В СБУ показали, які російські генерали керують військами на Донбасі', там само, 28 серпня 2015: <https://pravda.com.ua/news/2015/08/28/7079362/>.
- ⁴³ГУР МОУ. 'Вищий командний склад збройних сил Росії, особисто відповідальний за ведення бойових дій на території України': <https://bit.ly/2Q6CmF3>.
- ⁴⁴Mark Urban. 'How Many Russians Are Fighting in Ukraine?', *BBC News*, 10 March 2015: <https://bbc.in/2LpNvew>; Igor Sutyagin. 'Russian Forces in Ukraine', Royal United Services Institute Briefing Paper (March 2015): <https://bit.ly/2wZPP3X>.
- ⁴⁵Sten Rynning. 'The False Promise of Continental Concert: Russia, the West and the Necessary Balance of Power', *International Affairs*, vol. 91, no. 3 (May 2015): 539–52.
- ⁴⁶Pavel Felgenhauer: Putin's Aim Is to Destroy Ukraine's Independence, Defeat West, *Kyiv Post*, 25 January 2015: <https://bit.ly/2SfnsJ5>.
- ⁴⁷Zenon Zawada. 'Russia Escalates War, Dispatches New Forces', *Ukrainian Weekly*, 8 February 2015.
- ⁴⁸Интерв'ю автора з «кіборгами» «Денисом», «Ванею» і «Севером».
- ⁴⁹Shaun Walker. 'Ukraine Ceasefire: "There Is Shooting All the Time"', *The Guardian*, 30 June 2015: <https://bit.ly/2Pl04Iw>.
- ⁵⁰Gustav Gressel. 'Russia's Military Options in Ukraine', *European Council on Foreign Relations*, 27 April 2015: <https://bit.ly/1bTi21y>.
- ⁵¹Ian Chin. 'Ukraine's Military Is Stronger than Believed: Here's What It Needs to Win', *Reuters*, 16 February 2015: <https://reut.rs/2Eb3nRc>.

- ⁵² ‘The Fire That Did Not Cease’, *Economist*, 21 February 2015: <https://econ.st/2A5hyUo>.
- ⁵³ Ben Macintyre. ‘Putin’s Bodyguard of Lies Has Taken Over Russia’, *The Times*, 13 February 2015: <http://bit.ly/2EE6em8>.
- ⁵⁴ Ben Hoyle. ‘Rebels “Will Fight to End” despite Peace Plan’, *The Times*, 10 February 2015: <http://bit.ly/2EBEheB>.
- ⁵⁵ Wilson, *Ukraine Crisis*: 192.
- ⁵⁶ Peterson. ‘In Slaviansk, Rebels Leave a Trail of Russian Expertise’.
- ⁵⁷ U.S. Mission to the OSCE, statement ‘Ongoing Violations of International Law and Defiance of OSCE Principles and Commitments by the Russian Federation in Ukraine’ as delivered by Chargé d’Affaires Kate Byrnes to the OSCE Permanent Council, 26 February 2015: <https://bit.ly/2FVjDHR>.
- ⁵⁸ Taras Kuzio. ‘State-Led Violence in Ukraine’s 2004 Elections and Orange Revolution’, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 43, no. 4 (December 2010): 383–95.
- ⁵⁹ Елена Костюченко. ‘«Мы все знали, на что идем и что может быть»: Интервью с российским танкистом, который вместе со своим батальоном был командирован сражаться за Дебальцево», *Новая газета*, 4 марта 2015: <https://bit.ly/2ly-s7oZ>.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ‘Владимир Путин ответил на вопросы журналистов о ситуации на Украине’, *Президент России*, 4 марта 2014: <http://kremlin.ru/events/president/news/20366>.
- ⁶² ‘Путін вперше визнав, що в Криму були російські військові’, *ТСН*, 17 квітня 2014: <https://bit.ly/2KR7en6>.
- ⁶³ ‘Выступление и ответы на вопросы Министра иностранных дел России С. В. Лаврова в ходе дискуссии на 51-й Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности’, *МИД РФ*, 7 февраля 2015: <https://bit.ly/2Qa7zXH>.
- ⁶⁴ Macintyre. ‘Putin’s Bodyguard of Lies Has Taken Over Russia’.
- ⁶⁵ ‘Путин: на юго-востоке Украины не было и нет российских военных специалистов’, *ТАСС*, 4 июня 2014: <https://tass.ru/politika/1236685>.
- ⁶⁶ Bellingcat Investigation Team. ‘Origin of Artillery Attacks on Ukrainian Military Positions in Eastern Ukraine Between 14 July 2014 and 8 August 2014’, *Bellingcat*, 17 February 2015: <https://bit.ly/1L8kywT>.
- ⁶⁷ Tom Parfitt. ‘Russian Dead “Being Removed from Ukraine”’, *The Daily Telegraph*, 13 November 2014: <https://bit.ly/2Q9QqOb>.
- ⁶⁸ ‘Путін назвав своїх військових на Донбасі “шахтарями” і “трактористами”’, *ТСН*, 17 лютого 2015: <https://bit.ly/2RwPeAY>.
- ⁶⁹ Leon Aron. ‘A Premature Party for Poroshenko’, *Foreign Policy*, 18 September 2014: <https://bit.ly/2RchqfG>.
- ⁷⁰ Костюченко. ‘«Мы все знали, на что идем и что может быть»’.
- ⁷¹ Zhanna Byezpyatchuk and Luke Johnson. ‘Lawmaker Tells of Shelling and “Chaotic

Retreat” after Eastern Ukraine Cease-Fire’, *RFERL*, 27 February 2015: <https://bit.ly/2Pd91Dz>.

⁷²Цит. за: Вячеслав Лихачев и Татьяна Безрук, *Ксенофобия в Украине в 2014 г. на фоне революции и интервенции: Информационно-аналитический доклад по результатам мониторинга* (Киев: Конгресс национальных общин Украины, 2015): <https://bit.ly/2Ssf1DH>: 42.

⁷³‘Кто ты, «Стрелок»?’, *Завтра*, 20 ноября 2014: <https://bit.ly/1yXhezW>.

⁷⁴Tim Whewell. ‘The Russians Fighting a “Holy War” in Ukraine’, *BBC News Magazine*, 18 December 2014: <https://bbc.in/2zQ5oyi>.

⁷⁵Benjamin Bidder. ‘Russian Far-Right Idol: The Man Who Started the War in Ukraine’, *Spiegel Online*, 18 March 2015: <https://bit.ly/2B7TFMO>.

⁷⁶Tim Whewell. ‘Russia’s Imperialist Warriors’, *BBC News*, 11 January 2015.

⁷⁷‘Russian Nationalists Prepare for New Battles in Ukraine’, *RFERL*, 5 March 2015: <https://bit.ly/2PP6qA6>.

⁷⁸‘Roots of Pro-Russian Separatists in Russia’s Ultranationalist Groups’, *The Interpreter*, 4 August 2014: <https://bit.ly/2GsEfYd>.

⁷⁹Keith Gessen. ‘Why Not Kill Them All?’, *London Review of Books*, vol. 36, no. 17 (11 September 2014): <https://bit.ly/1tdYM0H>.

⁸⁰Anton Shekhovtsov. ‘Neo-Nazi Russian National Unity in Eastern Ukraine.’ ‘Neo-Nazi Russian National Unity in Eastern Ukraine’, *Anton Shekhovtsov’s blog*, 14 August 2014: <https://bit.ly/2z1qr0I>.

⁸¹Halya Coynash. ‘Putin’s Neo-Nazi Helpers’, *Human Rights in Ukraine*, 10 March 2014: <http://khpg.org/index.php?id=1394442656>.

⁸²Див.: *Taken to Extremes: Confronting the Fascist Threat in Russia*, спецвипуск часопису *Transition*, vol. 1, no. 10 (June 1995).

⁸³Павел Никулин. ‘Дело правое: За кого воюют российские неонацисты на Донбассе’, *Сноб*, 29 августа 2014: <https://bit.ly/2R5Hj0j>.

⁸⁴Whitmore. ‘Gangsters and Fascists and Separatists’.

⁸⁵‘Росіянин розповів, як воював на Донбасі за «ДНР» і показав свастику’, *Українська правда*, 15 червня 2015: <https://pravda.com.ua/news/2015/06/15/7071240/>.

⁸⁶Peter Worgler. ‘A Mad Crowd: Skinhead Youth and the Rise of Nationalism in Post-Communist Russia’, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 45, no. 3 (September 2012): 276.

⁸⁷‘Euro 2016: France Expels Russia Far-Right Fan Chief Shprygin’, *BBC News*, 16 June 2016: <https://bbc.in/1ty42Dj>.

⁸⁸‘Russia’s Shprygin, Supporters’ Leader at Centre of French Spat’, *ibid.*, 15 June 2016: <https://bbc.in/1UPpwUh>.

⁸⁹Sebastien Rabas and Jack Lush. ‘The Night Wolves: Putin’s Motorbiking Militia of Luhansk’, *The Guardian*, 30 January 2016: <https://bit.ly/1P1u8C0>.

- ⁹⁰ Peterson. 'In Slaviansk, Rebels Leave a Trail of Russian Expertise.'
- ⁹¹ 'Treasury Targets Additional Ukrainian Separatists and Russian Individuals and Entities,' *U.S. Department of the Treasury*, 19 December 2014: <https://bit.ly/2KVeey4>.
- ⁹² Walter Laqueur. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (New York: Harper Collins, 1993): 20.
- ⁹³ Simon Shuster. 'Meet the Cossack "Wolves" Doing Russia's Dirty Work in Ukraine,' *Time*, 12 May 2014: <https://bit.ly/1lvscnj>.
- ⁹⁴ Luke Harding. *A Very Expensive Poison: The Definitive Story of the Murder of Litvinenko and Russia's War with the West* (London: Guardian Books, 2016): 301.
- ⁹⁵ Taras Kuzio. 'Is Russia a State Sponsor of Terrorism?' *New Eastern Europe*, 22 January 2015: <https://bit.ly/2UX6a5O>.
- ⁹⁶ 'Затриманий бойовик на допиті зізнався, хто організував криваві теракти в Маріуполі,' *TCH*, 6 січня 2015: <https://bit.ly/2G162Pj>.
- ⁹⁷ 'У Харкові «прикрили» діяльність осередку сепаратистів,' *Українська правда*, 20 січня 2015: <http://pravda.com.ua/news/2015/01/20/7055767/>.
- ⁹⁸ Taras Kuzio. 'Ukraine Ignites: Why Russia Should Be Added to the State Sponsors of Terrorism List,' *Foreign Affairs*, 25 January 2015: <https://fam.ag/2S97uAI>.
- ⁹⁹ Bellingcat Investigation Team. 'The Lost Digit: Buk 3x2' (May 2016): <https://bit.ly/2ExuuVZ>.
- ¹⁰⁰ Amy Knight. 'Flight MH17: Will Russia Get Away with It?', *The New York Review of Books*, 19 November 2014: <http://bit.ly/2ECO04f>.
- ¹⁰¹ Bellingcat Investigation Team. 'MH 17: Origins of the Separatists' Buk' (November 2014): <https://bit.ly/13ZHkNI>.
- ¹⁰² David Satter. *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State* (New Haven, CT: Yale University Press, 2003): 204.
- ¹⁰³ Там само: 204.
- ¹⁰⁴ Там само: 210–18.
- ¹⁰⁵ Відповідно до міжнародного і національного законодавства, ідентифікаційні жетони з особистим номером військовослужбовця ЗС України мали бути запроваджені в українській армії ще на зорі незалежності. Проте на практиці порядок надання номера та стандарт жетона розроблено українським Міноборони щойно у 2014–2015 роках. Звісно ж, таких ідентифікаторів не мали добровольці першої хвилі та вояки батальйонів із не врегульованим статусом. – *Прим. пер.*
- ¹⁰⁶ Lily Hyde. 'The Missing.'
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ Halya Coynash. 'Unmarked Graves of Russia's Undeclared War,' *Human Rights in Ukraine*, 5 February 2016; <http://khpg.org/index.php?id=1454596666>.

- ¹⁰⁹ Bojan Pancevski. 'Half Ukrainian Fighters Killed by Poor Kit and Friendly Fire', *The Sunday Times*, 22 February 2015: <https://bit.ly/2rMz4rU>.
- ¹¹⁰ Hunter. 'Crowdsourced War'.
- ¹¹¹ Maxim Tucker and Ben Hoyle. 'Rebels Make Fresh Advance in East Ukraine', *The Times*, 2 February 2015.
- ¹¹² Halya Coynash. 'Russia Refuses to Probe Sharp Rise in Soldiers' Deaths during War in Donbas', *Human Rights in Ukraine*, 8 February 2016: <http://khp.org/index.php?id=1453857209>.
- ¹¹³ Halya Coynash. 'Russia refuses to probe sharp rise in soldiers' deaths during war in Donbas', *Human Rights in Ukraine*, 8 February 2016: <http://khp.org/index.php?id=1453857209>.
- ¹¹⁴ Kafanov, *Kremlin's Secret War*.
- ¹¹⁵ Courtney Weaver. 'Cafe Encounter Exposes Reality of Russian Soldiers in Ukraine', *Financial Times*, 22 October 2014 (збережена копія: <http://bit.ly/2UXInUn>).
- ¹¹⁶ Irena Chalupa. 'In Russia, Speaking Power to Truth', *Atlantic Council/New Atlanticist*, 4 September 2014: <http://bit.ly/2UVGdn8>.
- ¹¹⁷ Kafanov, *Kremlin's Secret War*.
- ¹¹⁸ Halya Coynash. 'Entire Pskov Paratrooper Regiment Killed in Ukraine?', *Human Rights in Ukraine*, 3 September 2014: <http://khp.org/index.php?id=1409690121>; '«Всю роту положили», *Псковская губерния*, № 34 (3–9 сентября 2014): <http://bit.ly/2UWw8Xa>.
- ¹¹⁹ 'На кладбище под Псковом напали на журналистов «Дождя», «РП», «Фонтанки» и «Новой», *Дождь*, 26 августа 2014: <https://bit.ly/2BSIVIS>.
- ¹²⁰ Левада-Центр. 'События на востоке Украины: выборы в ДНР и ЛНР, перемирие', 4–17 ноября 2014: <https://bit.ly/2QH97cb>.
- ¹²¹ Елена Васильева: Военные в России ломают себе ноги, лишь бы не ехать на Донбасс', *Українська правда. Життя*, 24 листопада 2014: <http://bit.ly/2PMLo4Y>.
- ¹²² PACE Rapporteurs in Eastern Ukraine Worried about Worsening Security Situation', *Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, 8 April 2016: <https://bit.ly/2DZX-7uN>.
- ¹²³ Julian Röpcke. 'Putin's Shadow Government for Donbass Exposed', *Bild*, 29 March 2016: <https://bit.ly/1Y0hBEf>.
- ¹²⁴ 'Moscow's Bankrolling Ukraine Rebels: Ex-Separatist Official', *Reuters*, 5 October 2016: <https://reut.rs/2dKHFHL>. На окупованих територіях, пише Владімір Пешков, «банківський сектор практично не існує. Росія постачає готівку спеціальним потягом, яким також перевозять зброю, боеприпаси та патрони, – товари, які ДНР та ЛНР не можуть самостійно виготовити» (Vladimir Peshkov. 'The Donbas: Back in the USSR', *European Council on Foreign Relations*, 1 September 2016: <https://bit.ly/2UvDW1L>).

- ¹²⁵ Julian Röpcke. 'Putin's Shadow Government for Donbass Exposed'.
- ¹²⁶ Harding, *A Very Expensive Poison*: 71.
- ¹²⁷ Röpcke. 'Putin's Shadow Government for Donbass Exposed'.
- ¹²⁸ Руслан Левиев. 'Министр оборони РФ нагородив солдат часами за Дебальцево', *Conflict Intelligence Team*, 8 февраля 2016: <https://bit.ly/2eNYKka>.
- ¹²⁹ Володимир Горбулін, 1) 'Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу', *Дзеркало тижня*, ч. 2 (23–30 січня 2015): <http://bit.ly/2PLFPUx>; 2) 'Гібридна війна: все тільки починається...' там само, ч. 11 (25 березня – 1 квітня 2016): <http://bit.ly/2POxСуВ>.
- ¹³⁰ Центр Разумкова. 'Ставлення громадян до ситуації на Донбасі', 9–14 вересня 2016: <https://bit.ly/2SsZtGo>; Соціологічна група «Рейтинг». 'Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні', 28 вересня – 7 жовтня 2016: <https://bit.ly/2KXGm51>.

РОЗДІЛ 10

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ

Катування, жорстоке поводження та навмисне вбивство солдатів, яких було затримано, поранено, та тих, хто здався, є воєнними злочинами. Ці останні свідчення повинні бути негайно, ретельно і неупереджено розслідувані, а винні мають бути притягнуті до відповідальності визнаними органами в рамках справедливого судового розгляду.

Заступник директора «Міжнародної амністії» у Європі та Центральній Азії Деніс Кривошеєв, 2015 рік¹

Українофобія в російській телевізійній пропаганді та публічному дискурсі російських політиків призвела до значного погіршення становища з правами людини у випадку громадян України в РФ та на окупованих нею територіях Криму (зокрема, йдеться про права кримських татар й етнічних українців) і Донбасу. Вона також зумовила терпимість російської влади до порушень прав людини та воєнних злочинів, вчинених російськими військовими та маріонетками.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини вважає, що «політичні лідери повинні утримуватися від використання повідомлень про нетерпимість або виразів, які можуть підбурювати до насильства, ворожості чи дискримінації; але вони також відіграють вирішальну роль у тому, щоб твердо й оперативно виступити проти нетолерантності, дискримінації, стереотипів та мови ненависті»². Режим Путіна несе відповідальність за усе перелічене, великою мірою через широке використання російської телепропаганди та інших форм політичної технології, в тому числі разучої та грубої брехні. Агресивна риторика та пропаганда поглиблюють кризи і сприяють посиленню конфліктів, як це і сталося на Донбасі.

Українська влада поставила питання про воєнні злочини, скоєні на Донбасі та у Криму, перед Міжнародним кримінальним судом (МКС). Старший прокурор МКС Алекс Вайтинг вважає, що із Криму та східної України «надходило багато повідомлень про воєнні злочини, ба навіть злочини проти людяності»³. Постанова МКС, ухвалена в листопаді 2016 року, та зростання західних претензій до Москви на тлі вчинених у Сирії військових злочинів змусили РФ розірвати співпрацю з ним як країни-спостерігача і заявити про відмову від раніше задекларованого наміру набути у ньому повноправного статусу.

МКС повідомив, що «ситуація у Криму та Севастополі еквівалентна міжнародному збройному конфлікту між Україною та Російською Федерацією». Суд описав ситуацію в окупованому Криму, а також зробив висновок, що транскордонний артилерійський обстріл української території з Росії та затримання там на Донбасі російських військовослужбовців «свідчить про безпосередні бойові дії між російськими збройними силами та українськими урядовими силами, що доводить існування міжнародного збройного конфлікту»⁴.

Незадовільні показники української влади у сфері розслідування і покарання в Україні й за кордоном (із використанням інструментів Інтерполу) винуватців злочинів, скоєних режимом Януковича, породили сумніви в тому, що подібні спроби матимуть успіх в МКС. Окрім того, у вересні 2014 року правозахисники з організації «Міжнародна амністія» (*Amnesty International*) передали президентові Порошенку відкритого листа про те, що Україна не ратифікувала Римський статут МКС: на заваді стояла ухвала Конституційного суду від 2001 року про те, що статут суперечить Конституції України. У січні 2007 року Україна ратифікувала угоду про привілеї та імунітети Суду (*APIC*) без ратифікації Римського статуту.

Телебачення в Росії та в окупованих частинах Донецької й Луганської областей транслює зовсім інакшу точку зору. Слідчий комітет Росії висунув проти властей України звинувачення в «геноциді», а заснована прокремлівськими активістами «кампанія проти політичних репресій та переслідувань інакодумців в Україні» задекларувала:

«Типовими для української реальності стали масштабні політичні репресії. Безліч людей інших політичних переконань, про яких судять часом на підставі мови, якою вони користуються, національної приналежності та проживанню на певній території, піддано арештам, катуванням та іншим утискам»⁵.

Поки нашвидкуруч створені російські інтернет-сайти поширювали ці голосливі твердження, в анексованому Криму було заборонено діяльність представницького органу кримських татар, Меджлісу. Його голові, Рефату Чубарову, та багаторічному лідерові національного руху Мустафі Джемілеву, заборонили в'їзд до Росії та на окупований півострів, а багатьох кримськотатарських активістів запроторили за ґрати. Навесні 2016 року російські пропагандистські медіа поширили фейк про те, що турецька розвідка начебто контролює самоврядні структури кримських татар. Кримськотатарські та українські ЗМІ на півострові було ліквідовано, кримськотатарські та українські організації – заборонено. Зокрема, 2015 року кримськотатарський телеканал *ATR*, радіо *"Mezdan"* і навіть дитячий телеканал *"Lâle"* мусили припинити мовлення, після чого їхнім редакціям довелося переміститися на материкову частину України⁶.

Призначена російськими окупантами «прокурор Криму» Наталія Поклонська зажадала, аби всі прихильники Революції гідності покинули півострів, оскільки вони пов'язані з українськими «націоналістами» та «фашистами». Вона розгорнула репресії проти активістів Євромайдану та склала список учасників «проукраїнських» акцій. Означення «проукраїнський» виявився так само розпливчастим, як і поняття «буржуазний націоналіст» у Радянському Союзі. Поклонська запевняла, що у кримських в'язницях вистачить камер для «українських націоналістів і радикалів», які підтримують «розквіт фашизму в Україні». Глава окупаційного «уряду» Криму Аксьонов погрожував гаданим українським нацистам трибуналом, що звучало доволі пікантно з вуст колишнього очільника політичної партії, яка співпрацювала з найпомітнішою російською неонацистською організацією РНЕ.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ТА ЕТНІЧНИЙ ШОВІНІЗМ

Радянська національна політика заохочувала шовінізм у ставленні до мов і культур неросійських народів, особливо української та білоруської, носіїв яких особливо наполегливо схилилися до русифікації. Три східнослов'янських народи мали стати осердям майбутнього російськомовного *Homo sovieticus*. Росіяни та російськомовні радянські громадяни дивилися на українську та білоруську мови зверхньо, як на селянські діалекти, що мали зникнути, поступившись російській, яка сприймалася як мова модерності. Подібна зневажлива політика щодо регіональних мов була очевидною у Франції, Великій Британії та інших країнах Європи до 1960–1970-х років.

Спротив поширенню вживання української мови після 1991 року виник тому, що значна частина носіїв російської не змогла змиритися зі змінами у мовній ієрархії в незалежній Україні. Так само, як і під час «коренізації» 1920-х років, росіянам «не подобалося щодня чути про свою належність до колишньої великодержавної нації і теперішню потребу приносити жертви на користь раніше пригноблених народів»⁷. Українці, які глибоко засвоїли радянські міфи про «дружбу народів», категорично заперечували проти визнання росіян національною меншиною. Починаючи з 1930-х років радянська національна політика визначала росіян як «перших серед рівних»⁸. Виняткове становище росіян з особливою яскравістю відбив знаменитий тост Сталіна у травні 1945 року, у якому їх було названо «найвидатнішою нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу» та «керівною силою Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни». Анна Фурньє з'ясувала, що в незалежній Україні протидія зростанню впливу української мови корелювала не так з уявними «загрозами» для російської, як з відмовою визнати перехід останньої до розряду мов меншин, що відбувся паралельно з підвищенням статусу української мови, котру багато хто зневажав як «селянський діалект», до рівня державної⁹.

Лівопопулістські політичні партії та Партія регіонів регулярно грали на остраху людей перед перспективою «українізації» під час виборчих кампаній, а російські медії ще більше розпалили його під час Євромайдану. Зарозумілий погляд на українську мову та культуру був поширеним явищем у роки президентства Януковича, що

загострило міжрегіональну напруженість і збільшило електоральну підтримку партії «Свобода». Не реалізована у лютому 2014 року спроба скасування суперечливого мовного «закону Ківалова–Колесніченка», який свого часу підніс російську мову до рівня регіональної на сході та півдні країни, була використана як «доказ» буцімто передбачуваної русофобії лідерів Євромайдану.

Слід зазначити, що у 2012 році «закон Ківалова–Колесніченка» прийняли з численними порушеннями регламенту. Перший заступник голови фракції «регіоналів» Михайло Чечетов похвалявся: «Можна оцінити красу гри Партії регіонів, коли ми наших політичних опонентів розвели, як кошенят»¹⁰. Венеціанська комісія Ради Європи піддала критиці цей закон, оскільки він ставив російську мову, що не була zagrożеною, у привілейоване становище порівняно як з іншими мовами меншин, так і, в частині регіонів, із державною українською¹¹. У лютому 2018 року закон було скасовано Конституційним судом України.

Українофобія в Росії різко зросла після Помаранчевої революції та обрання президентом Віктора Ющенка. Хвиля російського націоналізму, ксенофобії та шовінізму стрімко пішла вгору в 2005–2007 роках, у відповідь на Революцію троянд та Помаранчеву революцію. Другий підйом цих настроїв припав на 2011–2012 роки, коли після масових протестів у Росії Путін здійснив правий поворот, дійшовши висновку, що Росія перебуває у стані війни із Заходом, який режисує змови задля її ослаблення. Ще у 1990-х роках офіцери трьох головних розвідслужб Росії – Служби зовнішньої розвідки, ФСБ та ГРУ – не вірили, що «холодна війна» залишилася в минулому. ГРУ і надалі бачило себе організацією, «залученою до активного конфлікту»¹².

Показово, що навіть колишній подвійний агент Сергій Скрипаль, який дивом вижив після хімічної атаки кілерів із ГРУ у березні 2018 року, виявився типовим націоналістом, яких чимало серед російських силовиків. Скрипаль підтримував анексію Криму РФ та зневажливо висловлювався про українців як про «овець, яким потрібен гарний пастух». Як і інші російські націоналісти, він розглядав Україну як «штучну державу», а тому вірив, що якби у Москві хотіли, російські війська легко могли б захопити Київ. Так само і Путін є великодержавним шовіністом і націоналістом, прибічни-

ком так званих «традиційних», консервативних цінностей, який вірить, що Росія є центром морально вищої за західну євразійської цивілізації, а Україна – це всього лише «російська» земля, населена відгалуженням «російського народу».

Наприкінці 2010 року російські силовики провели кілька обшуків у Бібліотеці української літератури в Москві, за результатами яких п'ятдесят книжок вилучили для «психологічно-лінгвістичної експертизи», а саму будівлю тимчасово опломбували і закрили для працівників і відвідувачів. Незабаром бібліотека відновила роботу, але у жовтні 2015 року репресії спалахнули з новою силою – було затримано її директорку Наталію Шаріну, яку звинуватили у зберіганні на полицях «екстремістських» книжок і журналів. Шаріну помістили під домашній арешт, інкримінувавши «розпалювання міжнародної ворожнечі», приміщення бібліотеки вчоргове обшукали, а комп'ютери конфіскували «не фахівці з літератури, а костоломи»¹³. Серед вилучених друкованих видань були дитячі книжки з малюнками, а деякі «націоналістичні» публікації, за словами бібліотекарки, підкинули поліцейські. Голова комітету захисту ув'язнених письменників Міжнародного ПЕН-клубу засудив ці рейди: «Яким би не був зміст матеріалу, що начебто зберігався в бібліотеці, арешт бібліотекарки державними органами явно здається непропорційною відповіддю»¹⁴.

Щоправда, не всіх росіян підхопив вир масованого пропагандистського натиску на українських «фашистів». Російський правозахисний центр «Сова» засудив переслідування працівників української бібліотеки. Однак здебільшого російська громадська думка перебувала в руслі лінії офіційної пропаганди та стереотипів щодо українців. Висловивши протест проти «українського фашизму», низка російських письменників із Москви розірвала зв'язки з Андрієм Курковим, відомим російськомовним літератором, який мешкає в Києві, підтримував Євромайдан та засуджує агресію Путіна¹⁵.

Після встановлення окупаційного режиму на Донбасі керівництво угруповань «ДНР» і «ЛНР» заходилося здійснювати ту саму політику, яку Росія провадила у Криму, намагаючись зачистити захоплені українські терени від прихильників Євромайдану, інших українських патріотів та усіх не лояльних до Росії та її маріонеток¹⁶.

Засуджуючи Євромайдан за гадану дискримінацію російської мови, ватажки «ДНР» і «ЛНР» здійснюють репресії щодо носіїв української культури і мови, а також вірян приязних до України конфесій. Усі сліди української мови, культури, освіти, політичного та релігійного життя в окупованих районах Луганщини і Донеччини систематично затираються. «Немає жодних україномовних газет чи [телевізійних] каналів, а будь-яку нашу веб-сторінку з явно проукраїнською позицією негайно блокують»¹⁷.

Повторюючи практику репресій проти міфічних українських націоналістичних організацій, яку востаннє широко застосовували у роки сталінського «великого терору», в Росії та Криму за подібними звинуваченнями ув'язнюють українських і кримськотатарських культурних і політичних активістів, а також військовослужбовців¹⁸. Загалом лише на території окупованого Криму з політичних мотивів було незаконно затримано щонайменше 70 громадян України¹⁹.

Російські громадяни, які виступали проти агресії Путіна в Україні, також зазнали політичних репресій. У Росії зафіксовано збільшення кількості притягнутих до кримінальної відповідальності за так званий «екстремізм» на 300%, і четверту за розміром групу з-поміж цих людей складають ті, кого переслідують за осуд російської мілітаристської політики проти України.

- Поета і вчителя **Александра Бившева** засудили за «розпалювання ворожнечі». Він виступив проти анексії Росією Криму, написавши вірша «Українським патріотам».
- Руфера **Владіміра Подрезова** засудили до двох років позбавлення волі за розмальовування зірки на шпилі московського хмарочоса у барви українського прапора.
- Поширення українофобії на Далекому Сході Росії, на відстані багатьох тисяч кілометрів від Донбасу, стало очевидним завдяки репресіям, які спіткали **Наталію Романенко**, керівницю українського хору в Хабаровську, яку після повернення з України звинуватили у «націоналізмі» та облили зеленкою, назвавши «бандерівкою»²⁰.
- Голову казанського громадського об'єднання «Всетатарський громадський центр» **Рафіса Кашапова** було засуджено до

трьох років позбавлення волі за поширення «етнічної ворожечі» та «сепаратизму». Він публікував в інтернеті тексти з критикою політики Росії на Донбасі та у Криму.

- **Єкатеріну Вологженіну** включили до офіційного списку «терористів» і звинуватили в «розпалюванні ненависті» проти «добровольців-солдатів із Росії», які воюють на Донбасі, а також у діяльності, спрямованій проти діючої влади РФ. Вологженіна розповсюджувала повідомлення про конфлікт у Донбасі через соціальні мережі. Її ноутбук, планшет, цифрову камеру та компакт-диски конфіскували.
- **Влада Колеснікова** виключили з технікуму після того, як він виступив проти російської агресії в Україні. Адміністрація та інші студенти технікуму розгнівалися на нього через футболку «Поверніть Крим!», а дід юнака, симпатик КДБ, сказав йому: «Ти мій ворог. Ти зрадив нашу країну [...] Ти не розумієш, що Сполучені Штати скористалися ними [українцями] як гарматним м'ясом, аби зашкодити Путіну»²¹. Повідомлялося, що у грудні 2015 року Влад наклав на себе руки – втім, у Росії вбивства бувають дуже схожими на «самогубства». Навіть якщо його смерть дійсно була суїцидом, вина за неї лежить на російській владі, яка сформувала атмосферу морального терору проти інакодумців²².
- **Віктора Шура**, російського громадянина, який постійно проживав в Україні, викрали та потайки доправили до РФ, де засудили до 12 років ув'язнення за «шпигунство»²³.

І це лише декілька показових випадків.

У Криму вже давно спостерігалася напруженість у стосунках між етнічними росіянами та кримськими татарами, які прагнули повернення на землю, з якої їх депортував Сталін у 1944 році. Кирилли називають ті події, внаслідок яких загинула близько половини їхнього народу (на шляху до Середньої Азії та Сибіру або в перші роки після насильницького переселення), геноцидом. Від початку свого повернення до Криму наприкінці 1980-х років вони щороку 18 травня згадували свою найбільшу національну трагедію, але у 2014 році, після російської анексії, їм фактично заборонили прово-

дити традиційні поминальні заходи²⁴. Етнічних росіян масово завозили до Криму після Другої світової війни, і деякі з них привласнювали покинуте майно кримських татар. Партія регіонів, російські та українські комуністи й російські націоналісти у Криму та Росії підтримували безглузді сталінські звинувачення киримли в «колабораціонізмі» під час нацистської окупації на «виправдання» злочину депортації. Прем'єр-міністр Криму часів президентства Януковича Анатолій Могильов²⁵ був типовим речником цієї ксенофобської коаліції, виступаючи з антитатарськими філіппіками на шпальтах *«Кримської правди»*, найпопулярнішої газети на півострові.

Російська окупаційна влада зробила кримських татар своєю мішенню в регіоні, що традиційно мав одні з найвищих показників ксенофобії в Україні²⁶. Антитатарські стереотипи здавна були присутні в інформаційному полі Криму, проте почали зростати експоненційно у роки президентства Януковича, коли Партія регіонів та союзні їй кримські російські націоналісти стали домагатися жорсткішого контролю над життям півострова. У 2012 році Європейська комісія проти расизму та нетерпимості констатувала поширення антикримськотатарської мови ненависті²⁷. Багато кримських газет, серед яких передусім згадують *«Крымскую правду»*, здавна публікували провокаційні та зневажливі статті з нападками на кримських татар і українців²⁸.

Попри російську телепропаганду та провокаційні публічні заяви про те, що буцімто існує серйозна загроза для російськомовних громадян з боку очільників Євромайдану, реальна ситуація на місцях була зовсім інакшою. У березні 2014 року Рада Європи не виявила жодних загроз для національних меншин на материковій частині України, проте висловила «нагальне занепокоєння» щодо російської політики у ставленні до українців, киримли, караїмів та кримчаків у Криму в перші ж тижні окупації²⁹. За кілька років з моменту оприлюднення цієї доповіді політична атмосфера у Криму довкола киримли та українців уже нагадувала найчорніші дні Радянського Союзу.

Офіційне ставлення до кримських татар стало очевидним майже одразу після того, як російські війська вторглися на півострів. 3 березня 2014 року бойовики кримських воєнізованих угруповань російських націоналістів викрали кримськотатарського активіста

Решата Аметова, піддали його тортурам і вбили. Відтоді арешти, висилки та ув'язнення кримських татар стали ледь не регулярними, кримськотатарські школи та видавництва закривали, а кримськотатарські історичні пам'ятки руйнувалися³⁰.

Починаючи з весни 2014 року права людини у Криму перебувають під постійною загрозою. Правозахисна організація “Human Rights Watch” характеризує становище на цій території як всеохоплюючу «атмосферу страху і репресій»³¹. Упродовж років, що минули, російська окупаційна влада «не змогла провести присутні розслідування таких дій збройних угруповань як тортури, позасудові страти, зникнення людей, напади і побиття кримських татар, українських активістів і журналістів». У квітні 2016 року Меджліс було поставлено поза законом як «екстремістську організацію»³². Влада «переслідувала й залякувала» кримськотатарських активістів, провела «необґрунтовані обшуки в мечетях, ісламських школах та десятках будинків кримських татар під приводом пошуку наркотиків, зброї та “забороненої літератури”, відкрила кримінальні провадження за звинуваченнями в “організації безладів”, “екстремізмі” та “тероризмі”»³³. Не проводилося жодних розслідувань з приводу загибелі дев'яти кримськотатарських активістів і 25 випадків викрадення та затримання кримли російською окупаційною адміністрацією. У травні 2016 року люди у формі патрульних поліцейських викрали члена виконкому Всесвітнього конгресу кримських татар Ервіна Ібрагімова. Він безслідно зник – можливо, був убитий.

Українська мова у Криму, яка і до російської анексії майже не отримувала сприяння влади з Києва, потрапила «під ніж». Рада Європи виявила ознаки системної етнічної, релігійної та мовної дискримінації на окупованому Донбасі та у Криму, але не знайшла проявів подібної політики на теренах, підконтрольних урядові України³⁴. Російська політика стосовно української мови та освіти в Криму є продовженням давньої нетерпимості у ставленні до українців у Російській Федерації, де вони є однією з найчисленніших національних меншин, але де-факто позбавлені будь-яких культурних, освітніх і мовних прав. У квітні–травні 2014 року, одразу після анексії, департамент освіти в Криму понизив рівень викладання української мови та культури до факультативного, водночас помітно розширивши вивчення російської мови, літератури та історії.

До осені 2014 року освітня політика в Криму уже нагадувала ситуацію в Росії: жодна з-поміж шестисот місцевих шкіл не передбачала навчання українською мовою³⁵.

РЕЛІГІЙНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Перші три президенти України прагнули зберегти рівновагу між проукраїнськими та проросійськими церквами в Україні. Кравчук, Кучма та Ющенко заявляли про бажання створити автокефальну (незалежну) Українську православну церкву, проте, незважаючи на риторичку, у цьому напрямку не було вчинено жодних кроків. Янукович покінчив із цим балансуванням і відкрито став на бік Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП). Він розбудував тісні особисті стосунки з московським патріархом Кірілом і був відзначений однією з найвищих нагород РПЦ – орденом святого князя Володимира. Під час Євромайдану, у січні 2014 року, глава Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Святослав Шевчук отримав через Міністерство культури листа від СБУ, яка погрозувала правовому статусу його Церкви, якщо він і надалі підтримуватиме антиурядові протести. Ця безглузда погроза відобразила рівень впливу російських спецслужб на СБУ. Вона також засвідчила традиційну ксенофобію кліки Януковича стосовно західних українців і прагнення повернутися у часи, коли УГКЦ в Радянському Союзі була заборонена.

Саме російська агресія, а не політика української влади стала найсерйознішою загрозою для впливу УПЦ МП. Проте під час війни російська телевізійна пропаганда продовжувала поширювати нісенітницю про українські проавтокефальні православні конфесії. Канал «Россія-1» показав документальний фільм «Переслідування», на початку якого предстоятеля Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) патріарха Філарета звинувачували в намаганні перетворити її на «нацистський духовний центр, де головним святим буде Бандера». Філарета у стрічці зображено кровожерним фанатиком, який буцімто прагне винищити мешканців Донбасу – краю, де він народився. Водночас у цьому фільмі йдеться про те, що київський православний патріарх за дорученням США начебто працював задля знищення православ'я в Україні³⁶.

В Україні існує релігійний плюралізм, і жодна церква не має статусу державної. Угрупування «ДНР» і «ЛНР» мавпують путінську Росію, де РПЦ де-факто є державною: її «панівне» становище було зафіксоване в першій версії «конституції ДНР» у травні 2014 року (пізніше це положення прибрали)³⁷. Інші релігійні конфесії зазнали переслідувань з боку козаків і російських націоналістичних угруповань, скажімо, «Російської православної армії». Протести проавтокефальних українських церков з цього приводу на окупованому Донбасі та у Криму засудили як проплачені Заходом, пов'язані з ЦРУ й вигідні українській армії та пропаганді.

Під час конфлікту російські священники та «православні» екстремісти й фашисти порушували права людини. Захоплених у полон українських захисників Донецького аеропорту російський православний священник бив по голові дерев'яним хрестом. Він «казав, що ми – не люди. Священик у рясі із хрестом, – згадував колишній полонений Олександр Машонкін. – Цей дерев'яний хрест зламав на голові одного полоненого, потім повернувся з металевим хрестом і бив. Я такого священника хіба у фільмах жахів бачив»³⁸. Священники РПЦ, іноді надягнувши козацькі шапки та прип'явши козацькі шаблі, керували підрозділом, який чинив страти у підвалі церкви у Слов'янську, де відбувалися тортури³⁹.

РПЦ мала тісні зв'язки з російськими козацькими угрупованнями, які жорстоко поводитися з українськими військовополоненими. «Одними з найпотворніших» були порушення прав людини, які чинило козацьке «Всевелике військо Донське». Так звана «Російська православна армія», пов'язана з Ігорем Гіркіним, була задіяна у викраденнях, катуванні, вбивствах і жорстокому поводженні з військовополоненими⁴⁰. Чи не найжорстокіше до українських бранців ставилися в загоні «Бетмена» (Олександра Беднова), хоча, звичайно, прояви садизму навряд чи піддаються порівнянню.

Російські бойовики-фундаменталісти відчували жагучу ненависть до українських греко-католиків і «схизматиків» (прихильників української православної автокефалії), зумовлену багатовіковим отруєнням свідомості росіян у ставленні до обох конфесій. Царські та радянські армії нищили греко-католицьку церкву в Галичині в роки відповідно Першої та Другої світових воєн. За винятком віруючих РПЦ, до представників усіх інших релігійних

конфесій «застосовувалися вбивства, катування, примусові переміщення, позбавлення свободи та жорстоке позбавлення свободи, які порушують базові права, закріплені в міжнародному законодавстві»⁴¹. Окупаційна «міська адміністрація» Слов'янська орендувала в УПЦ МП музей-садибу «Вілла Марія», яку використовувала для «збору гуманітарної допомоги повстанцям», розповіла музейний екскурсовод Віра Кушнір. Вона додала, що російських православних священників часто бачили на барикадах російських маріонеток у Слов'янську⁴². Представники духовенства РПЦ в Росії та східній Україні благословляли прапори російських маріонеток та освячували блок-пости на дорогах. На Уралі священник РПЦ благословив бойовиків, які їхали на Донбас боротися з «фашистськими покидьками»⁴³.

Українські православні віряни «побачили зброю в їхніх церквах, і священників, які закликали до сепаратизму та приєднання до місцевих сепаратистських сил». Представники РПЦ «закликали до агресії. Вони казали, що Крим не був Україною, що Донбас не був Україною». Деякі священники Московського патріархату відмовлялися відправляти панахиди за загиблими українськими вояками⁴⁴. Священник РПЦ отець Олег із кафедрального собору Святого Духа у Слов'янську став капеланом Гірка іна та благословляв «ДНР», «ЛНР» і російські прапори.

У Криму ще 2010 року було створено воєнізовані табори під патронатом Синодального комітету РПЦ. Отець Віталій Веселий, настоятель Свято-Воскресенського храму Слов'янську та керівник місцевого Центру слов'янської культури, активно співпрацював із російськими окупаційними силами. У цих священників РПЦ були такі самі погляди, як у Гірка іна та інших російських націоналістів й імперіалістів: на їхню думку, України не існує, а українці є відгалуженням російського народу.

Протестанти стали мішенню для росіян і російських маріонеток ще й через їхній зв'язок з США, які, на думку adeptів «російського світу», просувають некорінні релігійні конфесії на «православній землі». РПЦ та її козаки-бойовики називали протестантів «сектантами». У квітні 2014 року, коли окупаційні загопи захопили західну частину Донецької області, священники РПЦ прибули з козаками та «місцевими бандитами» і вимагали від представників інших релі-

гійних конфесій віддати їхні будівлі та храми. У Слов'янську заго-ни росіян і російських маріонеток передали протестантські храми РПЦ, яка дозволяла використовувати їх для вправлення у стрільбі й воєнізований підготовці⁴⁵. Ці ж священники благословляли обстріли українських військ. До протестантських храмів вони часто ставилися із презирством і використовували їх під сховища зброї.

Упродовж недовгої російської окупації у Слов'янську було вбито чотирьох членів протестантської Євангельської церкви Преображення Господнього: двох синів пастора Олександра Павенка, Рувима і Альберта, та двох дияконів, Віктора Брадарського і Володимира Величка. Їх затримали 8 червня 2014 року, наступного дня стратили, а тіла поховали у братській могилі разом з іншими жертвами⁴⁶. Також затримали керівника Євангелічної асоціації «Церкви Божої» єпископа Олексія Демидовича і члена церковної волонтерської групи Геннадія Лисенка. Їх били та кололи багнетами, Лисенку зв'язали руки й ноги, але, на щастя, вони вижили. Ще один протестантський священник, пастор Микола Калініченко із церкви «Слово життя» в Шахтарську, пережив імітацію розстрілу⁴⁷. Деяких протестантських лідерів у Слов'янську вбили з метою заволодіння їхнім бізнесом місцеві злочинці, які приєдналися до російських маріонеток⁴⁸.

Переслідування конфесій, що не належали до російського православ'я, в окупованих районах, спонукало євреїв, протестантів, українських православних та греко-католиків тікати на підконтрольні Україні території. Російські маріонетки нищили або ушкоджували храми УПЦ КП та релігійні споруди інших конфесій, репресували й убивали українських православних священників і протестантських пасторів. Від 30 до 40 храмів УПЦ КП на окупованому Донбасі було закрито, а священнослужителі втекли після публікації їхніх прізвищ у «списках на ліквідацію». У Слов'янську та Новоазовську священників УПЦ КП викрадали, погрожували їм і по-звірячому били, а їхні церкви обстрілювали і грабували. Протестантських пасторів Олександра Шуміна, Валерія Лоторева, Павла Мінькова та Юрія Іванова викрали та змусили працювати в таборах російських маріонеток⁴⁹. У Криму УПЦ КП потерпала від нападів козаків і бойовиків, позаяк її вірних і священників звинувачували в тому, що вони «фашисти» і «сатаністи». Церковні примі-

щення плюндрували; їх пікетували протестувальники, які тримали плакати із провокаційними гаслами, як-от «Ні “Правому сектору” у Криму!»⁵⁰.

ПОРУШЕННЯ РОСІЯНАМИ ТА РОСІЙСЬКИМИ МАРІОНЕТКАМИ ПРАВ ЛЮДИНИ І ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ

Жорстоке та негуманне поводження з українськими військово-полоненими не дивує: врешті-решт, російська влада ніколи не поважала навіть співвітчизників-жертв воєнних дій і військовополонених. Ставлення до росіян, які загинули під час двох чеченських конфліктів⁵¹, стало проявом ширшої культури неповаги до життя та прав людини в російській та радянській історії. Брак поваги до людського життя – «традиційний в Росії», де ніколи не існувало верховенства права і де людина не має жодної цінності. Девід Саттер пише, що «марнотратне ставлення до індивіда домінувало в посткомуністичній Росії, і це відображалося в окремих долях»⁵². Приклади порушення прав людини та воєнні злочини представлено нижче.

Воєнні злочини становлять специфічну категорію злочинів, які мають трактуватися з особливою суворістю. Серед воєнних злочинів, вчинених російськими військовими на українській території, необхідно виділити такі:

- застосування колективної відповідальності;
- тортури і нелюдське поводження;
- страти;
- відмова в достойному похованні загиблих та нруга над їхніми тілами;
- викрадення задля вимагання викупу;
- жорстокі допити;
- мародерство.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) та незалежні правозахисні групи на Заході й в Україні систематично документують приголомшливі злочини російських військ та їхніх маріонеток, які беруть участь у тортурах, жорстокому пово-

дженні та масових стратах людей. В одній із перших доповідей на цю тему, опублікованій навесні 2014 року, УВКПЛ констатувало: «Збройні групи дедалі частіше порушують права людини, включно з викраденнями, катуванням і жорстоким поводженням, незаконними затриманнями та вбивствами, а також захопленням і утриманням громадських будівель»⁵³. Управління рекомендувало: «Тих, кого буде визнано причетними до створення та підбурювання озброєних угруповань, перетворення їх у воєнізовані формування, слід притягнути до відповідальності за національним та міжнародним законодавством»⁵⁴. У серпні 2014 року воно повідомило, що збройні угруповання продовжують тероризувати населення у підконтрольних їм районах, скоюючи «вбивства, викрадення, фізичні та психологічні тортури, жорстоке поводження та інші серйозні порушення прав людини та міжнародного гуманітарного законодавства»⁵⁵.

На російських військових, російських націоналістах, таких як убитий у жовтні 2016 року Арсеній Павлов («Моторола»), і прокадровських найманцях лежить провина за вчинення найтяжчих порушень прав людини та воєнних злочинів. Російський танкіст із Бурятії, який потрапив до донецької лікарні після важкого поранення під Дебальцевим, згадував про захоплення кількох сіл: «Я, безумовно, не пишаюся тим, що зробив. Що знищував, убивав»⁵⁶. Росіянин, який у 2014 році відправився воювати на боці бойовиків «ДНР», пізніше розповідав, що опинився пліч-о-пліч зі «звичайними головорізами», яким було «байдуже, проти кого воювати»⁵⁷.

Багато українських військовослужбовців безслідно зникли. Загалом залишається невідомим місце перебування близько 1500 осіб – частину з них, імовірно, утримують у полоні на окупованих територіях.

У 1940-х і на початку 1950-х років партизани Української повстанської армії (УПА) стріляли в себе або підривали себе гранатами, аби не бути схопленими живцем та уникнути катування і принизливої страти. У березні 1950 року командувач УПА Роман Шухевич застрелився, коли його криївку оточили внутрішні війська Міністерства держбезпеки СРСР. На Донбасі деякі українські вояки також віддали перевагу самогубству перед полоном, який загрожував їм тортурами та рабською працею. Український солдат

Андрій Козинчук розповідав: «Найгірше для нас, гірше за смерть, було потрапити в полон. Тож граната мусила забрати на той світ і нас, і, якщо пощастить, кількох ворогів»⁵⁸.

Українські солдати, звільнені навесні 2016 року, дали жахливі свідчення про тривале перебування в ув'язненні у повній ізоляції та застосування тортур, зокрема побоїв та ураження електричним струмом⁵⁹. Українських військовополонених били прикладами вогнепальної зброї та катували електричним струмом; пальці на ногах і руках їм чавили плоскогубцями, стріляли в них із травматичних пістолетів, а у випадку жінок погрожували зґвалтуванням⁶⁰.

Військові чинної служби РФ та російські добровольці скоювали або контролювали 40% випадків катування. Третина українських військовополонених та 16% затриманих цивільних були свідками загибелі людей внаслідок застосування тортур. Ці дії, вчинені загонами росіян і російських маріонеток, є воєнними злочинами. «Міжнародна амністія» заявила, що «катування, жорстоке поводження та навмисне вбивство солдатів, яких було затримано, поранено та тих, хто здався, є воєнними злочинами». «Позасудові страсти є воєнним злочином – просто і ясно», – каже заступник директора європейської та центральноазійської програми «Міжнародної амністії» Деніс Кривошеєв⁶¹.

Українські патріоти, які мешкають у регіонах, контрольованих російськими маріонетками, наражаються на затримання, катування та смерть від самого початку збройного заколоту. Українських патріотів і релігійних лідерів звинувачували у тому, що вони «шпигуни», «терористи» та «сектанти», які працюють за дорученням західних спецслужб і яких мусять позбутися «ДНР» і «ЛНР»⁶². У Горлівці місцевого депутата від партії «Батьківщина» Володимира Рибак, який виступив проти захоплення його міста «зеленими чоловічками» Гіркіна, затримали чоловіки в камуфляжній формі. Його по-звірячому катували і вбили, а тіло кинули в річку⁶³. До цієї жахливої розв'язки місцева юрма глумилася з Рибак, підбадьорюючи російських «зелених чоловічків» – схоже сталося у Донецьку, коли українських в'язнів змусили під дулами автоматів пройти маршем вулицями міста. У Горлівці також втратили двох молодих активістів Євромайдану, 25-річного Юрія Дяковського та 19-річного Юрія Поправка. Дяковського вбили одразу після затримання,

а Поправка, як і Рибак, закатували до смерті – їхні тіла знайшли одночасно. Під час моїх відвідин Слов'янська українські активісти розповідали про короткострокову російську окупацію міста, коли озброєні чоловіки обшукували їхні будинки; більшість із них змушені були переховуватися.

Силові структури росіян і російських маріонеток часто вдавалися до тортур від самого початку конфлікту⁶⁴. Командувач збройних формувань угруповання «ДНР» Ігор Гіркін видав розпорядження про застосування смертної кари на територіях, контрольованих окупантами. Це не має дивувати з огляду на звинувачення у причетності до масових вбивств у боснійському Вишеграді, що звучали на адресу Гіркіна. Згідно з документами, що перебувають у розпорядженні Міжнародного кримінального суду, навесні–влітку 1992 року під час кампанії етнічної чистки, влаштованої сербськими націоналістами та воєнізованими підрозділами, там було вбито 3000 цивільних боснійських мусульман, у тому числі 600 жінок та 119 дітей. Гіркін також брав участь у Другій чеченській війні, під час якої російські військові вчинили численні злочини проти мирного населення. Участь Гіркіна в обох цих конфліктах та етнічних чистках підготувала його до вчинення порушень прав людини та воєнних злочинів в Україні.

Під час окупації Слов'янська Гіркін, який проголосив себе «міністром оборони ДНР», запровадив військові трибунали, оголосивши чинним відповідний декрет Сталіна від 1941 року. Таємна поліція «ДНР» функціонувала десь «між радянським законодавством і правосуддям бойовиків»⁶⁵. «На основі цього [сталінського] законодавства ми судили, здійснювали суди, розстрілювали», – пізніше розповідав Гіркін⁶⁶. Загони Гіркіна вчинили набагато більше страт, ніж він сам публічно визнавав, включно з убивствами протестантських релігійних лідерів. Очільники російських маріонеток також вдавалися до тактики випаленої землі, зрівнюючи із землею села, коли відступали під тиском українських сил улітку 2014 року.

Трибунали, створені бойовиками «ДНР», присвоїли собі право карати смертю за гадані злочини «державної зради», «шпигунства», «дезертирства», «мародерства» та «пропаганди фашизму». Щодо останнього аналітик Харківської правозахисної групи Галя Койнаш відзначала:

«“Закон”, який забороняє “пропаганду фашизму”, виглядає скопійованим із російського відповідника, що, мабуть, має сенс, адже будь-який аналіз дозволяє зрозуміти, як багато бойовиків і тих, хто готує їх у Росії, мають ультраправі та неонацистські переконання, які цей документ має на меті заборонити»⁶⁷.

Репресії військових трибуналів покликані відволікти увагу від дедалі зростаючої соціальної вразливості жителів ОРДЛО через брак ресурсів для виплати пенсій, зарплат і соцвиплат, що призводить до дезертирства, протестів і страйків. Військові «трійки», що «судять» на основі доносів, насильства та залякування, пише Койнаш, – це «ще одне страхітливе нагадування про найгірші методи радянської влади, явно спрямоване на тероризування населення»⁶⁸.

У низці випадків окупанти з підкресленою зневагою ставилися до поранених і загиблих українських військовополонених. Є відеосвідчення того, як російські маріонетки, зокрема Михайло Толстих («Гіві») ⁶⁹ та Арсеній Павлов («Моторола»), витягували тіла убитих українців із фургонів і скидали їх до рівчака, де залишали непохованими. «Гіві» катував поранених і захоплених у полон українських військових, кидаючи їх на землю, відрізув їхні шеврони, які заштовхував їм до рота і змушував їсти. Командир російських маріонеток, коментуючи загибель українських солдатів, сказав, що вони померли, бо відмовилися добровільно здатися: це був натяк на те, що їх стратили після взяття в полон ⁷⁰. Із сотень українських солдатів, захоплених у полон під Іловайськом, майже всі, кого не стратили, зазнали тортур та жорстокого поводження. Принаймні четверо були страчені через те, що недостатньо швидко виконали наказ роздягнутися. Серед них були Артем Каліберда, який начебто поведився «істерично», і Андрій Лозинський, який попросив дозволити йому подзвонити додому матері. Колишній український військовополонений підтвердив матері, яка шукала свого зниклого під час бойових дій сина, що російські маріонетки наказали пораненим і травмованим полоненим роздягнутися, а потім їх стратили ⁷¹.

Поранених українських військовополонених зі шрапнеллю в ногах змусили марширувати центром Донецька під свист, серед плювок і штурханів мешканців міста, підбурюваних російською та

місцевою українофобською телепропагандою. Оксана, яка поїхала до Донецька добиватися звільнення свого чоловіка, старшого сержанта Анатолія Свирида, сама зазнала побоїв і тортур електричним струмом. Вона згадувала, що «мене били так само жорстоко, як чоловіків», бо «вони хотіли, аби ми зізналися у шпигунстві»⁷².

Після битви за Дебальцеве окупанти не поховали загиблих українців, залишивши їхні тіла гнити й бути поживою для прибудних собак. «Собаки пожерли трупи», після чого «від них залишилося так мало, що нічого було й ховати»⁷³. «Журналісти “Associated Press”, які прибули до Дебальцевого невдовзі після захоплення його росіянами та російськими маріонетками, на власні очі бачили непоховані тіла українських солдатів, що лежали на дорогах і перед садами людських будинків»⁷⁴. Ватажок «ДНР» Захарченко насміхався з українських вояків, полонених під Дебальцевим, які тремтіли й стояли навколішки в снігу, кажучи, що президент Порошенко їх «зрадив», бо вони для нього «не більше ніж шматки м'яса»⁷⁵.

Занепад правопорядку на окупованій частині Донбасу призвів до таких беззаконних дій, як мародерство та свавільні страсти українських військовополонених. Захарченко публічно шкодував, що не може розстріляти усіх військовополонених, які брали участь у марші центром Донецька⁷⁶. Олександр Машонкін, який зазнав поранення і був захоплений в полон на донецькому летовищі, згадував, що у підвалі підрозділу «Мотороли» українських бранців «били усім – трубами, табуретками, ніжками від столів. Били скрізь – по голові, по всьому тілу, у пах»⁷⁷. «Север», інший український «кіборг», згадував: «Вони били нас шість чи сім годин трубами, прикладами автоматів, битами й усім, що траплялося їм під руку».

«Міжнародна амністія» задокументувала численні військові злочини, вчинені російськими маріонетками та російськими військовими проти українських активістів, журналістів і учасників бойових дій. До них належать вбивства захоплених у полон поранених і ув'язнених українських націоналістів. Під час наступу українських військ влітку 2014 року бойовики «ЛНР» перед втечею страшили українських бранців, стріляючи їм у голову та шию. Цей розстріл нагадував вбивства в'язнів радянських тюрем на Західній Україні, вчинені НКВС у червні 1941 року⁷⁸.

Серед російських маріонеток і військових, які вчинили найтяжчі порушення прав людини, особливо відзначилися батальйони «Спарта» і «Призрак» («Мара»), що базувалися в Донецьку та Алчевську, – їх звинувачують у скоєнні численних злочинів проти людяності, зокрема, вони відповідальні за страти таких українських солдатів (перелік не є вичерпним):

1. Ігор Брановицький (90-й батальйон, 81-а бригада) був поранений та захоплений в полон на летовищі Донецька. Боець «Север» став свідком того, як Павлов-«Моторола» убив Брановицького двома пострілами в голову після того, як той назвав себе кулеметником⁷⁹. «Север» вважає, що Брановицький міг би вижити попри своє поранення, якби його евакуювали до лікарні, проте Павлов не хотів обтяжувати своїх підлеглих доглядом за пораненими українськими бранцями⁸⁰. Групу «кіборгів» катували «Гіві», два чеченці на прізвиська «Танчик» і «Сталін» та священник, який використовував хрест як засіб для катування⁸¹.
2. Андрій («Бур») Гаврилук (95-а аеромобільна бригада) також потрапив до полону після поранення в Донецькому аеропорту. Окупанти вбили його трьома пострілами в голову.
3. У селищі Красний Партизан (нині Бетманове) стратили чотирьох українських військових, які охороняли блокпост на трасі Горлівка–Донецьк: Андрія Колісника, Альберта Саруханяна, Сергія Слісаренка та Романа Сеха. За словами свідка злочину, Саруханяна вбили через те, що він був вірменином і на питання про те, що він тут робить, відповів, що «воює за Україну». Серед бойовиків була дівчина, яка «із задоволенням» стріляла у полонених зі снайперської гвинтівки, цілячись в коліна й легені жертв⁸².
4. Було розстріляно трьох полонених солдатів із 30-го механізованого корпусу: Олександра Бердеса, Василя Демчука і Павла Плоцінського. Їхні тіла знайшли наступного дня після страти.

Всупереч Женевській конвенції українських військовополонених використовували як рабську силу: «Казали, що ми – раби з України», – згадував Машонкін⁸³. З'явилися свідчення того, що

українських військовополонених, яких вважали зниклими безвісти, змушували працювати у підпільних вугільних копальнях⁸⁴. “Human Rights Watch” повідомляла, що проросійські бойовики «перешкоджали наданню медичної допомоги, незаконно затримували людей, жорстоко поводитися із затриманими, змушували їх до примусової праці, викрадали мирних жителів з метою отримання викупу та використовували викрадених людей як заручників»⁸⁵. У річному звіті Східної правозахисної групи йшлося про наявність у 15 виправних колоніях на окупованій Луганщині п’яти тисяч «рабів-робітників», яких змушували працювати по 12 годин на день, годуючи лише кашею і не надаючи їм медичної допомоги. Їх били, морили голодом і катували, якщо вони відмовлялися виконувати свою неоплачувану роботу або протестували проти умов праці. Прибуток від товарів, які вони виготовляли, привласнювало керівництво «ЛНР»⁸⁶.

Одним із найжорстокіших різновидів катувань стала кастрація українських військовополонених. Такі звірства, найвірогідніше, були все ж поодинокими. «Є ситуації, коли чоловіки повертаються інвалідами після перебування в полоні», – каже прес-секретарка київського відділення Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда» Альона Зубченко. За її словами, «у нас є випадки, коли чоловіків кастрували. Це важкий удар для чоловіків. У нас є дзвінки від батьків, чиї 20-річні сини наклали на себе руки після того, як побували в полоні й були кастровані, бо вони більше не могли з цим жити. Але є й інші ситуації, коли люди, які втратили свою сексуальність, намагаються компенсувати це [домашнім] насильством»⁸⁷.

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ УКРАЇНСЬКОЮ СТОРОНОЮ

Міжнародні правозахисні організації покликані фіксувати інформацію щодо порушень прав людини та військових злочинів, і вони мають перевіряти правдивість усіх тверджень, які лунають на чийсь адресу. Звинувачення на адресу українських військових часто виявляються неправдивими або перебільшеними. Приклад залежності від украї упереджених свідчень дав Річард Саква, який користувався переважно офіційними російськими джерелами, що

згадували лише порушення прав людини з боку бійців українських батальйонів. З цієї причини Саква писав про підрозділи української Нацгвардії, що стали «сумнозвісними» завдяки своїй «недисциплінованості та жорстокості», бо начебто «регулярно чинили звірства проти мирних мешканців і полонених “терористів”»⁸⁸.

Організація “*Human Rights Watch*” піддавала критиці обидві сторони конфлікту на Донбасі за невибірковий обстріл артилерійськими снарядами та реактивними ракетами із систем залпового вогню «Град» місць проживання цивільного населення⁸⁹. Російське державне телебачення через недогляд показало, як кремлівські маріонетки ведуть вогонь із житлових будинків, намагаючись спровокувати відповідь з українського боку, що могла б ушкодити ці будівлі та вбити мирних мешканців. Невибіркові обстріли та ракетні атаки не розрізняють цивільних і воєнних цілей. «Українські сили та сепаратисти порушують міжнародне гуманітарне право, наражаючи на небезпеку цивільних осіб нападами невибіркового характеру, незважаючи на те, що атаки можуть бути спрямовані тільки проти комбатантів», – заявила «Міжнародна амністія». – «Ці атаки є незаконними, адже українські сили використовують зброю в населених районах, де прицільність не може бути достатньо точною для того, щоб розрізняти цивільні об’єкти і військові цілі». Організація також засудила розміщення військових об’єктів «ДНР» у житлових районах, де «сепаратисти не застосували всіх можливих запобіжних заходів для захисту цивільних і наразили їх на небезпеку у порушення законів війни»⁹⁰.

Обидві сторони також звинувачувалися у жорстокому поводженні з військовополоненими. При цьому з боку українських сил задокументовано значно менше випадків зловживань, аніж з боку їхнього противника. «Міжнародна амністія» повідомила, що найбільші порушення відбуваються в районах, контрольованих росіянами та їхніми маріонетками. Як вказує ПАРЄ, за правопорушення та військові злочини на окупованій частині Донбасу відповідальна Росія, оскільки відповідні райони контролюються її озброєним персоналом і залежать від російської фінансової, матеріально-технічної та адміністративної підтримки.

Порушення прав людини, мародерство, викрадення людей, не-

виправдане застосування насильства та інші зловживання є типовими для всіх конфліктів, у яких беруть участь добровольці та парамілітарні збройні формування, як це показали, наприклад, воєнні дії в Іраку чи Судані. Водночас, як підкреслює експерт Норвезького інституту оборонних досліджень Тор Букволл, у випадку українських добровольчих батальйонів прояви цього явища виглядають «істотно меншими і менш систематичними». На Донбасі, зазначає Букволл, насильство щодо цивільних осіб з боку українських «добробатівців» не мало характеру спланованих дій, у яких можна було б звинувачувати уряд чи керівництво українських націоналістичних політичних сил.

На Донбасі дійсно мали місце випадки катування та вбивства полонених, вчинених бійцями українських збройних формувань. Вірогідними є також свідчення щодо насильницьких зникнень та незаконного тримання людей під вартою в тюрмах СБУ. «Міжнародна амністія» задокументувала порушення, вчинені батальйоном «Айдар» на північ від Луганська у 2014 році⁹¹. Розслідування звинувачень на адресу військовослужбовців спецроти «Торнадо» призвело до її розпуску влітку 2015 року. За вироком українського суду экс-командир «Торнадо» Руслан Онищенко та семеро його колишніх підлеглих отримали від 8 до 11 років ув'язнення, ще чотирьох засудили до умовних термінів⁹².

«Міжнародна амністія» провела важливе розрізнення між утриманням під вартою на підконтрольній урядові України території (коли «більшість затриманих українською стороною врешті постали перед судом, їм було надано адвокатів та розпочато офіційні судові провадження») та перебуванням у неволі в ОРДЛО⁹³. Парламентська асамблея Ради Європи високо оцінила співпрацю української влади з міжнародними організаціями та початок «судового переслідування осіб, підозрюваних у вчиненні воєнних злочинів й інших порушень прав людини з боку проурядових сил»⁹⁴. Українські сили не застосовують тривалих затримань, катувань і вбивств активістів і журналістів, що є звичною справою для «ДНР» і «ЛНР». Українська журналістка Марія Варфоломеева незаконно перебувала в полоні російських маріонеток упродовж 419 днів⁹⁵.

ВИСНОВКИ

Шовіністична російська пропаганда та публічна риторика посадовців і російських націоналістів, спрямовані проти української та кримськотатарської етнічної ідентичності, мови та релігії, створили напружену атмосферу, в якій поточний конфлікт став ще згубнішим, виникли передумови для порушення прав людини та воєнних злочинів.

Більшість порушень прав людини та воєнних злочинів на Донбасі скоїли російські військовослужбовці чинної служби, російські націоналісти-добровольці та російські маріонетки. Цьому не слід дивуватися з чотирьох причин. Перша – це спадщина російського і радянського минулого, коли людське життя не мало жодної цінності. Другою було те, що частина російські бойовиків, перш ніж прибути в Україну, уже мала досвід співучасті у воєнних злочинах в Боснії, Чечні та інших «гарячих точках». Третя причина – це атмосфера всездозволеності, сформована російською пропагандою та публічним дискурсом, у якому всіх українців, не згодних з путінським «російським світом», називають «фашистами», тобто тими, щодо кого допустимі будь-які порушення законів, звичаїв та етичних норм. Четвертий чинник полягає у відсутності відповідальності за злочини, скоєні російськими силовиками раніше у Чечні та Грузії та починаючи з 2014 року на Донбасі. Існує величезна кількість доказів нелюдського поводження з українськими військовополоненими, катування і використання їхньої рабської праці, проте найбільше занепокоєння викликають страти поранених бранців. З українськими солдатами поводитися абсолютно по-варварськи, коли їх захоплювали в полон під час боїв під Іловайськом, на Донецькому летовищі та поблизу Дебальцевого.

За даними міжнародних організацій та правозахисних НУО, українські сили значно меншою мірою спричинилися до зафіксованих порушень прав людини. Обидві сторони конфлікту використовували артилерію та ракети «земля-земля» в житлових районах, що призвело до руйнувань і жертв серед цивільного населення. Кількість порушень прав людини значно скоротилася після того, як добровольчі батальйони було інтегровано до Збройних сил та Національної гвардії України.

Переслідування носіїв української мови та культурно-релігійної ідентичності, нелюдська поведінка, порушення прав людини та воєнні злочини проти українських громадянських активістів, журналістів і військових (незалежно від того, були вони україномовними чи російськомовними) на окупованих територіях призвели до стрімких змін у колективній ідентичності громадян України. Російських керівників нічого не навчила їхня власна історія, коли в 1990-х роках зневага, якої президент Кучма зазнав від Єльцина, підштовхнула його відвернутися від Росії у бік НАТО та США. Підтримка Путіним Януковича в 2004 та 2013 роках завершилася двома народними повстаннями. Достоту так само й сьогодні, замість зламати українців, агресія Кремля безповоротно змінила їхню самоусвідомлення, що є предметом розгляду в наступному розділі.

Примітки

- ¹ Нові свідчення про вбивства затриманих солдат вимагають термінового розслідування, *Amnesty International в Україні*, 9 квітня 2015: <https://bit.ly/2KH5Zqg>.
- ² Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (далі OHCHR). 'Report on the Human Rights Situation in Ukraine', 15 May 2014: <https://bit.ly/1n-WinBf>: 33.
- ³ Anthony Deusch. 'Ukraine Wants Global Court to Investigate Crimes in Crimea and East', *Reuters*, 17 April 2015: <https://reut.rs/2Exgewt>.
- ⁴ International Criminal Court, Office of the Prosecutor. 'Report on Preliminary Examination Activities', 14 November 2016: <http://bit.ly/2EzCm9G>: 37.
- ⁵ Halya Coynash. 'The Kremlin's New Project on "Ukraine's Political Prisoners"', *Human Rights in Ukraine*, 31 July 2015: <http://khp.org/index.php?id=1438114915>; текст петиції: <https://bit.ly/2PNzY0U>.
- ⁶ Ayder Muzhdabaev. 'Putin's New Ghetto Has No Barbed-Wire Fence – Just Surveillance and Harassment', *The Guardian*, 12 December 2016: <https://bit.ly/2hiHDXc>.
- ⁷ Тері Мартин, *Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)* (Київ: Критика, 2013): 456.
- ⁸ Там само: 582–94.
- ⁹ Anna Fournier. 'Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainianisation in Central and Eastern Ukraine', *Europe-Asia Studies*, vol. 54, no. 3 (2002): 415–33.
- ¹⁰ 'На Украине случился новый политический кризис', *Первый канал*, 8 июля 2012: <https://bit.ly/2QoJsnH>.
- ¹¹ European Commission for Democracy through Law. 'Opinion on the Draft Law on

- Languages in Ukraine, CDL-AD(2011)008 (30 March 2011), Art. 74, 99, 105–8, 111–16: <https://bit.ly/2Rj0ukb>.
- ¹²Mark Urban. 'Vladimir Putin Took Aim at the West – GRU Spies Pulled the Trigger', *The Sunday Times*, 7 October 2018: <https://bit.ly/2BE6QFu>.
- ¹³Tom Balmforth. 'Russia Arrests Ukrainian Library Director', *RFERL*, 29 October 2015: <https://bit.ly/1jURxwP>.
- ¹⁴Alec Luhn. 'Moscow Library of Ukrainian Literature Raided by "Anti-Extremist" Police', *The Guardian*, 3 November 2015: <https://bit.ly/2Rb0num>.
- ¹⁵Andrey Kurkov, *Ukraine Diaries: Dispatches from Kiev* (London: Harvill-Secker, 2014): 132.
- ¹⁶Mark Mackinnon. 'We Have No Homeland': Ukraine Dissolves as Exiles Flee', *The Globe and Mail*, 28 November 2014: <https://tgam.ca/2GflLu0>.
- ¹⁷'Short Guide to Separatist Media in East Ukraine', *BBC Monitoring*, 16 November 2014: <http://bit.ly/2EySQ1y>.
- ¹⁸'Portraits Unveiled of Ukrainians Detained in Russia', *RFERL*, 29 January 2016: <https://bit.ly/2CpeBPP>.
- ¹⁹Halya Coynash. 'Russia Is Holding Over 70 Ukrainian Political Prisoners of War', *Human Rights in Ukraine*, 4 June 2018: <http://khpg.org/index.php?id=1527519105>.
- ²⁰«Це тобі за Новоросію, бандерівка!» – в Росії переслідують керівника українського хору', *Радіо Свобода*, 25 березня 2015: <http://bit.ly/2Ew8pY2>.
- ²¹Dmitry Volchek and Robert Coalson. 'Russian Youth Pays Price for Speaking Out Over Ukraine', *RFERL*, 12 June 2015: <http://bit.ly/2EzUPCJ>.
- ²²Claire Bigg. 'Death of a Russian Teenager Who Opposed the War in Ukraine', *The Guardian*, 14 January 2016: <https://bit.ly/1URUZ75>.
- ²³Halya Coynash. 'Russian Jailed for 12 Years for Mystery "Spying for Ukraine"', *Human Rights in Ukraine*, 9 October 2015: <http://khpg.org/index.php?id=1444305679>.
- ²⁴Ludmilla Alexeyeva. 'Crimean Tatar National Movement', in idem, *Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious, and Human Rights* (Middletown, CT: Wesleyan University Press, 1985): 137–59.
- ²⁵Тарас Кузьо. 'Донецькі ксенофоби і сталіністи', *Українська правда. Блоги*, 4 грудня 2011: <https://bit.ly/2rM3NoP>.
- ²⁶Taras Kuzio, *Ukraine: Democratization, Corruption and the New Russian Imperialism* (Santa Barbara, CA: Praeger, 2015): 272–76; Андрій Клименко, *Порушення прав людини в окупованому Росією Криму* (Вашингтон: Atlantic Council; Freedom House, 2015); Halya Coynash: 1) 'Targeting the Crimean Tatar Mejlis as Pro-Russian Euphoria Fades in Crimea', *Human Rights in Ukraine*, 19 September 2014: <http://khpg.org/index.php?id=1411135890>; 2) 'Crimean Tatar TV Channel ATR Accused of "Extremism"', *ibid.*, 25 September 2014: <http://khpg.org/index.php?id=1411646632>; 3) 'Moscow Endorses Offensive against Crimean Tatar Mejlis', *ibid.*, 26 September 2014: <http://khpg.org/index.php?id=1411739009>.

- ²⁷ Рада Європи, Європейська комісія проти расизму та нетерпимості, *Доповідь ЄКРН по Україні (четвертий цикл моніторингу)*, CRI(2012)6 (8 грудня 2011) (Страсбург: Секретаріат ЄКРН, 2012): <https://bit.ly/2UXYu30>: 23–24, 32.
- ²⁸ Сергій Багрянний. ‘Українофобія – не расизм?’, *Українська правда*, 5 лютого 2009: <http://pravda.com.ua/articles/2009/02/5/3712373/>.
- ²⁹ Council of Europe, Committee of Ministers, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. ‘Situation in Ukraine’, CM(2014)46 (2 April 2014): <http://bit.ly/2Ep2bZP>.
- ³⁰ ОНЧНР. ‘Report on the Human Rights Situation in Ukraine’, 15 May 2014: 4, 19, 30–32; ОБСЄ, Місія з оцінки стану справ із дотриманням прав людини в Україні (далі МОПЛ). ‘Стан справ із дотриманням прав людини і прав національних меншин’, 12 травня 2014: <https://osce.org/uk/odihr/122193>.
- ³¹ ‘Ukraine: Fear, Repression in Crimea: Rapid Rights Deterioration in 2 Years of Russian Rule’, *Human Rights Watch*, 18 March 2016: <https://bit.ly/2T3dKdm>.
- ³² Idil P. Izmirli. ‘Crimea’s Supreme Court Bans Crimean Tatar Mejlis Based on Fictitious Claims’, *Eurasia Daily Monitor*, 4 May 2016: <https://bit.ly/2SbzuUn>.
- ³³ Там само.
- ³⁴ МОПЛ. ‘Стан справ із дотриманням прав людини і прав національних меншин’.
- ³⁵ Клименко, *Порушення прав людини в окупованому Росією Криму*: 10–11.
- ³⁶ ‘Russian TV Rounds on Ukrainian Church’, *BBC Monitoring*, 9 April 2015.
- ³⁷ «ДНР» прийняла «конституцію»: дві держмови і можливість приєднання до Росії, *Сьогодні*, 16 травня 2014: <http://bit.ly/2ExEApP>; Halya Coynash. ‘New Wave of “Arrests” & Attack on Ukrainian Churches in Militant-Controlled Donetsk’, *Human Rights in Ukraine*, 30 January 2016: <http://khp.org/index.php?id=1454112238>.
- ³⁸ Галина Терещук. ‘«Кіборг» Олександр Машонкін не зламався навіть після 197 днів полону», *Радіо Свобода*, 11 серпня 2015: <http://bit.ly/2RRJySf>.
- ³⁹ Centre for Civil Liberties (далі CCL) and International Partnership for Human Rights (далі IPHR), *When God Becomes the Weapon: Persecution Based on Religious Beliefs in the Armed Conflict in Eastern Ukraine* (Brussels; Kyiv, 2015): 11.
- ⁴⁰ Там само: 9.
- ⁴¹ Там само: 21.
- ⁴² Oksana Grytsenko. ‘Sloviansk Remembers, Recovers Two Years after Ending Occupation by Kremlin-Backed Separatists’, *Kyiv Post*, 13 July 2016: <http://bit.ly/2ExAf65>.
- ⁴³ Andrew Higgins. ‘Evidence Grows of Russian Orthodox Clergy’s Aiding Ukraine Rebels’, *The New York Times*, 6 September 2014: <https://nyti.ms/2RixNUp>; Mark Franchetti. ‘Putin Boosted by Orthodox “Inquisition”’, *The Sunday Times*, 5 April 2015: <https://bit.ly/2FbTvYU>.
- ⁴⁴ Крістофер Міллер. ‘Боротьба за томос і віряни: Як напруження у релігійному питанні впливає на суспільство», *Радіо Свобода*, 9 жовтня 2018: <https://bit.ly/2rL-wF0>.

- ⁴⁵Tim Whewell. 'Russia's Imperialist Warriors', *BBC News*, 11 January 2015.
- ⁴⁶Олексій Гордєєв. 'Чисто «новороссийское» убийство: Как и почему адепты «ДНР» расстреляли 4 протестантов', *Українська правда. Життя*, 13 червня 2016: <https://bit.ly/2EA4Vnd>.
- ⁴⁷CCL and IPHR. *When God Becomes the Weapon*: 17. Див. також: Максим Васін, ред., *Свобода віросповідання під прицілом: Російський терор на окупованих територіях східної України* (Київ: Інститут релігійної свободи, 2018).
- ⁴⁸*Al Jazeera International*, 15 August 2014.
- ⁴⁹CCL and IPHR. *When God Becomes the Weapon*: 15–16.
- ⁵⁰Halya Coynash. 'Crimean Church of the Kyiv Patriarchate and Its Believers Attacked', *Human Rights in Ukraine*, 2 June 2014: <http://khp.org/index.php?id=1401631140>.
- ⁵¹David Satter, *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State* (New Haven, CT: Yale University Press, 2003): 210–218.
- ⁵²Там само: 204.
- ⁵³ОНСНР. 'Report on the Human Rights Situation in Ukraine', 15 May 2014: 21.
- ⁵⁴Там само: 32.
- ⁵⁵ОНСНР. 'Report on the Human Rights Situation in Ukraine', 17 August 2014: <http://bit.ly/2R8wo6c>: 4.
- ⁵⁶Елена Костюченко. '«Мы все знали, на что идем и что может быть»: Интервью с российским танкистом, который вместе со своим батальоном был командирован сражаться за Дебальцево', *Новая газета*, 4 марта 2015: <https://bit.ly/2ly-s7oZ>.
- ⁵⁷Дмитро Волчек. '«Не їдьте на Донбас – це помилковий патріотизм» – колишній бойовик', *Радіо Свобода*, 18 квітня 2015: <http://bit.ly/2Ba5yAv>.
- ⁵⁸Nolan Petersen. 'Is This Real Life? Inside the Ukraine War's Gray Zone', *Daily Signal*, 18 March 2016: <https://dailysign.al/2Q4GTaM>.
- ⁵⁹Nolan Peterson. 'Putin's Prisoners: Kiev Forces Are Routinely Tortured', *Newsweek*, 28 February 2016: <https://bit.ly/2EG8QzB>.
- ⁶⁰Amnesty International. *Abductions and Torture in Eastern Ukraine* (London: Amnesty International Publications, 2014); 'Ukraine: Rebel Forces Detain, Torture Civilians', *Human Rights Watch*, 28 August 2014: <http://bit.ly/2ElaH7p>; Володимир Щербаченко та Галина Янова, ред., *Війна без правил: Гендерно-обумовлене насильство, пов'язане зі збройним конфліктом на сході України* (Київ: Східноукраїнський центр громадських ініціатив, 2017).
- ⁶¹'Нові свідчення про вбивства затриманих солдат вимагають термінового розслідування.'
- ⁶²Coynash. 'New Wave of "Arrests" & Attack on Ukrainian Churches in Militant-Controlled Donetsk.'
- ⁶³'"Murdered" Ukraine Politician Faced Hostile Mob, Video Shows', *Reuters*, 23 April 2014: <https://reut.rs/2EE1ZXv>.

- ⁶⁴ Halya Coynash. 'Tortured by Kremlin-Backed Militants,' *Human Rights in Ukraine*, 15 September 2014: <http://khp.org/index.php?id=1410645361>.
- ⁶⁵ Kristina Jovanovski. 'The Corrupt Cops of Rebel-Held East Ukraine,' *The Daily Beast*, 11 December 2014: <https://thebea.st/1vfYIDD>.
- ⁶⁶ Тетяна Ярмошук. 'Гіркін розповів про розстріли у Слов'янську і Путіна,' *Радіо Свобода*, 20 січня 2016: <https://bit.ly/2EDWmbX>; 'Прямой эфир с Игорем Стрелковым на радио «Комсомольская правда», *Движение «Новороссия»*, 14 января 2016: <https://bit.ly/2RoujJV>.
- ⁶⁷ У серпні 2014 року в «ДНР» було запроваджено власний «кримінальний кодекс» зі смертною карою за тяжкі злочини (Halya Coynash. 'Execution for "Spying", "Desertion" or for a Ukrainian Flag?' *Human Rights in Ukraine*, 24 November 2015: <http://khp.org/index.php?id=1416534347>).
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ «Гіві» перебував у розшуку українських правоохоронних органів за скоєння насильницьких злочинів та порушень прав людини стосовно військовополонених. Його убили невідомі в лютому 2017 року.
- ⁷⁰ Nick Cohen. 'Do These Grottesque Pictures Show that Putin Wants Europe as His Prisoner?', *The Spectator*, 7 February 2015: <https://bit.ly/2Lra0zD>.
- ⁷¹ Lily Hyde. 'The Missing: What Have They Done with Our Sons?', *The Guardian*, 3 February 2016: <https://bit.ly/1SrXLmv>.
- ⁷² Tom Burridge. 'Ukraine Crisis: A Family's Story after "Hell" of Donetsk Airport Battle,' *BBC News*, 24 March 2015: <https://bbc.in/2LsWvzx>.
- ⁷³ Max Avdeev and Max Seddon. 'Horrific Images Capture the Sheer Brutality of War in Ukraine,' *BuzzFeed News*, 17 February 2015: <https://bzfd.it/2ED549k>.
- ⁷⁴ Kiran Moodley. 'Dogs Ate Bodies in the Aftermath of the Battle for Debaltseve in Ukraine,' *The Independent*, 11 March 2015: <https://ind.pn/2A5IO56>.
- ⁷⁵ Ben Hoyle. 'Battle for Key Town Leaves Ukraine Ceasefire in Tatters,' *The Times*, 18 February 2015: <https://bit.ly/2GKmiVl>.
- ⁷⁶ Maxim Tucker and Ben Hoyle. 'Ukraine Retreats from Devastated Airport as Ceasefire Ends in Donetsk Bloodbath,' *The Times*, 23 January 2015: <http://bit.ly/2RUfzce>.
- ⁷⁷ Терещук. '«Кіборг» Олександр Машонкін не зламався навіть після 197 днів полону'.
- ⁷⁸ Amnesty International, *Summary Killings during the Conflict in Eastern Ukraine* (London: Amnesty International Publications, 2014): 10.
- ⁷⁹ Idem, *Breaking Bodies: Torture and Summary Killings in Eastern Ukraine* (London: Amnesty International Publications): 16.
- ⁸⁰ Oleg Sukhov. 'Murder of Ukrainian Prisoner by Russian-Backed Separatists Investigated,' *Kyiv Post*, 3 April 2015: <http://bit.ly/2ECk47L>.
- ⁸¹ 'Оприлюднено відео знущань Гіві над полоненими «кіборгами», *Корреспондент*, 26 січня 2015: <https://bit.ly/2ВНУ9Ю>; Ярослава Трегубова. 'Кар у рясі: Яку роль відіграє релігійний фактор у війні на Донбасі?', *Радіо Свобода*, 9 лютого

- 2016: <https://bit.ly/2T2JSNZ>; Halya Coynash. 'Interpol Refuses to Search for Russian Militant Suspected of War Crimes in Donbas', *Human Rights in Ukraine*, 15 June 2016: <http://khp.org/index.php?id=1465857439>.
- ⁸² Amnesty International, *Breaking Bodies*: 17–18.
- ⁸³ Терещук. «Кіборг» Олександр Машонкін не зламався навіть після 197 днів полону».
- ⁸⁴ Hyde. 'The Missing'.
- ⁸⁵ «Україна: війна на сході, окупація Криму. Захист цивільних осіб має стати головним пріоритетом», *Human Rights Watch*, 29 січня 2015: <https://bit.ly/2CruBRL>.
- ⁸⁶ Павел Лисянский, Юлия Жученко и Сергей Пашуков, *Мониторинговый обзор о нарушениях прав человека в местах лишения свободы ОРЛО* (Б. м.: Восточная правозащитная группа, 2016): 7–10; Patrick Evans. "Slave Labour" in the Prisons of Eastern Ukraine, *BBC News Magazine*, 3 October 2016: <https://bbc.in/2QEh0PD>.
- ⁸⁷ "Men Return Completely Changed": Ukraine Conflict Fuelling Surge in Domestic Violence, *RFERL*, 26 April 2015: <https://bit.ly/2BH3uBu>.
- ⁸⁸ Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis on the Borderlands* (London: Tauris, 2016): 152, 159–60.
- ⁸⁹ 'Ukraine: Unguided Rockets Killing Civilians', *Human Rights Watch*, 24 July 2014: <https://bit.ly/2EBUVKY>.
- ⁹⁰ 'Сторони конфлікту повинні припинити обстріл цивільних осіб у Донецьку', *Amnesty International в Україні*, 1 жовтня 2014: <https://bit.ly/2QL92Ef>.
- ⁹¹ Lyudmila Klochko. 'Report on the Human Rights Mission to the Donetsk and Luhansk Oblasts', *Human Rights in Ukraine*, 1 January 2015: <http://khp.org/index.php?id=1420140250>.
- ⁹² Alexander Rychkov and Oleg Sukhov. 'Torture, Rape and Murder Accusations Swirl around Luhansk Volunteer Unit', *Kyiv Post*, 26 June 2015: <https://bit.ly/2FRJU9O>; 'Комбата «Торнадо» засудили до 11 років позбавлення волі', *Дзеркало тижня*, 7 квітня 2015: <https://bit.ly/2zxkpoT>.
- ⁹³ Amnesty International, *Breaking Bodies*: 13.
- ⁹⁴ PACE, Resolution 2133 (2016) 'Legal Remedies for Human Rights Violations on the Territories outside the Control of the Ukrainian Authorities', 12 October 2016: <http://bit.ly/2EDf96z>.
- ⁹⁵ Мария Варфоломеева: «Говорили: скоро отпустим, ты не виновата. А потом решили, что меня можно показывать по телевизору», *Левый берег*, 6 марта 2016: <https://bit.ly/2KISJ9u>.

РОЗДІЛ 11

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ВІЙНА ПУТІНА

*Мабуть, ніхто в Росії не зробив стільки
для перемоги Віктора Ющенка, як Путін.*

Російський політолог Ніколай Петров, 2004 рік¹

*Путін – це людина, яка найбільше хоче зупинити зміни,
але водночас створює для них найкращі передумови.*

Кореспондент “The New York Times” Сабріна Таверніз, 2015 рік²

Російські політики, зокрема вихідці з України, як-от старший радник президента Владіміра Путіна Сергій Глазьев, завжди вважали, що вони дуже добре знають Україну, хоча неодноразово помилялися, і часто їхні висновки годі було зрозуміти. У розпалі українсько-російської кризи чимало росіян телефонували своїм друзям і діловим партнерам в Україні, аби запитати, як вони можуть жити у країні, де повно «фашистів»³. Росіяни уперто вважають, що вони знають Україну краще, ніж українці, які там мешкають.

Зрештою, можна окреслити чотири основні причини, чому ці російські «експерти» завжди сприймають Україну помилково. По-перше, вони намагаються аналізувати країну, яка існує лише в їхній уяві та відповідає їхнім стереотипам, не звертаючи уваги на реальність. По-друге, вони відмовляються сприймати українців як окремий народ, а Україну як суверенну країну, і тому їхній «аналіз» украй суб'єктивний. По-третє, росіяни ніколи не зазнали процесу

дерадянiзацiї, подiбного до денацифiкацiї у пiслявоєннiй Нiмеччинi i, на вiдмiну вiд Польщi, не осмислили свого iмперського минулого. Мiж Польщею та Україною упродовж кiлькох десятилiть триває непростий процес iсторичного порозумiння. У стосунках мiж Росiєю i Україною вiн, по сутi, навить не розпочинався, тому росiяни не розумiють українських нарикaнь. По-четверте, вкрай складним для розумiння бiльшостi росiйських громадян є феномен росiйськомовних українських патрiотiв, адже полiтична риторика визначає їх як «спiвiтчизників», якi апрiорi мають бути налаштованi проросiйськи (останнє в очах багатьох, до того ж, нiбито вимагає пропутiнськoї орієнтацiї).

Росiйськi нацiоналiсти здебiльшого взагалi вiдмовляються бачити у мешканцях України українцiв – по обидва боки Днiпра їм ввижаються «малороси», тобто росiяни (хiба за винятком Галичини, що править їм за осердя «українського фашизму»), особливо на переважно росiйськомовному Лiвобережжi. Тим часом, i це важливо в контекстi подальшого аналізу, «той факт, що сепаратистськi та росiйськi вiйська [нерiдко] мають справу з людьми, якi розмовляють тiєю самою мовою та мають спiльну культурну спадщину, великою мiрою нейтралiзує спроби представити українську сторону як галицьких нацiоналiстiв або неонацистiв»⁴.

Росiйськi полiтики й «експерти» з питань України нiколи не розумiли справжнiх, внутрiшньоукраїнських причин Помаранчевої революцiї та Євромайдану i робили хибнi прогнози щодо поведiнки росiйськомовних українцiв пiд час «росiйськoї весни» 2014 року. Колишнiй дисидент Александр Солженiцин, подiбно до бiльшостi росiян, не мiг збагнути, як може iснувати ворожнеча мiж українцями та росiянами, адже, як вiн писав у своєму есеї 1990 року «Як нам облаштувати Росiю», «у масi населення немає й тiнi нетерпимостi» мiж ними. Глазьеву, як i левовiй частцi росiян, хотiлося вiрити, що українцi прагнуть об'єднання з Росiєю:

«Бiльшiсть людей, якi мешкають на Україні, переважна бiльшiсть, – я сам там народився i добре знаю ситуацiю, – хочуть жити з Росiєю в однiй країнi. Україна, Росiя та Бiлорусь – це одна краiна, за винятком того, що тепер мiж нами пролягли державнi кордони, тому ми повиннi робити все можливе, аби усунути цi кордони й возз'єднатися»⁵.

Бажання Глазьева представити Україну такою, якою її хоче бачити Росія, в кінцевому підсумку затьмарило його «аналіз».

Путін та інші російські лідери неодноразово описували українців і росіян як єдиний народ. Ці шовіністичні погляди ігнорували радянський досвід, котрий увінчався творенням багатьох націй, нехай і в соціалістичному оздобленні, коли українцям і білорусам довелося асоціювати власну ідентичність з адміністративними межами своїх союзних республік. Президент Білорусі Александр Лукашенко хоча й належить до дуже радянських за модальністю лідерів, усе ж є білоруським радянським націоналістом, який відхилив пропозиції Росії щодо злиття двох країн. Російське бачення українців як «малоросів» також натрапляло на перешкоду в особі західних українців, які будували націю за межами Російської імперії та СРСР. Російські націоналісти гадали, що вирішили цю проблему, штучно розділивши західних і східних українців як начебто «фашистів-русофобів» і «малоросів».

У рамках СРСР Росія рухалася за іншою траєкторію, ніж Україна та Білорусь, і ніколи не мала аналогічного досвіду націотворення в межах своїх республіканських кордонів. Радянський Союз і Російська РФСР були взаємно інтегровані в усьому упродовж 69-років існування СРСР, тому російська та радянська великодержавна й імперська ідентичності зливалися в одну. З цієї причини росіяни ані до, ані після 1991 року зазвичай не сприймали межі Російської Федерації як справжні національні кордони, як це робили українці та білоруси. Цьому сприяло і те, що Російська православна церква вважала і вважає майже весь обшир колишнього СРСР своєю канонічною територією.

Росіяни, котрі перебували в полоні хибних уявлень про Україну, переконували себе, що в Україні існує приховане, але потужне бажання об'єднатися з Росією. Вони ігнорували результати вивчення громадської думки в Україні. Опитування 2007 року показало, що більшість російськомовних громадян України не підтримують іредентизму. Російськомовні мешканці України також не були однорідною групою у ставленні до мовних і зовнішньополітичних питань⁶.

Українська ідентичність переживала зміни упродовж чверті століття незалежності. Цей процес прискорився після Помаранче-

вої революції та Євромайдану; нового імпульсу надали йому російська анексія Криму та гібридне вторгнення на Донбас. Рівень українського патріотизму зріс по всій країні: тепер патріотами називали себе 78% українців (тоді як 17% відповідали на питання про патріотизм негативно), що було на 12% більше, ніж у 2005 році. Зростання було найпомітнішим на сході та півдні України, де носії змішаних ідентичностей та російськомовні громадяни в умовах російсько-української війни поставали перед внутрішнім вибором. На контрольованих Україною теренах Донбасу знизилася декларована підтримка іредентизму та популярність проросійської орієнтації, водночас відбувався перехід від регіональної до української ідентичності. До Помаранчевої революції українська національна (громадянська) ідентичність здобувала позиції в центрі України, а за десять років потому вона поширилася далі на схід і південь, щоб охопити решту країни⁷.

Цей розділ розпочинається з аналізу млявої підтримки ідей російських іредентистів в усій Україні, включно із Кримом. Наступні три його частини присвячено обговоренню перетворень, що сталися на сході та півдні України, розглядаючи зміни ідентичності, джерела регіональних особливостей Донбасу, а також роль ключових міст, які Путін волів бачити у складі гіпотетичної «Новоросії», – Харкова та Одеси. Ще три частини аналізують вплив російської політики на Україну, що призвела до «розлучення» двох країн та краху уявлень про «братні» відносини між ними, сприйняття українцями лідерів і громадян Росії та вплив конфлікту на ставлення українців до історії, релігії й зовнішньої політики.

ОБМЕЖЕНА ТА МЛЯВА ПІДТРИМКА ІРЕДЕНТИЗМУ

Британський політолог Елеанор Нот, яка досліджувала ідентичність жителів Сімферополя у 2012–2013 роках, охарактеризувала її як «складну, потрошену й суперечливу». Вона розділила самоідентифікації своїх респондентів на п'ять категорій: (1) «дискриміновані росіяни», (2) «етнічні росіяни», (3) «кримчани», (4) «політичні українці» та (5) «етнічні українці». Ті місцеві росіяни, які вважали себе «дискримінованими» в Україні, зокрема і члени російських націоналістичних угруповань, почувалися невдахами, які програ-

ли від пострадянських суспільно-економічних змін. Лише представники цієї категорії були палко проросійськими та цілковито ототожнювали себе з Росією. Натомість «етнічні росіяни» не відчували дискримінації чи незручності, мешкаючи в Україні. Представники категорії «кримчан» визнавали себе українцями й росіянами водночас, але регіональна ідентичність для них була важливішою за етнічну. «Політичні українці», за цією класифікацією, мали батьків-росіян, але ідентифікували себе з Україною як її громадяни, а «етнічні українці» відчували зв'язок з її материковою частиною як місцем походження⁸.

За кілька тижнів до початку російської агресії, у лютому 2014 року, підтримку іредентистської ідеї, тобто державного об'єднання з Росією, висловили менше половини (41%) опитаних в Автономній Республіці Крим, 33% в Донецькій, 24% в Луганській та стільки ж в Одеській областях⁹. Під час опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології після анексії Криму, в квітні 2014 року на користь злиття свого регіону з Росією виступили 27,5% респондентів на Донеччині та 30,4% – на Луганщині, натомість проти цього в обох регіонах виступали близько 52%. Для порівняння: російський іредентизм у цей же час підтримували лише 7% мешканців Дніпропетровської та Одеської областей¹⁰.

Заяви про підтримку «возз'єднання» з Росією нібито на рівні 95,6% у Криму та 96,77% в Севастополі, зроблені російськими окупантами після постановочного «референдуму» в березні 2014 року, немає підстав сприймати серйозно. У звіті групи російських правозахисників на чолі з членом Ради з прав людини при президентові РФ Євгенієм Бобровим, оприлюдненому на сайті ради, стверджувалося, що явка жителів автономії на псевдореферендумі, найімовірніше, становила від 30 до 50% (офіційно – 83%), з яких не більше 60%, тобто явна меншість від загальної кількості кримчан із правом голосу, підтримали поглинання півострова Росією¹¹.

На початку березня 2014 року, тобто між вторгненням російських військ до Криму та його формальною анексією, лише 5% населення України схвалювали можливість передачі півострова РФ (у південних регіонах, включно із самою АР Крим, таких було 19%, на Донбасі – лише 8%)¹². Ставлення громадян Росії до приєднання українського регіону було діаметрально протилежним: за даними

опитування «Левада-Центру», у травні 2014 року його схвалювали 90%; до початку наступного року цей показник знизився до 84%¹³. Подібні погляди не обмежуються середовищем прихильників Путіна: їх також висловлювали такі російські опозиційні лідери, як Алексей Навальний та Міхаїл Ходорковський. Затято критикуючи Кремль, вони значною мірою лишилися в полоні великодержавного світогляду. Крим «залишиться частиною Росії та ніколи в найближчому майбутньому не стане частиною України», – заявив Навальний восени 2014 року. Тоді ж він зазначив, що не вбачає «взагалі жодної» різниці між росіянами та українцями¹⁴.

На Донбасі місцеві прихильники відокремлення від України симпатизували агресивним закликам «боротьби з націоналістичними проявами»¹⁵, очевидно, не асоціюючи цих тенденцій з власними настроями. Росія рішуче підтримувала їх телевізійною пропагандою, зброєю та спецназом «зелених чоловічків», а згодом і регулярною армією, які силоміць витіснили з публічного простору і приборкали переважно пасивну проукраїнську більшість. Встановлені окупантами результати так званих «референдумів» на Донбасі варто оцінювати так само, як і ті, що їх було оголошено у Криму. Показник у 89% прихильників «державної самостійності Донецької народної республіки», оприлюднений як підсумковий у травні 2014 року, було задумано заздалегідь, що засвідчує перехоплена СБУ телефонна розмова між лідером російської неонацистської організації РНС Александром Баркашовим та ватажком руху «Православний Донбас», активістом РНС Дмитром Бойцовим¹⁶. Показово, що під час опитування, проведеного в листопаді 2014 року, 72% мешканців міст Слов'янська та Краматорська, які навесні–влітку пережили російську окупацію, висловилися на користь належності до України. Лише 12% схилилися до виходу з її складу, з них 7% прагнули незалежності для Донбасу, а 5% – бажали об'єднання свого регіону з Росією¹⁷.

Хоча взимку–навесні 2014 року Донбас і особливо Автономна Республіка Крим мали вищі за решту регіонів (за винятком міста Севастополя) показники схвального ставлення до об'єднання з РФ, ідеї відокремлення від України тут поділяла меншість населення¹⁸. Переважна більшість жителів цих регіонів лишалася дезорганізованою та пасивною перед лицем агресивних проросійських угру-

повань, які спиралися на підтримку військових з РФ (істотний виняток на загальному тлі – добре згуртована кримськотатарська громада, представників якої нерідко характеризували як найпоплідовніших патріотів України у Криму). В інших російськомовних регіонах носії української громадянської ідентичності виявили більшу рішучість у захисті своєї країни, що засвідчили події в Харкові, Одесі та Дніпрі.

Більшість українських громадян традиційно підтримували територіальну цілісність своєї країни. Чому ж тоді як на Донбасі, так і поза його межами вони розкололися на проросійські та проукраїнські спільноти? Політологи не можуть дати вичерпної відповіді на це питання, адже рішення, прийняті на індивідуальному рівні, складно піддаються формалізації. Пояснюючи мотиви зробленого ним вибору, дружківчанин і ветеран війни в Афганістані Юрій Проценко, який 2014 року перетворився на «Душмана», заступника командира батальйону кремлівських маріонеток *«Восток»*, сказав, що людина має присягати батьківщині лише раз у житті. «Я її [присягу] дав Радянському Союзу. Земля [територія колишнього СРСР] у нас одна – я не міг ділити її. Ось я і перебуваю тут, на своїй батьківщині, на Донбасі»¹⁹. Проценко, подібно до вбитого 2018 року ватажка «ДНР» Олександра Захарченка, вважав Донбас збереженим реліктом давно зниклого Союзу, що було проявом глибоко вкоріненої в цьому регіоні радянської ідентичності. Завдяки цьому її носії, котрі в мирний час були власниками українських паспортів, знаходили спільну мову із однодумцями з інших посткомуністичних країн. Доброволець із Вірменії Артур Гаспарян, який раніше служив у Нагірному Карабасі, а 2014 року приєднався до російських окупаційних сил та колаборантів, говорив, що має «менталітет радянської людини» і не вважає Росію «чужою батьківщиною». Як і для багатьох його однодумців, СРСР був для нього не лише феноменом минулого: «Мої діди воювали за СРСР, – казав він, – і я воюю»²⁰.

Учасник боїв за Донецький аеропорт Анатолій Свирид (позивний «Спартанець»), як і «Душман», вважає: «Всі ми – діти Радянського Союзу, виховані на патріотичних почуттях Афганістану»²¹. Він також з повагою ставиться до радянської спадщини – але на Донбасі він захищав Україну. 22 січня 2014 року син вірменських

біженців із Нагорного Карабаху Сергій Нігоян став першим українським протестувальником, убитим снайпером на київському Євромайдані. Рівно за рік, 22 січня 2015 року, на північ від Донецька полонений доброволець української армії, етнічний вірменин Альберт Саруханян був страчений російськими бойовиками, яких розлютив його український патріотизм.

Сепаратизм та іредентизм ніколи не мали на Донбасі масової громадської підтримки і не вплинули на політичні програми основних регіональних партій, таких як Партія праці, Ліберальна партія, Партія регіонального відродження та, зрештою, Партія регіонів. Однак досить широке розповсюдження радянської ідентичності та асоціювання себе радше з регіоном, аніж з Україною, створили базу для агресивної проросійської меншості, в очах якої Росія була передусім продовженням чи реінкарнацією Радянського Союзу. В 2007 році відносно більшість опитаних у Донецькій області (37,1%) та АР Крим (32,2%) становили люди, які визначали себе як носіїв радянської культурної традиції²². У Севастополі, за враженням британського кореспондента, який відвідав місто восени наступного року, ностальгія за Союзом здавалася «майже універсальною»²³. Для багатьох із тих, хто за власним вибором візьме участь у псевдореферендумі про анексію Криму в березні 2014 року, голосування «за Росію» означатиме вибір уявного повернення до СРСР.

У 2007 році загалом 42% мешканців східних областей пов'язували себе з українською традицією, 22,7% – із радянською й 18,1% – з російською; у південних регіонах аналогічні показники становили відповідно 40,9, 26,5 та 18%. Під цим кутом зору Донецька область виглядала більш «радянською» як за Крим, так і за решту переважно російськомовних регіонів сходу та півдня України, де, включно з Луганщиною, носії української культурної традиції перебували у відносній (на Миколаївщині – в абсолютній) більшості²⁴. Згідно з пізнішим дослідженням, проведеним на межі 2014 та 2015 років, для 97% респондентів на Донбасі були близькими російська мова і культура, а для 95% – Російська держава (зокрема, «дуже близькими» для себе їх визнали відповідно 60 і 53%)²⁵.

Держави і народи, близькі за мовою та культурою, можуть бути мирними сусідами, але нерідко ця близькість підживлює конфлік-

ти довкола національної ідентичності²⁶. Німецькомовні Австрія та Пруссія воювали в 1866 році за роль ядра майбутньої об'єднаної Німеччини; велика частина австрійців вітала об'єднання з Німецьким райхом у 1938 році, а їхня національна самосвідомість сформувалася лише після Другої світової війни. Україно-російська криза справляє дуже істотний вплив на формування нової української національної ідентичності, що відмежовує своїх носіїв від Росії, попри те, що значна частка українців і надалі залишатиметься російсько- або двомовною. Навесні 2015 року президент Петро Порошенко заявив, що російськомовними є майже дві третини українських військовослужбовців у зоні бойових дій²⁷. Це підтверджується і великою кількістю відеозаписів, доступних на *YouTube* та в інших соціальних мережах. На думку «кіборга» «Севера», 80% українських військових на Донецькому летовищі та прилеглих позиціях були російськомовними.

Більшість російськомовних громадян України проявили себе як її патріоти, які виступають проти антиукраїнської політики Путіна щодо України. В Росії, де всіх українців, які підтримують Євромайдан та європейську інтеграцію, змальовують як «фашистів», здебільшого не можуть усвідомити того факту, що російські маріонетки та регулярні війська воюють на Донбасі проти російськомовних громадян України, і що спілкування російською мовою аж ніяк не є передумовою непатріотичного ставлення до України.

Станом на 2016 рік 60% українців називали своєю рідною мовою українську, 22% вважали рідними і українську, і російську, 15% – лише російську. Серед учасників АТО українську мову називали рідною 73%, російську – 6% , обидві мови – 19%. При цьому доволі часто мова, зазначена респондентом як рідна, та мова щоденного спілкування не сходяться²⁸. Як показав у своєму дослідженні Володимир Кулик, в Україні суб'єктивно визначена «рідна мова» є суттєвим маркером політичної ідентичності. Людина може послуговуватися у побуті російською мовою, але водночас називати рідною українську, що відображатиме її прихильність до України та української ідентичності. У 2014 році публічно задекларовані особою рідна мова та національна приналежність набагато більше за мову спілкування корелювали із громадсько-політичною позицією та вибором сторони в російсько-українському конфлікті²⁹.

Наприкінці 2014 – на початку 2015 року 67% українців позитивно відповіли на питання про близькість їм російської мови та культури (до прикладу, щодо польської мови та культури аналогічним чином висловилися 19%). Цей показник формували не лише уподобання населення сходу і півдня країни: таку відповідь надавала абсолютна більшість опитаних на Буковині та Закарпатті (по 67%), у Києві та на Поділлі (по 65%), на Волині (53%)³⁰. Втім, прихильне ставлення до російської мови та культури ніяк не заважало жителям названих регіонів підтримувати Помаранчеву революцію та Євромайдан, а на виборах голосувати за націонал-демократичні політичні сили, що їх у Москві таврують як «фашистські» і русофобські.

В Україні, країні з найбільшою кількістю незалежних російськомовних медіа у світі, українці здебільшого не вважають найактуальнішим мовне питання, на якому помилково наголошував Річард Саква, аналізуючи причини україно-російської кризи³¹. 82% мешканців переважно російськомовних регіонів півдня та сходу не відчують, що російській мові в Україні загрожує небезпека. Загалом по Україні мізерні 1–2% громадян вважають статус російської мови пріоритетним питанням. Те саме упродовж останніх двох десятиліть підтвердили незліченні опитування, які засвідчили пріоритет соціально-економічних питань і для західних, і для східних областей, а надто для мешканців Донбасу. На запитання, чи змінилося становище у мовній сфері після Євромайдану, 65% українців у 2015 році відповіли, що нічого не сталося, а ще 10% зазначили, що її статус фактично поліпшився. Поза тим, 18% все ж вважали, що відбувається погіршення її становища і, без сумніву, серед цієї групи були прихильники сепаратизму й російського іредентизму на Донбасі та у Криму³².

Коли соціологи запитували мешканців Одеської області, чи вважають вони, що російськомовні громадяни після Євромайдану відчують тиск або загрозу через їхню мову, лише 1% респондентів рішуче сказав «так», а ще 10% відповіли «до певної міри»; отож, маючи в сумі 11%, можна вважати, що цей показник залишається низьким. Якщо цю реакцію розподілити між етнічними групами, то не буде несподіванкою, що частка тих, для кого питання російської мови є причиною для тривоги, серед етнічних росіян (23%)

вища, ніж серед етнічних українців (8%)³³. Для порівняння: в мирній Канаді загрозу для власної мови та культури в англомовному оточенні відчуває значно більший відсоток франкомовних громадян.

Вплив російської телепропаганди на події в Україні після Євромайдану був добре помітний на Донбасі: 40% опитаних на Донеччині та 30% на Луганщині вірили, що права російськомовних громадян в Україні утискаються, що контрастувало з відповідями в інших областях сходу й півдня. Водночас усього 5% жителів Донецької і 3,5% – Луганської області заявили, що такі утиски мали місце в їхніх власних регіонах³⁴.

Українці не відчувають, що їхній патріотизм страждає від використання обох мов: лише 11% українців від 16 до 35 років розглядають російсько-українську двомовність як перешкоду для розвитку України³⁵. Водночас російська агресія спричинила зростання популярності української мови³⁶. Якби у 2015 році проводився всеукраїнський референдум щодо надання російській мові статусу державної, «за» проголосували б лише 33% громадян (зате на сході, включно з окупованою частиною Донбасу, та у південних регіонах материкової України таких було б 66 і 56% відповідно). При цьому трохи більше половини громадян України (52%) були готові погодитися на надання російській мові офіційного статусу на локальному рівні там, де цього бажає місцева громада³⁷.

Російський напад на Україну вплинув на українську національну ідентичність у чотири різні способи. Відбулися (1) переформатування політичного спектру; (2) поширення української національної ідентичності із центру на схід і південь країни; (3) популяризація національної інтеграції України і (4) зростання патріотизму серед українців усіх поколінь. Ці зміни потребують детальнішого обговорення.

По-перше, проросійські та радянськості Партія регіонів і Комуністична партія України втратили електоральну підтримку після їхнього розпаду та маргіналізації на парламентських та місцевих виборах 2014–2015 років (задовго до судової заборони діяльності КПУ наприкінці 2015 року). Після виборів до Верховної Ради у жовтні 2014 року Україна вперше отримала неформальну консти-

туційну більшість депутатів (у складі як проурядових, так і опозиційних фракцій), що підтримує європейську інтеграцію, тоді як проросійська група у парламенті значно скоротилася. У 2015 році Верховна Рада офіційно визнала Російську Федерацію державою-агресором³⁸.

По-друге, якщо наприкінці 1980-х років рушійною силою «перебудови» і здобуття незалежності були західні українці, а після Помаранчевої революції 2004 року українська етнічна та громадянська ідентичність поширилася на центральні області (у яких за десять років до цього, як і на сході, виборці проголосували за обрання президентом Леоніда Кучми), то нині вона здобула підтримку по всій країні, охоплюючи східні та південні регіони.

По-третє, агресія Росії сприяла національній інтеграції українців. Україномовні громадяни і до війни здебільшого ототожнювали себе з Україною, тоді як самоідентифікація російськомовного населення часто фокусувалася на регіонах і населених пунктах, де воно проживало. Починаючи з 2014 року серед російськомовних громадян відбувається зростання українського патріотизму, і вперше серед мешканців контрольованої Україною частини Донбасу виявилось більше тих, хто має українську, а не регіональну ідентичність³⁹. Громадянська ідентичність в Україні має сильну етнокультурну основу, але її розвиток є сумісним із використанням російської мови та достатньо інклюзивним для залучення її носіїв. Кетрін Воннер відзначає, що нормою в Україні стала така двомовність, за якої спілкування між людьми не вимагає переходу на мову співрозмовника чи то українську, чи то російську⁴⁰.

По-четверте, в українському суспільстві у цілому спостерігається зміцнення патріотичних переконань (радіше ніж етнічного націоналізму), яке зумовлене передусім громадянськими, а не етнічними, культурними чи мовними чинниками⁴¹. Патріотами вважають себе 82% молодих українців, хоча регіональні розбіжності й далі помітні неозброєним оком: на заході країни таких нараховується 94%, у центрі – 89%, на півдні – 79%, а ось на сході – 56%⁴². Серед представників усіх вікових груп пишаються тим, що вони громадяни України, 45,4% опитаних на Донбасі, 59,1% – в інших областях сходу, 65,4% – у південних регіонах материкової України (не пишаються цим відповідно 23,6, 17,7 та 12,1%)⁴³.

Війна збільшила символічну підтримку українського націоналізму без збільшення виборчої підтримки націоналістичних партій. Націоналістичні лідери минулого, у тому числі суперечливий Степан Бандера, сприймаються як борці проти іноземного поневолення. Близько половини українців вважають, що з давніх часів їхні предки боролися за свободу від російського гніту (29% з цим не погоджуються). Націоналізм сприймається не як інструмент побудови української держави, а як невід'ємний супутник на шляху до національного визволення⁴⁴.

Електоральна підтримка націоналізму в Україні залишається низькою. Політичні партії, що підтримували етнічний український націоналізм, такі як «Правий сектор» і «Свобода», здобули дуже низькі результати на трьох поспіль виборах, проведених у 2014–2015 роках. Більшість російськомовних українських громадян ототожнюють себе з Україною, а мова спілкування не є одним чи головним чинником, що визначає їхню ідентичність. Більшість українських євреїв російськомовні, але вони підтримували Євромайдан та підтримують Українську державу у війні з Росією. В Росії відбувається протилежний процес: експансія *«русской»* ідентичності за рахунок ідентичності *«российской»*⁴⁵ (які співвідносяться між собою подібно до англійської та британської).

Українці у переважній більшості негативно ставляться до Російської держави та її лідера, але не до російського народу. Вони засуджують Путіна, стабільний антирейтинг якого перевищує 70%, Державну думу та російський уряд – і водночас 68% з-поміж них нейтрально або позитивно налаштовані до громадян Росії, тоді як негативне ставлення до останніх є уділом 23% українців⁴⁶. На запитання, представників яких соціальних груп вони не хотіли б бачити у найближчому оточенні, лише 9% молодих українців назвали росіян (переважна більшість, 62%, заявили, що належність людини до певної групи не є підставою для антипатії)⁴⁷.

У квітні 2014 року немолодий водій київського таксі запитав автора цієї книги: «Чи буде війна?». Моя відповідь була ствердною, на що він відреагував кліше, типовим для представників старшого покоління: «Хіба брат може піти війною на брата?». За словами Дениса Гаврилова, який у 2014 році став помічником начальника штабу територіальної оборони Маріуполя, безліч мешканців його

міста не були психологічно готові «прийняти той факт, що на нас нападе братній сусід»⁴⁸. У ті перші місяці війни багатьом довелося швидко гамувати шок від того, що робили озброєні «брати» з РФ. Співробітник військової розвідки України розповідав авторові, що влітку 2014 року він усе ще не вірив, що росіяни, які у нього на очах перетнули державний кордон, стрілятимуть в українців – аж доки не втратив двох людей зі свого підрозділу. Цей інцидент змусив військових під його керівництвом швидко призвичаїтися до нової реальності.

Так агресія Кремля підривала радянські стереотипи про «дружбу народів» та взаємини між українцями і росіянами. На початку 2016 року 63% українських громадян погоджувалися із твердженням про те, що Росія та Україна воюють між собою (щоправда, на Донбасі, включно з окупованою частиною Донеччини, але без окупованих районів Луганщини, таких було усього 8%, у решті областей сходу – 41%, на півдні, без Криму, – 45%; в самій РФ тоді ж аналогічну відповідь давали лише 25%)⁴⁹. У своїй книжці, що побачила світ за два роки після початку путінської агресії, тодішній глава президентської адміністрації Борис Ложкін написав: «Коли події на Донбасі лише починалися, військові та Національна гвардія не були готові стріляти у ворога. [...] Сьогодні наші бійці готові вбивати і вмирати за свою країну»⁵⁰.

РЕКОНФІГУРАЦІЯ «СХОДУ» УКРАЇНИ

У 2015 році політолог Тетяна Журженко писала, що старий образ суто прорадянського і проросійського «сходу» неначе стиснувся до невідконтрольних Україні теренів Донбасу, тоді як Харків, Дніпро, Запоріжжя та Одеса перебувають у процесі переосмислення своєї ідентичності як українських міст. Пострадянська ностальгія серед їхніх мешканців поступово розвіюється перед лицем російського агресора, який видає себе за перевтілення СРСР⁵¹. Окремі зміни ідентичності поступово відбувалися тут із 1991 року, особливо серед молоді, власників малого й середнього бізнесу та кваліфікованих фахівців, але після 2014 року цей процес значно прискорився.

До подій Революції гідності на сході та півдні України поставилися по-різному. Найбільше несприйняття вони викликали на

Донбасі, де лише 12% населення висловлювалися на підтримку Євромайдану, тоді як 69% виступали проти нього. У цьому немає нічого дивного, адже обурені політикою Януковича учасники революції критичували «нашого хлопця» – Януковича. Порівняно високий рівень неприйняття Євромайдану спостерігався на Харківщині (55% – проти, 36% – за), а також у середній Наддніпрянщині (Запорізька та Дніпропетровська області), де погляди були більш поляризованими (47% – проти, 44% – за)⁵².

Значна частина тих, хто підтримав Євромайдан у південних і східних регіонах, стали військовими добровольцями в АТО або цивільними волонтерами. Чимало мешканців цих областей, особливо представники старшого покоління, виступили на захист громадянських прав та інтересів чи не вперше у своєму житті. Більшість жінок, які брали активну участь в ініціативах із підтримки військових, належали до людей середнього і пенсійного віку, для яких це був перший досвід волонтерства. У Києві, Полтаві, Харкові, Херсоні, Миколаєві та Одесі переважна більшість цивільних волонтерів, яких зустрів автор книжки, – це російськомовні жінки. Серед молоді 49% українців надавали ту чи іншу підтримку армії та добровольчим батальйонам⁵³. Під впливом Євромайдану та російсько-української війни поширилося бачення особистості як носія громадянських прав.

Водночас українці з подвійною ідентичністю (російсько- або радянсько-українською) все більше поставали перед необхідністю визначитися, на чиему вони боці. Журженко пише, що «епоха пострадянської неоднозначності та толерантності до розмитих ідентичностей і множинних лояльностей закінчилася»⁵⁴. Політика Росії супроти України, внаслідок якої з політичних процесів було вилучено велику кількість традиційно проросійських виборців у Криму та на Донбасі, стала каталізатором цього процесу⁵⁵. Упродовж перших трьох років війни Національна рада з питань телебачення і радіомовлення України обмежила трансляцію 77 із 82 російських телеканалів в українських кабельних мережах, хоча вони залишаються доступними для власників супутникових антен та в інтернеті⁵⁶. За підсумками подій 2014 року 63% українців на сході і 43% – на півдні вважали, що російське телебачення поширює неправду про Україну⁵⁷.

Ідентичності в Україні бувають «ситуативними й контекстуальними та можуть швидко змінюватися, особливо в умовах територіального відокремлення, зовнішньої агресії та військового конфлікту»⁵⁸. Мешканка Дніпра Наталія Зубченко пояснює: «Майдан посилив відчуття національної ідентичності». Харків'янин Володимир Оглоблин зауважив, що Євромайдан продемонстрував значну різницю між громадянами України та Росії, адже росіяни так і не змогли зрозуміти, що «українці на Майдані були готові померти за свою країну». Він вбачав причину в тому, що «ми [українці] духовно вільні. А росіяни – ні. Вони люблять повторювати, що Росія – це велична країна. А я їм завжди кажу, що вона зовсім не велична – просто велика [за розмірами]»⁵⁹.

Аналіз, проведений Журженко, вказує на дві суттєві зміни, що сталися на «сході» України у порівнянні з довоєнними часами. По-перше, потреба у виборі «своєї» сторони конфлікту неминуче призводить до зменшення кількості осіб, які мають подвійну або множинну ідентичність. По-друге, люди тепер значно більше ототожнюють себе з Україною, ніж із регіоном, містом чи селом. В цілому по країні таких, відповідно, 57,5% і 29% , на сході 54% і 32%, а ось на півдні ці показники майже рівні: 45 і 42,5%. Локальна та регіональна ідентичності у більшості східних областей не набагато сильніші, ніж у західних чи центральних, де її визначають як основну 23–24% населення. Донбас вирізнявся з-поміж інших теренів на сході, адже тут відносна більшість людей (45,5%), станом на середину 2015 року, пов'язувала себе зі своїм регіоном чи населеним пунктом при 39%, що ототожнювали себе передусім з Україною⁶⁰.

Журженко зазначає, що Донбас «виявився крайнім випадком» з-поміж інших російськомовних регіонів материкової України. Протягом років усі ці регіони жили в атмосфері, коли «риторика Кремля більш-менш збігалася з політикою ідентичностей Партії регіонів», яка активно доклалася до формування антизахідного проекту «російського світу». Партію регіонів, зі свого боку, підтримували КПУ, Прогресивна соціалістична партія, спілки ветеранів радянської армії, російські козаки та російські православні братства, котрі «створили гетерогенне, але активне, ба навіть агресивне середовище. У 2014 році воно стало підґрунтям для проросійського сепаратизму»⁶¹.

СПЕЦИФІКА ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ НА ДОНБАСІ

Низка особливостей громадської думки на Донбасі⁶², взятих у комплексі, вирізняли його на тлі інших, у тому числі сусідніх з ним, українських регіонів:

- Показник позитивного ставлення до проголошення незалежності України на Донбасі (40%) був нижчим, ніж в інших регіонах.
- Тут сформувалася «негативна ідентичність», в основі якої лежало протиставлення свого регіону «Києву» й «Галичині». Вона культивувалася Партією регіонів під час її виборчих кампаній, скерованих проти прозахідних політичних сил.
- Популярний міф стверджував, що промисловий Донбас «годує» решту України.
- З радянських часів тут збереглися підживлювані російською та місцевою пропагандою антиамериканські настрої та фобія перед «агресивним блоком НАТО».
- Прагнення оборонити від гіпотетичних загроз російську мову та культуру, а водночас радянські цінності та символи (скажімо, пам'ятники Леніну), налаштувало місцеве населення проти «націоналістичного» Києва та Євромайдану.
- Почуття неприязні до Києва трансформувалося тут в «антифашистську» й «антинаціоналістичну» риторику.
- Поза окупованим Кримом Донбас мав найвищий в Україні відсоток населення, що вважало перемогу Радянського Союзу над нацистською Німеччиною найважливішою подією в історії (96%), що поєднувалося із глибоко вкоріненою ворожістю до українського націоналізму й до спроб вшанування його лідерів та організацій.
- До історичних подій, що викликають позитивне ставлення, більшість (55%) мешканців краю відносили заснування Російської імперії.
- Донбас має меншу кількість релігійних громад і парафіян, ніж західні та центральні області України. Історична іронія полягає в тому, що найбільша частка парафій Московського патрі-

архату в Україні була розташована в україномовних (і знаних як «помаранчеві» після виборів 2004 року) регіонах. До 2014 року релігійний вакуум, успадкований від десятиліть радянського державного атеїзму, на Донбасі заповнювали головню протестантські церкви.

Ставлення громадської думки до розпаду СРСР є досить промовистим показником ностальгії за радянським минулим та барометром проросійських настроїв в Україні. Найвищі показники негативного сприйняття подій 1991 року демонстрували Донбас (70%), Харківська область (52%) та середня Наддніпрянщина (49%). Ці цифри відобразили суттєву відмінність між областями сходу: на Донбасі лише 12% опитаних позитивно оцінювали розпад СРСР, тоді як на Харківщині – 31%, а на Дніпропетровщині й Запоріжжі – 39%⁶³. Нижчий рівень ностальгії за радянським минулим та вищий рівень українського патріотизму серед місцевого населення сприяли провалу планів проросійських заколотників і перемозі проукраїнських сил у Харкові та Дніпрі (тоді Дніпропетровськ) навесні 2014 року. В цих областях мова не ставала на заваді взаєморозумінню, адже російськомовні українці переважали і серед проросійських, і серед проукраїнських учасників революції. Усі представники одеських підрозділів самооборони, з якими автор книги спілкувався у червні 2015 року, були російськомовними.

НЕСТІЙКІ ОБЛАСТІ: ОДЕЩИНА ТА ХАРКІВЩИНА

Політична культура населення Одеси та Харкова істотно відрізнялася від донецької, позаяк серед одеситів та харків'ян переважали студенти та представники малого і середнього бізнесу, а серед мешканців Донбасу – робітничий клас. В Одесі завжди спостерігався високий рівень політичної апатії, а політичні партії залишалися слабкими, адже більшість людей цікавилися пошуками можливостей для заробітку. Економіка та бізнес домінували над одеською політикою, а проросійські групи зіштовхнулися із труднощами при спробі мобілізувати своїх прихильників, особливо після сутичок 2 травня 2014 року між проросійськими та проукраїнськими силами. Завдяки численним кав'ярням, ресторанам і нічному життю Одеса більше нагадує Київ та Львів, а не міста Донбасу, де меш-

канці, як і за радянських часів, зазвичай зустрічалися вдома чи у приватному секторі. Представники робітничого класу Донбасу не часто виїжджали за межі свого міста чи регіону, а якщо й подорожували, то майже завжди до Росії⁶⁴. В Одесі все було зовсім інакше: «Ми, одесити, краще обізнані, завдяки морякам і торгівлі у нас здавна був зв'язок зі світом, – говорив шахіст-гросмейстер і член оргкомітету одеського Євромайдану Михайло Голубев. – Ми “інтернаціональні”, ліберальні за духом і орієнтовані на бізнес»⁶⁵.

Конфлікт в Одесі, яка розташована значно далі від російського кордону, початково здавався менш помітним, ніж харківський. Однак під час подій 2 травня 2014 року в Одесі загинуло 48 осіб. З Росії до Одеси прибуло значно менше «політичних туристів», ніж до Харкова, але частина провокаторів і зброї потрапила до міста із придністровського регіону Молдови, де триває заморожений конфлікт (це підтвердила автору професор Одеського національного університету Ольга Брусиловська, яка у квітні–травні 2014 року бачила у наметовому містечку російських маріонеток перед Будинком профспілок автомобілі з придністровськими номерами). Сепаратизм підтримувала також частина болгарського населення півдня Одещини, яка традиційно голосувала за Партію регіонів та КПУ. Ключове значення для перебігу протистояння як у Харкові, так і в Одесі відіграли мобілізація російськомовних українських патріотів, вірність Україні основної частини місцевих сил безпеки, а також позиція місцевих політичних та бізнес-еліт.

Попри ці перепони, Росія намагалася проголосити тут «Одеську народну республіку» («ОНР»). Аудіозаписи розмов радника Путіна Сергея Глазьева та розслідування, проведене журналістами одеського телеканалу «Думская ТВ», свідчать про зв'язки Москви з місцевими російськими націоналістами та неонацистами, які утворили наприкінці лютого 2014 року «одеську дружину». «Одеська дружина» на чолі з Денисом Яцюком розпочала бійню 2 травня розстрілом проукраїнських учасників маршу. Іншою активною організацією в Одесі стала Спілка православних громадян України. Глазьев та «глава» окупаційної адміністрації Криму Сергій Аксьонов обіцяли одеським російським націоналістам, що до Одеси прибудуть російські «зелені чоловічки», якщо органи місцевої влади та самовряду-

вання засудять український уряд, що постав після Євромайдану, а потім проголосять «ОНР» і попросять Росію про допомогу⁶⁶. Але московські плани зазнали поразки, оскільки на протидію їхній реалізації мобілізувалися місцеві українські патріоти, а Одеська обласна рада ухвалила рішення про засудження російської агресії.

З огляду на висновки експертів Ради Європи, чотири з п'яти випадків займання полум'я в одеському Будинку профспілок 2 травня 2014 року спричинили російські націоналісти, оскільки «загоряння в осередках, окрім першого [у фойє], сталося внаслідок підпалу особами, які знаходились на момент загоряння всередині приміщення». Вогонь охопив усю будівлю після того, як у барикаду біля головного входу влучило кілька «коктейлів Молотова», що летіли з обох боків⁶⁷.

Таблиця 6.

Одеський конфлікт 2 травня 2014 року: хронологія подій⁶⁸

Подія	Зміст/аналіз події	Результат
Одеські та харківські футбольні фанати й українські патріоти провели мирний марш за єдність України, що рухався від центрального Соборного майдану до футбольного стадіону, де о 17.00 мав розпочатися футбольний матч	Близько тисячі фанатів та інших учасників маршу були переважно цивільними особами, у тому числі серед них були батьки з дітьми, у супроводі ста вартових із майданівської «самооборони». До них приєдналися близько десяти прихильників «Правого сектора»	Українські фанати й учасники маршу були неозброєні, мирно налаштовані, не чинили насильства і не хуліганили
Антимайдан і російські націоналісти мобілізували своїх прихильників проти учасників маршу	300–400 прихильників Антимайдану атакували численнішу групу проукраїнських активістів	150–200 активістів Антимайдану прибули в шоломах, зі зброєю та бейсбольними бітами, «готові до сутичок»

Подія	Зміст/аналіз події	Результат
Активіст одеського Антимайдану «Денис» першим почав стріляти з пістолета	Зросла напруга	Затриманий міліцією
Активістам Антимайдану роздали зброю, як тільки вони зібралися біля офісу ГО «Рада громадської безпеки»	Активісти одеського Антимайдану пішли в наступ на учасників маршу	Насильницькі зіткнення почалися з феєрверків, вибухівки (начиненої гвинтами і цвяхами) та жбурляння каміння з бруківки. 40 членів майданівської «самооборони» було поранено; їх врятувало лише те, що вони мали на тілі захисні щитки
Одеська міліція, раніше керована людьми Януковича, а тепер очолювана новими офіцерами, не була готова до ситуації. Значна частина міліціонерів залишилася на стадіоні. В окремих випадках вони діяли на боці активістів Антимайдану	На відео видно, як активісти Антимайдану стріляють із-за спин співробітників міліції	Одеська міліція допустила використання зброї і допомогла ключовим лідерам Антимайдану втекти
Антимайдан оголосив у наметовому містечку на Куликовому полі повну мобілізацію активістів	Антимайданівці розділилися на тих, хто залишається захищати наметовий табір на Куликовому полі, і тих, хто йде допомагати передовому загону боротися із проукраїнськими учасниками маршу	Невміле та неорганізоване керівництво призвело до хаосу та відсутності координації у протистоянні між групами супротивників
О 16.00 на місце сутичок прибув білий фургон із проросійськими активістами, що мали вогнепальну зброю	Очолювані «Боцманом» бойовики починають стріляти у проукраїнських учасників маршу	Убито проукраїнських учасників маршу: одними з перших загинули лідер одеського відділення «Правого сектора» Ігор Іванов та активіст Євромайдану Андрій Бірюков

Подія	Зміст/аналіз події	Результат
<p>Проукраїнські учасники маршу починають захищатися і оточують нечисленних проросійських активістів. Одеські фанати покидають стадіон і на шляху до Куликового поля нищать рекламні щити Партії регіонів. Проросійські активісти починають будувати барикади у вестибюлі Будинку профспілок</p>	<p>Проросійські активісти заносять до Будинку профспілок свої намети і бензиновий генератор. Генератор залишають у вестибюлі. Пізніше самє він стане причиною пожежі та випарів вуглецю</p>	<p>Напруженість в Одесі зростає внаслідок поширення у соцмережах новин про вбитих учасників маршу, що блокує мирний шлях вирішення конфлікту. Використовується ще більше каміння, «коктейлів Молотова» і зброї. Вбивають проросійського активіста Євгена Лозинського</p>
<p>Активісти «Правого сектора» у шоломах та зі щитами, які їм вдалося захопити, входять до Будинку профспілок із тильного входу. Наметове містечко знищене цілком</p>	<p>Проросійських активістів було значно менше, серед них переважали жінки, однак вони відмовилися відступити</p>	<p>Полетіли «коктейлі Молотова»: спершу проросійські активісти кидали їх із будівлі, відтак проукраїнські активісти також почали кидати їх у відповідь на атаку</p>
<p>Міліція отримала наказ не втручатися. Пожежники дуже пізно прибули на місце подій</p>	<p>Пожежа швидко поширилася великим фойє, крізь широкі двері, сходи й коридори</p>	<p>Вогонь поширився на 5-й поверх, куди відступило чимало антимайданівців. Пізніше там було знайдено близько 15 тіл тих, хто отруївся чадним газом. Частина антимайданівців боялися вийти з будівлі, позаяк перед входом стояла чимала група проукраїнських активістів</p>
<p>Появу українських прапорів у вікнах Будинку профспілок проукраїнські активісти зустріли вигуками «Слава Україні!»</p>	<p>Як видно на фото Олега Куцького, поранених активістів Антимайдану виводили з будівлі й допомагали дістатися до машин швидкої допомоги; ношами слугували двері. Побиття активістів Антимайдану теж мало місце. Риштування з наметового містечка перенесли під будівлю, аби допомогти антимайданівцям покинути її</p>	<p>Деякі активісти Антимайдану вилазять на дах. Інші починають стрибати з вікон або намагаються втриматися ззовні. Снайпер-антимайданівець стріляє з третього поверху будівлі й влучає в киянина, етнічного росіянина та активіста Євромайдану Андрія Красильникова, поранивши його</p>

Подія	Зміст/аналіз події	Результат
Панує хаос і пожежа. Відсутність та запізниле прибуття міліції, швидкої допомоги та рятувальних служб	Володимир Саркісян сказав, що кількість постраждалих була б значно меншою, якби пожежники прибули на місце подій раніше, а не за 40 хвилин після виклику. Пожежники увійшли до будівлі профспілки о 20.31, а останню людину було врятовано о 5-й ранку	«Обидві сторони конфлікту використовували зброю» (сотник «Микола»). Саркісян допоміг врятувати антимайданівця і сказав йому: «Пам'ятайте, Ваше життя врятував бандерівець»
Використання зброї всередині будівлі призвело до обшуку антимайданівців, коли їх вивели з будівлі	У активістів Антимайдану, які вижили, були сильні опіки (20–30% по верхні тіла). Ніхто з них не зазнав вогнепальних поранень	6 проукраїнських та 42 антимайданівських активісти загинули від вогнепальних поранень, внаслідок пожежі та від отруєння чадним газом. Було поранено 300 активістів та 70 міліціонерів

Документальний фільм «2 травня: Без міфів», на якому ґрунтується ця хронологія, є об'єктивним зображенням сутичок, що відбулися в Одесі. Його створено на підставі 257 інтерв'ю з очевидцями (місцевими активістами з обох сторін, журналістами, ветеранами силових органів та діючими правоохоронцями), відеозаписів, випробувань пожежної техніки, дослідження території навколо Будівлі профспілок та аналізу матеріалів кримінальної справи із хронологічно деталізованими подіями. Ключовими свідками, в яких брали інтерв'ю, стали голова одеської майданівської «самооборони» Віталій Свечинський і його заступник Віталій Кожухар, сотник «самооборони» Віталій Устименко, лідер одеського проросійського табору Сергій Рудич, перший комендант проросійського наметового містечка на Куликовому полі Сергій Дмитрієв, антимайданівці Олександр Герасимов та Артем Давидченко.

Тим часом виклад цих же подій у книзі Річарда Сакви не спирається на жодні українські джерела чи то інтерв'ю з безпосередні-

ми учасниками та свідками подій, чи висновки одеських неурядових організацій та журналістів або численні доповіді Харківської правозахисної групи. Натомість за основне джерело йому править сповнена упереджень «Біла книга» МЗС Росії про дискримінацію російської мови в Україні; іншим джерелом інформації слугує для нього британський таблоїд *“Daily Mail”*, на який заборонено посилатися у Вікіпедії як на ненадійне джерело⁶⁹. Саква описує протистояння в Одесі, використовуючи навантажений негативними конотаціями термін «націоналісти» лише стосовно української сторони. Посилаючись на «Білу книгу», Саква змальовує їх як зловісних монстрів, які нібито «били протестуючих кийками та ножами», додаючи, що антимайданівців «гвалтували та вбивали до того, як зайнялася пожежа». Тих, хто стрибав з вікон палаючого будинку, у його описі «забивали до смерті» з вигуками «Слава Україні!» та «Смерть ворогам!». При цьому він не згадує ані про те, що російські націоналісти використовували вогнепальну зброю як до, так і після того, як увійшли до Будинку профспілок, ані про те, що «коктейлі Молотова» летіли з обох боків, ані про мужність і порядність тих активістів Євромайдану, які допомагали опонентам врятуватися з палаючої будівлі. Саква пише, що було вбито не сорок вісім, а «кількасот» людей, нічим не підкріплюючи це голослівне перебільшення. Його опис трагедії в Одесі цілковито слідує в руслі гібридної воєнної пропаганди Путіна, не сумісної з цілями аналізу україно-російської кризи.

2 травня 2014 року в Одесі відбулася спланована провокація невеликої групи російських націоналістів та антимайданівців, які розбурхали пристрасті беззбройних проукраїнських учасників мирного маршу⁷⁰. Останні склалися із прихильників Євромайдану та уболівальників одеського «Чорноморця» і харківського «Металіста», які того дня мали брати участь у футбольному матчі, та чисельно переважали проросійську меншість. Загалом загинуло 48 людей: 6 – від вогнепальних поранень, 34 – від отруєння димом та від опіків, 8 – від того, що вистрибнули з вікна й забилися на смерть. Відеоматеріали чітко показують, як проросійські зловмисники стріляли у футбольних фанів, сховавшись за спинами працівників міліції⁷¹. Організатори розраховували, що виконавці провокації зможуть безпечно відступити до своєї бази в Будинку

профспілок⁷². І проукраїнські, і проросійські прихильники кидали одне в одного «коктейлі Молотова», тому неможливо встановити, хто безпосередньо винен у виникненні пожежі. У підсумку рішення проросійських активістів забарикадуватися всередині будівлі разом із бензиновим генератором було фатальною помилкою. Жодних доказів умисного підпалу будівлі проукраїнськими активістами, твердження про який стало наріжним каменем російської пропаганди, немає⁷³.

Кілька питань залишаються без відповіді:

- Хто прийняв рішення внести до будівлі бензиновий генератор, який сприяв збільшенню полум'я та швидшому розповсюдженню вогню й отруйних випарів, від яких померло 36 із 48 жертв?
- Хто заздалегідь повідомив російських телевізійників про те, що в одеському Будинку профспілок цього дня відбудуться події, які потребуватимуть зйомки?
- Чи звільнення міліцією більшості проросійських зловмисників свідчить про те, що сама провокація стала можливою завдяки змові між окремими проросійськими силовиками, російською розвідкою та активістами Антимайдану?

Знайти відповіді на ці та інші питання навряд чи вдасться, адже від дня трагедії минуло надто багато часу, впродовж якого українська влада не провела ретельного розслідування. Відсутність такого розслідування засудила Міжнародна дорадча група Ради Європи, але, на жаль, це не єдиний приклад бездіяльності правоохоронної системи держави: за роки, що минули після Євромайдану, жодного політичного діяча чи міліціонера з підрозділу «Беркут» не було засуджено до позбавлення волі за вбивства та насильство проти учасників протестів у Києві⁷⁴. Генеральна прокуратура України вміло приховала скоєні злочини та захистила інтереси правлячих еліт, однак не спромоглася вчинити по справедливості, як того вимагали українці під час двох демократичних революцій⁷⁵.

Коли йдеться про день 2 травня в Одесі, що переріс у криваві сутички, відповідальність на себе мали б узяти проросійські угру-

повання, які за потурання міліції почали стріляти у мирних фанів та інших учасників проукраїнського маршу⁷⁶. Тим часом Москва і пропутінські інтелектуали на кшталт Сакви політизували цю трагедію, без огляду на факти перетворивши її на масове вбивство, буцімто організоване і вчинене українськими націоналістами.

На Одещині та Харківщині підтримка ідей відокремлення від України становила від 10% до 15%, тобто істотно менше, ніж на Донбасі. В обох областях існувала чимала проукраїнська патріотична більшість, і ключові силові підрозділи залишалися вірними Києву. Харків, розташований лише за 38 км від російського кордону, пережив наплив так званих «політичних туристів», які співпрацювали з «Оплотом», аби захопити будівлю облдержадміністрації. Проте завдяки оперативному втручання Києва та залученню спецназу з інших регіонів України ОДА вдалося звільнити від них; 70 (із близько трьох сотень) з них було затримано. Під час протистояння у Харкові стався кумедний епізод: «політичні туристи» мали настільки мізерні знання про місто, що, пішовши на штурм міськради, насправді «захопили» будівлю Театру опери та балету. Схожа недолуга ситуація трапилася і в Луганську.

Міський голова Харкова Геннадій Кернес, який був твердим прихильником Януковича та Партії регіонів, певний час загравав із сепаратистами за посередництва «Оплоту», що виконував роль організованого злочинного угруповання для захисту його бізнес-інтересів. Кернес розпочав свою кар'єру в 1990-х роках із напівкримінального світу і «чорного ринку» Харкова, тож, потрапивши до муніципальної політики, не гребував допомогою сумнівних угруповань молодиків у спортивному вбранні. Кернеса обрали міським головою відносно більшістю голосів (30,09%) на виборах 2010 року, в ході яких застосовувалися фальсифікації. Після перемоги Кернеса його головний суперник Арсен Аваков (на той час голова обласного осередку партії «Батьківщина», який, за офіційними даними, набрав на виборах 29,46%) мусив виїхати за кордон. У березні 2014 року стосунки Кернеса з його колишніми союзниками стали напруженими після того, як він дозволив уникнути відповідальності членам «Правого сектора», підозрюваним у вбивстві двох членів «Оплоту» – міський голова дозволив їм втекти, сподіваючись, що це ослабить напруження. Наприкінці квітня на життя Кернеса

було скоєно замах, однак він вижив. Сам Кернес пізніше оголосив винним у злочині Авакова, хоча більш імовірною видається версія про причетність до нього бойовиків «Оплоту».

У квітні 2014 року ситуація в місті почала змінюватися на користь проукраїнських груп. Як зауважував журналіст Денис Казанський, «сепаратисти в Харкові – невеликі нелегальні угруповання, які не мають реальної сили та масової підтримки людей»⁷⁷. Вирішальну роль у перемозі над російськими посіпаками відіграла активна позиція молоді Харкова, зокрема «ультрас» – футболних фанів, у середовищі яких, зокрема, зародилася і стала популярною пісня, що безсоромно ганьбила Путіна⁷⁸. Ці молоді фани відрізнялися від типових учасників Євромайдану, оскільки не боялися силового протистояння із проросійськими зловмисниками та міліцією. Уболівальники, студенти, а пізніше українські націоналісти з батальйону «Азов» (на чолі з харків'янином Андрієм Білецьким) об'єдналися із проукраїнськи налаштованими людьми різного віку, щоб вийти на вулиці міста й виступити проти російських націоналістів. У кожному районі міста утворилися підрозділи самооборони, до яких увійшли військові у відставці, – чимало з них пізніше приєдналися до добровольчих батальйонів у зоні АТО. У травні 2014 року проукраїнські групи в Одесі та в інших ключових містах на сході та півдні України також вийшли на передній план, витіснивши з публічного простору проросійські «Оплот», «Родину», «Російський блок» та сталіністську «Боротьбу» і змусивши їх піти у підпілля або втекти на окуповану частину Донбасу.

Агресивна поведінка проросійських зловмисників та угруповань, чимало з яких фінансувалися з РФ і готувалися російською розвідкою⁷⁹, ставали «дедалі більш несумісними з поміркованою, обережною, виваженою позицією Харкова»⁸⁰. Освічені та заможні харків'яни, які творять інтелектуальний капітал східної України, вважали проросійських активістів і «політичних туристів» безробітними й неосвіченими маргіналами. Харків'яни середнього класу позитивно сприймали Євромайдан, що сприяло зростанню українського патріотизму. Багато з них переживали емоційне патріотичне піднесення вперше у житті. Харків'янки Тетяна Павлова та Олена Татарова зізнавалися у 2014 році, що останнім часом гімн України, навіть почутий удома по телевізору, викликає бажання підвестися

і підспівувати: «Серце завмирає, мені перехоплює подих, і мурашки по спині бігають». Обидві сказали, що до подій Євромайдану та війни вони не відчували таких емоцій⁸¹.

«РОСІЙСЬКІ БРАТИ» ПЕРЕСТАЛИ БУТИ «БРАТАМИ»

Подібні трансформації ідентичностей спостерігаються на усіх східних і південних обширах України, включно з непідконтрольними територіями. У листі з окупованого Донецька етнічний росіянин, який підписався як Віктор Аланов, розповідав, що переживає сильніші почуття, ніж колись раніше, коли виїжджає на звільнені території й бачить українські прапори та українських військових⁸². На думку британського соціального психолога Майкла Білліга, ставлення до прапорів характеризується «банальним націоналізмом»⁸³: ми сприймаємо їх як належне, коли бачимо їх щодня, і часом просто ігноруємо, однак прапори стають символічно важливими, коли ідентичність змінюється або зазнає утисків з боку зовнішньої загрози. Олексій Рябчин, український економіст і політик із Донбасу, який має російське етнічне коріння, сказав: «Росіянин у мені помер 1 березня [2014 року], коли я побачив, як російська Дума дозволила Путіну ввести війська в Україну: це був найтяжчий удар, якого я будь-коли зазнавав»⁸⁴. Російськомовний український військовий, який раніше приязно ставився до росіян, був іще категоричнішим: «Я більше не хочу. Росіяни – це збіговисько найманців і горлорізів. Вони прийшли до України, а не ми до них»⁸⁵.

До початку «російської весни» уже згаданий донецчанин Віктор Аланов сприймав Україну «як даність». Він «ніколи не відчував жодного хвилювання, коли бачив державні прапори, не дуже-то любив гімн і вже точно ніколи не любив націоналістів». Але у березні 2014 року настав «час кричущого маразму та сюрреалізму», коли самозвані російські «захисники Донбасу» [...] стали під псевдоантифашистськими гаслами нападати на мирні мітинги донбасівців – прихильників єдиної України». Згадуючи про їхні заклики застосувати проти беззбройних опонентів «хірургічні інструменти для лікування українства», він запитував: «Хіба це не фашизм?». Тисячі донецчан, які зібралися на підтримку територіальної цілісності України, зазнали підступного нападу, писав він, – їх били, калічили, а активіста Дмитра Чернявського ножом зарізали на смерть. Агре-

сивні «антифашисти» принесли на Донбас «справжній російський націоналізм, та ще й з монархічними “прибамбасами” і махровим несприйняттям усього прогресивного у світі»⁸⁶.

Після здобуття Україною незалежності уродженець Донбасу Костянтин Морозов, який став її першим міністром оборони, та колишній дніпропетровський «червоний директор» Леонід Кучма, якого буде обрано президентом, перевизначили себе як українців, хоча до того вони ідентифікували себе як росіяни. За радянських часів російська самоідентифікація заохочувалася і на сімейному, і на суспільному рівнях. Журналіст Пітер Померанцев простежив історії українців, чия ідентичність змінилися у критичні періоди сучасної української історії. Самому Померанцеву було лише дев'ять місяців, коли його родина емігрувала з радянської України, і в ній ніколи не ототожнювали себе з українським національно-визвольним рухом. Його батьки були російськомовними і виховували сина на російській літературі, тож у Лондоні його вважали «росіянином». Але Євромайдан став поштовхом для зміни його ідентичності. Він пише: «Я раптом дуже гостро відчув, що моя мати була з Києва, що мій батько виріс у Чернівцях, що мої бабусі та дідусі були родом з Одеси та Харкова». Було дивно «відчувати себе українцем», і «фізичне відчуття, коли я це вимовляю, настільки революційне, немов у роті з'явилося друге піднебіння»⁸⁷.

Етнічний українець Олександр голосував проти незалежності України у 1991 році та був учасником російських націоналістичних угруповань, у складі яких брав участь у жорстоких нападах на «українських націоналістів» у Харкові. Попри все це, він вступив до українського добровольчого батальйону, пояснюючи це так: «Мої переконання цілком змінилися під час Революції гідності: приїхав до Києва битися з бандерівцями, але коли на власні очі побачив, що тут відбувалося, став по цей бік барикад»⁸⁸.

Багато українців зі змішаних родин зробили вибір на користь України, а деякі з них пішли захищати її зі зброєю в руках. Сергій Галян, чий батько мешкає в Росії та є полковником російської армії, був одним із «кіборгів» і брав участь в обороні Донецького летовища⁸⁹. Актор Андрій Романій усе своє життя до війни прожив у Донецьку, його батько – українець, а родина його матері має російське та єврейське походження. Андрій вважав себе «радянською люди-

ною», іншими словами, був типовим мешканцем Донбасу, який до 2013 року поєднував у собі різні ідентичності. У школі він «принципово» не навчався української мови, плекав радянські міфи і не відчував ентузіазму від проголошення незалежності України у 1991 році. Після переїзду до Києва зі статусом внутрішньо переміщеної особи він заходився читати про українську історію та культуру, і його ставлення до України змінилося на щиро патріотичне⁹⁰.

Після повернення дому російські найманці, які воювали на Луганщині, визнавали, що «місцеве населення називає нас окупантами». Владімір Єфімов, який привів сюди понад сотню добровольців з Росії, був розчарований прохолодним прийомом, що чекав на нього в Луганській області: люди, яких вони нібито мали захистити від «фашистів» та НАТО, були їм не раді⁹¹. На півночі Луганської області більшість україномовних селян так само погано ставилася до російських маріонеток.

Під час конфліктів неминуче відбувається переосмислення власної ідентичності, особливо серед молоді. В Україні у деяких випадках це призводило до розколу сім'ї на два табори, де одні й далі виступали проти Євромайдану, а інші ставали його прихильниками⁹². Серед представників старшого покоління, а також людей, які здобули обмежену освіту та не мали можливості подорожувати Україною або поїхати за кордон, ностальгія за СРСР найбільш поширена. Вони найчастіше не бачили різниці між українською та російською культурами, найбільше виступали проти руйнування радянських пам'яток, підтримували долучення України до «російського світу» і співчували кремлівським маріонеткам⁹³. На протигагу цьому, молоді українці, які подорожували або прагнуть подорожувати у майбутньому, позитивно ставляться до союзу з Європою, за якою вони бачать майбутнє, тоді як СРСР, Росію та в окремих випадках своїх батьків ці молоді люди пов'язують із минулим. Серед країн, де вони хотіли б навчатися, 43% молодь віддає перевагу Великій Британії, 38% – США та 33% – Німеччині, за ними йдуть Польща (26%) та Канада (25%); Росія не користується популярністю (лише 5%)⁹⁴. Молоді українці оптимістично налаштовані щодо майбутнього, вони називають себе українськими патріотами в усіх областях України. 58% молодих українців вважають демократію кращою за диктатуру, хоча доволі значні 26% згодні з тим, що

в деяких випадках диктатура може бути дієвішою за демократію⁹⁵. Українська молодь вважає, що демократичній державі необхідна наявність політичної опозиції, а громадяни мають право висловлювати свою думку через протести та повинні бути толерантними до інших груп⁹⁶.

Молоді люди, які брали участь у Євромайдані та належать до громадянського суспільства, а також військові добровольці пережили зміцнення своєї української ідентичності та патріотизму. Одним із проявів цього процесу стало збільшення вживання української мови як показник політичної самоідентифікації та опозиції до путінської агресії. Одна з активісток Революції гідності розповідала: «Раніше мій молодший брат і всі його друзі розмовляли російською. Для них це було нормою. Вони дивилися російські фільми, читали російські журнали [...]. Зараз вони прокидаються і усвідомлюють, що це зовсім не є нормальним – відмовлятися від своєї мови, якою всі вони добре володіють, на користь іноземної». Вона продовжувала: «Раніше говорити російською було круто. Зараз круто говорити українською»⁹⁷. Порівняно із 2006 роком кількість українців, які називали рідною мовою російську, скоротилася удвічі – із майже 31% до 15%, водночас кількість тих, хто вважає рідною українську, зросла із 52% до 60%⁹⁸.

Більшість українців є патріотами, а не етнічними націоналістами. Вони розмежовують російських політичних лідерів та громадян Росії, а в авторитетних українських ЗМІ відсутня пропаганда ксенофобії щодо росіян. Ситуація виглядає зовсім інакше в авторитарній Росії, де держава мобілізувала телебачення на поширення ненависті до «українських фашистів» та «бандерівців», яких нібито фінансує НАТО та Захід. Результатом цієї токсичної пропаганди стало те, що з часів обрання президентом Віктора Ющенка кількість росіян, які позитивно ставляться до України, зменшилася з 66% до 35%, тоді як негативне ставлення, що його мали 26%, охопило майже половину населення Росії.

Тим часом, попри напад російських військ на Грузію влітку 2008 року, величезна більшість українців продовжувала ставитися до Росії позитивно. У 2011–2012 роках таких нараховувалося 83%, однак до кінця 2014 року їхня частка зменшилася понад удвічі, до 37%. Окрім того, загальнонаціональний показник негативного

ставлення до Росії вперше сягнув 47%⁹⁹. У 2015 році частка українців, які прохолодно і дуже холодно ставилися до Росії, зросла до 51%, тоді як лише 16% все ще зберігали до неї тепле та дуже тепле ставлення¹⁰⁰.

Лише 9% громадян України розцінювали дії Росії у Криму як виправдані та правомірні, а 63% українців визначали їх як незаконне вторгнення та окупацію української території. Виданий у березні 2014 року Державною думою дозвіл на введення російських військ до України «для захисту російськомовного населення» ретроспективно, станом на вересень 2016 року, негативно сприймали 92% українців¹⁰¹. Наприкінці 2015 року 73% українців негативно ставилися до президента Путіна, 69% – до Держдуми та уряду РФ; на Донбасі антипатію до Путіна відчували 41,6% опитаних, які становили відносну більшість, симпатію – удвічі менше (18,5%). При цьому навіть у західних регіонах показник негативного ставлення до громадян РФ трохи перевищував третину респондентів, а в цілому по країні симпатія до росіян (майже 30%) виявилася сильнішою за антипатію (23%)¹⁰².

І все ж носіями цієї симпатії тепер були набагато менше громадян України, ніж це було навесні 2014 року (45%)¹⁰³. Стара радянська картина світу, де росіяни були «братами» українців, розсипалася в головах сотень тисяч людей, адже, як сказав мені у 2015 році захисник Донецького летовища, «брати не захоплюють вашої землі і не чинять як вороги та агресори»¹⁰⁴. Інший «кіборг», Юрій Сова, пояснив на суржику: *«Да, я хотів воювать. [...] Я хотів воювать за своїх родних, близьких і за свою рідну Україну»*¹⁰⁵.

Принципові зміни національної ідентичності українців впливають на їхні зовнішньополітичні орієнтації. Тоді як багато росіян вважають Україну ворожою, русофобською, «фашистською» запроданкою західних країн, українці відчують гостре почуття несправедливості та говорять про зраду з боку російських політиків. Переважна більшість громадян України незадоволені тим, що Росія відмовляється сприймати Україну як суверенну державу і прагнуть дистанціюватися від сфери російського впливу. Відчуття того, наскільки великою є ця дистанція, особливо після Революції гідності та окупації Росією Криму, відобразила українська поетеса Анастасія Дмитрук у написаному російською мовою в березні 2014

року вірші «Никогда мы не будем братьями» («Ніколи ми не будемо братами»). Відео, в якому Дмитрук читає цей вірш, та кліп на пісню, створену на його основі, за чотири з половиною роки разом набрали понад 15 млн. переглядів на *YouTube*¹⁰⁶.

Справді, російська агресія проти України призвела до всеохоплюючого протистояння між країнами, які ще недавно було прийнято називати «братніми». Анексія Криму, гібридна війна та ворожі дії РФ у сфері економіки, фінансів та енергетики зумовили початок фундаментальної переоцінки ставлення до Росії з боку українців та реконфігурацію української ідентичності. Передача Криму Україні саме у 1954 році – на тлі святкування трьохсотлітнього ювілею Переяславської ради, проголошеної в радянській пропаганді актом «возз'єднання двох братніх народів» – мала символічне значення. Загарбання Криму Путіним нівелювало цей символізм і підірвало основу міфу про споконвічну російсько-українську спорідненість та дружбу.

ЗМІНА ПОГЛЯДІВ НА ІСТОРІЮ, РЕЛІГІЮ ТА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ УКРАЇНИ

В Україні російське православ'я опинилося в незворотному занепаді, що має першочергове значення для майбутнього усього Московського патріархату. Напередодні розпаду СРСР шість із 12 тисяч парафій Російської православної церкви розташовувалися в Українській РСР (із них дві третини – в її західних і центральних областях), натомість на територію РРФСР припадала лише чверть парафій. Станом на 2018 рік до вірних Української православної церкви Київського патріархату відносили себе 29% усіх опитаних громадян, до вірних Української православної церкви Московського патріархату – 13%¹⁰⁷. Попри це, до початку російсько-української війни УПЦ МП номінально зберігала в Україні першість за кількістю парафій (12 тис.), тоді як УПЦ КП мала лише 4 тис., а Українська автокефальна православна церква – 1 тис. Взяті сумарно, 17 тис. православних громад України дорівнювали половині кількості парафій РПЦ в самій Росії (35 тис.).

Показники кількості релігійних громад не дають повноцінного уявлення про стрімкі зміни в релігійному ландшафті України. Частка вірних, які пов'язували себе з Московським патріархатом, серед

усього населення, що на початку 2000-х складала 24%, скоротилася на тринадцять процентних пунктів, тоді як вірних Київського патріархату (за власним визначенням) за цей же час стало більше на 14%, тобто практично у два рази. Ці зміни розпочалися за президентства Януковича, але вони прискорилися починаючи з 2014 року. «З огляду на часові межі, на які припадає різка зміна ставлення українських громадян до Предстоятеля РПЦ, – відзначають експерти Центру Разумкова, – можна стверджувати: головним чинником падіння довіри до нього є відкрита підтримка Московським патріархатом та особисто Патріархом агресивних дій РФ стосовно України»¹⁰⁸. Найвищий рівень недовіри до кліриків в Україні висловлюють до російських православних релігійних лідерів, натомість предстоятель УПЦ КП Філарет користувався найбільшою популярністю з-поміж інших церковних лідерів в усіх областях України¹⁰⁹. У містах Донбасу, Слов'янську та Краматорську, тимчасово окупованих росіянами та російськими маріонетками навесні – на початку літа 2014 року, УПЦ КП здобувала підтримку щораз більшої кількості православних віруючих, які залишали парафії РПЦ та виступали на підтримку української автокефалії¹¹⁰. Існує велика імовірність того, що по всій Україні Московський патріархат втратить більшість зі своїх 12 тис. громад на користь об'єднаної помісної Православної церкви України.

Українське православне духовенство та миряни добивалися автокефалії своєї церкви з часів розпаду СРСР, коли уродженець Донбасу, київський митрополит Філарет порвав із РПЦ та проголосив створення Київського патріархату. Ще до цього, 1990 року, РПЦ надала формальну автономію своєму українському екзархатові, перейменувавши його на УПЦ МП, насправді зберігаючи за собою останнє слово у її справах. З моменту російської анексії Криму та агресії на сході України духовенство РПЦ не дотримувалося нейтралітету. Під час засідання Верховної Ради підпорядкований Москві київський митрополит Онуфрій та його оточення відмовилися підвестися на знак пошани до пам'яті українських воїнів, які загинули на Донбасі¹¹¹.

Президент Петро Порошенко, який, як і багато українців, раніше був вірним УПЦ МП, виявився успішнішим за своїх попередників, Леоніда Кравчука та Віктора Ющенка, які підтримували

надання автокефалії українській церкві. Леонід Кучма під час свого президентства намагався зберігати демонстративну рівновіддаленість від двох найбільших православних церков країни, натомість Віктор Янукович відкрито підтримував РПЦ. Порошенко застосував легалістичний підхід до здобуття автокефалії, не залишивши Московському патріархатові значного простору для маневру. На вирішення цього питання вплинуло і те, що Кремль перегравав сам себе, організовуючи політичні інтриги на Балканах. Слідом за провалом кремлівських планів насильницького путчу в Чорногорії, що мали на меті зупинити її приєднання до НАТО, агентів російської розвідки депортували із Греції, де вони намагалися перешкодити домовленостям цієї країни з Македонією, які також відкривали перед останньою шлях європейської та євроатлантичної інтеграції.

Восени 2018 року розпочалася фінальна стадія становлення автокефальної церкви в Україні. Вселенський патріархат визнав неканонічними претензії РПЦ на територію України, що тривали з кінця XVII століття, і санкціонував проведення об'єднаною Помісного собору українських православних церков. Цей собор, що відбувся 15 грудня 2018 року, проголосив створення єдиної Православної церкви України.

Надання українській православній церкві автокефалії має два головні аспекти. Перший стосується української національної ідентичності: створення об'єднаної та самостійної церкви зміцнить український патріотизм та сприятиме національній консолідації, стимулюючи остаточний світоглядний розрив з Росією та ідентифікацію з Європою. Російські націоналісти в Радянському Союзі та РФ апелювали до прийняття християнства київським князем Володимиром 988 року, аргументуючи претензії на спадщину Київської Русі як «першої російської держави». Вони вірили в те, що Київська Русь була «колискою трьох братніх слов'янських народів», які з часу своєї появи на історичній арені тільки й мріяли про «возз'єднання» єдиної держави на чолі з російським правителем. Українців, які не приймали союзу з Росією, вони вважали іноземними агентами.

Другий аспект цього процесу лежить у сфері геополітики. Якщо РПЦ, подібно до інших інститутів путінського режиму, є ксенофобською та антизахідною, нова автокефальна українська церква буде орієнтована на Європу. Починаючи з 2014 року відбувається

поступовий крах інструментів російської «м'якої сили» в Україні. Російська модель розвитку має підтримку менше 1% української молоді, тоді як понад 70% усіх опитаних (зокрема 56% російськомовних громадян) ставляться до неї негативно¹¹². В очах більшості українців Росія асоціюється з такими поняттями, як «агресія» (66%), «жорстокість» (57%) та «диктатура» (60%)¹¹³. На півдні та підконтрольних територіях сходу України лише 1% та 4% молодих людей отримують інформацію про актуальні події з російського телебачення й 7% – з російських веб-сайтів¹¹⁴.

Російська православна церква, яка була одним із головних, а отже одним з останніх дієвих засобів «м'якої сили» Путіна, нині опинилася перед перспективою розпаду її української гілки та перетворення останньої на невелику (в порівнянні з об'єднаною помісною православною церквою України) релігійну організацію. Шок, який викликали відповідні рішення Вселенського патріархату, віддзеркалився у терміновому скликанні Путіним Ради безпеки РФ для обговорення їхніх наслідків, а також в ухвалі синоду РПЦ про розрив євхаристійного спілкування з Константинополем.

Кінець релігійного панування Москви над Києвом означатиме, що Україна вже не повернеться до російської сфери впливу. Створення автокефальної церкви, отже, є відповіддю України Кремлю на його агресію.

Зміни української та російської ідентичності найбільш помітні у ставленні до образів і символів радянського минулого. У Росії повернення до радянських цінностей (в тому числі захист і перебудова радянських пам'яток) відбувалося паралельно з відродженням культу Сталіна, тоді як в Україні Євромайдан розпочав активну дерадянізацію, що стала органічним продовженням попередніх десятиліть десталінізації. Для тих, хто прагне залишити СРСР позаду й рухатися вперед, Ленін був символом авторитаризму, натомисть для тих, хто прагне плекати радянську ностальгію, він і далі залишається героєм. В Україні через чверть століття після розпаду комуністичної імперії люди намагаються поховати своє радянське минуле, демонтуючи пам'ятники, відмовляючись від радянської символіки та перейменовуючи вулиці та міста¹¹⁵. Від моменту початку Революції гідності з публічного простору було усунуто близько 1,4 тис. пам'ятників Леніну (так званий «ленінопад»);

найбільші з них впали у Харкові у вересні 2014 року та в Запоріжжі у березні 2016 року. Змінили свої назви 55 тис. вулиць та чимало населених пунктів, зокрема названі на честь радянських лідерів обласні центри Дніпропетровськ (нині Дніпро) та Кіровоград (нині Кропивницький)¹¹⁶.

Десталінізація триває в Україні вже майже три десятиліття, тому більшість українців ставляться до радянського тирана Сталіна вкрай негативно: 80% українців, зокрема переважна більшість мешканців сходу (64%) та півдня (69%), вважають Голодомор 1933 року геноцидом¹¹⁷. 54% українців вважають Голодомор найтрагічнішою сторінкою української історії¹¹⁸.

На відміну від України, путінська Росія переживає повторну радянізацію та ресталінізацію. Сталіна звеличують як видатного економічного модернізатора та полководця, який перетворив СРСР на ядерну наддержаву. Російські політики засуджували зусилля з десталінізації України та визнання Голодомору геноцидом українського народу, вимагаючи, щоб Київ погодився з російським баченням голоду 30-х років.

Інтерпретації національної історії, яку ми розповідаємо нашим дітям, лідери, яких ми шануємо, а також засудження чи приховування злочинів проти людства відображають наші політичні переконання, наше ставлення до демократії та прав людини. Сталін і Гітлер є антитезою європейської демократії, яку Україна прагне побудувати. Тимчасом Сталін є ключовою фігурою історичного пантеону в авторитарній політичній системі Путіна, його міфології «Великої Вітчизняної війни», виправдання пакту Молотова–Ріббентропа та бачення відродженої російської могутності.

Російська агресія проти України знайшла своє відображення у ставленні громадськості до Другої світової війни. Тоді як Росія використовує День перемоги 9 травня як привід для демонстрації власного мілітаризму, Україна долучилася до інших європейських країн у відзначенні 8 травня Дня пам'яті та примирення. Чи не вперше більшість українців позитивно ставляться до націоналістичних партизанів, які боролися проти нацистських та радянських окупаційних сил¹¹⁹. ОУН та УПА, засуджені Радянським Союзом і сучасною Росією, під час Другої світової війни організували один із

найпотужніших партизанських рухів, використовуючи тактику та творчий підхід, який в дечому повторювали учасники Євромайдану та добровольці АТО.

Вперше частка українців, які підтримують членство своєї країни в НАТО, перевищила відсоток тих, хто виступає проти нього (за Кучми вступ до НАТО підтримувала лише третина населення, а за Януковича – не більше 20%)¹²⁰. Між 2015 і 2016 роками підтримка членства в НАТО збільшилася із 43% до 48%, а деякі опитування вказували, що його схвалює понад половина громадян¹²¹. Соціологи фонду «Демократичні ініціативи» з'ясували, що підтримка євроатлантичної інтеграції протягом 2013–2015 років зростає з 7% до 33,5% на півдні та із 2% до 32% – на сході України¹²². Таке ставлення ще більше зміцніло у наступні роки: якби референдум щодо членства в НАТО відбувся у 2018 році, в ньому взяли б участь 60% українців, з яких 73% проголосували б «за»¹²³.

Згідно з опитуванням 2018 року, 52% українців воліли б бачити свою країну членом Європейського Союзу і лише 18% – членом Митного союзу на чолі з Росією¹²⁴. Це вказує на докорінну та довготривалу зміну ставлення громадян України до зовнішнього світу. Підтвердженням цих змін на офіційному рівні стало голосування в парламенті у вересні 2018 року щодо закріплення курсу на вступ до ЄС і НАТО в Конституції України. Поправку підтримав 321 депутат; проти голосувало лише 28 депутатів «Опозиційного блоку» та один позафракційний¹²⁵.

ВИСНОВКИ

Коли экс-президента Леоніда Кравчука запитали, чи можливе повернення до відносин «стратегічного партнерства» між українцями та росіянами, він повторив за Анастасією Дмитрук: «Ніколи ми уже братами не будемо. Назавжди»¹²⁶. Кравчук процитував рядки видатної української поетеси Ліни Костенко:

«І жах, і кров, і смерть, і відчай,
І клекіт хижої орди,
Маленький сірий чоловічок
Накоїв чорної біди.
Це звір огидної породи,

Лох-Несс холодної Неви.
Куди ж ви дивитесь, народи?!
Сьогодні ми, а завтра – ви».

На третьому році війни величезна більшість українців (71,8%) називають Росію «державою-агресором» та стороною конфлікту на Донбасі, і лише від 8 до 12% українців з цим не погоджуються¹²⁷.

Конфлікти змінюють національну ідентичність, відносини між соціальними групами і ставлення до сусідів. Російська анексія Криму та гібридна війна на Донбасі змінили і продовжують змінювати українську національну ідентичність трьома способами.

По-перше, насильницька клептократія Януковича, загарбання Путіним Криму та «гібридна» анексія Донбасу призвели до занепаду проросійського політичного сектору. Проросійські політичні сили України опинилися на маргінесі політики, втратили своє представництво у парламенті, а значна частина їхніх колишніх лідерів перебувають поза межами України. Парламентські вибори 2014 року сформували проєвропейську конституційну більшість. «Опозиційний блок», на який перейменувала себе та частина Партії регіонів, представники якої залишилися в Україні, здобув 9% голосів виборців, що значно нижче за 30–33%, отримані «регіоналами» у 2006, 2007 і 2012 роках. КПУ, що була сателітом Партії регіонів, вперше за часів незалежності України не пройшла до парламенту.

По-друге, ми спостерігаємо зростання українського та російськомовного патріотизму в центральній і східній Україні. Кількість російськомовних українців із подвійною російсько-українською ідентичністю, радянськими та панславистськими настроями у східних регіонах різко скоротилася.

По-третє, сталася фундаментальна переоцінка ставлення більшості населення України до Росії. До кризи 2014 року негативне ставлення до Російської Федерації та її керівництва спостерігалося здебільшого на заході України, однак відтоді воно поширилося по всій країні. Російська імперіалістична політика зумовила різке обмеження торговельних та енергетичних відносин між двома державами: після десятилітніх розмов про енергетичну незалежність, які не мали практичних наслідків, Україна змушена була вжити заходів для її досягнення.

Попри те, що українсько-російська криза змінює українську ідентичність, виникає два застереження. По-перше, слабким українським політичним партіям не вдається заангажувати населення сходу й півдня України, а також внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, витворюється чималий політичний вакуум, який, як і раніше, заповнює «стара гвардія», відроджена у вигляді «Опозиційного блоку», партії «Відродження» та інших створених олігархами віртуальних проектів. По-друге, Путін та інші російські націоналісти не бажають відмовлятися від багатократно скомпрометованого колоніального підходу до українців як до відгалуження російського народу незалежно від того, що про це думають самі українці. Путін вважає, що «хай би що відбувалося і куди б Україна не йшла, ми все одно колись і десь зустрінемося. Чому? Тому що ми – один народ»¹²⁸. Це бачення притаманне не лише Путіну, тому було б помилково вважати, що прихід нового лідера з будь-якої частини політичного спектру компенсує неспроможність російських еліт поважати суверенітет України. Українсько-російський розкол продовжуватиметься у унісон із довготривалою українсько-російською кризою.

Підґрунтям війни Путіна проти України, найбільшої кризи в Європі від часів Другої світової війни, стали неспроможність змиритися із втратою імперії, невміння розставити пріоритети й зосередитися на створенні російської національної держави, замість того, щоб вибудувувати різні наддержавні утворення. Жоден російський лідер не зрівнявся з Ататюрком, який перетворив Османську імперію на нову турецьку національну державу. Росія – єдина з-поміж членів БРІК (інші члени: Бразилія, Індія, Китай та Південна Африка) продовжує перебувати у стані занепаду. У майбутньому це неминуче викликатиме нові кризи у її відносинах із Заходом, зокрема Європейським Союзом, та підживлюватиме її конфронтацію з НАТО. Після агресії, вчиненої у 2014 та наступних роках, відносини Росії з Україною та навколишнім світом у цілому більше ніколи не будуть такими, як раніше.

Примітки

¹ Nikolai Petrov. 'A Major Setback for Putin', *The Moscow Times*, 29 November 2004: <http://bit.ly/2GHXZqG>.

- ² Sabrina Tavernise. 'The Next Battle for Ukraine', *The New York Times*, 3 January 2015: <https://nyti.ms/2EiH4co>.
- ³ Я неодноразово чув таке в Києві, а також у розмові з одеською бізнесвумен, що відбулася в жовтні 2014 року. Жінка розповіла, що під час нещодавнього перебування в РФ її тамтешні ділові партнери наполягали, що вона не розуміє української ситуації та мусить дослухатися їхніх порад про те, що їй робити.
- ⁴ Андрій Заярнюк. 'Історія революції, війна істориків', *Historians*, 11 вересня 2015: <https://bit.ly/2EfAnb1>.
- ⁵ *Радио России*, 5 марта 2004.
- ⁶ Центр Разумкова. 'Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики', *Національна безпека і оборона*, ч. 9 (2007): 10–14.
- ⁷ Ірина Бекешкіна. 'Війна згуртувала націю', *Новое время*, 9 червня 2016: <https://bit.ly/2AVCixo>.
- ⁸ Eleanor Knott. 'Do Crimeans See Themselves as Russian or Ukrainian? It's Complicated', *The Washington Post*, 3 December 2015: <https://wapo.st/1XL60Ys>.
- ⁹ Київський міжнародний інститут соціології (далі – КМІС) та Фонд «Демократичні ініціативи» [далі – ФДІ (укр.)/ФДІ (рос.)]. 'Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України. Яких відносин з Росією хотіли б українці', 8–18 лютого 2014: <https://bit.ly/2zO27jb>.
- ¹⁰ КМІС. 'Думки та погляди жителів південно-східних областей України', 8–16 квітня 2014: <https://bit.ly/2EhurOF>.
- ¹¹ Евгений Бобров. 'Проблемы жителей Крыма', *Совет при Президенте РФ по развитию гражданского общества и правам человека*, 22 апреля 2014: <https://bit.ly/2Szli7q>.
- ¹² Соціологічна група «Рейтинг». 'Ставлення українців до територіального устрою країни', 1–7 березня 2014: <https://bit.ly/2BU4UbX>.
- ¹³ Левада-Центр. 'Украина: внимание и оценки', 23–26 января 2015: <https://bit.ly/2E5iqek>.
- ¹⁴ 'Сбитый фокус', *Эхо Москвы*, 15 октября 2014: <https://bit.ly/2QIOw6i>; 'Михаил Ходорковский: Я Крым не отдам', там же, 16 октября 2014: <https://bit.ly/2rn8F3N>.
- ¹⁵ ФДІ та "Ukrainian Sociology Service" (далі – USS). 'Що об'єднує та роз'єднує українців', 25 грудня – 22 січня 2015: <https://bit.ly/2QivNdX>.

- ¹⁶ СБУ обнародувала запись розговора о фальсифікації референдуму на сході, *BBC News Україна*, 7 травня 2014: <https://bbc.in/2BUkGUh>.
- ¹⁷ ФДІ, Центр Разумкова и USS. 'Общественное мнение освобожденных районов: Краматорск, Славянск', 22–27 ноября 2014: <https://bit.ly/2L3t-WIU>.
- ¹⁸ Elise Giuliano. 'Who Supported Separatism in Donbas? Ethnicity and Popular Opinion at the Start of the Ukraine Crisis', *Post-Soviet Affairs*, vol. 34, no. 2–3 (2018): 158–78.
- ¹⁹ Шахида Тулаганова, реж., *Аэропорт Донецк*. Док. фильм (*Настоящее время*; Радио Свобода, 2015): <https://bit.ly/1OBDqZa>.
- ²⁰ Мумін Шакіров. '«ДНР» є фікцією, рішення ухвалюють інші – екс-бойовик', *Радіо Свобода*, 12 липня 2014: <https://bit.ly/2AbgA8Y>.
- ²¹ Тулаганова, *Аэропорт Донецк*.
- ²² Центр Разумкова. 'Формування спільної ідентичності громадян України': 17.
- ²³ Luke Harding, *Mafia State: How One Reporter Became an Enemy of the Brutal New Russia* (London: Guardian Books, 2011): 202.
- ²⁴ Центр Разумкова. 'Формування спільної ідентичності громадян України': 6.
- ²⁵ ФДІ та USS. 'Що об'єднує та роз'єднує українців'.
- ²⁶ Див.: Lowell W. Barrington. 'Views of the "Ethnic Other" in Ukraine', *Nationalism and Ethnic Politics*, vol. 8, no. 2 (June 2002): 361; Taras Kuzio. 'Identity and Nation Building in Ukraine: Defining the "Other"', *Ethnicities*, vol. 1, no. 3 (December 2001): 343–66.
- ²⁷ Порошенко: 62% бійців АТО російськомовні, *РБК-Україна*, 31 березня 2015: <https://bit.ly/2L9hJСх>.
- ²⁸ Центр Разумкова, 1) 'Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості', *Національна безпека і оборона*, ч. 3–4 (2016): 7; 2) 'Особливості деяких аспектів ідентичності громадян, причетних до збройного опору російській агресії', там само: 107.
- ²⁹ Volodymyr Kulyk. 'Shedding Russianness, Recasting Ukrainanness: The Post-Euromaidan Dynamics of Ethnonational Identifications in Ukraine,' *Post-Soviet Affairs*, vol. 34, no. 2–3 (2018): 119–38.
- ³⁰ ФДІ та USS. 'Що об'єднує та роз'єднує українців'.
- ³¹ Уродженець Харкова, російськомовний глава адміністрації президента Порошенка у 2014–2016 роках Борис Ложкін відкидає протиставлен-

- ня Саквою «моністів» (прихильників етнічного визначення українства) та «плюралістів» (захисників мовного, етнокультурного і релігійного різноманіття), вважаючи, що Україна «переросла» цю концепцію [Борис Ложкін, *Четверта республіка: Чому Європі потрібна Україна, а Україні – Європа* (Харків: Фоліо, 2016): 77–78].
- ³² Соціологічна група «Рейтинг». 'Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні', 1) 16–30 липня 2015: <https://bit.ly/2Er5SPb>: 14–15, 44, 57; 2) 28 вересня – 7 жовтня 2016: <https://bit.ly/2KXGm51>: 36–37, 63; 3) 21 квітня – 5 травня 2017: <https://bit.ly/2T7YuvF>: 44–45, 74–77; 4) 15–31 березня 2018: <https://bit.ly/2QIljJF>: 36–38.
- ³³ Там само, 16–30 липня 2015: 57–58.
- ³⁴ Ірина Бекешкіна. 'Донбас–2015: деякі проблеми реінтеграції регіону', *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, вип. 2 (Київ: Інститут соціології НАН України, 2015): 40–50.
- ³⁵ Martin Dowle, Natasha Vasylyuk and Mona Lotten, *Hopes, Fears and Dreams: The Views of Ukraine's Next Generation* (British Council, 2015): <https://bit.ly/2E8LIZv>: 3.
- ³⁶ Ievgen Vorobiov. 'Why Ukrainians Are Speaking More Ukrainian', *Foreign Policy*, 26 June 2015: <https://bit.ly/1BOY3fP>.
- ³⁷ КМІС. 'Ставлення до статусу російської мови в Україні', 14–25 лютого 2015: <https://bit.ly/2zOY3iK>.
- ³⁸ Верховна Рада України, 1) 'Звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором', 27 січня 2015: <https://bit.ly/2QqYBfK>; 2) 'Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків', 21 квітня 2015: <https://bit.ly/2RKxbaE>.
- ³⁹ ФДИ, Центр Разумкова и USS. 'Общественное мнение освобожденных районов'.
- ⁴⁰ Catherine Wanner. "Fraternal" Nations and Challenges to Sovereignty in Ukraine: The Politics of Linguistic and Religious Ties, *American Ethnologist*, vol. 41, no. 3 (August 2014): 432.
- ⁴¹ Dowle, Vasylyuk and Lotten, *Hopes, Fears and Dreams*: 4, 18.
- ⁴² Ibid.: 12

- ⁴³ ФДІ. 'До Дня незалежності: що українці думають про Україну?', 26 червня – 18 липня 2015: <https://bit.ly/2G4sqXZ>.
- ⁴⁴ Volodymyr Kulyk. 'National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016): 604–6.
- ⁴⁵ Tadeusz Olszański. 'Ukraine's Wartime Nationalism', *OSW Commentary*, no. 179 (August 2015): <https://bit.ly/2S8LsOA>.
- ⁴⁶ Kulyk. 'National Identity in Ukraine': 601; 'Українці ненавидять Путіна і дистанціюються від жителів Росії', *Дзеркало тижня*, 6 березня 2017: <https://bit.ly/2rsYNVW>.
- ⁴⁷ Dowle, Vasylyuk and Lotten, *Hopes, Fears and Dreams*: 4, 18.
- ⁴⁸ Scott Peterson. 'At Key Ukrainian Flashpoint, Both Rebels and Loyalists Wait and Worry', *The Christian Science Monitor*, 5 March 2015: <https://bit.ly/2B-1C5ZG>.
- ⁴⁹ КМІС. 'Чи йде війна між Росією та Україною? Порівняння поглядів українців та росіян на збройний конфлікт на Донбасі', 5–16 лютого 2016 (із залученням даних «Левада-Центру» за 22–25 січня 2016): <https://bit.ly/2L3H2pq>.
- ⁵⁰ Ложкін, *Четверта республіка*: 67.
- ⁵¹ Tatiana Zhurzhenko. 'Ukraine's Eastern Borderlands: The End of Ambiguity?' in Andrew Wilson, ed., *What Does Ukraine Think?* (London: European Council on Foreign Relations, 2015): 45–52. Див. також: Олександр Демченко. 'Південного Сходу більше немає', *Українська правда*, 22 квітня 2014: <https://pravda.com.ua/articles/2014/04/22/7023182/>.
- ⁵² ФДІ та USS. 'Що об'єднує та роз'єднує українців'.
- ⁵³ Dowle, Vasylyuk and Lotten, *Hopes, Fears and Dreams*: 16.
- ⁵⁴ Tatiana Zhurzhenko. 'From Borderlands to Bloodlands', *Eurozine*, 19 September 2014: <https://bit.ly/2G42xHW>.
- ⁵⁵ Усі 12 кримських, 9 із 21 донецьких і 6 з 11 луганських виборчих округів не брали участі у виборах до парламенту в жовтні 2014 року.
- ⁵⁶ Лілія Рагуцька. '«Росія програє інформвійну, ми чітко знаємо, як бути з Кримом і Донбасом»', *Аностропф*, 22 серпня 2017: <https://bit.ly/2zO3f6g>.
- ⁵⁷ ГО «Детектор медіа» презентувала дослідження «Російська пропаганда–2014: тенденції, підсумки, вплив на українське суспільство», *Детектор медіа*, <https://bit.ly/2B2TdhG>.
- ⁵⁸ Zhurzhenko. 'From Borderlands to Bloodlands'.

- ⁵⁹ Daisy Sindelar. 'We're Nothing More than Bargaining Chips', *The Guardian*, 23 January 2015: <https://bit.ly/2G9B0oj>.
- ⁶⁰ ФДІ. 'До Дня незалежності: Що українці думають про Україну?'
- ⁶¹ Zhurzhenko. 'From Borderlands to Bloodlands.'
- ⁶² Наведені нижче соціологічні дані представлено в ФДІ та USS. 'Що об'єднує та роз'єднує українців.'
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Peter Pomerantsev. 'Propagandalands', *Granta*, 17 February 2016: <http://granta.com/propagandalands/>.
- ⁶⁵ Roman Olearchuk. 'Former Georgian President Shakes Up Odessa', *Financial Times*, 8 July 2015: <https://on.ft.com/2rt62gQ>.
- ⁶⁶ Halya Coynash. 'Odesa Smoking Gun Leads Directly to Moscow', *Human Rights in Ukraine*, 29 September 2016: <http://khp.org/index.php?id=1473972066>.
- ⁶⁷ Рада Європи, Міжнародна дорадча група (далі МДГ), звіт про проведення нагляду за розслідуванням подій в Одесі 2 травня 2014 року, 4 листопада 2015: <https://bit.ly/2SCGtVV>: 14.
- ⁶⁸ Хронологію укладено на основі: Єлизавета Татарінова, авт. сцен., *2 мая: Без мифов*. Док. фільм (ТТВ Studio, 2015): <https://bit.ly/2RLg2NY>.
- ⁶⁹ Jasper Jackson. 'Wikipedia Bans Daily Mail as "Unreliable" Source', *The Guardian*, 8 February 2017: <https://bit.ly/2lpgTTQ>.
- ⁷⁰ Про «одеських партизанів», російську націоналістичну групу, підтриману розвідкою РФ, див.: Orysia Lutsevych, *Agents of the Russian World: Proxy Groups in the Contested Neighbourhood* (London: Chatham House, 2016): 16.
- ⁷¹ Татарінова, *2 мая*.
- ⁷² Robert Zubrin. 'Did Putin Plan the Odessa Massacre?', *National Review*, 13 May 2014: <http://bit.ly/2QIBKoz>.
- ⁷³ Halya Coynash. 'Russia's New Odesa File: Manufacturing International Outrage over an Odesa Massacre That Never Was', *Human Rights in Ukraine*, 4 November 2014; <http://khp.org/index.php?id=1415072123>.
- ⁷⁴ МДГ, звіт про проведення нагляду за розслідуванням подій в Одесі 2 травня 2014 року: 69–70; 'Злочини проти Майдану: за 4 роки за ґратами одна особа', *BBC News Україна*, 21 листопада 2017: <https://bbc.in/2QA-y5Jx>.
- ⁷⁵ Halya Coynash. "Clear Signs of Sabotage" in Odesa 2 May Investigation', *Human Rights in Ukraine*, 15 January 2016: <http://khp.org/index.php?id=1452811753>.

- ⁷⁶Группа 2 мая. 'Одесская трагедия: По итогам 20 месяцев расследования', 14 января 2016: <http://bit.ly/2L5xvOt>.
- ⁷⁷Денис Казанський. 'Привид «ХНР» – з підвалу на базар', *Український тижень*, ч. 39 (26 вересня – 2 жовтня 2014): 19.
- ⁷⁸Tatiana Bonch-Osmolovskaya. 'Combatting the Russian State Propaganda Machine: Strategies of Information Resistance', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (2015): 206–7.
- ⁷⁹James Jones, producer, *The Battle for Ukraine*. Documentary, *Frontline*, Season 32, Episode 13 (PBS, 2014): <https://to.pbs.org/2C12DMt> (розшифровка фільму: <https://to.pbs.org/2BYGD4y>).
- ⁸⁰Oliver Carroll. 'Why Ukraine's Separatist Movement Failed in Kharkiv', *New Republic*, 22 June 2014: <https://bit.ly/2qiYR7X>.
- ⁸¹'CBC Producer Revisits Ukraine to Explore Conflict', *CBC*, 22 February 2015: <https://bit.ly/2RaX5ak>.
- ⁸²Виктор Аланов. 'Картинка из Донецка, которую боится увидеть Путин', *Радио Свобода*, 29 січня 2015: <https://bit.ly/2UANhoP>.
- ⁸³Michael Billig, *Banal Nationalism* (London: Sage, 1995).
- ⁸⁴Neil MacFarquhar. 'Conflict Uncovers a Ukrainian Identity Crisis Over Deep Russian Roots', *The New York Times*, 18 October 2014: <https://nyti.ms/2B-ZAAg7>.
- ⁸⁵'Ukraine Crisis: Mariupol Preparing for Attack', *BBC*, 26 February 2015: <https://bbc.in/2BYEvd1>.
- ⁸⁶Аланов. 'Картинка из Донецка, которую боится увидеть Путин'.
- ⁸⁷Peter Pomerantsev. 'Diary', *London Review of Books*, vol. 37, no. 4 (19 February 2015): <http://bit.ly/2LAC9fG>.
- ⁸⁸Олександр Савицький. 'Соціологи: українці стали пишатися своєю країною', *Deutsche Welle*, 23 серпня 2015: <https://dw.com/p/1GJtL>.
- ⁸⁹Дар'я Бунякіна. 'Захисникам Донецького аеропорту відступати нікуди – «кіборг»', *Радио Свобода*, 13 листопада 2014: <https://bit.ly/2T0x9eN>.
- ⁹⁰Савицький. 'Соціологи: українці стали пишатися своєю країною'.
- ⁹¹Илья Казаков. 'Местные называли оккупантами: больше сотни уральских добровольцев вернулись с Украины в Екатеринбург', *Екатеринбург онлайн*, 15 April 2015: <https://bit.ly/2SDGYzd>.
- ⁹²Marc Champion. 'Putin's Big Mistake', *Bloomberg*, 19 November 2014: <https://bloom.bg/2BYYOqK>.

- ⁹³ Oksana Malanchuk. 'Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine', *Nationalities Papers*, vol. 33, no. 3 (September 2005): 345–68.
- ⁹⁴ Dowe, Vasylyuk and Lotten, *Hopes, Fears and Dreams*: 20.
- ⁹⁵ Ibid.: 12, 14.
- ⁹⁶ Ibid.: 4, 15.
- ⁹⁷ Yaroslav Baran. 'Ukraine One Year after the Euromaidan: Amid an Undeclared War, Deep Social Change', *Policy Magazine*, January–February 2015: 50.
- ⁹⁸ Центр Разумкова. 'Ідентичність громадян України в нових умовах': 33.
- ⁹⁹ Kyiv International Institute of Sociology, *The Ukrainian People on the Current Crisis* (College Park, MD: Program for Public Consultation, University of Maryland, 2015): 14.
- ¹⁰⁰ Соціологічна група «Рейтинг». 'Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні', 16–30 липня 2015: 28.
- ¹⁰¹ Їхне ж. 'Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні', 28 вересня – 7 жовтня 2016: 64–65.
- ¹⁰² Центр Разумкова. 'Ідентичність громадян України в нових умовах': 47.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Інтерв'ю автора з українськими «кіборгами» «Денисом», «Ванею» і «Севером».
- ¹⁰⁵ Тулаганова, *Аеропорт Донецьк*.
- ¹⁰⁶ Анастасія Дмитрук. 'Никогда мы не будем братьями', 19 марта 2014: <https://bit.ly/1ouraen> и 3 апреля 2014: <https://bit.ly/1qe9pAi>.
- ¹⁰⁷ James J. Coyle. 'Thanks to Russia, Ukrainians Swell Ranks of Kyiv Patriarchate', *Atlantic Council*, 22 June 2016: <http://bit.ly/2L8D9iM>; Alexandra Markovich. 'As More Ukrainians Choose Kyiv Patriarchate, Push Intensifies for Unified National Orthodox Church', *Kyiv Post*, 23 June 2016: <http://bit.ly/2QlwhEM>; Центр Разумкова. 'Релігія і церква в українському суспільстві', 23–28 березня 2018, в *Особливості релігійного та церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр.* (Київ: Центр Разумкова, 2018): 5.
- ¹⁰⁸ Там само: 8.
- ¹⁰⁹ Соціологічна група «Рейтинг». 'Ставлення до лідерів релігійних конфесій', 3–13 червня 2015: <http://bit.ly/2GxsY8R>: 4–7, 15–16, 24–25.
- ¹¹⁰ ФДИ, Центр Разумкова и USS. 'Общественное мнение освобожденных районов'.
- ¹¹¹ Michael MacKay. 'Ukrainian Orthodox Church of Moscow Patriarchate under

- Investigation for Supporting Russia's War against Ukraine', *Radio Lemberg*, 1 April 2018: <http://bit.ly/2ruSQrW>.
- ¹¹² Станіслав Кульчицький та Михайло Міщенко, *Україна на порозі об'єднаної Європи* (Київ: Заповіт, 2018): 182–84.
- ¹¹³ *Інформаційний бюлетень Центру Разумкова*, ч. 51 (19 лютого 2018): 5.
- ¹¹⁴ GfK Ukraine, *Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального дослідження* (Київ: Центр «Нова Європа»; Фонд Фрідріха Еберта, 2017): 20–21.
- ¹¹⁵ Serhy Yekelchuk. 'In Ukraine, Lenin Finally Falls', *The Washington Post*, 28 February 2014: <https://wapo.st/2EDnUOw>.
- ¹¹⁶ Liza Premiyak. 'Looking for Lenin: Hunting Down Banned Soviet Statues in Ukraine', *The Calvert Journal*, 31 March 2016: <https://bit.ly/1UXeONW>.
- ¹¹⁷ Лише 12% українців не погоджуються із визначенням Голодомору як геноциду (Соціологічна група «Рейтинг». 'Динаміка ставлення до Голодомору', 1–6 жовтня 2015: <http://bit.ly/2rtKocd>).
- ¹¹⁸ ФДІ. 'До Дня незалежності: Що українці думають про Україну?'
- ¹¹⁹ Соціологічна група «Рейтинг». 'Динаміка ставлення до визнання ОУН–УПА', 1–6 жовтня 2015: <https://bit.ly/2A99eTF>.
- ¹²⁰ Їхне ж. 'Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні', 15–31 березня 2018: 43–44.
- ¹²¹ Ievgen Vorobiov. 'Surprise! Ukraine Loves NATO', *Foreign Policy*, 13 August 2015: <https://bit.ly/2EHqTFW>.
- ¹²² Ірина Бекешкіна. 'Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну?', в Олексій Гарань, ред., *Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір* (Київ: Стилос, 2017): 27.
- ¹²³ Центр Разумкова. 'Російсько-український конфлікт: оцінки і позиції громадян України', в Алла Чернова, Анна Пашкова і Валерія Клименко, ред., *Російсько-український конфлікт перспективи і параметри миротворчої місії ООН на Донбасі* (Київ: Заповіт, 2018): 118.
- ¹²⁴ Соціологічна група «Рейтинг». 'Динаміка ставлення до визнання ОУН–УПА', 1–6 жовтня 2015: <https://bit.ly/2A99eTF>.
- ¹²⁵ 'Поіменне голосування про проект Постанови про включення до порядку денного дев'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо стра-

тегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) і про його направлення до Конституційного Суду України (№ 9037/П), 20 вересня 2018: <https://bit.ly/2Npk9I4>.

¹²⁶ Леонід Кравчук: Росія – ворог номер один для України, *Радіо Свобода*, 25 лютого 2016: <http://bit.ly/2Eytvrq>.

¹²⁷ *Інформаційний бюлетень Центру Разумкова*, ч. 30 (15 лютого 2016): 8.

¹²⁸ Інтерв'ю [Владимира Путіна] *Первому каналу* и агентству *Ассошиєйтед Пресс*, *Президент России*, 4 сентября 2013: <http://kremlin.ru/events/president/news/19143>.

ІНТЕРВ'Ю, ЗАПИСАНІ В УКРАЇНІ

КИЇВ (2013–2016)

Ірина Бекешкіна, директор, фонд «Демократичні ініціативи»

Таня Безрук, політолог, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Володимир В'ятрович, голова, Український інститут національної пам'яті

Йосиф Зісельс, голова, Ваад України

Андрій Когут, директор, Галузевий державний архів СБУ

Ігор Коліушко, голова правління, Центр політико-правових реформ

Андрій Коренівський, член «самооборони Майдану», один із лідерів «ультрас» футбольного клубу «Динамо» (Київ)

Богдан Крикливенко, голова, секретаріат уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

Юрій Луканов, голова, Незалежна медіа-профспілка України

Юрій Луценко, голова, фракція «Блоку Петра Порошенка» у Верховній Раді України (2014–2015), генеральний прокурор України (із 2016)

Олег Медведєв, політтехнолог, позаштатний радник президента України

Ростислав Павленко, заступник глави, Адміністрація президента України (2014–2018)

Григорій Перепелиця, професор, Дипломатична академія при МЗС України

Анатолій Рачок, генеральний директор, Центр Разумкова

Вільям Ріш, професор, кафедра історії, Університет Джорджії

Віталій Сич, головний редактор, журнал «Новое время»

Микола Сунгуровський, директор військових програм, Центр Разумкова

Валерій Хмелько, президент, Київський міжнародний інститут соціології

Тетяна Чорновол, журналіст, громадська активістка, народний депутат України (фракція «Народний фронт»)

Віталій Шабунін, голова, Центр протидії корупції, голова, Рада громадського контролю Національного антикорупційного бюро України (2015–2017)

ДОНЕЦЬК (грудень 2013 року)

Сергій Гармаш, головний редактор, інформаційне агентство «Острів», президент, Центр досліджень соціальних перспектив Донбасу

Тетяна Дурнева, виконавчий директор обласної організації, Комітет виборців України

Євген Тарасов, соціолог, Центр політичних досліджень

Сергій Ткаченко, голова обласної організації, Комітет виборців України

Ігор Тодоров, професор, Донецький національний університет

Кирило Черкашин, доцент, Донецький національний університет

СЛОВ'ЯНСЬК, КРАМАТОРСЬК ТА МИКОЛАЇВКА, ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ (грудень 2014 року)

Алла Віталіївна, вчителька, школа у Слов'янську

Зоя Миколаївна, директор, школа у Слов'янську

Ольга В'ячеславівна, вчителька, школа у Краматорську

Тетяна Павлівна, вчителька, школа у Слов'янську

Денис Бігунов, спеціаліст, відділ з питань внутрішньої політики, Слов'янська міська рада

Сергій Борозенцев, громадський активіст, Краматорськ

Мартирос Григорян, громадський активіст, Слов'янськ

Сергій Демидович, пастор, церква «Добра звістка», Слов'янськ

Оксана Микитенко, координатор проектів в Україні, ГО «Міжнародна допомога та розвиток»

Артур Насибян, ГО «Клуб Ротарі Слов'янськ»

Михайло Нечипоренко, голова, ГО «Гуртом Слов'янськ»

Ігор Рибальченко, начальник, Слов'янський міський відділ Управління МВС України в Донецькій області

Володимир Сергієнко, директор, завод автогенного обладнання «Донмет», Краматорськ

МАРІУПОЛЬ І ВОЛНОВАХА, ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

(квітень 2015 року)

Руслан Ганущак, військовий кореспондент, доброволець, батальйон «Азов»

Вадим Джувага, ГО «Новий Маріуполь»

Олена Мокренчук, організатор, волонтерський рух «Солдатська пошта»,
Волноваха

Марія Подибайло, голова, ГО «Новий Маріуполь», викладач, Маріуполь-
ський державний університет

Іван Харків, журналіст, сержант, батальйон «Азов»

ЗОНА АТО, ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ (березень і травень 2016 року)

Військовослужбовці 81-ї, 95-ї та 128-ї бригад, батальйону «Київська Русь»
та 122-го батальйону (81-ї бригади), поблизу Донецького аеропорту, селищ
Пісків та Новгородського, «Промзони», шахти «Бутівка» та Авдіївки

Військовослужбовці 93-ї окремої механізованої бригади Збройних сил
України, селище Черкаське, Дніпропетровська область

Наталія Прилуцька (Дзюба), волонтерка АТО

Армен Шахарьянц, депутат, Київська обласна рада, волонтер АТО

ХАРКІВ (березень і жовтень 2014 року)

Юлія Біденко, доцент, Харківський національний університет

Віктор Гарбар, адміністратор, інформаційний центр «Майдан моніторинг»

Валерій Дудко, політолог, голова, Слобожанський регіональний центр

Віктор Коваленко, директор, департамент економіки і міжнародних відно-
син, обласна державна адміністрація

Олександр Кравченко, професор, Харківський національний університет

Олексій Крисенко, доцент, Харківський національний університет

Віктор Рудь, директор, департамент міжнародного співробітництва, Харків-
ська міська рада

Ірина Склокіна, історик, громадська активістка

Олександр Фісун, професор, Харківський національний університет

Володимир Чистилін, співкоординатор, харківський Євромайдан

ДНІПРО (тоді Дніпропетровськ, травень 2014 року)

Володимир Ващенко, громадський активіст

Олександр Висоцький, професор, Національна металургійна академія

Олег Дячок, доцент, Дніпровський національний університет

Артем Іванців, завідувач, архівно-музейна лабораторія, Дніпровський національний університет

Наталя Микитчук, громадська активістка

Вадим Осін, доцент, Дніпровський університет митної справи та фінансів

Володимир Рижков, громадський активіст

Денис Семенов, політтехнолог

Сергій Шуляк, доцент, Дніпровський університет митної справи та фінансів

ЗАПОРІЖЖЯ (грудень 2015 року)

Сергій Білівненко, доцент, Запорізький національний університет

Олександр Давлетов, професор, Запорізький національний університет

Володимир Мільчев, професор, Запорізький національний університет

Федір Турченко, професор, Запорізький національний університет

Олексій Штейнле, доцент, Запорізький національний університет

ПОЛТАВА (грудень 2015 року)

Юрій Волошин, доцент, Полтавський національний педагогічний університет

Оксана Кравченко, громадська активістка

Ольга Рупницька, журналіст, волонтерка АТО

ОДЕСА (жовтень 2014, травень 2015 років)

Анатолій Бойко, голова обласної організації, Комітет виборців України

Олексій Гончаренко, голова, обласна рада (2014), народний депутат України (фракція «Блоку Петра Порошенка»)

Григорій Гріншпун, голова міської організації, «Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"»

Добровольці одеської «самооборони Майдану»

Володимир Дубовик, доцент, Одеський національний університет
Діна Казацкер, громадська активістка
В'ячеслав Касім, журналіст, «7 канал»
Денис Коргушев, журналіст, Український антикорупційний проект “368.media”
Денис Кузьмін, викладач, Одеський національний університет
Сергій Назаров, журналіст, «Громадське телебачення Одеси»
Катерина Ножевнікова, громадська активістка
Алла Пономаренко, генеральний директор, компанія “AltaKraina”
Дмитро Співак, депутат міської ради
Тетяна Семикоп, голова, громадський рух «Віра, надія, любов»
Інна Старчікова, виконавчий директор, благодійний фонд «Молода громада»
Геннадій Труханов, міський голова
Михайло Шмушкович, депутат, обласна рада
Денис Яковлев, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»

ХЕРСОН (травень 2015 року)

Іван Антипенко, місцевий кореспондент, газета «День»
Дементій Білий, голова обласної організації, Комітет виборців України
Волонтерки, обласний центр підтримки військових
Катерина Гандзюк, старший помічник із питань правового захисту, Управління верховного комісара ООН у справах біженців у Херсонській області
В'ячеслав Гусаков, місцевий кореспондент, «Радіо Свобода»
Максим Єлігулашвілі, менеджер з організаційного розвитку, Фонд громади міста Херсона «Захист»
Артем Кияновський, директор, навчально-виховний комплекс «Школа гуманітарної праці», депутат міської ради
Михайло Линецький, депутат міської ради
Анжела Литвиненко, заступник голови правління, обласний центр «Успішна жінка»
Олена Микитась, голова правління, обласний центр «Успішна жінка»
Володимир Миколаєнко, міський голова
Ігор Пастух, депутат міської ради

Ольга Самойленко, журналіст, газета «Херсонський вісник»
Валентина Січова, перший заступник голови, обласна державна адміністрація
Ірина Снігур, головний редактор, газета «Херсонський вісник»
Олександр Токаленко, юрисконсульт, Комітет виборців України
Станіслав Трошин, депутат міської ради

МИКОЛАЇВ (травень 2015)

Світлана Андреева, активіст, партія «Демократичний альянс»
Денис Барашковський, голова, Центр антикорупційних розслідувань
Антоніна Галкіна, голова, Миколаївський клуб сприяння сталому розвитку та побудові громадянського суспільства «Спільні дії»
Микола Дмитрієв, головний спеціаліст, управління у справах молоді, обласна державна адміністрація
Ольга Доценко, волонтерка АТО
Ярослав Захаренко, заступник голови обласного осередку, партія «Демократичний альянс»
Михайло Золотухін, директор, Фонд розвитку міста Миколаєва
Олександр Омельчук, заступник міського голови
Денис Плішко, активіст, партія «Демократичний альянс»
Тетяна Поліщук, волонтерка АТО
Інна Токарева, волонтерка АТО
Вікторія Тонковид, журналіст, «Інше ТВ»
Оксана Янішевська, заступник голови, обласна державна адміністрація

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ

- Bezruk, Tatiana, 'On the Same Side of the Barricades: Observations Concerning Radical Rightists and Leftists on Kiev's Euromaidan', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 3 (May–June 2015), pp. 97–104.
- Blacker, Uilleam, 'Martyrdom, Spectacle, and Public Space in Ukraine: Ukraine's National Martyrology from Shevchenko to the Maidan', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 2, no. 2 (2016), pp. 257–292.
- Chupyra, Olga, 'Civic Protest, Version 2.0: Maidan 2013–2014 as a Catalyst of Russian-Speaking Ukrainian Patriotism', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 3 (May–June 2015), pp. 86–96.
- Cybrivsky, Roman, 'Kyiv's Maidan: From Duma Square to Sacred Space', *Eurasian Geography and Economics*, vol. 55, no. 3 (May 2015), pp. 270–285.
- Erpyleva, Svetlana, 'Freedom's Children in Protest Movements: Private and Public in the Socialization of Young Russian and Ukrainian Activists', *Current Sociology*, vol. 66, no. 1 (January 2018), pp. 20–37.
- Gruzd, Anatoliy and Tsyganova, Ksenia, 'Information Wars and Online Activism During the 2013/2014 Crisis in Ukraine: Examining the Social Structures of Pro- and Anti-Maidan Groups', *Policy and Internet*, vol. 7, no. 2 (June 2015), pp. 121–158.
- Khmelko, Irina and Pereguda, Yevgen, 'An Anatomy of Mass Protests: The Orange Revolution and Euromaidan Compared', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 2 (June 2014), pp. 227–236.
- Khromeychuk, Olesya, 'Negotiating Protest Spaces on the Maidan: A Gender Perspective', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 2, no. 1 (2015), pp. 9–48.
- Kurkov, Andrey, *Ukraine Diaries: Dispatches from Kiev* (London: Harvill Secker, 2014).
- Kuzio, Taras, 'The Orange and Euromaidan Revolutions: Theoretical and Comparative Perspectives', *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, no. 2 (2016), pp. 91–115.
- Kuzio, Taras, 'Ukraine's Other War: The Rule of Law and Siloviki after the Euromaidan Revolution', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 30, no. 1 (December 2016), pp. 681–706.
- Macdonald, Euan and Bonner, Brian, eds., *Ukraine: Witness to Revolution: How Kyiv Post Journalists Saw EuroMaidan* (Kyiv: Kyiv Post, 2016).
- Metzger, M. Megan, Bonneaub, Richard, Nagler, Jonathan, and Tucker, A. Joshua, 'Tweeting Identity? Ukrainian, Russian, and #Euromaidan', *Journal of Comparative Economics*, vol. 44, no. 1 (February 2016), pp. 16–40.
- Marples, David R. and Mills, Frederick V., eds., *Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution* (Stuttgart: Ibidem Press; Columbia University Press, 2015).

- Martsenyuk, Tamara, 'Sexuality and Revolution in Post-Soviet Ukraine: LGBT Rights and the Euromaidan Protests of 2013–2014', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 2, no. 1 (2016), pp. 49–74.
- Minakov, Mikhail, 'Utopian Images of the West and Russia among Supporters and Opponents of the Euromaidan: Elements of Ideological Framing of the Conflict in Ukraine in 2013–2014', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 3 (May–June 2015), pp. 68–85.
- Moussienko, Natalia, 'Art and Revolution: Kyiv Maidan of 2013–2014', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 257–264.
- Onuch, Olga, 'The Maidan and Beyond: Who Were the Protesters?' *Journal of Democracy*, vol. 25, no. 3 (July 2014), pp. 44–51.
- Onuch, Olga, 'EuroMaidan Protests in Ukraine: Social Media versus Social Networks', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 4 (July 2015), pp. 217–235.
- Onuch, Olga, "'Facebook Helped Me Do It": Understanding the Euromaidan Protester "Tool-Kit"', *Studies in Ethnicity and Nationalism*, vol. 15, no. 1 (April 2015), pp. 170–184.
- Onuch, Olga and Sasse, Gwendolyn, 'The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 556–587.
- Philips, Sarah D., 'The Women's Squad in Ukraine's protests: Feminism, Nationalism, and Militarism on the Maidan', *American Ethnologist*, vol. 41, no. 3 (August 2014), pp. 414–426.
- Poltorakov, Aleksey, 'The Functional Dynamic of Ukraine's "Maidan" (November 2013 – January 2014)', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 3 (May–June 2015), pp. 28–36.
- Popova, Maria, 'Why the Orange Revolution Was Short and Peaceful and Euromaidan Long and Violent', *Problems of Post-Communism*, vol. 61, no. 6 (November 2015), pp. 64–70.
- Pop-Eleches, Grigore and Robertson, Graeme, 'After the Revolution: Long-Term Effects of Electoral Revolutions', *Problems of Post-Communism*, vol. 61, no. 4 (July 2014), pp. 2–22.
- Portnov, Andriy and Portnova, Tetiana, 'The Ukrainian "Eurorevolution": Dynamics and Meaning', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 59–72.
- Reznik, Oleksandr, 'From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine', *East European Politics and Societies and Cultures*, vol. 30, no. 4 (November 2016), pp. 750–765.
- Riabova, Tatiana and Riabov, Oleg, "'Gayromaidan": Gendered Aspects of the Hegemonic Russian Media Discourse on the Ukrainian Crisis', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (April 2015), pp. 83–108.

- Shestakovskii, Aleksey, 'Radicalized Europeans? The Values of Euromaidan Participants and Prospects for the Development of Society', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 3 (May–June 2015), pp. 37–67.
- Shulga, Olexander, 'Consequences of the Maidan: War of Symbols, Real War and Nation Building', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 231–241.
- Shveda, Yuriy and Park, Ho Jung, 'Ukraine's Revolution of Dignity: The Dynamics of Euromaidan', *Journal of Eurasian Studies*, vol. 5, no. 2 (July 2014), pp. 107–115.
- Shveda, Yuriy, 'The Revolution of Dignity in the Context of Theory of Social Revolutions', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 83–96.
- Sklokina, Iryna, 'Veterans of the Soviet-Afghan War and the Ukrainian Nation-Building Project: From Perestroika to the Maidan and the War in the Donbas', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 2, no. 2 (2016), pp. 133–168.
- Stepanenko, Viktor, 'Ukraine's Revolution as De-Institutionalisation of the Post-Soviet Order', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 29–46.
- Stepanenko, Viktor and Pylynskyi, Yaroslav, 'Ukraine's Revolution: The National Historical Context and the New Challenges for the Country and the World', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 11–28.
- Umland, Andreas and Shekhovtsov, Anton, 'Ukraine's Radical Right', *Journal of Democracy*, vol. 25, no. 3 (July 2014), pp. 58–63.
- Mierzejewski-Voznyak, Melanie G., 'Party Politics after the Colour Revolutions: Party Institutionalisation and Democratisation in Ukraine and Georgia', *East European Politics*, vol. 30, no. 1 (January 2014), pp. 86–104.
- Way, Lucan, 'Civil Society and Democratization', *Journal of Democracy*, vol. 25, no. 3 (July 2014), pp. 35–43.
- Wilson, Andrew, *Ukraine Crisis: What it Means for the West* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015).

2. РОСІЯ ЯК «ЖЕРТВА»: РОЗШИРЕННЯ ЄС І НАТО ТА «РЕАЛІЗМ»

- Becker, Michael E., Cohen, Matthew S., Kushi, Sidita and McManus, Ian P., 'Reviving the Russian Empire: The Crimean Intervention through a Neoclassical Realist Lens', *European Security*, vol. 25, no. 1 (January 2015), pp. 112–133.
- Bennett, Kirk, 'The Realist Case for Arming Ukraine', *The American Interest*, 20 February 2015: <https://bit.ly/2QL3GnQ>.
- Bennett, Kirk, 'Condemned to Frustration: What Russia Wants, the West Simply Cannot Deliver', *The American Interest*, 1 April 2016: <https://bit.ly/2QJA8qC>.
- Boyd-Barrett, Oliver, *Western Mainstream Media and the Ukraine Crisis: A Study in Conflict Propaganda* (London: Routledge, 2017).

- Charap, Samuel and Troitskiy, Mikhail, 'Russia, the West and the Integration Dilemma', *Survival*, vol. 55, no. 6 (December 2013), pp. 49–62.
- Charap, Samuel, 'The Ukraine Impasse', *Survival*, vol. 56, no. 5 (September 2014), pp. 225–232.
- Charap, Samuel and Darden, Keith, 'Russia and Ukraine', *Survival*, vol. 56, no. 2 (March 2014), pp. 7–14.
- Götz, Elias, 'Neorealism and Russia's Ukraine Policy, 1991–Present', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 301–323.
- Kanet, Roger E. and Sussex, Matthew, eds., *Power, Politics and Confrontation in Eurasia: Foreign Policy in a Contested Region* (New York: Palgrave Macmillan, 2015).
- Larson, Deborah W. and Shevchenko, Alexei, 'Russia Says No: Power, Status and Emotions in Foreign Policy', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 11, nos. 3–4 (September 2014), pp. 269–279.
- Lucas, Edward, 'The Realism We Need: The Cold War Is Not Over', *First Things*, 4 October 2016: <https://bit.ly/2M6EDe0>.
- MacFarlane, Neil S., 'Kto Vinovat? Why Is There a Crisis in Russia's Relations with the West?' *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 342–358.
- McFaul, Michael, 'Moscow's Choice', *Foreign Affairs*, vol. 93, no. 6 (November–December 2014), pp. 167–171.
- Mearsheimer, John J., 'Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault', *Foreign Affairs*, vol. 93, no. 5 (September–October 2014), pp. 77–89.
- Menon, Rajan, and Rumer, Eugene, *Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post-Cold War Order* (Cambridge, MA: MIT Press, 2015).
- Motyl, Alexander J., 'The Surrealism of Realism: Misreading the War in Ukraine', *World Affairs*, vol. 177, no. 5 (January–February 2015), pp. 75–84.
- Nimmo, Ben, *Backdating the Blame: How Russia Made NATO a Party to the Ukraine Conflict* (Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence, 2016).
- Owen, John M. IV and Inboden, William, 'Putin, Ukraine and the Question of Realism', *The Hedgehog Review* (Spring 2015), pp. 87–96.
- Pänke, Julian, 'The Fallout of the EU's Normative Imperialism in the Eastern Neighbourhood', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 6 (November 2015), pp. 350–363.
- Robertshaw, Sam, 'Why the EU Got the Ukraine Crisis Wrong', *Global Affairs*, vol. 1, no. 3 (2015), pp. 335–343.
- Rynning, Sten, 'The False Promise of Continental Concert: Russia, the West and the Necessary Balance of Power', *International Affairs*, vol. 91, no. 3 (May 2015), pp. 539–552.
- Sakwa, Richard, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands* (London: Tauris, 2016).

3. РОСІЯ У ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ: ЄС, САНКЦІЇ, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО І НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

- Allison, Roy, 'Russian "Deniable" Intervention in Ukraine: How and Why Russia Broke the Rules', *International Affairs*, vol. 90, no. 6 (November 2014), pp. 1255–1297.
- Auer, Stefan, 'Carl Schmitt in the Kremlin: The Ukraine Crisis and the Return of Geopolitics', *International Affairs*, vol. 91, no. 5 (September 2015), pp. 953–968.
- Averre, Derek, 'The Ukraine Conflict: Russia's Challenge to European Security Governance', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 699–725.
- Bechev, Dimitar, 'Understanding the Contest between the EU and Russia in Their Shared Neighbourhood', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 6 (December 2015), pp. 340–349.
- Braun, Aurel, 'Tougher Sanctions Now: Putin's Delusional Quest for Empire', *World Affairs*, vol. 177, no. 2, (July–August 2014), pp. 34–42.
- Burke-White, William W., 'Crimea and the International Legal Order', *Survival*, vol. 56, no. 4 (July 2014), pp. 65–80.
- Burlyuk, Olga, 'Same End, Different Means: The Evolution of Poland's Support for Ukraine at the European Level', *East European Politics and Societies and Cultures*, vol. 31, no. 2 (May 2017), pp. 311–333.
- Cadier, David, 'Eastern Partnership vs Eurasian Union? The EU–Russia Competition in the Shared Neighbourhood and the Ukraine Crisis', *Global Policy*, vol. 5, no. s1 (October 2014), pp. 76–85.
- Casier, Tom, 'From Logic of Competition to Conflict: Understanding the Dynamics of EU–Russia Relations', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 376–394.
- Cross, Sharyl, 'NATO–Russia Security Challenges in the Aftermath of Ukraine Conflict: Managing Black Sea Security and Beyond', *Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 15, no. 2 (April 2015), pp. 151–177.
- Cross, Mai'a K. D., and Korolewski, Ireneusz P., 'What Type of Power has the EU Exercised in the Ukraine-Russia Crisis? A Framework of Analysis', *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 3–19.
- Daalder, Ivo, Flournoy, Michele, Herbst, John, Lodal, Jan, Pifer, Steven, Stavridis, James, Talbott, Strobe and Wald, Charles, *Preserving Ukraine's Independence, Resisting Russian Aggression: What the United States and NATO Must Do* (Washington DC: Atlantic Council; Brookings Institution, 2015).
- D'Anieri, Paul, 'Democracy and Geopolitics: Understanding Ukraine's Threat to Russia', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015), pp. 233–241.

- Davies, Lance, 'Russia's "Governance" Approach: Intervention and the Conflict in the Donbas', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 726–749.
- Delcour, Laure, 'Between the Eastern Partnership and Eurasian Integration: Explaining Post-Soviet Countries' Engagement in (Competing) Region-Building Projects', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 6 (November 2015), pp. 316–327.
- Ditrych, Ondrej, 'Bracing for Cold Peace: US–Russia Relations after Ukraine', *The International Spectator*, vol. 49, no. 4 (December 2014), pp. 76–96.
- Dragneva, Rilka and Wolczuk, Katarzyna, *Ukraine Between the EU and Russia: The Integration Challenge* (London: Palgrave Macmillan, 2015).
- Dragneva, Rilka and Wolczuk, Katarzyna, 'Between Dependence and Integration: Ukraine's Relations with Russia', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 678–698.
- Dreyer, Iana, and Popescu, Nicu, 'Do Sanctions against Russia Work?' *EUISS Brief*, no. 35 (December 2014): <https://bit.ly/2HFZyBx>.
- Einhorn, Robert, 'Ukraine, Security Assurances, and Non-Proliferation', *The Washington Quarterly*, vol. 38, no. 1 (January 2015), pp. 47–72.
- Fitzpatrick, Mark, 'The Ukraine Crisis and Nuclear Order', *Survival*, vol. 56, no. 4 (August–September 2014), pp. 81–90.
- Freedman, Lawrence, 'Ukraine and the Art of Crisis Management', *Survival*, vol. 56, no. 3 (June–July 2014), pp. 7–42.
- Fursov, Andrey, 'Thirty Days That Changed the World', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 1 (January–February 2015), pp. 47–72.
- Giles, Keir, Hanson, Philip, Lyne, Roderic, Nixey, James, Sherr, James, and Wood, Andrew, eds., *The Russian Challenge* (London: Chatham House, 2015).
- Götz, Elias, 'It's Geopolitics, Stupid: Explaining Russia's Ukraine Policy', *Global Affairs*, vol. 1, no. 1 (2015), pp. 3–10.
- Götz, Elias, 'Russia, the West, and the Ukraine Crisis: Three Contending Perspectives', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 249–266.
- Götz, Elias, 'Putin, the State, and War: The Causes of Russia's Near Abroad Assertion Revisited', *International Studies Review*, vol. 18, no. 4 (December 2016).
- Grant, Thomas D., *Aggression against Ukraine: Territory, Responsibility, and International Law* (London: Palgrave Macmillan, 2015).
- Grant, Thomas D., 'International Dispute Settlement in Response to an Unlawful Seizure of Territory: Three Mechanisms', *Chicago Journal of International Law*, vol. 16, no. 1 (Summer 2015), pp. 1–42.
- Gretskiy, Igor, Treshchenkov, Evgeny and Golubev, Konstantin, 'Russia's Perceptions and Misperceptions of the EU Eastern Partnership', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 3–4 (September 2014), pp. 375–383.

- Hamilton, Daniel S. and Meister, Stefan, eds., *The Eastern Question: Russia, the West, and Europe's Grey Zone* (Washington, DC: Center for Transatlantic Relations, Johns Hopkins University, 2016).
- Haukkala, Hiski, 'From Cooperative to Contested Europe? The Conflict in Ukraine as a Culmination of a Long-Term Crisis in EU–Russia Relations', *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 23, no. 1 (January 2015), pp. 25–40.
- Haukkala, Hiski, 'A Perfect Storm; Or What Went Wrong and What Went Right for the EU in Ukraine', *Europe–Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 653–664.
- Howorth, Jolyon, "'Stability on the Borders": The Ukraine Crisis and the EU's Constrained Policy Towards the Eastern Neighbourhood', *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 121–136.
- Hansen, Flemming S., 'Russia's Relations with the West: Ontological Security through Conflict', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 359–375.
- Kagan, Robert, 'Backing into World War III', *Foreign Policy*, 6 February 2017: <https://bit.ly/2kTZnGK>.
- Kazharski, Aliaksei and Makarychev, Andrey, 'Suturing the Neighbourhood? Russia and the EU in Conflictual Intersubjectivity', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 6 (December 2015), pp. 328–339.
- Korolewski, Ireneusz P. and Cross, Mai'a K. D., 'The EU's Power in the Russia-Ukraine Crisis: Enabled or Constrained?' *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 137–152.
- Kostanyan, Hrant and Meister, Stefan, 'Ukraine, Russia and the EU: Breaking the Deadlock in the Minsk Process', *CEPS Working Document*, no. 423 (June 2016): <https://bit.ly/1RYAzpK>.
- Krastev, Ivan and Leonard, Mark, *The New European Disorder* (London: European Council on Foreign Relations, 2014).
- Kriskovic, Andrej, 'Imperial Nostalgia or Prudent Geopolitics? Russia's Efforts to Reintegrate the Post-Soviet Space in Geopolitical Perspective', *Post-Soviet Affairs*, vol. 30, no. 6 (November 2014), pp. 503–528.
- Kundnani, Hans, 'Germany Looks East', *Foreign Affairs*, vol. 94, no. 1 (January–February 2015), pp. 108–116.
- Kuzio, Taras, 'Ukraine between a Constrained EU and Assertive Russia', *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 103–120.
- Latynina, Yulia, 'A New World Order', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 1 (January–February 2015), pp. 73–80.
- Makarychev, Andrey, 'A New European Disunity: EU–Russia Ruptures and the Crisis in the Common Neighbourhood', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 6 (November 2015), pp. 313–315.
- Makarychev, Andrey, and Yatsyk, Alexandra, eds., *Vocabularies of International Relations after the Crisis in Ukraine* (London: Routledge, 2017).

- Marinov, Nikolay, 'Sanctions and Democracy', *International Interactions*, vol. 41, no. 4 (August 2015), pp. 765–778.
- Mead, R. Walter, 'Geopolitics Are Back: The Revenge of the Revisionist Powers', *Foreign Affairs*, vol. 93, no. 3 (May–June 2014), pp. 69–79.
- Middelaar, Luuk van, 'The Return of Politics – The European Union after the Crises in the Eurozone and Ukraine', *Journal of Common Market Studies*, vol. 54, no. 3 (May 2016), pp. 495–507.
- Natorski, Michal, and Pomorska, Karolina, 'Trust and Decision-Making in Times of Crisis: The EU's Response to the Events in Ukraine', *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 54–70.
- Neuwirth, Rostam J. and Svetlicinii, Alexandr, 'The Current EU/US–Russia Conflict over Ukraine and the WTO: A Preliminary Note on (Trade) Restrictive Measures', *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 3 (May 2015), pp. 237–271.
- Nitoiu, Cristian and Sus, Monika, 'The EP's Diplomacy – A Tool for Projecting EU Power in Times of Crisis? The Case of the Cox–Kwasniewski Mission', *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 71–86.
- Nováky, Niklas I. M., 'Why So Soft? The European Union in Ukraine', *Contemporary Security Policy*, vol. 36, no. 2 (May 2015), pp. 244–266.
- Orenstein, Mitchell A., and Kelemen Daniel R., 'Trojan Horses in EU Foreign Policy', *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 87–102.
- Orlov, Vladimir, 'Security Assurances to Ukraine and the 1994 Budapest Memorandum: From the 1990s to the Crimea Crisis', *Security Index*, vol. 20, no. 2 (April 2014), pp. 133–140.
- Pond, Elizabeth, 'Will Ukraine Snatch Defeat from the Jaws of Victory?' *Survival*, vol. 57, no. 6 (November 2015), pp. 59–68.
- Romanova, Tatiana, 'Sanctions and the Future of EU–Russian Economic Relations', *Europe–Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 774–796.
- Rutland, Peter, 'An Unnecessary War: The Geopolitical Roots of the Ukrainian Crisis', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015), pp. 129–140.
- Schilde, Kaija, 'European Military Capabilities: Enablers and Constraints on EU Power?' *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 37–53.
- Sherr, James, *The New East–West Discord: Russian Objectives, Western Interests* (The Hague: Clingendael Institute, 2015).
- Siddi, Marco, 'German Foreign Policy towards Russia in the Aftermath of the Ukraine Crisis: A New Ostpolitik?' *Europe–Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 665–677.
- Sjursen, Helene, and Rosen, Guri, 'Arguing Sanctions: On the EU's Response to the Crisis in Ukraine', *Journal of Common Market Studies*, vol. 55, no. 1 (January 2017), pp. 20–36.

- Smith, Nicholas R., 'The EU and Russia's Conflicting Regime Preferences in Ukraine: Assessing Regime Promotion Strategies in the Scope of the Ukraine Crisis', *European Security*, vol. 24, no. 4 (October 2015), pp. 525–540.
- Stulberg, Adam N., 'Out of Gas? Russia, Ukraine, Europe and the Changing Geopolitics of Natural Gas', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 2 (March 2015), pp. 112–130.
- Wolff, Andrew T., 'The Future of NATO Enlargement after the Ukraine Crisis', *International Affairs*, vol. 91, no. 5 (September 2015), pp. 1103–1121.
- Vysotskaya, Alena and Vieira, Guedes, 'Ukraine's Crisis and Russia's Closest Allies: A Reinforced Intra-Alliance Security Dilemma at Work', *The International Spectator*, vol. 49, no. 4 (December 2014), pp. 97–111.
- Yost, S. David., 'The Budapest Memorandum and Russia's Intervention in Ukraine', *The International Spectator*, vol. 49, no. 4 (December 2014), pp. 62–75.

4. РОСІЯ ЯК РУЙНІВНИК ПОРЯДКУ: «ЗАМОРОЖЕНІ КОНФЛІКТИ», КРИМ, ІМПЕРІЯ Й ІМПЕРІАЛІЗМ

- Amnesty International, *Crimea in the Dark: The Silencing of Dissent* (London: Amnesty International Publications, 2016).
- Astapenia, Ryhor and Balkunets, Dzmitry, *Belarus–Russia Relations after the Ukraine Conflict*, (Minsk; London: Ostrogorski Centre, 2016).
- Atlantic Council, Digital Forensic Research Lab, 'A Brief History of the Ukrainian Conflict, from the Sky', part 1: 'Using Historical Satellite Imagery to Understand the War in the Donbas, Pre-Minsk I', *Medium*, 24 January 2017: <https://bit.ly/2D8GSe0>.
- Bacon, Edwin, 'Putin's Crimea Speech, 18 March 2014: Russia's Changing Public Political Narrative', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (2015), pp. 13–36.
- Bari Urcosta, Ridvan, and Abalkin, Lev, 'Crimea: Russia's Stronghold in the Black Sea', European Council on Foreign Relations, 1 September 2016): <https://bit.ly/2FxSgBJ>.
- Biersack, John and O'Lear, Shannon, 'The Geopolitics of Russia's Annexation of Crimea: Narratives, Identity, Silences, and Energy', *Eurasian Geography and Economics*, vol. 55, no. 3 (May 2014), pp. 247–269.
- Bugajski, Janusz, and Assenova, Margarita, *Eurasian Disunion: Russia's Vulnerable Flanks* (Washington DC: Jamestown Foundation, 2016).
- Byzov, Leontii L., 'National Consensus or Social Anomaly?' On the Peculiarities of Mass Consciousness in "Post-Crimean" Russia', *Russian Politics and Law*, vol. 54, no. 1 (January–February 2016), pp. 55–73.
- Commission on Security and Cooperation in Europe, *Ongoing Human Rights and Security Violations in Russian-Occupied Crimea* (Washington DC: Helsinki Commission, 2016).

- Connolly, Richard, 'The Empire Strikes Back: Economic Statecraft and the Securitisation of Political Economy in Russia', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 750–773.
- Danylov, Sergey, 'Crimean Tatar's National Institutes under the Occupation: The Case of the Muftiyat of Crimea', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylinskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 193–202.
- Delcour, Laure and Wolczuk, Kataryna, 'Spoiler or Facilitator of Democratization? Russia's Role in Georgia and Ukraine', *Democratization*, vol. 22, no. 3 (April 2015), pp. 459–478.
- Grigas, Agnia, *Beyond Crimea: The New Russian Empire* (New Haven, CT: Yale University Press, 2016).
- Grigas, Agnia, *Frozen Conflicts: A Tool Kit for US Policymakers* (Washington DC: Atlantic Council, 2016).
- Flemming Splidsboel, Hansen, 'Framing Yourself into a Corner: Russia, Crimea, and the Minimal Action Space', *European Security*, vol. 24, no. 1 (January 2015), pp. 141–158.
- Karagiannis, Emmanuel, 'The Russian Interventions in South Ossetia and Crimea Compared: Military Performance, Legitimacy and Goals', *Contemporary Security Policy*, vol. 35, no. 3 (September 2014), pp. 400–420.
- Klymenko, Andriy, *The Militarization of Crimea under Russian Occupation* (Washington DC: Atlantic Council, 2015).
- Krastev, Ivan, 'Russian Revisionism: Putin's Plan for Overturning the European Order', *Foreign Affairs*, 3 March 2014: <https://fam.ag/2RL1Zva>.
- Krastev, Ivan, and Leonard, Mark, 'Europe's Shattered Dream of Order: How Putin is Disrupting the Atlantic Alliance', *Foreign Affairs*, vol. 94, no. 3, (May–June 2015), pp. 48–58.
- Kuzio, Taras, *Ukraine–Crimea–Russia: Triangle of Conflict* (Hannover: Ibidem Press, 2007).
- Kuzio, Taras, *The Crimea: Europe's Next Flashpoint?* (Washington, DC: Jamestown Foundation, 2010).
- Lukanov, Fyodor, 'Putin's Foreign Policy: The Quest to Restore Russia's Rightful Place', *Foreign Affairs*, vol. 95, no. 3 (May–June 2016), pp. 30–37.
- Magocsi, Paul R., *This Blessed Land: Crimea and the Crimean Tatars* (Toronto: University of Toronto Press, 2014).
- Malinova, Olga, 'Obsession with Status and Resentment: Historical Backgrounds of the Russian Discursive Identity Construction', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 3–4 (September 2014), pp. 291–303.
- Malyarenko, Tetyana and Galbreath, David J., 'Crimea: Competing Self-Determination Movements and the Politics at the Centre', *Europe-Asia Studies*, vol. 65, no. 5 (July 2013), pp. 912–928.

- Matsuzato, Kimitaka, 'Domestic Politics in Crimea, 2009–2015', *Demokratizatsiya*, vol. 24, no. 2 (Spring 2016), pp. 225–256.
- Petrov, Nikolai, 'Chronology of the Transformation of the Crimean Peninsula into a Russian Region', *Russian Politics and Law*, vol. 54, no. 1 (2016), pp. 96–105.
- Petrov, Nikolai, 'Crimea Transforming the Ukrainian Peninsula into a Russian Island', *Russian Politics and Law*, vol. 54, no. 1 (January–February 2016), pp. 74–95.
- Plokhyy, Serhii, 'The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology', *Journal of Contemporary History*, vol. 35, no. 3 (July 2000), pp. 369–384.
- Rácz, András and Moshes, Arkady, *Not Another Transnistria: How Sustainable Is Separatism in Eastern Ukraine?* (Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2014).
- Rácz, András, *Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist* (Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2015).
- Rogov, Kirill, "'Crimean Syndrome': Mechanisms of Authoritarian Mobilization', *Russian Politics and Law*, vol. 54, no. 1 (January–February 2016), pp. 28–54.
- Sasse, Gwendolyn, *The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007).
- Smirnov, Mikhail, 'Like a Sack of Potatoes: Who Transferred the Crimean Oblast to the Ukrainian SSR in 1952–54 and How It Was Done', *Russian Politics and Law*, vol. 53, no. 2 (March–April 2015), pp. 32–46.
- Suslov, Mikhail D., "'Crimea Is Ours!'" Russian Popular Geopolitics in the New Media Age', *Eurasian Geography and Economics*, vol. 55, no. 6 (November 2014), pp. 588–609.
- Teper, Yuri, 'Official Russian Identity Discourse in the Light of the Annexation of Crimea: National or Imperial?' *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 4 (July 2016), pp. 378–396.
- Tsygankov, Andrei P., 'Assessing Cultural and Regime-Based Explanations of Russian Foreign Policy: Authoritarian at Heart and Expansionist by Nature?' *Europe-Asia Studies*, vol. 64, no. 4 (June 2012), pp. 695–713.
- Tsygankov, Andrei P., *Russia and the West from Alexander to Putin: Honor in International Relations* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2012).
- Tsygankov, Andrei P., 'Vladimir Putin's Last Stand: The Sources of Russia's Ukraine Policy', *Post-Soviet Affairs*, vol. 31, no. 4 (July 2015), pp. 279–303.
- Uehling, Greta, 'Everyday Life after Annexation: The Autonomous Republic of Crimea', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015), pp. 69–79.
- Urnov, Mark, "'Greatpowerness" as the Key Element of Russian Self-Consciousness under Erosion', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 3–4 (September 2014), pp. 305–322.

5. РОСІЯ ЯК АГРЕСОР: КОНВЕНЦІЙНА, ГІБРИДНА ТА ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА Askai707, 'Artillerymen of Russia's 136th Motorized Infantry Brigade in the Donbass', *Bellingcat*, 13 November 2015: <https://bit.ly/2RpVMoV>.
- Bellingcat Investigation Team, 'Who Exactly Are the Terek Wolf Sotnia?' *Bellingcat*, 27 August 2014: <https://bit.ly/1vlp2Tr>.
- Bellingcat Investigation Team, 'How to Locate a "Secret" Pro-Russian Training Camp', *Bellingcat*, 15 August 2014: <https://bit.ly/2QNJQbx>.
- Bellingcat Investigation Team, 'Origin of Artillery Attacks on Ukrainian Military Positions in Eastern Europe Between 14 July 2014 and 8 August 2014', *Bellingcat*, 17 February 2015: <https://bit.ly/1LaZPqr>.
- Bellingcat Investigation Team, 'Origins of the Separatists' Buk', *Bellingcat*, 8 November 2014: <https://bit.ly/13ZHkNI>.
- Bellingcat Investigation Team, 'Russia's Path(s) to War', *Bellingcat*, 21 September 2015: <https://bit.ly/2CjA77p>.
- Bellingcat Investigation Team, 'Russia's War in Ukraine: The Medals and Treacherous Numbers', *Bellingcat*, 31 August 2016: <https://bit.ly/2SRR3Jh>.
- Bellingcat Investigation Team and Conflict Investigation Team, 'Civilian Shields in Donetsk: Launching Grads near a Residential Area', *Bellingcat*, 2 February 2017: <https://bit.ly/2kwE69G>.
- Bonch-Osmolovskaya, Tatiana, 'Combating the Russian State Propaganda Machine: Strategies of Information Resistance', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (2015), pp. 175–218.
- Case, Sean and Anders, Klement, 'Putin's Undeclared War, Summer 2014: Russian Artillery Strikes against Ukraine', *Bellingcat*, 21 December 2016: <https://bit.ly/2ST48IL>.
- Chunan, Anne L., 'Historical Aspirations and the Domestic Politics of Russia's Pursuit of International Status', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 3–4 (September 2014), pp. 281–290.
- Cimbala, Stephen J., 'Sun Tzu and Salami Tactics? Vladimir Putin and Military Persuasion in Ukraine, 21 February–18 March 2014', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 27, no. 3 (July 2014), pp. 359–379.
- Coupé, Tom and Obrizan, Maksym, 'Violence and Political Outcomes in Ukraine – Evidence from Sloviansk and Kramatorsk', *Journal of Comparative Economics*, vol. 44, no. 1 (February 2016), pp. 201–212.
- Czuperski, Maksymilian, Herbst, John, Higgins, Eliot, Polyakova, Alina, and Wilson, Damon, *Hiding in Plain Sight: Putin's War in Ukraine* (Washington DC: Atlantic Council, 2015).
- Darczewska, Jolanta and Zochowski, Piotr, *Russophobia in the Kremlin's Strategy: A Weapon of Mass Destruction* (Warsaw: Centre for Eastern Studies, 2015).
- Darczewska, Jolanta, *Russia's Armed Forces on the Information War Front: Strategic Documents* (Warsaw: Centre for Eastern Studies, 2016).

- Doran, Peter B., *Land Warfare in Europe: Lessons and Recommendations from the War in Ukraine* (Washington DC: Center for European Policy Analysis, 2016).
- Duvanova, Dinissa, Nikolaev, Alexander, Nikolsko-Rzhevskyy, Alex and Semenov, Alexander, 'Violent Conflict and Online Segregation: An Analysis of Social Network Communication across Ukraine's Regions', *Journal of Comparative Economics*, vol. 44, no. 1 (February 2016), pp. 163–181.
- Fire Eye, *APT28: A Window into Russia's Cyber Espionage Operations?* (Milpitas, CA, 2016).
- Galeotti, Mark, "Hybrid War" and "Little Green Men": How It Works, and How It Doesn't', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015), pp.156–164.
- Geers, Kenneth, ed., *Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine* (Tallinn: NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence Publications, 2015).
- Giles, Kenneth, *Handbook of Russian Information Warfare* (Rome: NATO Defence College, 2016).
- Goldsmith, Jett, 'Were Chemical Weapons Used in Donetsk Airport's Last Stand?' *Bellingcat*, 23 January 2015: <https://bit.ly/2RHSWer>.
- Gressel, Gustav, *Russia's Quiet Military Revolution, and What It Means for Europe* (London: European Council on Foreign Relations, 2015).
- Hutchings, Stephen and Szostek, Joanna, 'Dominant Narratives in Russian Political and Media Discourse during the Ukraine Crisis', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015), pp. 183–196.
- Hutchings, Stephen and Tolz, Vera, *Nation, Ethnicity and Race on Russian Television: Mediating Post-Soviet Difference* (London; New York: Routledge, 2015).
- Jonsson, Oscar and Seely, Robert, 'Russian Full-Spectrum Conflict: An Appraisal after Ukraine', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 28, no. 1 (January 2015), pp. 1–22.
- Judah, Tim, *In Wartime: Stories from Ukraine* (New York: Tim Duggan Books, 2015).
- Kropatcheva, Elena, 'The Evolution of Russia's OSCE Policy: From the Promises of the Helsinki Final Act to the Ukrainian Crisis', *Journal of Contemporary European Studies*, vol. 23, no. 1 (January 2015), pp. 6–24.
- Kurdalanova, Margarita, *Online Russia, Today: How Is Russia Today Framing the Events of the Ukrainian Crisis of 2013 and What This Framing Says about the Russian Regime's Legitimation Strategies? The Case of the Russian- Language Online Platform of RT* (Amsterdam: Graduate School of Social Sciences, University of Amsterdam, 2016).
- Kuzio, Taras, 'Russification of Ukrainian National Security Policy under Viktor Yanukovich', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 25, no. 4 (December 2012), pp. 558–581.

- Kuzio, Taras, 'Why Vladimir Putin is Angry with the West: Understanding the Drivers of Russia's Information, Cyber and Hybrid War', *Security Policy Working Paper*, no. 7 (February 2017): <https://bit.ly/2s6s0nu>.
- Leviev, Ruslan, 'Three Graves: Russian Investigation Team Uncovers Spetsnaz Brigade in Ukraine', *Bellingcat*, 22 May 2015: <https://bit.ly/2Fu9EHE>.
- Lucas, Edward and Nimmo, Ben, *Information Warfare: What Is It and How to Win It?* (Washington, DC: Center for European Policy Analysis, 2015).
- Lucas, Edward and Pomeranzev, Peter, *Winning the Information War: Techniques and Counter-Strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe* (Washington, DC: Center for European Policy Analysis, 2016).
- Lutsevych, Orysia, *Agents of the Russian World: Proxy Groups in the Contested Neighbourhood* (London: Chatham House, 2016).
- Magnitsky [Ostanin, Iggy], 'Revealed: Around 40 Russian Troops from Pskov Died in Ukraine, Reinforcement Sent In', *Bellingcat*, 27 August 2014: <https://bit.ly/2smil9M>.
- Magnitsky [Ostanin, Iggy], 'Russia's Version of the Navy SEALs May Be Fighting in Ukraine', *Bellingcat*, 28 August 2014: <https://bit.ly/2QN6BvX>.
- Malyarenko, Tetyana, 'Playing a Give-Away Game? The Undeclared Russian Ukrainian War in Donbas', *Small Wars Journal* (2December 2015): <https://bit.ly/2stplHn>.
- McIntosh, Scott E., 'Kyiv, International Institutions, and the Russian People: Three Aspects of Russia's Current Information Campaign in Ukraine', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 28, no. 2 (April 2015), pp. 299–306.
- Miazhevich, Galina, 'Russia Today's Coverage of Euromaidan', *Journal of Communication*, vol. 6, no. 2 (May 2014), pp. 186–191.
- Miller, James, Vaux, Pierre, Fitzpatrick, Catherine A., and Weiss, Michael, *An Invasion by Any Other Name: The Kremlin's Dirty War in Ukraine* (New York: Institute of Modern Russia; The Interpreter, 2015).
- Mitrokhin, Nikolay, 'Infiltration, Instruction, Invasion: Russia's War in the Donbass', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (2015), pp. 219–249.
- Motyl, Alexander J., 'The West Should Arm Ukraine', *Foreign Affairs*, 10 February 2015: <https://fam.ag/2DaF2tj>.
- Murphy, Martin N., 'Understanding Russia's Concept for Total War in Europe', *Heritage Foundation Special Report*, no. 184 (September 2016): <https://herit.ag/2VMlckZ>.
- Oliker, Olga, Davis, Lynn E., Crane, Keith, Radin, Andrew, Gventer, Celeste W., Sondergaard, Susanne, Quinlivan, James T., Seabrook, Stephan B., Bellasio, Jacopo, Frederick, Bryan, Bega, Andriy, and Hlavka, Jakub, *Security Sector Reform in Ukraine* (Santa Monica, CA: Rand, 2016).
- Paul, Christopher, and Mathews, Miriam, 'The Russian "Firehose of Falsehood" Prop-

- aganda Model: Why It Might Work and Options to Counter It', *RAND Corporation* (2016): <https://bit.ly/2jDqPZT>.
- Perry, Bret, 'Non-Linear Warfare in Ukraine: The Critical Role of Information Operations and Special Operations', *Small Wars Journal* (August 2015): <https://bit.ly/2RLucBW>.
- Political Capital Institute, *The Russian Connection: The Spread of Pro-Russian Policies on Europe's Far Right* (Budapest, 2014).
- Presenti, Marina and Pomerantsev, Peter, *How to Stop Disinformation: Lessons from Ukraine for the Wider World* (London: Legatum Institute, 2016).
- Polyakova, Alina, Laruelle, Marlene, Meister, Stefan and Barnett, Neil, *The Kremlin Trojan Horses* (Washington, DC: Atlantic Council, 2016).
- Pomerantsev, Peter, *Nothing Is True and Everything Is Possible: The Surreal Heart of the New Russia* (London: Faver and Faver, 2015).
- Pomerantsev, Peter and Weiss, Michael, *The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money* (New York: Institute of Modern Russia, 2014).
- Pomerantsev, Peter, *Russia: A Postmodern Dictatorship* (London: Legatum Institute; Institute of Modern Russia, 2013).
- Pridham, Geoffrey, 'EU-Ukraine Relations and the Crisis with Russia, 2013–2014: A Turning Point', *The International Spectator*, vol. 49, no. 4 (December 2014), pp. 53–61.
- Pynnöniemi, Katri and Rácz, András, eds., *Fog of Falsehood: Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine* (Helsinki: Finnish Institute of International Affairs, 2016).
- Renz, Bettina, 'Russia and "Hybrid warfare"', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 283–300.
- Romein, Daniel, 'MH17 – Potential Suspects and Witnesses from the 53rd Anti-Aircraft Missile Brigade', *Bellingcat*, 23 February 2016: <https://bit.ly/21rhJza>.
- Shekhovtsov, Anton, 'The Spectre of Ukrainian Fascism: Information Wars, Political Manipulation, and Reality', in Andrew Wilson, ed., *What Does Ukraine Think?* (London: European Council on Foreign Relations, 2015), pp. 80–88.
- Snegovaya, Maria, *Putin's Information Warfare in Ukraine: Soviet Origins of Russia's Hybrid Warfare* (Washington DC: Institute for the Study of War, 2015).
- Spießens, Anneleen and Poucke, Piet van, 'Translating News Discourse on the Crimean Crisis: Patterns of Reframing on the Russian Website *InoSMI*', *Translator*, vol. 22, no. 3 (September 2016), pp. 319–339.
- Stępniewski, Tomasz and Hajduk, Jurij, 'Russia's Hybrid War with Ukraine: Determinants, Instruments, Accomplishments and Challenges', *Studia Europejskie*, no. 2 (2016), pp. 37–51.
- Sutyagin, Igor, 'Russian Forces in Ukraine', *RUSI Briefing Paper* (9 March 2015): <https://bit.ly/2wZPP3X>.

- Szostek, Joanna, 'Russia and the News Media in Ukraine: A Case of "Soft Power"?' *East European Politics and Societies and Cultures*, vol. 28, no. 3 (August 2014), pp. 463–486.
- Thomas, Timothy, 'Russia's Military Strategy and Ukraine: Indirect, Asymmetric – and Putin-Led', *The Journal of Slavic Military Studies*, vol. 28, no. 3 (July 2015), pp. 445–461.
- Toler, Aric, 'As Eastern Ukraine Heads towards the Ceasefire, Russian Armour Heads towards Ukraine', *Bellingcat*, 13 February 2015: <https://bit.ly/1Cp8WS9>.
- U.S. Army Special Operations Command, *"Little Green Men": A Primer on Modern Russian Unconventional Warfare* (Fort Bragg, NC, 2015).
- Vanderhill, Rachel, 'Active Resistance to Democratic Diffusion', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 50, no. 1 (March 2017), pp. 41–51.
- Vojtišková, Vladislava, Novotný, Vít, Schmid-Schmidfelden, Hubertus and Potapov, Kristina, *The Bear in Sheep's Clothing: Russia's Government-Funded Organisations in the EU* (Brussels: Wilfried Martens Centre for European Studies, 2016).
- Yermolenko, Volodymyr, 'Russia, Zoopolitics, and Information Bombs', in Andrew Wilson, ed., *What Does Ukraine Think?* (London: European Council on Foreign Relations, 2015), pp. 72–79.
- Way, Lucan, 'The Limits of Autocracy Promotion: The Case of Russia in the "Near Abroad"', *European Journal of Political Research*, vol. 54, no. 4 (November 2015), pp. 691–706.
- Wilson, Jeane L., 'The Legacy of the Color Revolutions for Russian Politics and Foreign Policy', *Problems of Post-Communism*, vol. 57, no. 2 (March–April 2010), pp. 21–36.
- Žielys, Povilas and Rudinskaitė, Rūta, 'US Democracy Assistance Programs in Ukraine after the Orange Revolution', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 47, no. 1 (March 2014), pp. 81–91.

6. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ: ПУТІНСЬКИЙ РЕЖИМ, МІЛІТОКРАТІЯ, КЛЕПТОКРАТІЯ І НАЦІОНАЛІЗМ

- Bateman, Aaron, 'The Political Influence of the Russian Security Services', *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 27, no. 3 (September 2014), pp. 380–403.
- Bukkvoll, Tor, 'Why Putin Went to War: Ideology, Interests and Decision-Making in the Russian Use of Force in Crimea and Donbas', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 267–282.
- Cameron, David R. and Orenstein, Mitchell A., 'Post-Soviet Authoritarianism: The Influence of Russia in its "Near Abroad"', *Post-Soviet Affairs*, vol. 28, no. 1 (January 2012), pp. 1–44.
- Clover, Charles, *Black Wind, White Snow: The Rise of Russia's New Nationalism* (New Haven, CT: Yale University Press, 2016).

- Dawisha, Karen, 'Is Russia's Foreign Policy That of a Corporatist-Kleptocratic Regime?' *Post-Soviet Affairs*, vol. 27, no. 4 (October 2011), pp. 331–365.
- Dawisha, K., *Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia?* (New York: Simon & Schuster, 2015).
- Francis, Diane, 'Stolen Future', *Atlantic Council* (May 2016): <https://bit.ly/2Rx0QrS>.
- Galeotti, Mark and Bowen, Andrew S., 'Putin's Empire of the Mind', *Foreign Policy*, 21 April 2014: <https://bit.ly/2QLo0W8>.
- Gaufman, Elizaveta, 'World War II 2.0: Digital Memory of Fascism in Russia in the Aftermath of Euromaidan in Ukraine', *Journal of Regional Security*, vol. 10, no. 1 (2015), pp. 17–36.
- Gaufman, Elizaveta, 'Memory, Media, and Securitization: Russian Media Framing of the Ukrainian Crisis', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (2015), pp. 141–174.
- Joo, Hyung-min, 'The Soviet Origin of Russian Chauvinism: Voices from Below', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 41, no. 2 (June 2008), pp. 217–242.
- Kryshchanovskaya, Olga and White, Stephen, 'Putin's Militocracy', *Post-Soviet Affairs*, vol. 19, no. 4 (January 2003), pp. 289–306.
- Kupatadze, Alexander, *Organized Crime, Transitions and State Formation in Post-Soviet Eurasia* (London: Palgrave Macmillan, 2012).
- Laruelle, Marlene, 'The Ukrainian Crisis and Its Impact on Transforming Russian Nationalism Landscape', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015), pp. 123–128.
- Laruelle, Marlene, 'Russia as a "Divided Nation," from Compatriots to Crimea: A Contribution to the Discussion on Nationalism and Foreign Policy', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 2 (March 2015), pp. 88–97.
- Laruelle, Marlene, 'The Three Colors of Novorossiia, or the Russian Nationalist Myth-making of the Ukrainian Crisis', *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 1 (January 2016), pp. 55–74.
- Makarychev, Andrey and Yatsyk, Alexandra, 'The Four Pillars of Russia's Power Narrative', *The International Spectator*, vol. 49, no. 4 (October 2014), pp. 62–75.
- Motyl, Alexander J., 'The Myth of Russian Nationalism', in idem, *Sovietology, Rationality, Nationality: Coming to Grips with Nationalism in the USSR* (New York: Columbia University Press, 1990), pp. 161–173.
- Motyl, Alexander J., 'Fascistoid Russia: Putin's Political System in Comparative Context', in Susan Stewart, Margarete Klein, Andrea Schmitz, and Hans-Henning Schröder, eds., *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats: Forms of Rule in the Post-Soviet Space* (Farnham, UK: Ashgate, 2012), pp. 107–124.

- Motyl, Alexander J., 'Putin's Russia as a Fascist Political System', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016), pp. 25–36.
- Ostrovsky, Arkady, *The Invention of Russia: The Journey from Gorbachev's Freedom to Putin's War* (London: Atlantic Books, 2015).
- Riley, Alan, *Ukraine v. Russia and the Kleptocrats: The Legal Route to Recover Russia's Losses* (Washington, DC: Atlantic Council, 2016).
- Shevtsova, Lilia, 'The Russian Factor', *Journal of Democracy*, vol. 25, no. 3 (July 2014), pp. 74–82.
- Shlapentokh, Dmitry V., 'Implementation of an Ideological Paradigm: Early Duginian Eurasianism and Russia's Post-Crimean Discourse', *Contemporary Security Policy*, vol. 35, no. 3 (September 2014), pp. 380–399.
- Skak, Mette, 'Russian Strategic Culture: The Role of Today's *Chekisty*', *Contemporary Politics*, vol. 22, no. 3 (July 2016), pp. 324–341.
- Strasheim, Julia, 'Power-Sharing, Commitment Problems, and Armed Conflict in Ukraine', *Civil Wars*, vol. 18, no. 1 (January 2016), pp. 25–44.
- Svarin, David, 'The Construction of "Geopolitical Spaces" in Russian Foreign Policy Discourse before and after the Ukraine Crisis', *Journal of Eurasian Studies*, vol. 7, no. 2 (July 2016), pp. 111–222.
- Umland, Andreas, 'Aleksandr Dugin's Transformation from a Lunatic Fringe Figure into a Mainstream Political Publicist, 1980–1998: A Case Study in the Rise of Late and Post-Soviet Russian Fascism', *Journal of Eurasian Studies*, vol. 1, no. 2 (July 2010), pp. 144–152.
- Wood, Elizabeth A., 'Performing Memory: Vladimir Putin and the Celebration of World War II in Russia', *The Soviet and Post-Soviet Review*, vol. 38, no. 2 (September 2011), pp. 172–200.
- Wood, Elizabeth A., Pomerantz, William E., Merry, E. Wayne and Trudolyubov, Maxim, *Roots of Russia's War in Ukraine* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2016).

7. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ: УКРАЇНА, ІДЕНТИЧНІСТЬ І ШОВІНІЗМ

- Brudny, Yitzhak M. and Finkel, Evgeny, 'Why Ukraine Is Not Russia: Hegemonic National Identities and Democracy in Russia and Ukraine', *East European Politics and Societies*, vol. 25, no. 4 (November 2011), pp. 813–833.
- Bukkvoll, Tor, 'Off the Cuff Politics – Explaining Russia's Lack of a Ukraine Strategy', *Europe-Asia Studies*, vol. 53, no. 8 (December 2001), pp. 1141–1157.
- Chebankova, Elena, 'Contemporary Russian Conservatism', *Post-Soviet Affairs*, vol. 32, no. 1 (January 2016), pp. 28–54.
- Goble, Paul, 'Russian National Identity and the Ukraine Crisis', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016), pp. 37–43.

- Giuliano, Elise, 'The Social Bases of Support for Self-Determination in East Ukraine', *Ethnopolitics*, vol. 14, no. 5 (October 2015), pp. 513–522.
- Horvath, Robert, 'The Euromaidan and the Crisis of Russian Nationalism', *Nationalities Papers*, vol. 43, no. 6 (November 2015), pp. 819–839.
- Kappeler, Andreas, 'Ukraine and Russia: Legacies of the Imperial Past and Competing Memories', *Journal of Eurasian Studies*, vol. 5, no. 2 (July 2014), pp. 107–115.
- Kuzio, Taras, 'Soviet Conspiracy Theories and Political Culture in Ukraine: Understanding Viktor Yanukovich and the Party of Regions', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 44, no. 3 (September 2011), pp. 221–232.
- Kuzio, Taras, 'Competing Nationalisms, Euromaidan and the Russian-Ukrainian Conflict', *Studies in Ethnicity and Nationalism*, vol. 15, no. 1 (April 2015), pp. 158–169.
- Kuzio, Taras, 'Soviet and Russian Anti-(Ukrainian) Nationalism and Re-Stalinization', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016), pp. 87–99.
- Kuzio, Taras, 'Russian National Identity and the Russia–Ukraine Crisis', *Security Policy Working Paper*, no. 20 (September 2016): <https://bit.ly/2RsYOsr>.
- Mills, Frederick V., 'Understanding the Euromaidan: The View from the Kremlin', in David R. Marples and Frederick V. Mills, eds., *Ukraine's Euromaidan: Analyses of a Civil Revolution* (Stuttgart: Ibidem Press; Columbia University Press, 2015), pp. 239–260.
- Motyl, Alexander J., 'Putin's Zugzwang: The Russia–Ukraine Standoff', *World Affairs*, vol. 177, no. 2 (July–August 2014), pp. 58–65.
- Motyl, Alexander J., 'Ukraine's Next 25 Years: Moving Forward under a Permanent Russian Threat', *Foreign Affairs*, 25 September 2016: <https://fam.ag/2cZKgKC>.
- Onuch, Olga, 'Brothers Grimm or Brothers Karamazov: The Myth and the Reality of How Russians and Ukrainians View the Other', in Agnieszka Pikulicka-Wilczewska and Richard Sakwa, eds., *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol: E-International Relations, 2015), pp. 36–58.
- Riabchuk, Mykola, 'The Ukrainian "Friday" and the Russian "Robinson": The Uneasy Advent of Postcoloniality', *Canadian American Slavic Studies*, vol. 44, no. 1–2 (2010), pp. 5–20.
- Riabchuk, Mykola, 'The "New Eastern Europe" and East Slavonic "Umma": Uneasy Emancipation', in Jan Malicki, ed., *Russia of the Tsars, of the Bolsheviks, and of the New Times* (Warsaw: Center for East European Studies, 2012), pp. 151–162.
- Riabchuk, Mykola, 'Ukrainian Culture after Communism: Between Post-Colonial Liberation and Neo-Colonial Subjugation', in Dobrota Pucherova and Robert Gafrik, eds., *Postcolonial East-Central Europe: Essays on Literature and Culture* (Amsterdam: Rodopi, 2015), pp. 337–355.
- Riabchuk, Mykola, '"Two Ukraine's" Reconsidered: The End of Ukrainian Ambivalence?' *Studies in Ethnicity and Nationalism*, vol. 15, no. 1 (April 2015), pp. 138–156.
- Riabchuk, Mykola, 'Ukrainians as Russia's Negative "Other": History Comes Full Circle', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 49, no. 1 (March 2016), pp. 75–86.

- Shkandrij, Myroslav, *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956* (New Haven, CT: Yale University Press, 2015).
- Shulman, Stephan, 'National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine', *Slavic Review*, vol. 64, no. 1 (Spring 2005), pp. 59–87.
- Wanner, Catherine, "'Fraternal' Nations and Challenges to Sovereignty in Ukraine: The Politics of Linguistic and Religious Ties', *American Ethnologist*, vol. 41, no. 3 (August 2014), pp. 427–439.
- Wawrzonek, Michał, 'Ukraine in the "Gray Zone": Between the "Russkiy Mir" and Europe', *East European Politics and Societies and Cultures*, vol. 28, no. 4 (November 2014), pp. 758–780.
- Zevelev, Igor, 'The Russian World in Moscow's Strategy', *Center for Strategic and International Studies*, 22 August 2016: <https://bit.ly/2c1ACZe>.

8. УКРАЇНА: ВІЙНА, НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ, РЕГІОНАЛІЗМ І ЕКОНОМІКА

- Aslund, Anders, 'Oligarchs, Corruption, and European Integration', *Journal of Democracy*, vol. 25, no. 3 (July 2014), pp. 74–82.
- Buzgalin, Alexander, 'Ukraine: Anatomy of a Civil War', *International Critical Thought*, vol. 5, no. 3 (July 2015), pp. 327–347.
- Clem, Ralph S., 'Dynamics of the Ukrainian State-Territory Nexus', *Eurasian Geography and Economics*, vol. 55, no. 3 (May 2015), pp. 219–235.
- Esch, Christian, "'Banderites" vs. "New Russia": The Battle Field of History in the Ukraine Conflict', *Reuters Institute Fellowship Paper* (Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism, 2015): <https://bit.ly/2stBM61>.
- Feferman, Kiril, 'The Crisis in Ukraine: Attitudes of the Russian and Ukrainian Jewish Communities', *Israel Journal of Foreign Affairs*, vol. 9, no. 2 (May 2015), pp. 227–236.
- Fournier, Anna, 'Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine', *Europe–Asia Studies*, vol. 54, no. 3 (May 2002), pp. 415–33.
- Fredheim, Rolf, Howanitz, Gernot, and Makhortkykh, Mykola, 'Scraping the Monumental: Stepan Bandera Through the Lens of Quantitative Memory Studies', *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media*, no. 12 (2014), pp. 25–33.
- Klymenko, Lina, 'World War II or Great Patriotic War Remembrance? Crafting the Nation in Commemorative Speeches of Ukrainian Presidents', *National Identities*, vol. 17, no. 4 (October 2015), pp. 387–403.
- Kulyk, Volodymyr, 'The Media, History and Identity: Competing Narratives of the Past in the Ukrainian Popular Press', *National Identities*, vol. 13, no. 3 (June 2011), pp. 287–303.

- Kulyk, Volodymyr, 'What Is Russian in Ukraine? Popular Beliefs Regarding the Social Roles of the Language' in Lara Ryazanova-Clarke, ed., *The Russian Language outside the Nation: Speakers and Identities* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014), pp. 117–140.
- Kulyk, Volodymyr, 'National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 588–608.
- Kuzio, Taras, 'Nationalism, Identity and Civil Society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 43, no. 3 (September 2010), pp. 285–296.
- Kuzio, Taras, 'Vigilantes, Organized Crime and Russian and Eurasian Nationalism: The Case of Ukraine', in David R. Marples and Frederick V. Mills, eds., *Ukraine's Euro-maidan: Analyses of a Civil Revolution* (Stuttgart: Ibidem Press; Columbia University Press, 2015), pp. 57–76.
- Kuzio, Taras, 'A New Framework for Understanding Nationalisms in Ukraine: Democratic Revolutions, Separatism and Russian Hybrid War', *Geopolitics, History, and International Relations*, vol. 7, no. 1 (2015), pp. 30–51.
- Marples, David R., 'Stepan Bandera: The Resurrection of a Ukrainian National Hero', *Europe-Asia Studies*, vol. 58, no. 4 (June 2006), pp. 555–566.
- Motyl, Alexander J., 'Ukraine, Europe, and Bandera', *Cicero Foundation Great Debate Paper*, no. 10/05 (March 2010): <https://bit.ly/2HoUCpl>.
- Narvselius, Eleonora, 'The "Bandera Debate": The Contentious Legacy of World War II and Liberalization of Collective Memory in Western Ukraine', *Canadian Slavonic Papers*, vol. 54, no. 3–4 (September 2012), pp. 469–490.
- Olszanski, Tadeusz, 'Ukraine's Wartime Nationalism', *OSW Commentary*, no. 179 (August 2015): <https://bit.ly/2S8Ls0A>.
- Pavlyuk, Lyudmyla, 'Vocabularies of Colliding Realities: A Report of Conflict and War in the Ukrainian Media', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylinskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 241–256.
- Puglisi, Rosaria, 'Heroes or Villains? Volunteer Battalions in Post-Maidan Ukraine', *IAI Working Papers*, no.15 (March 2015): <https://bit.ly/2MfXxiV>.
- Tumarkin, Nina, 'The Great Patriotic War as Myth and Memory', *European Review*, vol. 1, no. 4 (October 2003), pp. 595–611.
- Yekelchik, Serhy, *The Conflict in Ukraine: What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2015).
- Wilson, Andrew, ed., *What Does Ukraine Think?* (London: European Council on Foreign Relations, 2015).
- Zhukov, Yuri M., 'Trading Hard Hats for Combat Helmets: The Economics of Rebellion in Eastern Ukraine', *Journal of Comparative Economics*, vol. 44, no. 1 (February 2016), pp. 1–15.

9. ДОНБАС І СХІДНА УКРАЇНА

- Friedgut, Theodore H., *Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924*, vol. 1, and *Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869–1924*, vol. 2 (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989 and 1994).
- Gentile, Michael, 'The Post-Soviet Urban Poor and Where They Live: Khrushchev-Era Blocks, "Bad" Areas, and the Vertical Dimension in Luhansk, Ukraine', *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 105, no. 3 (May 2015), pp. 583–603.
- Gentile, Michael, 'West-Oriented in the East-Oriented Donbas: A Political Stratigraphy of Geopolitical Identity in Luhansk, Ukraine', *Post-Soviet Affairs*, vol. 31, no. 3 (May 2015), pp. 201–223.
- Klymovskiy, Sergiy, 'The Donbas: An Uprising of the People or a Putsch by Slaveholders', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskiy, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 203–218.
- Kononov, Ilya and Khobta, Svitlana, 'Public Opinion in the Donbas and Halychyna on the Ukraine's Upheavals of Winter 2013 – Summer 2014', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskiy, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 181–192.
- Kudelia, Serhiy, 'Domestic Sources of the Donbas Insurgency', *PONARS Eurasia Policy Memo*, no. 351 (September 2014): <https://bit.ly/2SYWCWE>.
- Kudelia, Serhiy, 'The House That Yanukovych Built', *Journal of Democracy*, vol. 25, no. 3 (July 2014), pp. 19–34.
- Kudelia, Serhiy and Kuzio, Taras, 'Nothing Personal: Explaining the Rise and Decline of Political Machines in Ukraine', *Post-Soviet Affairs*, vol. 31, no. 3 (May 2015), pp. 250–278.
- Kudelia, Serhiy, 'The Donbas Rift', *Russian Politics and Law*, vol. 54, no. 1 (January–February 2016), pp. 5–27.
- Kuromiya, Hiroaki, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s to 1990s* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998).
- Kuzio, Taras, 'Crime, Politics and Business in 1990s Ukraine', *Communist and Post-Communist Politics*, vol. 47, no. 2 (July 2014), pp. 195–210.
- Kuzio, Taras, 'The Rise and Fall of the Party of Regions Political Machine', *Problems of Post-Communism*, vol. 62, no. 3 (May–June 2015), pp. 174–186.
- Moser, Michael, *Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovych (25 February 2010 – 28 October 2012)* (Stuttgart: Ibdem Press, 2013).
- Osipian, Ararat L. and Osipian, Alexandr L., 'Why Donbas Votes for Yanukovych: Confronting the Ukrainian Orange Revolution', *Demokratizatsiya*, vol. 14, no. 4 (Fall 2006), pp. 495–517.
- Osipian, Ararat L. and Osipian, Alexandr L., 'Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004–2010', *East European Politics and Societies*, vol. 26, no. 3 (August 2012), pp. 616–642.

- Osipian, Alexandr, 'Historical Myths, Enemy Images, and Regional Identity in the Donbas Insurgency (Spring 2014)', *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 1, no. 1 (2015), pp. 109–140.
- Vladimir Peshkov, 'The Donbas: Back in the USSR', *European Council on Foreign Relations*, 1 September 2016: <https://bit.ly/2UvDW1L>.
- Portnov, Andriy, 'The Heart of Ukraine: Dnipropetrovsk and the Ukrainian Revolution', in Andrew Wilson, ed., *What Does Ukraine Think?* (London: European Council on Foreign Relations, 2015), pp. 62–71.
- Rodgers, Peter, *Nation, Region and History in Post-Communist Transitions: Identity Politics in Ukraine, 1991–2006* (Stuttgart: Ibidem Press, 2008).
- Shukan, Ioulia, 'Intentional Disruptions and Violence in Ukraine's Supreme Rada: Political Competition, Order, and Disorder in a Post-Soviet Chamber, 2006–2012', *Post-Soviet Affairs*, vol. 29, no. 5 (September 2013), pp. 439–456.
- Smith, Graham and Wilson, Andrew, 'Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-East Estonia', *Europe-Asia Studies*, vol. 49, no. 5 (July 1997), pp. 845–864.
- Swain, Adam, ed., *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge 2007).
- Vyshniak, Olexander, 'The Maidan and Post-Maidan Ukraine: Public Attitudes in Regional Dimension', in Viktor Stepanenko and Yaroslav Pylynskyi, eds., *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (Bern: Peter Lang, 2015), pp. 171–180.
- Wilson, Andrew, 'The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes', *Journal of Contemporary History*, vol. 30, no. 2 (April 1995), pp. 265–289.
- Wilson, Andrew, 'The Donbas in 2014: Explaining Civil Conflict Perhaps, but Not Civil War', *Europe-Asia Studies*, vol. 68, no. 4 (June 2016), pp. 631–652.
- Zakem, Vera, Saunders, Paul and Antoun, Daniel, *Mobilizing Compatriots: Russia's Strategy, Tactics, and Influence in the Former Soviet Union* (Arlington, VA: CAN, 2015).
- Zakharchenko, Tanya, 'East Ukraine beyond Pro and Anti: Monochrome Prefixes and Their Discontents', in Andrew Wilson, ed., *What Does Ukraine Think?* (London: European Council on Foreign Relations, 2015), pp. 53–61.

ПОКАЖЧИК

- Абрамовіч, Роман 251
Абхазія 40, 54, 110, 292, 321, 341, 345, 371, 411, 424
Аваков, Арсен 492, 493
Автокефалія, автокефальна церква 105, 107, 446, 447, 499–502
«Автомайдан» 253, 255
Автономна Республіка Крим, див. Крим 46, 260, 472
Азаров, Микола 15, 41, 161, 169, 177, 182, 195, 216, 292, 310, 311, 321, 327, 331, 345, 346, 358, 359, 361, 385
«Азов» (підрозділ) 30, 32, 96, 172, 214, 218, 219, 233, 396, 397, 400, 410, 429, 493, 518
Аксьонов, Сергій 15, 43, 108, 119, 260, 261, 321, 351, 365, 390, 438, 485
Аланов, Віктор 188, 494, 512
Александров, Ігор 236, 265
Алчевськ 456
«Альфа» (підрозділ) 212, 293, 359, 385, 414
Амальрік, Андрей 72, 94
Амброзіо, Томас 339
Аметов, Решат 445
Андижан 307
Андропов, Юрій 15, 93, 94, 96, 196
Антидифамацийна ліга 227
Антимайдан (рух, Україна) 211, 237, 323, 359, 390, 486–488, 491
«Антимайдан» (організація, Росія) 212, 340, 380
Антисемітизм 36, 84, 89, 101, 103, 104, 107, 108, 147, 151, 172, 179, 182, 185, 196–201, 203–217, 219–225, 227, 352, 365, 413, 416
Антисіонізм 36, 84, 101, 196–205, 207, 209, 211–213, 217, 219, 221–223, 225, 227
Антифашизм 124, 181, 182, 208, 212
Арбузов, Сергій 254
Армстронг, Джон 233
Артемівськ, див. Бахмут 294
Аронов, Рувім 261
Артем, див. Сергєєв, Федір 273
Асапов, Валерій 403
АТО 8, 20, 25, 32, 33, 358, 385, 394, 399, 475, 481, 493, 504, 508, 518, 519, 521
Афганістан 65, 123, 165, 251, 421, 473
Ахметов, Рінат 15, 16, 219, 239, 243, 244–252, 261, 262, 266–268, 285, 292–297, 304, 308, 311, 316, 320, 325, 327, 329, 398
Базилюк, Олександр 15, 115, 117, 142, 284, 292
Балога, Віктор 320
Балтія 13, 57, 61, 99, 111, 114, 166
«Банальний націоналізм» (концепт) 494
Бандера, Степан 8, 12, 15, 122, 150, 160, 164, 175, 177, 185, 215, 291, 446, 476
Баришніков, Сергій 181
Баркашов, Олександр 15, 89, 92, 210, 409, 472
Басурін, Едуард 127, 129
Батий (хан) 158
«Батьківщина» (партія, Україна) 18, 89, 177, 181, 219, 317, 452, 492, 519
Бахмут 294
«Башмаки» (угруповання) 261, 390
Безлер, Ігор («Біс») 398
Бекешкіна, Ірина 144, 283, 303, 507, 509, 514, 516
Бердес, Олександр 456
Березін, Федір 121, 122, 143, 283
Березовський, Денис 354
«Беркут» (підрозділ) 8, 42, 154, 222, 253, 295, 322, 323, 359, 365, 386, 491
Бетманове 456
Беґун, Владімір 198, 205
Беднов, Олександр («Бетмен») 447
Белгород 416
Бившев, Олександр 442
Біла гвардія, див. білогвардійці 102, 104, 107, 350, 411
Білецький, Андрій 396, 493
Білліг, Майкл 494

Білогвардійці 102, 104, 107, 350, 411
 Білорусь 17, 61, 73, 75, 79, 81, 105, 106,
 118, 126, 129, 196, 221, 272, 286, 307,
 313, 314, 333, 348, 351, 362, 468, 469
 Бланк, Стівен 111, 112
 «Блок Кунціна» 260, 261
 «Блок Литвина» 355, 384
 «Блок Петра Порошенка» 220, 260, 516, 519
 Бобков, Олександр 254
 Бойко, Володимир 264, 285
 Бойко, Юрій 311, 324, 325, 331, 353, 370,
 371, 376
 Болдирев, Юрій 116, 161
 Болотов, Валерій 297, 398
 Бородай, Олександр 54, 296, 412
 Боснія 78, 104, 387, 460
 Брагін, Ахат («Алік Грек») 16, 239,
 244–251
 Брадарський, Віктор 449
 Брановицький, Ігор 456
 Брест-Литовський договір (1918) 336
 Брежнев, Леонід 16, 86, 93, 94, 96, 97,
 101, 148, 163, 165, 166, 184, 196, 231,
 290, 291, 342
 Британія, див. Велика Британія 53, 55,
 74, 75, 77, 169, 215, 223, 337, 361, 399,
 439, 496
 Брудний, Іцхак 83
 Будинок профспілок (Одеса) 214, 486,
 488–491
 «Бук» (ракетний комплекс) 44, 46, 342,
 358, 405, 419, 420
 Буковина 221, 476
 Буковський, Владімір 72
 Бульдозерна революція 109, 337
 Бухарестський саміт НАТО 131
 Буш, Джордж (молодший) 112, 121, 159
 Ваад України 8, 182, 195, 221, 227, 228, 516
 Валдайський клуб 340
 Ваннер, Кетрін 112
 «Вантаж-200 з України до Росії»
 (громадська ініціатива) 422
 Варфоломеева, Марія 459, 466
 Васильєва, Єлена 422, 424
 Велика Британія 53, 55, 74, 75, 77, 169,
 215, 223, 337, 361, 399, 439, 496
 «Велика Вітчизняна війна» (концепт) 33,
 76, 96, 101, 126, 148, 156, 163, 165–167,
 176, 182, 184, 196, 200, 201, 205, 290, 503
 «Велика вісімка» 334
 «Велика сімка» 334
 «Великий терор» 148
 Величко, Володимир 449
 Вербицький, Юрій 255
 Веселий, Віталій 448
 Вексельберг, Віктор 251
 Верховський, Олександр 107
 Видрін, Дмитро 73, 116
 Вишеград (Боснія) 453
 Вишедські, Пінхас 209
 «Відлига» 72, 162
 Вілкул, Олександр 254, 324
 Вілсон, Ендрю 35, 125, 247, 295, 303,
 317, 406
 «Вільний Донбас» (організація) 284
 Вільнюський саміт Східного
 партнерства 41
 Вірменія 74, 99, 105, 473
 Вітмор, Браян 336, 337, 412
 Вітренко, Наталія 119, 221
 «Вітчизна», див. «Родина» 17, 89, 128,
 164, 200, 208, 218, 221, 320
 «Віче» (партія) 100, 116
ВКонтакте 172, 208, 210, 350, 408
 Власов, Андрей 13, 80, 85, 101, 108
 «Вовча сотня» (підрозділ) 415
 Вологженіна, Єкатеріна 443
 Володимир Великий 165
 Володимиро-Суздальське князівство 165
 Воннер Кетрін 478
 Воргол, Енді 332
 Воронін, Владімір 67, 316
 Ворошиловград, див. Луганськ 235
 «Восток» (підрозділ) 212, 293, 391, 414, 473
 Вселенський патріархат 107, 501, 502
 Всесвітній конгрес кримських татар 445
 Всеросійське товариство захисту
 історичних пам'яток 89
 Всеросійський соціал-християнський
 союз 80, 101
 Всетатарський громадський центр 442

Всеукраїнський референдум про незалежність (1991) 6, 7, 21, 29, 114, 272, 278, 316
 Гаврилюк, Андрій («Бур») 456
 Гагаузія 376
 Газова криза 345
 «Газпром» 13, 57
 Галичина 39, 132, 324, 447, 468, 483
 Гатчінгс, Стівен 72, 112
 Гедді, Кліффорд 164, 341
 Генеральна асамблея ООН 185
 Геноцид 88, 98, 118, 157, 158, 173, 174, 180, 189, 289, 443, 503
 Герасимов, Олександр 489
 Геращенко, Антон 384, 398, 429
 Гербст, Джон 251
 Гетьман, Вадим 249
 Гібридна війна 4, 5, 10, 35, 37, 49, 52, 53, 55, 61, 64, 66, 76, 108, 122, 132, 148, 150, 151, 171, 180, 222, 288, 300, 327, 335, 341, 364, 369, 370, 389–393, 395, 397, 399, 401, 403–408, 416, 418, 422, 424, 426, 427, 435, 470, 490, 499, 505
 Гілл, Фіона 164, 206, 341, 368
 Гітлер, Адольф 89, 104, 166, 172, 187, 366, 503
 ГКЧП 105
 «Гласність» 72, 202
 Глобалізація 90, 91, 107, 205, 258
 Голодомор 8, 93, 99, 148, 173, 207, 220, 275, 276, 289, 290, 347, 415, 503, 514
 Голокост 101, 174, 200, 201, 203, 220, 289
 Гомофобія 128, 176, 222
 Гонгадзе, Георгій 237
 Горбулін, Володимир 50, 251, 426, 435
 Горлівка 233, 237, 293, 297, 452, 456
 «Град» (система залпового вогню) 420, 458
 Григоренко, Петро 277
 Гриньов, Володимир 73, 116
 Грищенко, Костянтин 311, 353
 Гройсман, Володимир 210, 211, 221
 «Громадянський конгрес» (партія) 284, 318
 ГРУ 9, 16, 55, 104, 173, 293, 349–352, 361, 365, 372, 391, 398, 401, 410, 416, 440
 Грузія 9, 10, 14, 31, 40, 52–54, 74, 99, 105, 110, 131, 137, 341, 344, 351, 364, 372, 377, 425, 460, 497
 Грушевський, Михайло 160
 Губарев, Павло 43, 92, 119, 209, 296, 398, 411, 414
 Гузенкова, Тамара 108
 Гурвіц, Едуард 216, 221
 Гуренко, Станіслав 277
 Галеотті, Марк 10, 229, 390, 394, 395
 Гаспарян, Артур 473
 Гіркін, Ігорь 16, 25, 26, 34, 44, 104, 107, 108, 128, 256, 257, 260, 293, 296, 299, 349, 391, 402, 410, 411, 414
 Глазьев, Сергей 16, 175, 297, 348, 361, 369, 370, 467, 468, 469, 485
 Горбачов, Михайл 16, 72, 81, 84, 89, 90, 97, 181, 204, 231, 243
 Горін, Борох 425
 Гроссман, Васілій 197
 ГУЛАГ 7, 166, 215, 231
 Давидченко, Артем 489
 ДАП 9, 396, 397
 «Дах» (політичне прикриття) 9
 Дебальцеве 45, 190, 256, 395, 403, 404, 407, 409, 426, 431, 435, 451, 455, 460, 469
 Демчук, Василь 456
 Декомунізація 173, 201
 Десталінізація 15, 18, 33, 97, 98, 101, 125, 163, 165, 289, 502, 503
 Демідов, Іван 88
 Деріпаска, Олег 251
 Джемільєв, Мустафа 438
 Джуда, Бен 257, 336
 Джуда, Тім 258
 «Дзеркало тижня» (газета) 245
 Дзюба, Іван 33, 148, 185, 277, 518
 Демидович, Олексій 449, 517
 «Диктаторські закони» (2014) 155, 170, 308, 349
 Дисиденти, дисидентський рух 12, 13, 33, 71, 72, 75, 79–81, 85, 89, 90, 94, 95, 99, 100, 113, 123, 163, 166–170, 181, 198, 214–216, 219, 223, 230, 277, 285, 468

Директорія Української Народної Республіки 299
ДКРР 9, 273
Дмитрієв, Сергій 489
Дмитрук, Анастасія 498, 499, 504, 513
Дніпро (місто) 7, 17, 214, 221, 249, 254, 279, 287, 309, 325, 348, 360, 418, 468, 473, 480, 482, 484, 503, 519
«Дніпро», «Дніпро-1» (підрозділ) 17, 214, 221, 398
Дніпропетровськ, див. Дніпро
«ДНР» 9, 16, 18, 36, 44, 124–129, 144, 145, 153, 156, 161, 179, 181, 196, 206, 209, 210, 212, 213, 221, 222, 226, 229, 255–257, 269, 286, 295, 303, 331, 340, 370, 371, 374–376, 391, 392, 396, 405, 410, 414, 420, 425, 426, 432, 441, 442, 447, 448, 451–453, 455, 458, 459, 463–465, 473, 508
Добкін, Михайло 322, 323, 331, 348, 359, 360, 363
«Дождь» (телеканал) 423, 434
Долгов, Константін 146
Донбас (регіон) 5, 8, 9, 12, 16, 19, 20, 26–39, 44–47, 50, 54, 56, 63, 64, 67, 76, 90–93, 96, 103, 105–107, 117–119, 121, 124–131, 137, 146, 150–154, 156–159, 161, 164, 168, 172, 173, 176, 179–181, 187, 189, 192, 197, 206–209, 211, 212, 214, 219, 222, 226, 229–243, 246–251, 255–259, 262, 272, 273–287, 289, 291–297, 299–303, 308, 312, 313, 316, 318, 322–326, 329, 333, 337, 344, 348, 350, 352, 353, 356, 364, 369–375, 376, 378, 389–395, 398, 402–404, 408–414, 416, 417, 420–427, 430, 436, 437, 441, 443–445, 451, 455, 458–460, 464, 465, 470–478, 480–485, 492–496, 498, 500, 505
«Донбас» (підрозділ) 398
«Донецкий криж» (газета) 295
Донецьк 7, 16, 43, 44, 115, 118, 142, 154, 176, 180, 181, 186, 226, 234, 235, 243, 244, 245, 248, 251, 274, 276, 280, 282, 284, 294, 296, 298, 300, 302, 303, 307, 310, 311, 318, 319, 322, 329, 349, 353, 361, 391, 409, 411, 429, 452, 456, 466
Донецька область, Донеччина 9, 28, 44–46, 67, 92, 106, 116, 180, 233, 236, 238, 246–250, 256, 259, 267, 278, 279, 282, 284, 285, 287, 294, 295, 300, 313, 318, 319, 373, 375, 376, 389, 393, 400, 404, 410, 425, 448, 471, 474, 480, 517, 518
«Донецька республіка» (організація) 9, 115, 118, 284, 292, 294, 323, 327, 345, 350, 352, 390, 412, 414
Донецьке летовище, Донецький аеропорт, див. ДАП
Донецький національний університет 181, 302, 517
Друга світова війна 11, 13, 20, 27, 28, 58, 74, 82, 85, 93, 95, 101, 102, 104, 115, 147, 153, 160–162, 166–168, 174, 176, 183, 198, 200, 201, 207, 214, 216, 230, 232–234, 264, 272, 276, 290, 340, 344, 354, 366, 385, 395, 415, 444, 447, 475, 503, 506
Дружківка 294
Дугін, Александр 16, 35, 76, 86–90, 105, 108, 109, 118, 119, 150, 186, 196, 206, 350, 351, 360, 390
ДУК (підрозділ) 9, 396, 397
Дяковський, Юрій 452
Естонія 52, 61, 165, 276, 337
Євразійство 35, 72, 85–87, 104, 131
Євразійський союз 340, 351
«Євразія» (партія) 87, 342, 369
Євромайдан 8, 9, 12, 15, 17, 18, 28–30, 34, 37, 42, 68, 75, 77, 91, 110, 118, 125, 147, 148, 150–156, 158, 161, 164, 168, 169, 171, 177–180, 183, 184, 195, 206–208, 210, 211, 213, 221–223, 227, 251–255, 273, 279, 290, 293–295, 307, 321–324, 326, 327, 332, 338, 346–349, 355, 356, 358, 360, 362, 363, 365, 393, 396, 397, 401, 407, 417, 427, 438–442, 444, 446, 452, 468, 470, 476, 479, 481–483, 485, 486, 488, 488, 490, 493–497, 502, 518
Європейська асоціація єврейської культури 209
Європейська комісія проти расизму та нетерпимості 444, 463
«Єдина Росія» (партія) 88, 110, 147, 200, 218, 261, 306, 314, 323, 345
«Єдиний центр» (партія) 320

«Єднання» (партія) 209
Єкельчик, Сергій 96, 138, 190, 302
Єльцин, Борис 16, 75, 78, 81, 90, 92, 97,
192, 272, 335, 336, 341, 372, 412, 442, 461
Ємельянов, Валерій 198
Єнакієве 248, 294, 297
Єфремов, Олександр 254, 297, 305
ЄС 9, 14, 40–45, 47, 50, 52, 53, 55, 57,
59, 60, 65, 66, 90–92, 106, 120, 127,
128, 147, 152, 153, 159, 164, 169, 179,
216, 237, 243, 258, 291, 306, 334, 338,
341–349, 364, 367, 369–371, 375–378,
382, 394, 401, 504
Женевська конвенція про поводження
з військовополоненими (1949) 456
Жилін, Євген 456
Жиріновський, Владімір 88, 218, 368
Завізьон, Алексєй 403
«Завтра» (газета) 105, 412
Закарпаття 39, 320, 418, 476
Закон Ківалова–Колесніченка 286, 440
Залдостанов, Александр («Хірург») 11,
156, 157
Запоріжжя (місто) 126, 279, 348, 370,
416, 418, 480, 484, 503
Запоріжжя (регіон), Запорізька область
7, 74, 118, 142, 282, 299, 361, 398, 481
Заславський, Віктор 197
«Застій» 168, 183, 196, 239
Затулін, Константін 321, 338, 345, 351, 369
Захарченко, Олександр 16, 124, 126–
128, 144, 145, 179, 210, 226, 254, 255,
259, 296, 414, 455, 473
Захарченко, Віталій 321, 358
«За Януковича!» (виборчий блок) 260,
321, 345
Збройні сили України 31, 47, 157, 172,
179, 321, 354, 393, 397–399, 405, 418,
419, 421, 460, 518
Звягільський, Юхим 240, 287, 294, 320
Здрілюк, Сергій 126
«Зелені чоловічки» 9, 37, 44, 76, 261,
293, 297, 323, 341, 365, 393, 395, 401,
402, 407, 410, 452, 472, 485
Зінов'єв, Грігорій 197
Зісельс, Йосиф 227, 230, 231, 263, 516
Зорькін, Валерій 104
ЗУБР (партія) 221
Зюганов, Геннадій 104
Ібрагімов, Ервін 445
Іван Грозний 87
Іванішвілі, Бідзіна 377
Іванов, Сергєй 113
Іванов, Юрій 198, 449
Іванющенко, Юрій 241, 248, 249, 254, 297
Ізборський клуб 106, 109, 201
Ізраїль 84, 196, 198–200, 212, 213, 217, 220
Іловайськ 169, 393, 394, 401, 403, 409,
420, 454, 460
Ільїн, Іван 103, 104
Імперіалізм 5, 26, 36, 73, 78, 83, 101, 212,
364
«Імперський легіон» 93, 411
Інститут демократії та співробітництва
(Росія) 340
Інтернаціональний рух Донбасу 117
Ірак 52, 63, 110, 152, 392, 421, 427, 459
Ірландія 26, 77, 218
«Идущие вместе» (рух) 257
«Известия» (газета) 158
Каганович, Лазар 161, 276
Кадиров, Рамзан 16, 377, 378
Калашніков, Максим 122, 400
Калінін, Ігор 358
Калініченко, Микола 449
Канада 50, 73, 170, 183, 215, 394, 477, 496
Караганов, Сергєй 123
Карімов, Іслам 307
Каспаров, Гаррі 26
Катинський розстріл 166
Кашапов, Рафіс 442
Квантрішвілі, Отар 259
КДБ 10, 14, 15, 17, 36, 82, 86, 88–90, 93,
94, 105, 151, 167, 168, 170, 202, 204,
215, 230, 231, 233, 239, 240, 245, 246,
263, 337, 339, 348, 443
Кернес, Геннадій 12, 16, 254, 297, 414,
492, 493
Кисельов, Василь 261, 271, 382
Київ 7, 28–30, 38, 41–43, 50, 64, 65, 76,
95, 96, 105, 121, 125, 127, 129, 132, 147,

154, 155, 157, 173, 183, 185, 195, 196,
200, 208, 223, 237, 241, 242, 247, 251–
253, 255, 269, 277, 283–287, 291–293,
295–297, 300, 308, 309, 311, 312, 315,
323, 325, 341, 356, 358–363, 365, 370,
373, 374, 376, 382, 386, 395, 401, 411,
417, 440, 441, 445, 476, 481, 483, 491,
492, 495, 496, 502, 503, 507
Київська митрополія 107
Київська Русь (державна) 41, 95, 165,
298, 346, 501, 518
«Київська Русь» (батальйон) 518
Киргизстан 203
Киримли, див. кримські татари 443–445
«Кіборги» 10, 187, 395, 397, 399, 404,
429, 430, 463, 465, 466, 475, 495, 498,
512, 513
Ківалов, Сергій 286, 440
Кілінкаров, Спиридон 119
Кірілл (патріарх) 104, 412, 446
Кіровоград, див. Кропивницький 221, 503
Кличко, Віталій 14, 161, 177, 195, 260
Клінтон, Гіларі 52
Клюєв, Андрій 178, 180, 182, 247, 267, 384
Клюєв, Сергій 247, 320
Кобзон, Іосіф 259
Кожухар, Віталій 489
Козак, Дмитрій 16, 376, 425
Козаки 415
Козинчук, Андрій 452
Козирев, Андрей 111, 141
Колабораціонізм 13, 33, 43, 45, 76, 85,
103, 147, 160, 161, 168, 170, 172, 177,
181, 231, 233, 256, 261, 291, 371, 394,
425, 473
Колесніков, Борис 16, 161, 245, 246, 249,
251, 292, 294, 295, 312, 320, 324, 345
Колесніченко, Вадим 16, 176, 177, 194,
284, 286, 320, 384, 440
Колесніков, Влад 443
Колесніков, Дмитро 254
Колісник, Андрій 456
Коломойський, Ігор 17, 178, 212, 214,
219, 235, 262, 287, 294, 295, 310, 325,
398, 418, 429
«Кольорові революції» 10, 40, 52, 84,
337, 349, 362
Комітет українців Канади 215
Комсомол 10, 97, 149, 167, 275, 310, 313,
325
«Комсомольская правда» (газета) 103,
158, 465
Комунізм 67, 86, 87, 93, 102, 126, 149,
201, 215, 222, 277, 335, 420
Конгрес національних громад України
181, 182, 195
Конгрес російських громад України 92,
117, 156
Кондрикінський, Сергій 128
Коновалюк, Валерій 321, 320
Константинопольський патріархат, див.
Вселенський патріархат 107, 502
Конституційно-демократична партія
71, 116
«Коренізація» 27, 72, 275, 439
Корнєєв (радянський пропагандист)
202, 203
«Корреспондент» (журнал) 343
Косово 52, 54, 63, 109, 337
Костенко, Ліна 504
Костенок, Ігор 126
Костусєв, Олексій 320
Кошів, Ярослав 285
КПРС 10, 15, 16, 18, 82, 84, 89, 94, 162,
167, 168, 177, 198, 199, 202, 204, 246,
285, 310, 314
КПРФ 10, 98, 138, 206, 218, 415
КПУ 10, 18, 117, 119, 168, 170, 172, 180,
204, 241, 243, 277, 279, 280, 284, 289,
292, 313, 314, 317, 319, 326, 330, 331,
344, 345, 350, 352, 355, 377, 384, 418,
477, 482, 485, 505
Кравченко, Сергій 297
Кравчук, Леонід 17, 32, 81, 202, 287, 291,
300, 335, 336, 379, 446, 500, 504, 515
Краматорськ 44, 233, 236, 283, 293, 303,
410, 472, 500, 508, 517
Кранц, Янош 245, 250, 268
Красний Лиман, див. Лиман 293
Красноармійськ, див. Покровськ 294
Крастєв, Іван 306

«Країна» (журнал) 343
Красний Партизан (селище), див.
Бетманове 456
Крим 7, 9, 11, 15, 17, 20, 25, 29, 32, 33,
37, 40, 41, 43, 45, 46, 50, 54, 56, 59–62,
76, 77, 79, 88–90, 96, 103, 105, 106,
113–115, 117–119, 121, 122, 131, 142,
146, 147–148, 150, 152, 156, 165, 168,
171, 172, 174, 176, 179, 181, 184, 185,
208, 209, 219, 222, 229, 235, 238, 239,
250, 253, 257–262, 272, 278, 279, 282,
292, 295, 298, 314, 316, 320–324, 326,
327, 332, 333, 337, 341–351, 353–361,
364–366, 369–371, 373, 376–378,
382–384, 386–392, 394, 396, 401, 402,
407, 408, 410, 411, 413, 414, 416, 424,
427, 431, 436–438, 440–450, 462, 463,
466, 470–474, 476, 480, 483, 485, 498,
499, 505, 510
Кримські татари 11, 26, 43, 45–46, 77,
81, 147, 150, 162, 172, 181, 219, 364,
436, 438, 442–445, 460, 473
Кривошеев, Деніс 436, 452
Кропивницький (місто) 503
Кроулі, Стівен 117
«Крымская правда» (газета) 444
Кряков, Олександр 209
Ксенофобія 33, 35, 36, 82, 83, 87, 91, 98,
105–107, 109, 128, 131, 137, 147, 149,
150, 181, 184, 185, 194, 204–206, 209,
210, 216, 222, 226, 243, 254, 257, 284,
336, 340, 392, 432, 440, 444, 446, 462,
497, 501
Кубань 8, 415
Кузнецов, Ніколай 181
Кузовлев, Сергій 403
Куликове поле (Одеса) 487–489
Куніцин, Сергій 260, 261
Кургінян, Сергій 105, 109
Курков, Андрій 352, 441
Куромія, Гіроакі 28, 29, 32, 38, 207, 226,
229, 230, 234, 263, 264, 275, 301
Кучма, Леонід 11, 17, 18, 73, 116, 130,
175, 178, 216, 232, 237, 247, 251, 252,
263, 286–288, 314, 318, 319, 321, 325,
326, 335, 344, 353, 375, 377, 377, 379,
383, 399, 446, 461, 478, 495, 501, 504
Кушнарьов, Євген 321
Кушнір, Віра 448
Кушнір, Євген 249, 251
Лавров, Сергій 111, 141, 152, 376, 408
Лазаренко, Павло 17, 161, 235, 249, 276,
287, 310, 325
Лакер, Волтер 205
Ландик, Володимир 119, 143, 297, 305,
318, 320
Лапський, Володимир 203
Ларуель, Марлен 90, 107, 389
ЛДПР 10, 88, 89, 92, 200, 218, 366
Лебедев, Павло 354, 356, 384
«Левада-Центр» 424, 472, 510
Лещенко, Сергій 131, 247, 263, 267, 327,
329, 349, 354, 361, 382–385
Ленін, Владімір 9, 17, 29, 113, 125, 127,
154, 183, 273, 274, 285, 291, 300, 303,
483, 502
«Ленінопад» 502
Ленцов, Александр 403
Лиман (місто) 293
Лисенко, Геннадій 449
Лисичанськ 260
Литвин, Володимир 252, 355, 363, 384, 386
Лібералізм 107
Лівен, Анатоль 115, 116
Літвіненко, Александр 55
Ліхачов, В'ячеслав 4, 209
«ЛНР» 10, 18, 36, 44, 124–128, 144, 153,
156, 161, 181, 196, 206, 209, 210, 212,
213, 221, 222, 229, 255, 257, 286, 295,
297, 298, 305, 340, 370, 371, 374–376,
391, 392, 403, 405, 420, 425, 426, 441,
442, 447, 448, 452, 455, 457, 459
Ложкін, Борис 480, 508–510
Лоторев, Валерій 449
Луганськ 119, 154, 168, 210, 211, 235,
260, 276, 279, 280, 283, 297, 298, 391,
409, 413, 416, 419, 459, 492
«Луганська гвардія» 120
Луганська область, Луганщина 7, 10–12,
16, 27–29, 44, 45, 67, 74, 106, 142, 153,
256, 277, 278, 283, 286, 295, 297, 300, 322,
370, 372, 373, 375, 389, 393, 404, 414, 425,
442, 457, 471, 474, 477, 480, 496

Лукас, Едвард 334
Лукашенко, Александр 17, 75, 118, 126,
196, 307, 313, 348, 349, 362, 382, 469
Лукашов, Ігор 261
Луценко, Юрій 248, 260, 263, 267, 268,
271, 516
Львів 368, 484
Львовчикін, Сергій 247, 311, 324, 325,
353, 399
Ляшко, Олег 219
Мазепа, Іван 122, 146, 175, 291
Майдан, див. Євромайдан 41, 53, 83,
154, 182, 195, 206, 220, 252, 253, 263,
268, 294, 304, 340, 379, 383, 385, 386,
388, 482, 511, 516, 518, 519
Макіївка 240, 294, 429
Малишев (радянський пропагандист)
203, 236
«Малоросія» (концепт) 108
Малофєєв, Костянтин 105, 108, 155
Манафорт, Пол 238, 253, 309
Маріуполь 28, 218, 230, 233, 247, 285,
294, 302, 395, 397, 410, 417, 418, 429,
433, 479, 518
Марков, Ігор 17, 221, 320
Марксизм 94
Марченко, Володимир 119
«Маскировка» 10, 121, 308, 407, 408
Масони 91, 107, 198, 203, 206, 213
Махно, Нестор 274
Машонкін, Олександр 187, 447, 455, 456,
463, 465, 466
МБР (партія) 11, 116, 309, 313
МДБ 10
Медведчук, Віктор 17, 128, 155, 268, 286,
324, 325, 352, 353
Меджліс кримськотатарського народу
11, 46, 438, 445
Межигір'я 242, 285, 354
Мельник, Андрій 215
Мельник, Олександр 250, 261
Мельниченко, Микола 216, 251, 318,
319, 330
Меркель, Ангела 50, 57, 375
«Металіст» (футбольний клуб) 490
Медведев, Дмитрій 17, 52, 88, 103, 108,
141, 173, 174, 201, 289, 334, 343, 345
Медведев, Рой 198
Миколаїв 221, 298, 299, 521
Митний союз 128, 171, 343, 347, 504
«Міжвідомча комісія з надання
гуманітарної підтримки
постраждалим територіям південно-
східних районів Донецької і
Луганської областей України», див.
«Тіньовий уряд» ОРДЛО 16
«Міжнародна амністія» 198, 436, 437,
452, 455, 458, 459
Міжнародний євразійський рух 87, 118,
119, 340, 351, 390
Міжнародний ПЕН-клуб 441
Міжнародний російський
консервативний форум 164
Міжнародний суд ООН 255, 269
Міжрегіональна академія управління
персоналом 216
Мілітаризм 107, 163, 166, 424, 503
Мільченко, Олександр 249
Мінські угоди 11, 12, 29, 45, 60, 364,
373–375, 391, 392, 394, 422, 424–426
Міньков, Павло 449
Мірошник, Родіон 298
Мірошниченко, Юрій 320
МКС 11, 437
«МММ» (фінансова піраміда) 259
Могильов, Анатолій 444
Модржинська, Олена 203
Можаєв, Александр 350, 415
Мозговий, Олексій 260, 414
Молдова 9, 14, 16, 29, 30, 67, 74, 127, 341,
344, 351, 372, 376, 394, 395, 425, 485
«Молода гвардія», «Молода гвардія
Єдиної Росії» (рух) 87, 172, 340
«Молодая гвардия» (видавництво) 96,
97, 205
Момот, Олександр 249
Монголія 158, 189
Москва 10, 28, 29, 37, 41, 42, 49–51, 53,
55, 57, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 77–79,
81, 88, 89, 96, 97, 103, 107, 111, 118,
124, 129, 131, 132, 156, 157, 162, 165,

213, 223, 227, 232, 233, 242, 259, 273,
275–277, 284–286, 298–300, 328, 333,
336, 341–345, 348, 353, 355, 360, 362,
363, 367, 368, 370, 371, 376, 380, 385,
390, 392, 403, 405, 406, 412, 413, 419,
424, 425, 428, 430, 437, 440, 441, 476,
485, 492, 500, 502
Московія 77, 165
Московський патріархат, див. РПЦ 14,
103, 106, 107, 446, 448, 499–501
«Моссад» 212
Мостова, Юлія 245, 264
Мотиль, Олександр 91, 168, 373
Мураєв, Євген 325
Мюнхенська конференція з безпеки 40,
51, 131, 336, 379, 408, 431
«М'яка сила» 26, 63, 253, 502
Навальний, Алексєй 25, 26, 91, 332, 472
Нагірний Карабах 473
«Народна хвиля» (газета) 216
Народний рух України 220
Народно-демократична партія 11, 216,
309, 310
НАТО 11, 33, 40, 41, 45, 51–53, 57, 59,
61–64, 90, 109, 110, 112, 114, 120–122,
131, 141, 151, 159, 165, 190, 193, 204,
294, 298, 306, 336–338, 342, 360, 367,
369, 371, 375–377, 379, 394, 401, 402,
405, 411, 461, 483, 496, 497, 501, 504,
506, 509
«Народний фронт» (партія) 18, 516
Нацизм 85, 86, 155, 164, 172, 175, 177,
179, 182, 199, 201, 202, 211, 418
Націоналізм 5, 32, 33, 35, 36, 59, 67, 71–78,
81–85, 87, 89–91, 93–99, 101, 102, 105–
107, 109, 113–117, 123, 124, 130, 131, 146,
148, 149, 159, 160, 162, 163, 165–167,
169, 170, 172, 176, 180, 185, 196, 197,
206, 222, 223, 257, 274, 301, 332, 336,
342, 349, 442, 461, 479, 483, 495
Націонал-більшовизм 86, 87, 90, 93, 94,
102, 197
Націонал-більшовицька партія 87
Націонал-комунізм, націонал-комуністи
18, 32, 33, 93, 148, 162, 163, 197, 214,
233, 299
Національна гвардія України 157, 399,
406, 410, 421, 458, 480
Національний інститут стратегічних
досліджень (Україна) 108, 129
«Наша Україна» (виборчий блок, згодом
партія) 175, 176, 219, 221, 311, 312,
318, 330
«Наші» (рух) 11, 40, 54, 87, 110, 119, 257,
325, 340
«Нева» (журнал) 203
«Независимая газета» 158
Немсадзе, Гіві 248, 249
Неонацизм 89, 146, 172, 178, 352
Неосталінізм 94, 352
Немцов, Борис 378, 388
Нігоян, Сергій 474
Нікіфоров, Євгеній 403
Ніконов, Дмитро 119
Німеччина 11, 31, 50, 53, 57, 62, 106, 147,
164, 168, 174, 183, 218, 223, 224, 336,
341, 375, 468, 475, 483, 496
«Нічні вовки» 11, 156, 201, 413
НКВС 10, 11, 161, 165, 406, 455
«Нова генерація України» (партія) 320
«Нова демократія» (партія) 320
«Нова Хозарія» (концепт) 213
«Новая газета» 108, 296, 343, 407
«Новая Русь» (диверсійний центр) 416
Новинський, Вадим 250
«Новое время» (журнал) 155, 343, 516
«Новоросія» (концепт) 38, 41, 44, 90,
105, 112, 115, 118, 156, 173, 227, 257,
298–300, 322, 323, 347, 348, 360, 369,
370, 389, 390, 394, 402, 404, 410, 413,
418, 427, 428, 470
«Новороссия» (телеканал) 179, 465
«Новый мир» (журнал) 97
Нот, Елеанор 470
НТС 11, 80, 85, 86, 101, 105, 168, 169
Обама, Барак 65, 209, 341, 355, 401
Область Війська Донського 299, 416,
447
ОБСЄ 12, 45, 53, 194, 216, 224, 369, 373,
374, 394, 401, 403, 430, 463, 509
Одеса 6, 12, 17, 40, 44, 115, 121, 154, 208,
216, 221, 276, 278, 299, 320, 349, 353,

365, 369, 370, 410, 417, 418, 470, 473,
480, 481, 481, 484–491, 493, 495, 511
Олігархи 13, 15–18, 28, 35, 37, 56, 81, 90,
93, 105, 108, 155, 176, 178, 196, 204–
206, 210, 213, 221, 235–238, 240–247,
250–252, 256, 281, 284, 285, 287, 288,
292–295, 308, 310, 311, 313, 315, 318,
320, 325, 331, 356, 360, 371, 396–398,
409, 506
Оліярчик, Роман 146
Ольстер 421
«ОНР» 12, 485, 486
ООН 44–46, 52, 64, 110, 111, 147, 152,
158, 185, 255, 269, 372, 373, 375, 401,
419, 436, 450, 514, 520
«Оплот» (організація) 12, 128, 211, 254,
255, 269, 296, 349, 414, 493
«Оплот» (телеканал) 179
«Опозиційний блок» 15, 16, 299, 324,
325, 355, 399, 504–506
ОРДЛО 12, 372–374, 392, 454, 459
Османська імперія 79, 111, 165, 233,
364, 506
«Отечество» (організація) 89
ОУН 12, 15, 130, 163, 214, 215, 222, 227,
233, 291, 503, 514
«Охранка» 12
Павенко, Олександр 449
Павлов, Арсеній («Моторола») 414, 451,
454, 456, 493
Павловський, Глеб 110, 121, 336, 338
Пакт Молотова–Ріббентропа 116, 367,
503
Палата лордів (Велика Британія) 334
«Пам'ять» організація) 85, 86, 89, 204
ПАРЄ 13, 45, 46, 424, 458
Партія праці 310, 311, 320, 474
Партія регіонального відродження
України, Партія регіонального
відродження «Трудова солідарність
України», див. Партія регіонів 310, 311,
474
Партія регіонів 5, 6, 13, 37, 40, 73, 115–
117, 128, 131, 147, 150, 170, 172, 177,
179, 232, 235, 237, 241, 243, 247, 251,
253, 260, 284, 288, 292, 306, 309–314,
316, 317, 320–323, 325, 326, 344, 345,
349, 356, 366, 439, 444, 474, 477
Патрушев, Ніколай 83, 113, 135, 141
Пашинський, Сергій 296
«Перебудова» 72, 89, 97, 102
Переяславська угода 96, 165, 291, 376,
388, 499
Перша світова війна 58, 74, 120, 147, 447
Петлюра, Симон 122
Петро I (цар) 111, 291
Петроград, див. Санкт-Петербург 233
Петров, Константін 209, 361, 467
Пешков, Владімір 118, 434
Південна Осетія 40, 54, 92, 110, 186, 292,
321, 341, 345, 371, 395, 424
Пінчук, Віктор 17, 221, 235, 252, 310, 325,
371, 398
Плотницький, Ігор 210, 227
Плоцінський, Павло 456
Плющ, Леонід 123, 143
Погребняк, Яків 277
Погроми єврейські 205, 207
Подрезов, Владімір 442
Полтавська битва (1709) 146
Польща 12, 17, 57, 102, 109, 113, 115,
131, 174, 175, 196, 217, 218, 342, 348,
349, 367, 368, 468, 496
Помаранчева революція 30, 34, 37, 40,
54, 66, 75, 87, 91, 110, 115, 118, 131,
137, 147, 169, 175, 177, 184, 273, 288,
291, 293, 315, 320, 321, 326, 336–339,
349, 351, 357, 363, 397, 440, 468–470,
476, 478
Померанцев, Пітер 156, 279, 408, 495
Поправко, Юрій 452, 453
Порошенко, Петро 17, 26, 44, 130, 152,
161, 171, 175, 177, 210, 212, 220, 260,
291, 331, 372, 384, 387, 388, 391, 400,
408, 437, 455, 475, 500, 501, 508, 516,
519
Портников, Віталій 205, 225
Потанін, Владімір 251
«Правий сектор» 9, 32, 152, 157, 159,
161, 171, 172, 180, 187, 190, 192, 215,
218, 219, 225, 303, 396, 408, 409, 479,
486–488, 492

«Празька весна» 67, 166, 203
Придністров'я 29–31, 66, 92, 126, 127,
376, 391, 398, 416, 424
«Призрак» (підрозділ) 260, 414, 456
«Прорив!» (організація) 340, 351
«Протоколи сіонських мудреців» 84,
204, 206
Проханов, Александр 105
Проценко, Юрій («Душман») 473
«Псковская губерния» (газета) 423
ПСПУ 13, 119, 120, 350
Пурішкевіч, Владімір 85
Путін, Владімір 5, 7, 10, 11, 13, 16–18, 25,
29, 31, 34–38, 40–43, 49–60, 63, 66, 68,
75, 76, 79, 81, 82, 84, 87–91, 93–97, 99,
102–106, 108–115, 120, 121, 124, 128,
130–132, 141, 147, 148, 150, 151, 156,
157, 159, 161, 163–167, 170, 173–175,
184, 185, 200–202, 208, 227, 229,
240, 257, 261, 273, 286, 288, 290, 293,
298, 299, 307, 308, 314, 315, 321, 323,
324, 327, 332–344, 346–349, 359, 376–
378, 380, 382, 385, 387, 388, 392–396,
402–409, 413, 420, 422, 424–428, 431,
436, 440, 442, 443, 461, 465, 467, 469,
470, 475, 479, 485, 490, 493, 494, 498,
499, 502, 503, 505, 506, 510
Пушилін, Денис 259, 296, 376
Пшонка, Віктор 236, 248, 264
Рабінович, Вадим 325, 331, 370, 376
Рада безпеки ООН 64, 375
Рада безпеки РФ 83, 502
Рада з питань зовнішньої та оборонної
політики (Росія) 123
Рада Європи 8, 13, 300, 342, 424, 440,
444, 445, 459, 463, 486, 491, 509, 511
Радикальна партія 219
«Радянський народ» (концепт) 94, 166
Раєвський, Антон 104, 403
Расизм 82, 100, 185, 203, 209, 415, 444,
445, 463
РВА 13, 85, 101
Ребет, Лев 215
Революція гідності, див. Євромайдан
25, 41, 54, 75, 182, 193, 220, 243, 247,
255, 290, 321, 327, 417, 438, 480, 495,
497, 498, 502
Редевей, Пітер 80
Рейган, Рональд 119, 203
РЕН ТВ 158
Республіканська партія України 311,
321
Решетніков, Леонід 108
«РИА Новости» 158, 339
Рибак, Володимир (депутат Горлівської
міськради) 278
Рибак, Володимир (один із лідерів
Партії регіонів) 311, 320, 452, 453
Ріббентроп, Йоахім фон 166, 174, 367,
503
Річ Посполита 165
РНБО 13, 152, 354, 355
РНЄ 13, 15, 43, 85, 92, 93, 118, 119,
137, 172, 209–211, 352, 409, 411, 412,
414, 438, 472
«Родина» (партія, Росія) 17, 89, 128, 164,
200, 208, 218, 221, 349, 493
«Родина» (партія, Україна) 320
Романенко, Наталія 442
«Російська весна» 88, 90, 105, 127, 151,
183, 360, 389, 411, 468, 494
«Російська громада Криму» 351, 376
«Російська єдність» (партія) 15, 156,
260, 261, 321, 351, 365, 366
Російська імперія 11, 28, 29, 33, 159,
165, 291, 298, 364, 368, 483
«Російська православна армія» 93, 107,
411, 447
«Російський блок» (партія) 351, 390,
414, 493
Російський визвольний рух
(дисидентська група) 199
Російський імперський рух 129
Російський інститут стратегічних
досліджень 108, 129
Російський рух України 117
«Російський світ» (концепт) 13, 76, 100,
105, 173, 184
«Російський світ» (фонд) 40, 111, 340, 351
Російсько-грузинська війна (2008) 341,
371
«Російськомовна Україна» (рух) 320

«Росія молода» (рух) 87, 340
«Российская газета» 139, 296
«Россия-1» (телеканал) 164, 446
«Россия 24» (телеканал) 210
Россотрудничество 253
Ростов-на-Дону 359, 416, 430
«Росукренерго» 13, 345, 363
РПЦ 13, 14, 83, 84, 105–107, 188, 446–449, 499–502
РРФСР 13, 75, 79, 80, 94, 124, 192, 204, 276, 499
Руденко, Микола 277
Рудич, Сергій 489
Румунія 115
«Русский журнал» 121, 143
«Русский мир», див. «Російський світ» 13, 253
«Русский порядок» (газета) 92
Рух за відродження Донбасу 177, 284
Рябчин, Олексій 494
Рябчук, Микола 120, 136, 372
Савицький, Георгій 122, 512
Савлохов, Борис 250
Саква, Річард 33, 90, 113, 364, 367, 382, 457, 468, 476, 489, 490, 492, 509
Саламатін, Дмитро 354, 356, 384
«Самооборона Майдану» 220, 486, 487, 489, 516
«Самопоміч» (партія) 299, 418
Санкт-Петербург 114, 187, 273, 298, 403, 412
Сапожников, Дмитрій 403
Саркісян, Володимир 237, 489
Саруханян, Альберт 456, 474
Сахаров, Андрей 190, 198
СБУ 8, 13, 15, 35, 43, 47, 126, 131, 188, 212, 220, 240, 255, 269, 293, 294, 310, 312, 327, 350–355, 357–359, 383, 385, 394, 403, 410, 414–418, 421, 427, 430, 446, 459, 472, 508, 516
«Сват» (угруповання) 416
Свирид, Анатолій («Спартанець») 455, 473
Світлична, Надія 277
Світличний, Іван 277
Свічинський, Віталій 489
«Свобода» (партія) 128, 152, 161, 171, 178, 181, 182, 192, 210, 215, 217–219, 253, 317, 326, 346, 440, 479
«Свята Русь» (концепт) 82, 104, 346
Севастополь 41, 42, 46, 53, 69, 76, 114, 142, 157, 221, 222, 260, 278, 341, 344, 346, 351, 353, 355, 356, 401, 417, 437, 471, 472, 474
«Сейлем» (угруповання) 250, 261, 390
Сенкевич, Олександр 299
Сербія 10, 52, 54, 64, 75, 77, 78, 109, 110, 337
Сергєєв, Федір 273
Сех, Роман 456
Северодонецьк 260, 273
Север, Олександр 122, 429, 430, 455, 456, 475, 513
Сибір 89, 166, 172, 443
«Сильна Україна» (партія) 310, 320
Симоненко, Петро 178, 319, 331
Сирія 31, 65, 90, 155, 369, 420, 437
Сич, Віталій 155, 343, 381, 516
Сівкович, Володимир 320, 384
Сікорський, Радослав 17, 109, 131, 342, 348, 349, 367, 368, 382
Сімферополь 43, 356, 470
Сіонізм 198
Скінгеди 412
Скріпаль, Сергєй 55, 361, 440
Слісаренко, Сергій 456
Слобідська Україна 298
Слов'янофільство 109, 307
Слов'янськ 16, 44, 181, 194, 260, 283, 293, 409, 410, 414, 447–449, 453, 465, 472, 500, 517
Слов'янська партія 115, 284
«СЛОН» (виборчий блок) 116, 142
Служба зовнішньої розвідки РФ 108, 339, 357, 367, 440
Сміт, Гедрік 123, 303
Снайдер, Тімоті 50, 366
СНД 14, 45, 78, 80, 108, 146, 253, 273, 286, 321, 340, 351, 369
Собчак, Анатолій 114
Солдатенко, Валерій 289, 518

Солженіцин, Александр 7, 17, 79, 99–102, 113, 114, 141, 198, 468
Соціал-національна партія України 172, 218
Сочі 41, 42, 346, 347, 349
«Союз» (партія) 320, 321, 324
Союз радянських офіцерів України 117
Союз російського народу 85
«Спарта» (підрозділ) 414, 456
«Спутник» (агентство) 339
СРСР 4, 10, 12–14, 16, 28–30, 33, 55, 65, 71, 72, 74–87, 89, 92–95, 98–100, 102, 103, 105, 106, 109, 111, 114, 119, 124, 125, 148, 151, 160, 162, 163, 165, 166, 169, 170, 174, 175, 181, 184, 196–201, 203–205, 208, 212, 216, 230–233, 235, 238, 243, 246, 258, 262, 278–288, 291, 312, 316, 336, 339, 340, 342, 348, 350, 368, 415, 421, 451, 469, 473, 474, 480, 484, 496, 499, 500, 502, 503
Сталін, Іосіф 8, 18, 33, 82, 85–87, 93, 97, 99, 101, 102, 105, 106, 125, 127, 148, 163, 164, 166, 167, 173, 174, 196, 197, 205, 230, 276, 277, 290, 291, 300, 332, 333, 413, 439, 443, 453, 456, 502, 503
Сталіно, див. Донецьк 230, 235
Сталінізм 89, 90, 101, 163, 202, 389
Сташинський, Богдан 215
Стефан, Джон 85
Стус, Василь 181, 277
Сурков, Владіслав 18, 103, 104, 150, 154–156, 293, 338, 350, 392
«Сучасність» (журнал) 216
США 6, 11, 15, 17, 19, 33, 49–55, 58, 60, 63–65, 69, 73, 83–85, 90–92, 110, 112, 121, 122, 127, 132, 147, 149, 152, 155, 159, 170, 173, 183, 188, 199, 200, 213, 215–217, 221, 224, 227, 230, 236, 237, 243, 251, 252, 266, 284, 296, 308, 309, 312, 321, 338, 368, 369, 378, 392, 394, 400–402, 406, 414, 421, 426, 427, 446, 448, 461, 496
Східне партнерство 14, 40, 41, 53, 66, 153, 344
Табачник, Дмитро 18, 73, 116, 176, 177, 194, 289, 290, 292, 320
Таганрог 416
Тамбов 416
Тарута, Сергій 247, 251, 294, 295, 398
Тедеев, Ельбрус 250
Тедеев, Роберт 250
Тейлор, Вільям 251, 296, 308
Телепропаганда 152, 161, 436, 444, 455, 477
Теміргалієв, Рустам 260
Тимошенко, Юлія 18, 177, 210, 216, 235, 249, 251, 310, 312, 318, 325, 346, 347, 371, 383, 384
Тігіпко, Сергій 235, 310, 313, 320, 325, 331
«Тиньовий уряд» ОРДЛО 425
«Тітушки» 12, 238, 253–255, 269
Тітушко, Вадим 253
Толстих, Михайло («Гіви») 454
Тольц, Вера 72, 112, 120, 137
ТОР (телекомпанія) 236
Трамп, Дональд 65, 258, 309, 401
Тренін, Дмитрій 58, 297
Троцький, Лев 197, 416
Трояндова революція 40, 87, 110, 131, 137, 184, 338, 339, 349, 440
«Трудова Україна» (партія) 310, 320
Тягнибок, Олег 172, 178, 210, 219, 346
УВКПЛ 14, 45, 451
УГКЦ 14, 446
Угода про асоціацію між Україною та ЄС 14, 43–45, 47, 59, 66, 106, 128, 169, 288, 291, 338, 343, 345–349, 376, 377
УДАР (партія) 14, 177, 181, 221, 260
«Україна без Кучми» (рух) 237
Українізація 27, 72, 93, 118, 160, 275, 439
Українська Гельсінська група 33, 94, 214
Українська Гельсінська спілка 214, 215
Українська головна визвольна рада 216, 264
Українська центральна рада 28, 160
Український інститут національної пам'яті 220, 516
«Український тиждень» (журнал) 267, 302, 343
Український національний фронт (дисидентська група) 12, 215

«Український фронт» (спілка, 2014) 12, 359
«Ультрас» 87, 493, 516
Умланд, Андреас 88
УНА–УНСО 14, 180
УПА 303, 406, 451, 503, 514
УПЦ КП 14, 106, 107, 446, 449, 500
УПЦ МП 14, 107, 446, 448, 499, 500
УРСР 14, 299
Усманов, Алішер 250
Устименко, Віталій 489
Фашизм 33, 72, 85–90, 94, 103, 106, 117, 127, 136, 147, 152, 153, 157, 161, 167, 177–180, 182, 194–197, 199, 206, 212, 254, 290, 291, 340, 389, 416, 438, 453, 454, 468, 494
Федерація єврейських громад Росії 210, 389
Фельгенгауер, Павел 367, 377, 389
Філарет (патріарх) 446, 500
Фірташ, Дмитро 13, 260, 262, 311, 347
Фоксман, Абрагам 210
«Фокус» (журнал) 343
Фонд «Демократичні ініціативи» 14, 144, 208, 283, 303, 329, 504, 507, 516
Форум вільної Росії 26
Франція 11, 53, 74, 77, 112, 218, 223, 257, 272, 364, 369, 413, 439
Фрідман, Міхаїл 250
ФСБ 10, 14, 17, 55, 108, 257, 334, 339, 350, 351, 358, 363, 391, 399, 410, 411, 416, 425, 427, 440
Фундаменталізм 107, 389
Фурнье, Анна 168, 242, 439
«Хабад» 213
«Хазяїн» (суспільно-політична роль) 14, 239, 245, 246, 285, 296, 297, 311, 314, 322
Харитонов, Олександр 120
Харків 9, 12, 15, 16, 28, 29, 32, 42, 44, 79, 154, 190, 193, 211, 254, 259, 276, 278, 279, 287, 297–299, 309, 348, 349, 359–361, 363, 369, 389, 391, 396, 402, 409, 410, 414, 416, 417, 433, 470, 480, 481, 484, 485, 492, 493, 495, 503, 508, 509
«Харківські партизани» (угруповання) 211, 416
Харківські угоди (2010) 41, 355, 384
Хмара, Степан 285
Хмельницький, Богдан 291
«ХНР» 15, 512
Ходаковський, Олександр 212, 414
Ходорковський, Міхаїл 472, 507
«Холодна війна» 5, 49, 50, 51, 57, 59, 61, 65–67, 147, 149, 183, 368, 440
Хотлубей, Юрій 259
Хрущов, Нікіта (Микита) 7, 18, 96, 162, 196, 280, 298
«Царські вовки» (підрозділ) 104
Царьов, Олег 322, 331, 384
Цеков, Сергій 376
Центральна рада, див. Українська центральна рада 28, 160, 299
Центр Разумкова 39, 107, 133, 140, 144, 308, 329, 387, 417, 435, 500, 507–509, 513–516
Ціммер, Керстін 307, 322, 329
ЦРУ 52, 91, 153, 338, 447
Чебаненко, Сергій 121
Чен Чень 82
Червона армія 164, 207
Черномірдин, Віктор 124, 143
«Червоні директори» 318
Червоноград 285
Черкаський, Ашер 221
Чернявський, Дмитро 494
Чехословаччина 115, 165, 174
Чеченські війни 420
Чечня 16, 90, 92, 288, 377, 411, 460
Чингісхан 158
«Чорна сотня» 89
«Чорний тюльпан» (гуманітарна місія) 42
Чорновіл, В'ячеслав 219
Чорновіл, Тарас 312, 328, 353
Чорновол, Тетяна 244, 245, 247–249, 253, 266–268, 305, 516
Чорногорія 53, 54, 501
«Чорноморець» (футбольний клуб) 490
Чубаров, Рефат 438
«Шахтар» (футбольний клуб) 245
Шахтарськ 449
Швеція 64, 146, 153
Шелест, Петро 18, 32, 72, 162, 277

Шер, Джеймс 256
Шкуро, Андрей 415
Шиманов, Геннадій 89
«Шістдесятники» 15
Шлосберг, Лев 423
Шовінізм 26, 32, 33, 74, 82, 86, 94, 105, 106, 120, 122, 162, 181, 185, 215, 342, 439, 440
Шойгу, Сергій 426
Шредер, Гергард 57, 341
Щербань, Володимир 18, 245, 246, 249–251, 268, 310
Щербань, Євген 235, 249, 310
Щербатюк, Олександр 220, 221
Щербицький, Володимир 18, 32, 72, 94, 162, 204, 277
Шумін, Олександр 449
Шур, Віктор 443
Шустер, Савік 210, 330
Шухевич, Роман 164, 177, 451
Югославія 52, 75, 78, 109, 116, 122, 337
Юдін, Сергій 403
Юдофобія, див. Антисемітизм 101, 204, 216, 217, 222
Юзівка, див. Донецьк 273, 274, 276
Ющенко, Віктор 18, 30, 40, 55, 83, 88, 110, 124, 130, 131, 161, 171, 174–177, 193, 201, 216, 219, 220, 220, 232, 248, 250–252, 260, 267, 289, 291, 303, 312, 314, 315, 328, 329, 338, 341, 344, 345, 351–353, 355, 357, 407, 440, 446, 467, 497, 500
«Яблоко» (партія) 423
Якеменко, Васілій 257
Якименко, Олександр 358
Яковлев, Александр 89, 520
Янукович, Віктор 6, 8, 9, 15, 16, 18, 19, 30, 35, 37, 40–43, 47, 54, 83, 110, 111, 118, 121, 124, 128, 130–132, 147, 150, 155, 161, 164, 169–171, 174, 175, 177, 178, 181–183, 193–195, 213, 223, 230–232, 236, 237, 240–243, 245–254, 260–268, 271, 273, 280, 282, 285, 287–294, 300, 306–309, 311, 313–316, 318–331, 336–338, 343–355, 357, 359–363, 365, 371, 376, 377, 382, 383, 385, 390, 393, 398, 399, 407, 411, 427, 437, 439, 444, 446, 461, 481, 487, 492, 500, 501, 504, 505
Янукович, Олександр 294
Ярош, Дмитро 171, 215, 219
Яценюк, Арсеній 18, 158, 210, 212, 220
Amnesty International, див. «Міжнародна амністія» 134, 270, 437, 461, 464–466
“*Anna-News*” (агентство) 119
ATR (телеканал) 438, 462
BBC 129, 411
CBC (телеканал) 154
Bloomberg (агентство) 250
“*Daily Mail*” (газета) 490
“*Failed state*” (концепт) 143
Facebook 172, 408
“*Forbes*” (журнал) 250, 268, 328
Freedom House 334, 462
Homo sovieticus (концепт) 9, 233, 439
Human Rights Watch 435, 457, 458, 463, 464, 466
“*Lâle*” (телеканал) 438
“*Meydan*” (радіостанція) 438
MH17 46, 152, 158, 337, 342, 381, 419, 433
Ostchem (фірма) 347
Ostpolitik (концепт) 50
RT (телеканал) 339, 404
“*Russia Today*”, див. *RT* 140, 339
System Capital Management (фірма) 236
“*The Economist*” (журнал) 68, 191–193, 258, 302, 347, 379, 382
“*The New York Times*” 123, 140, 144, 187, 271, 329, 429, 463, 467, 507, 512
“*The Washington Post*” 68, 69, 135, 328, 386, 387, 507, 514
“*Time*” (журнал) 227, 382, 343, 384, 433
“*Newsweek*” (журнал) 305, 343, 428, 464

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

вул. Сковороди, 7, Київ, 04070, Україна

Телефони: +38 (044) 425-60-20
+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)
+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

litera@ukma.kiev.ua – видавництво

Сайт: www.duh-i-litera.com

Підписано до друку 10.12.2018. Формат 60x84/16
Гарнітура Minion Pro, Roboto Condensed. Умовн. друк. арк. 34,41
Наклад 1000 прим.

Друк та палітурні роботи:

МАЙСТЕР
КНИГ

м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б,
тел. (044) 353 2514
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.